

УКРАЇНА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

XX СТОЛІТТЯ

За редакцією проф. Малика Я. Й.

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

Львів
Видавництво "Світ"
2004

ББК ТЗ (4УК)

У 45

УДК94:324 (477):327 “19”

*«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»
(Лист Міністерства освіти і науки України
за № 14/18.242 від 15.01.2004 р.)*

Рецензенти:

Кондратюк В. О., доктор історичних наук, професор
(Український державний лісотехнічний університет);

Патер І. Г., доктор історичних наук
(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

У 45 **Україна у міжнародних відносинах ХХ століття:** Навч. посібн.
/ За ред. проф. Малика Я. Й. – Львів: Світ, 2004. – 468 с.
ISBN 966-603-361-5.

Висвітлено роки і місце України у міжнародних відносинах ХХ ст.
Значну увагу приділено аналізу зовнішньої політики України на сучасно-
му етапі.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ББК ТЗ (4УК)

ISBN 966-603-361-5

© Малик Я. Й., Вол Б. Д.,
Трофимович В. В. та ін., 2004

Найважливішою історичною подією кінця ХХ ст., що кардинально змінила політичну карту світу, був розпад радянської колоніальної імперії. Україна, як й інші радянські республіки, стали суверенною і незалежною державою.

Відродження і зміцнення української державності створило передумови для науково виваженого, об'єктивного дослідження й переосмислення концептуальних проблем історії України, насамперед її місця і ролі в системі міжнародних відносин ХХ ст. Йдеться про роль і місце України в європейському геополітичному просторі, розвитку міжнародних відносин, про контакти та співпрацю між країнами. З відомих причин цей напрям історичного минулого радянська історіографія досліджувала тенденційно, а окремі його аспекти замовчувалися або ж висвітлювалися політизовано. Перебування України у складі Російської та Австро-Угорської імперій, а згодом в СРСР робило вивчення наданих проблем, з погляду “центру”, зайвим, недоцільним, штучним і навіть шкідливим. Домінувала думка, що Україні або невластиві зовнішньополітичні інтереси, або їх успішно та безкорисливо захищала Москва.

Однак за останні роки наукова зацікавленість до вивчення міжнародних аспектів історії України підвищилась як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Певним чином це пояснюється фактором зростання ролі України на міжнародній арені, зокрема у розв'язанні питань, що виникають перед світовим співтовариством. Об'єктивне вивчення ролі та внеску українського народу в розвиток міжнародних відносин сприятиме утвердженню України як рівноправного члена світової спільноти.

Актуальність вивчення питань міжнародних відносин і зовнішньої політики зумовлюється також потребою виваженого і збалансованого підходу України до налагодження політичних та економічних відносин з іншими країнами в сучасних умовах.

Усе це підтверджує політичне і наукове значення всебічного вивчення історії міжнародних відносин і зовнішньої політики

України. Використовуючи джерельну базу, праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, політичних і державних діячів, дипломатів, власний науковий доробок, автори навчального посібника висвітлили значення і динамізм “українського питання” у міжнародній політиці, простежили основні напрями зовнішньої політики на сучасному етапі.

Хронологічні межі праці охоплюють ХХ ст. – найскладніший і найбільш насичений драматичними і героїчними подіями період в історії українського народу, що завершився утворенням та утвердженням незалежної України.

Автори не претендують на повне і всебічне висвітлення проблеми, однак ця книга – один з перших посібників такого рівня узагальнення.

Позначення на політичній мапі світу суверенної України – значуща подія в житті сучасного суспільства. Відомий американський дипломат Струоб Телбот охарактеризував незалежну Україну як ключовий елемент у новій Європі після холодної війни, зважаючи на її геополітичне становище, природні ресурси. Україна – європейська держава. Вона є на континенті за кількістю населення п'ятою, за розмірами території – другою, а за економічними можливостями, інтелектуальним і науково-технічним потенціалом належить до розвинутих, найбільших європейських держав. Це робить нашу країну відчутним фактором міжнародного життя. Тому зовнішня політика України спрямована на утвердження її авторитету і вагомості у світовому співтоваристві. Сучасна зовнішня політика України ґрунтується на своїх історичних традиціях і теорії української політичної думки.

На формування української політичної думки щодо її геополітичного становища, європейської ідеї та зовнішньополітичних орієнтирів вплинули такі чинники:

- розташування етнічної території України впродовж віків між країнами-сусідами, що позначилося на менталітеті населення різних регіонів України, науково-політичних підходах до розв'язання проблеми суверенітету;

- переважання думки про те, що саме Україна є спадкоємицею Київської Русі й колицкою східної слов'янщини, має історичні пріоритети і першість у творенні державності;

- пошуки шляхів налагодження добросусідських відносин з державами, прагнення співіснувати з ними на автономних правах чи навіть на умовах автономії або протекторату, які закінчувалися здебільшого втратою незалежності.

Суть проблеми зовнішньополітичних орієнтирів ще на початку 20-х років ХХ ст. визначив В.Старосольський: “У старі часи це набувало конкретної форми виразу: “Москва чи Варшава”, як це існувало в XVI ст. На сьогодні це вибір – “Схід чи Захід”, з Москвою, як синонімом Сходу, чи з Європою, як синонімом За-

ходу. Яка орієнтація переможе?”. В. Липинський висловлювався ще конкретніше: “Відділитися від Польщі, але так, щоб не утопитися в російському морі – ось проблема, остаточне вирішення якої Україні не вдалося знайти протягом тисячоліть”.

Проблемам зовнішньої орієнтації України, обґрунтуванню європейської ідеї присвятили праці видатні українські вчені М. Грушевський, В. Винниченко, І. Фещенко-Чопівський, С. Шелухін та ін. На основі їхніх праць, а також програмних документів українських політичних партій кінця ХІХ–початку ХХ ст. можна узагальнити картину пошуків у зазначеному напрямі. Політологи В. Мадіссон і В. Шахов констатують, що різні напрями української політичної думки поєднують такі концептуальні вузли:

1) неодмінний зв’язок з ідеєю державотворення, пояснення відсутності державності зазіханням зовнішніх сил;

2) спроби відшукати оптимальні форми міждержавного або внутрідержавного зв’язку і взаємовідносин із сусідніми народами і країнами;

3) визначення певного регіону етнічної території України як опорної бази в державотворенні та зовнішній орієнтації;

4) розробка порівняльної психологічної характеристики українського й інших слов’янських і неслов’янських народів з метою доведення їхньої спорідненості або окремішності;

5) заклик опертися на внутрішні сили, саме український народ як головний чинник незалежності і стабільності щодо зовнішнього оточення;

6) урахування в геополітичній орієнтації соціального чинника, передусім настроїв і побажань трудових верств населення.

Дослідники виділяють і таку особливість, як надзвичайну строкатість зовнішньополітичних орієнтацій і визначення їх пріоритетності, що пропонували автори відповідних концепцій. У цьому закладена глибока історична традиція. Українські діячі готові були об’єднатися з будь-яким сусідом, щоб вибороти самостійність. Це особливо чітко простежувалося у ХVІІ–ХVІІІ ст. Після провалу Гадяцької угоди робили спроби опертися на Туреччину П. Дорошенко та Ю. Хмельницький, на Швецію – І. Мазепа та П. Орлик. Зондував ґрунт для спільної війни разом із Пруссією проти Росії В.Капніст. Як констатував Д.Донцов, “все ясніше проступаюча провідна лінія польської, як також москов-

ської політики запанувати над Україною, робила вже заздалегідь безвиглядними всі спроби останньої зберегти свою незалежність в союзі з одною з цих держав проти другої”.

Вже у XIX ст. в українській суспільно-політичній думці були визначені основні орієнтаційні напрями в галузі геополітики: слов'янський, чорноморсько-балканський, центрально- і західноєвропейський, чорноморсько-балтійський, а також “геоцентричний”, тобто рівноваги між Сходом і Заходом.

Слов'янську орієнтацію започаткували члени Кирило-Мефодіївського братства Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш, М.Гулак та ін. Вони вважали, що кожний слов'янський народ – Україна, Росія, Польща, Білорусь, Чехія – має утвердити власну демократичну державу й об'єднатися у федерацію із спільним парламентом у Києві. Зрештою, подібні ідеї висували діячі інших слов'янських країн, однак центром всеслов'янської єдності вважали свої країни. Згодом ідею слов'янської орієнтації пропагували у працях І.Франко, М.Грушевський та ін. М.Грушевський дійшов цілком закономірного висновку, що слов'янофільська тенденція не переставала бути провідним мотивом української політичної думки.

Близькою до слов'янської була чорноморсько-балканська орієнтація, яка передбачала створення федерації держав чорноморсько-балканського регіону. Ця ідея знайшла обґрунтування у працях С.Томашівського, С.Шелухіна. Зокрема, С.Шелухін вважав, що до Чорноморсько-Адріатичної федерації треба залучити українців, чехів, словенів, сербів, хорватів.

Великої популярності наприкінці XIX–початку XX ст. набув чорноморсько-балтійський напрям. Його пропагували С.Рудницький, Ю.Липа. У 1916 р. С. Рудницький видав у Відні німецькою мовою працю “Україна з політико-географічного становища”, в якій показав неминучість незалежності України з наукових позицій, з урахуванням сукупності геополітичних чинників. Подібне завдання висунув учений і в праці під дещо публіцистичною назвою “Чому ми хочемо самостійної України” (1916 р.). У фактологічному плані С. Рудницький детально зупинився на огляді українських історичних регіонів, охарактеризовуючи етнодемографічно Підляшшя, Полісся, Холмщину, Галичину, Угорську Русь, Буковину, Волинь, Поділля, Бессарабію, Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину, Ка-

теринославщину, Таврію, Чорномор'я, Кубанщину, Слобожанщину.

Логічним продовженням політико-географічної тематики є праця С. Рудницького “Українська справа зі становища політичної географії”, яка вийшла друком 1923 р. У змісті простежується ідея пріоритетності національного принципу під час формування держав нової Європи. В сенсі пошуку перспектив майбутньої міжнародно-політичної організації Центрально-Східної Європи С. Рудницький висунув ідею Балтійсько-Понтійської федерації, насамперед як противаги російській експансії та рівноваги щодо великих держав Західної Європи. Моделюючи географію майбутніх центрів світової сили, автор застерігає західний світ про недопустимість введення України до складу Російської імперії, яке б могло багатократно посилити російські експансіоністські амбіції і стало б передумовою анексії Росією країн Центральної Європи. На жаль, ці передбачення, які швидко збулися, залишилися поза увагою західних політиків.

Новим етапом у формуванні політичної і геополітичної думки стали праці Ю. Липи. В оригінальних дослідженнях “Українська раса” (1937 р.), “Призначення України” (1938 р.), “Чорноморська доктрина” (1940 р.), “Розподіл Росії” (1941 р.) вчений зробив всебічний генетичний і просторовий аналіз української ідентичності. Він акцентував на тих засадах, які могли б посилити енергію українства, збільшити його “відпорну” силу і безпеку стосовно чужих політичних, культурних та ідеологічних впливів і загалом – його творчий потенціал. Це, насамперед, етнокультурна (“расова”) і релігійна солідарність, національна воля, критичне ставлення до чужих доктрин і цінностей, вдала геополітика, у центрі якої – природна вісь Північ – Південь. Ю. Липа, зокрема, зазначав: “Визначення напрямної на Схід чи Захід – це, передусім, нищення власного характеру, духовності, що прийшла з півдня. Духовності, що зросла під південними морями й вододілами і розпросторилась, як кров по жилах, ідучи вгору Дніпром, Дністром, Дунаєм, Бугом і Доном, несучи до найглухіших закутків українських земель подих півдня”.

Геополітичні концепції Ю. Липи – моделі активного залучення України до європейської політики, що орієнтували українство не на пристосування до існуючих, а на творення нових тери-

торіально-політичних реалій, утвердження України як суб'єкта світових міжнародних відносин.

Достатньо вагоме місце у політичній думці посідав західно-європейський вектор, йому надавали перевагу М. Драгоманов, Б.Крупницький, Д. Донцов та ін. М. Драгоманов, пропагуючи “поміrkований європеїзм”, обґрунтовував необхідність зв'язку України із Західною Європою (як джерелом прогресу). Він наголошував, що історичний процес у всій Росії повинен пройти такий же політичний шлях, як і в країнах Західної Європи. Вчитися у країн Західної Європи, а також у США рекомендував українцям М.Грушевський. Яскраво вираженої західницької позиції дотримувався Б.Крупницький, який вважав, що Україна запозичила від Заходу все необхідне, зокрема Греко-католицьку церкву і латинську культуру. Він дійшов висновку, що Україна завжди була близькою до Європи.

Намагання утвердити думку про переорієнтацію України на Захід було характерним для політичних поглядів Д. Донцова. Аналізуючи геополітичне становище України, історичні, політичні, культурні традиції, Д. Донцов стверджував: “...через Литву і Польщу і через їх річкову систему вона [Україна. – Авт.] скоріше була продовженням середньої Європи. Культурно Україна вже була і в значній мірі вже ще зістала Європа”. Д. Донцов дійшов висновку, що “... се положення України означає якраз головні лінії нашої політики. Коли історія (і географія) зробила з нас аванпост Європи проти Росії ... то першою заповіддю нашої політики повинно бути : 1) В політиці внутрішній – плекання всіх засад західної культури ... 2) У політиці зовнішній – повна сепарація від Росії. І там, і тут стисла сполука з Європою”. Серед європейських держав Д.Донцов у геополітичній орієнтації віддавав перевагу Німеччині й Австро-Угорщині. У 1917 р. він писав, що українське питання тісно пов'язане з долею Австро-Угорщини й Німеччини, до перемоги яких ми, російські українці, й наші брати в Австро-Угорщині прив'язуємо нашу будучність”.

Заслуговує на увагу геополітична концепція “рівноваги” між Сходом і Заходом. Цю одвічну українську проблему намагалися розв'язати багато вчених. Наприклад, М. Грушевський, котрий рекомендував українцям вчитися у країн Заходу, одночасно закликав “не спішити замикатися в який-небудь один круг зв'яз-

ків, відносин і впливів, а брати як можна ширше ... в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і поза ними”.

Достатньо розважливо розглядав концепцію рівноваги між Сходом і Заходом І. Лисяк-Рудницький. Він вважав, що східні та західні впливи, які взаємно доповнювали один одного, мали місце на всіх етапах української історії, і це стало невід'ємним елементом життя. Україна, на його думку, за етносом і естетичними світосприйманнями належить до Сходу, а за політичною і соціальною структурою – до європейського світу. Вона об'єднує дві традиції, є легітимним членом обох культур. У цьому, за І. Лисяком-Рудницьким, і полягає синтез між Сходом та Заходом.

У політичній думці знайшла втілення також орієнтація, яку умовно можна визначити геоцентричною. Її дотримуються окремі представники “лівого” (соціал-демократичного) і націонал-радикального та монархічно-аристократичного крила українства. Першочерговим у побудові держави, на їхню думку, є опора на внутрішні сили – на різні його верстви у різних авторів. Так, В. Винниченко вважав, що, починаючи від Б. Хмельницького, у державотворчих концепціях переважала “нешасна орієнтація на зовнішні сили”, тому й спричинилася втрата української державності. “В чому може бути наша сила? – запитував В. Винниченко. І відповідав: “Тільки в нашому народі, в злитті з нашими внутрішніми силами ... Коли вони хотітимуть самостійної Української Держави, тоді зовнішні сили повинні будуть серйозно подумати над тим, чи можна не задовольнити це хотіння”.

Але якщо В. Винниченко безпосередньо пов'язував процес державотворення зі соціальними питаннями і робив ставку на трудові верстви, то В. Липинський закликав однаковою мірою відмежуватися і від Польщі, і від Росії, віддаючи перевагу аристократії.

Особливе й вагоме місце в геополітичній орієнтації української політичної думки посідали й посідають відносини з Росією. Стосовно відносин з Росією існує думка про дистанціювання від неї. На те були об'єктивні і суб'єктивні причини. Цьому сприяли, з одного боку, недалекоглядна імперська політика царської Росії у Східній Україні, а з іншого – гнучкіша і ліберальніша політика щодо українства Австро-Угорщини. Коли українці Галичини порівняно лояль-

по ставилися до австро-угорського панування, то в Наддніпрянській Україні, зазначав Б. Кістяківський, “жодний новий етап у поступовому розвитку і поширенню сепаратизму і “самостійництва” завжди так або інакше був зв’язаний або навіть викликаний якоюсь-небудь попередньою репресією проти українства”.

Однак єдності поглядів у відносинах з Росією ніколи не було. Особливо це виявилось на початку ХХ ст., передусім у програмних документах українських партій.

За автономію чи федеративні відносини з Росією висловлювалися соціалісти-революціонери (УПСР), Українська федеративно-демократична партія, Українська радикально-демократична партія, за повну незалежність, “самостійну Україну від Карпат аж по Кавказ і Кубань” – Революційна українська партія, Українська партія соціалістів-самостійників та ін.

Свій погляд на геополітичне місце України висловив глава української Греко-католицької церкви Андрей Шептицький. Він вважав Україну центральноєвропейською державою, повноправним членом “Середньої Європи”, що належить до політико-правового європейського простору.

Якими б різними не були погляди на геополітичні орієнтації України, однак більшість українських діячів вірили, що у Новій Європі займе належне місце й Нова Україна. Вона покликана перетворитися у провідну країну світу, стати центром інтеграції Східної та Західної Європи на засадах християнської демократії та наріжних моментах формування нової духовної і християнської за своїм змістом цивілізації.

1. Світові суперечності й українські землі на початку ХХ ст.

Початок ХХ ст. у міжнародних відносинах характерний, насамперед, завершенням територіального поділу світу. Цей період ознаменований швидким зростанням продуктивних сил, економічним розвитком, значними досягненнями в галузі науки і техніки. Нерівномірність економічного розвитку вкрай загострила суперечності між найбільшими державами світу. Боротьба за нові ринки збуту, колонії, сфери впливу, поділ світу відповідно до змін у співвідношенні сил становить основний зміст зовнішньої політики цих держав.

У боротьбі за перерозподіл здобутих раніше позицій і територіальних володінь утворювалися військово-політичні блоки держав. У 1879 – 1882 рр. утворився Троїстий союз у складі Німеччини, Австро-Угорщини й Італії. У 1907 р. остаточно сформувався другий військово-політичний блок держав – Антанта у складі Англії, Франції та Росії.

Землі України, поділені ще у ХVІІ ст., перебували у складі Австро-Угорщини і Росії, що становили два протилежних блоки. Кожна з цих держав претендувала на ту територію України, яка була за її межами. Отже, головний театр воєнних дій у майбутній війні розгортався б на українській етнічній території. Виходячи з цього, і складала свої плани держави. Світова війна, розпочавшись 28 липня 1914 р., підтвердила такі гіпотези.

2. “Українське питання” у політиці держав Антанти в роки Першої світової війни

Перша світова війна, розпочата через суперечності між двома ворожими військово-політичними блоками, що сформувалися на зламі ХІХ–ХХ ст., втягнула мільйони людей у кривавий бій і охо-

пила значні території не лише Європи, а й Азії та Близького Сходу. Основною причиною війни стало намагання великих країн перерозподілити світ.

Посилили суперечності, що виникли між двома блоками, національні питання у Східній Європі. Закономірним було бажання прилячих кіл воюючих держав залучити до свого боку нації, які вступили у війну задля досягнення національного самовизначення. Проблема національного самовизначення народів поставила настільки гостро, що дала підстави Прем'єр-міністрові Великобританії Гербертові Асквітові, визначаючи причину вступу Англії у війну, приділити їй значну увагу. “Ми ніколи не вкладемо меч у піхви, – заявляв він, – який ми так нелегко витягнули..., доки права малих націй Європи не будуть поставлені на міцну основу”.

Погляди Прем'єр-міністра поділяв і військово-морський міністр, член британського кабінету Уїнстон Черчіль. Надаючи врегулюванню національних суперечностей у Європі важливого значення, він заявляв: “Якщо внаслідок нашої перемоги Європа буде перелаштована настільки, наскільки це можливо відносно принципу національності, згідно з бажаннями людей, які проживають на спірних територіях, ми можемо сподіватися значної розрядки і полегшення”.

Британський уряд, переслідуючи ідею перемоги над державами німецького блоку, прагнув залучити на свій бік малі народи, проголошуючи зрозумілі для них гасла про національне самовизначення. Для цього з початком війни у Великобританії було створене агентство пропаганди публічної підтримки національного самовизначення зі штатом науковців, журналістів і письменників, які вміло використовували публічну думку та проводили пропагандистську діяльність.

Отже, британський уряд задекларував намагання розв'язувати національні проблеми народів, поневолених ворогами Антанти, прагнучи використати національні питання як зброю проти держав австро-німецького блоку.

Такої ж позиції дотримувалися Сполучені Штати Америки. Вони обрали становище спостерігача, однак були впливовою зовнішньою силою, намагаючись ідентифікувати цілі Антанти з цінностями американського місіонерського лібералізму; президент

Амєрики Вудро Вільсон спрямував свої думки і дії до рїшучого й об'єктивного нейтралїтету у вїйні. Вступивши у вїйну лише 1917 р., проголошуючи принципи національного самовизначення, декларуючи права націй на вїдродження державности, адміністрація Вудро Вільсона прагнула збереження стабїльностї на європейському континентї. Тому США вступали у вїйну, вважаючи свою мїсію мїсіонерською.

Однак нї Великобританїя, нї Франція, нї США не виступили на захист українцїв, незважаючи на проголошення про опору на “малї народи”. Коли ідея “єдиної та неподїльної” Росїї була добре зрозумїлою Англії і Франції, то США не мали чїтко сформованих і яскраво виражених інтересїв у Європї. Українське питання бїльше цікавило царську Росїю.

Як і будь-яке питання, пов'язане з національним вїдродженням, українське питання було започатковане в українському громадянствї, висуваючи на порядок денний ідеї національного самовираження та самобутностї. З розвитком полїтичної свїдомостї на початку ХХ ст. “українське питання” трансформувалося вїд культурницького напрямку до ідеї розвитку не лише національної культури, а й досягнення повної національної територїальної автономїї. Незважаючи на роз'єднанїсть українських земель, українська полїтична еліта Росїї й Австро-Угорщини почали проголошувати ідею національної автономїї України. “Українське питання” з суто внутрїшньополїтичного поступово переросло у мїжнародну проблему в контекстї реалїзації вїськово-полїтичних цїлей держав у Першїй свїтовїй вїйні. Однак приналежнїсть українських земель до Росїйської та Австро-Угорської імперїй вкрай заплутали його вирїшення, оскїльки цї двї імперїї належали до ворожих вїськово-полїтичних угруповань – Антанти і Четвїрного Союзу.

Свїтова вїйна незаперечно пїдтвердила ворожїсть царської Росїї національним прагненням України, її геополїтичним інтересам. Гострї суперечностї мїж Росїєю й Австро-Угорщиною стали показовими у боротьбї за територїальнї надбаннн цих держав. Територїальна суперечка привертала увагу дипломатїї захїдних держав, перетворюючи “українське питання” на чи не найголовнїшу причину розв'язання свїтової вїйни, без вирїшення якого примирення було неможливим.

Характеризуючи національну політику російської державності в українському питанні, зазначимо, що тогочасний уряд проводив її щодо обмеження прав і свобод “чужорідних елементів”. Наприклад, у циркулярі Міністерству внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. глава уряду П. Столипін наказував губернаторам не допускати створення “товариств інородних, між ними українських і жидівських, незалежно від їхніх цілей з огляду на несумісність з російськими державними завданнями; товариств, які мають вузькі національно-політичні цілі, бо об’єднання на ґрунті таких національно-політичних інтересів веде до збільшення основ національної відокремленості й розбрату та може викликати наслідки, що загрожуватимуть громадському спокою і безпечності”. Цей циркуляр віддзеркалював “українську політику” російського самодержавства, адже, на тверде переконання прем’єр-міністра Росії, “історичним завданням російської державності є боротьба з рухом у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України і устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних засадах”.

Росія завжди розглядала Україну як окраїну своєї імперії. Не міг змінитися цей погляд на неї і з початком світової війни. Заява українських політичних діячів Наддніпрянщини про свою лояльність до російського уряду в Російській імперії не була взята до уваги. Навпаки, тут почали придушувати будь-які сепаратистські та національні ідеї, закривати періодичні видання – “Раду”, “Літературно-науковий вісник”, “Українську хату”, “Село”. Чимало прогресивних діячів було вислано до Сибіру.

Особливе місце в “українському питанні” Росія відводила Галичині. Зі вступом російських військ до Галичини головнокомандувач російської армії великий князь Микола Миколайович оголосив маніфест “Руському народу”, де зазначалося: “Хай не буде більше під’яремної Русі! Володіння Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла і князів Данила і Романа, скинувши іго, нехай піднімуть прапор єдиної, нероздільної і великої Росії. Хай здійсниться Помисел Божий, що благословив справи великих збирачів землі російської. Хай допоможе Господь царюючому своєму помазаннику, імператору Миколі Олександровичу всія Росії, завершити справу великого князя Івана Калити”.

За цими словами була конкретна програма, що зводилася до повного знищення всіх виявів українського національного життя в Галичині. Її почала здійснювати російська окупаційна влада з початку її діяльності. Конкретизував цю програму російський генерал-губернатор у Галичині О. Бобринський у промові перед представниками м. Львова. Він заявив, що Східна Галичина і Лемківщина становлять корінну частину єдиної великої Русі; у цих землях автохтонне населення завжди було російським, тому устрій його повинен бути побудований на російських засадах, з введенням російської мови, закону і порядку.

В Галичині встановили російську адміністрацію, закрили українські періодичні видання, а з другої половини вересня 1914 р., – і українські громадські організації, переслідували українських громадських діячів. Лише за декілька місяців у Львові було здійснено понад 1200 арештів і 1000 обшуків. Значна кількість арештованих, серед них і Андрей Шептицький, була депортована в Росію. Загальна кількість депортованих становила понад 12 тис. осіб. Ліквідували греко-католицькі парафії і насильно запроваджували російські. Відбувалася русифікація освіти. До Львова планували перевести Варшавський російський університет.

Політика русифікації тривала до квітня 1915 р. Із відступом російської армії з Галичини були пограбовані українські культурні установи, зокрема Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, вивезені найцінніші колекції з бібліотеки й музею “Народного дому”, здійснені нові арешти й депортовано в Сибір українських діячів. Окрім того, з Галичини вивезли понад 700 заручників. Наслідком російської окупації Галичини було фізичне винищення населення на цих землях. Відступ російської армії на схід супроводжувався масовим виселенням людей із Холмщини, Волині, Поділля. Палили села, щоб ворогові залишити пустелю. Загальну кількість виселених назвати важко; в історичній літературі вона коливається від 3,5 до 6 млн осіб.

Трагічні події 1914 і 1915 рр. спричинили перелом у ставленні українців до російського уряду – зник патріотичний запал, зросло усвідомлення, що перемога Росії принесе Україні нові кайдани.

В роки війни російський чинник проблеми розв’язання “українського питання” мав безпосередній вплив на країни Антанти у

зв'язку з приналежністю до неї Росії. Російські діячі стверджували: “Сила Росії – в її єдності від фінських берегів до Великого океану, від Білого до Чорного морів”. Цю ідею повністю підтримували союзники. Це якраз відповідало централістичним традиціям Франції і було повністю зрозумілим для Англії.

Таке переконання мали союзники Росії щодо українського питання. На думку відомого українського політика періоду Центральної Ради О. Шульгіна, “до початку війни і з її початком воно просто не існувало для французів і решти союзників. Їм треба було утвердити ідеологію війни як звільнення малих народів від гніту. Стара Росія походила на ту висококультурну і гуманну силу, котра мала йти на допомогу людяності”. О. Шульгін обґрунтував, що “українське питання” для союзників було необхідним для утвердження їх місіонерської, визвольної місії у війні. Лише на завершальному етапі війни, коли союзники намагалися створити враження звільнення “слабких народів” з-під гніту “сильних”, це питання постало перед європейськими державами. З огляду на те, що Росія була союзником Антанти у війні, ні Англії, ні Франції “не було діла до нікому невідомого народу українського”.

На думку деяких дослідників, союзники про українську проблему вперше дізналися з німецьких джерел. Водночас матеріали британської преси й урядових структур цього періоду засвідчують ґрунтовну поінформованість про суть українського питання. Його розглядали у працях відомі британські дослідники Східної Європи Р.Симон Войсон, А.Тойнбі та ін. Зацікавлення Великобританії у зв'язках з Україною можна пояснити суперечностями між Англією і Росією. Могутня Російська імперія заважала планам правлячих кіл Великобританії поширювати вплив у Європі. За свідченням Ллойд Джорджа, восени 1916 р. були розроблені плани ослаблення Росії, що передбачали “створення ефективного бар'єру проти російського домінування в Європі”. Складне становище у Росії створило ідею її розчленування на окремі державно-політичні утворення, пов'язані федерацією. На думку тодішнього військового міністра У. Черчілля, така Росія “була б меншою загрозою для майбутнього світу, ніж велика централізована царська монархія. І зараз якраз такий момент, коли з допомогою розумного використання політики союзників можна надати подіям саме такого розвитку”

Визначальним фактором, що впливав на визначення місця українського питання у зовнішньо-політичних стратегіях країн Антанти, зрештою, і Центральних держав, було польське питання, яке посідало вагоме місце в тогочасній європейській політиці. Погляди більшості польських діячів кінця ХІХ–початку ХХ ст. ґрунтувалися на переконанні у необхідності відродження польської державності в межах “історичних земель”, що означало експансію на українські, литовські, білоруські й інші землі, заперечуючи права цих націй на самовизначення. Наприклад, однією з впливових політичних сил були націонал-демократи (ендеки), на чолі з Р.Дмовським. Вони активно пропагували ідею “інкорпорації” східних кресів до складу відродженої Польщі, проголошували вищість польської культури та її особливу місійність на українських землях.

Такі настрої у польських політичних колах ґрунтувались на урядових силах держав Антанти. Російський царизм, незважаючи на ворожість до національних принципів, проголошував необхідність відновити Королівство Польське в межах Росії, сподіваючись таким способом не лише розв’язати українське питання, а й зміцнити підґрунтя російської експансії на захід.

Польська справа зайняла помітне місце і в зовнішньополітичній стратегії Франції, політики якої мали на меті створити Велику Польщу як противагу німецькій та російській гегемонії у Європі, а відтак потенційно можливого російсько-німецького воєнного союзу. Однак в умовах союзу з Росією під час війни про українське питання французи відмовчувались. Британці ж від початку вороже ставилися до територіальних зазіхань поляків, вбачаючи у цьому загрозу зміцнення французького панування на континенті. Для Великобританії було не вигідним зростання ролі Франції, тому її противагою мала стати Росія – “єдина і неподільна”. Незважаючи на німецьку загрозу, британцям були ближчі російсько-британські відносини, ніж створення форпосту Франції у Центрально-Східній Європі на зразок Великої Польщі.

Отже, у роки Першої світової війни держави Антанти мали великодержавні політичні цілі. Розв’язання українського питання залишалося у їх політиці поза увагою.

3. “Українське питання” у зовнішній політиці Австро-Угорщини і Німеччини в Першій світовій війні

Українське національне питання в роки війни ставало об’єктом міжнародної політики Німеччини й Австро-Угорщини. Значимо, що напередодні та на початку війни Німеччина не мала певних планів і проектів стосовно західних кордонів Росії, а в Австрії, якщо вони і були, то нечіткі й не виходили за межі польської концепції.

Австро-Угорщина серед чинників, які могли послабити її супротивника – Росію, намагалася використати й український чинник – підтримати український національний рух у Росії. Незважаючи, що така політика була загрозою для самої Австро-Угорської імперії, до складу якої входили українські землі Галичини, Буковини і Закарпаття, австрійські плани стосовно Балкан і німецькі стосовно Близького Сходу змушували уряди Центральних держав звернути особливу увагу на “українську справу”. Адже Австро-Угорщина хотіла відтіснити Росію від своїх кордонів і побережжя Чорного моря, створивши охоронний вал перед панславістською пропагандою, усунути небезпеку російської інтервенції на Балканах і в Туреччині. Тому створення буферних держав із західних частин Російської імперії, зокрема й України, набувало особливого значення.

Канцлер Німеччини Т. Бетман-Гольвег у меморандумі до свого посла у Відні 11 серпня 1914 р. зазначав про наміри Німеччини спричинити повстання в Україні, пов’язуючи це з планом створення низки буферних держав із неросійських народів у західних провінціях царської імперії, що межували з Німеччиною або Австрією. Цей план не вважався остаточним, його здійснення було можливе при особливо сприятливому ході війни на Сході, а створення буферних держав повинно було мати стратегічно-оборонне спрямування. Цю позицію німецького уряду підтверджувала нота австрійського міністра закордонних справ Бертольда турецькому уряду 21 листопада 1914 р., де він від імені Центральних держав заявив: “Нашою головною метою у цій війні є тривале ослаблення Росії, і тому на випадок нашої перемоги створення незалежної української держави було б нам дуже по душі”. Для реалізації задуманого уряд Австро-Угорщини мав розв’язати

польське питання в австро-польській частині, а також сприяти піднесенню самостійницького українського руху.

На початку війни австро-угорський уряд прихильно ставився до ідеї утворення самостійної української держави. Консул Е. Урбас 6 серпня 1914 р. писав із Львова керівникові Кабінету Міністрів, що, незважаючи на те, як буде розв'язане “польське питання” у тій переможній війні, московська влада буде лише відштовхнута, але не підірвуться її основи. На думку Е. Урбаса, Австро-Угорщина повинна у тій війні мати одну мету, в іншому випадку “за ці страшні кровопролиття і біди понесе відповідальність перед Богом і людьми”. Вона мусить назавжди знищити російську владу, створити вільну Україну до Дону, відновити давні національні почуття у справжньому католицькому дусі Брестської унії. “Такий план – Україна аж до Дону, – писав Е. Урбас, – може здаватися у Відні фантастичним, однак про це можна говорити з окремими людьми як про цілком реальну річ. Все, що я тут побачив у воєнному виступі (йдеться про набір до легіону Українських січових стрільців. – *Авт.*), надає великої впевненості”. Оскільки українці матимуть власну державу і не захочуть опинитися знову під російським пануванням, то Росія, незалежно від втручання Австро-Угорщини, “стане для неї нестрашною”, отже, “нам дорога до Константинополя відкрита”. Тому з утворенням Української держави Австро-Угорщина могла б розв'язати питання своєї сфери впливу на Балканах. Окрім того, австрійські політики сподівалися на скорочення австро-російського кордону. Це пов'язано з інтересами Німеччини до Конгресової Польщі. Тоді “великі австро-угорські суперечності з Росією стануть маленькими німецькими”.

За таких умов Австро-Угорщина мала намір відмовитися від протекторату над Україною. Цю позицію Міністерство закордонних справ обґрунтовувало надто великими австро-російськими територіальними претензіями із здобуттям Бессарабії, труднощами з одночасним розв'язанням “польського та українського питання”, зокрема при встановленні кордону, а також воєнними можливостями. Зовнішньополітичне відомство Австро-Угорщини вважало, що без покровительства незалежна Україна не зможе уникнути загрози Росії або матиме тенденцію радикально-соціалістичної республіки, що особливо турбувало австрійців. Тому,

як зазначалося в доповідній записці Е.Урбаса, адресованій О.Гойосу 20 серпня 1914 р., Українська держава повинна залишитися під німецьким або спільним німецько-австро-угорським протекторатом чи в союзі з Румунією. На його думку, німецький протекторат над Україною буде корисним і для Австро-Угорщини. Заміниться лінія великого німецько-російського кордону і військовою силою ліквідуються соціалістичні тенденції серед українців. Водночас німецька торгівля через Чорне море до Азії відкриває для Австро-Угорської монархії вікно на Балкани. Завдяки союзові України з Румунією австрійська дипломатія хотіла відвернути зазіхання останньої на Буковину, повернути її експансію на Схід і так протистояти Росії.

Однак Центральні держави, зважаючи на зовнішньо-політичні фактори, не могли погодитися, щоб проголошення самостійності Української держави випереджало розв'язання “польського питання”. Самостійність України, зауважує австрійський історик Біль Вольфдітер, “не могла йти першою ще з уваги на Польщу”. Окрім того, австро-угорський уряд лякала перспектива створення самостійної держави внаслідок можливої активізації українського сепаратистського руху в Австро-Угорщині, який загрожував монархії.

Позиція Центральних держав стосовно “українського питання” залежала від становища на Східному фронті. Влітку 1915 р. Центральні держави вдалим військовим наступом відкинули російську армію з Польщі, Галичини і західних районів України. Успішні воєнні операції навесні та влітку 1915 р. спонукали Німеччину до укладення з Росією сепаратного миру. Так, були б враховані плани щодо прибалтійських країн та розв'язане “польське питання”. Для Австро-Угорщини це загрожувало втратою Східної Галичини на користь Росії. Внаслідок цього 9 серпня 1915 р. австрійський посол у Берліні Г. Гогенлоге подав німецькому канцлерові Т. Бетману-Гольвегу проект створення коронного краю України у складі Східної Галичини, Буковини і прикордонної смуги Наддніпрянської України. Однак Німеччина прагнула підтримувати сепаратистські національно-визвольні рухи в Росії як засіб її воєнного й економічного послаблення.

Австро-Угорщина, у свою чергу, остерігалася підтримки німецьким урядом боротьби неросійських народів, оскільки це за-

грожувало б територіальній єдності монархії. Адже в союзі з Німеччиною Україна вимагала б приєднання Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Таке розуміння позиції Німеччини зумовила заява рейхсканцлера Т. Бетмана-Гольвега у рейхстазі, в якій він наголошував: “Німеччина є і хоче залишитися оплотом миру і дружби великих і малих націй. Це є також основою для нашої позиції щодо України, прагнення і національно-історичні права якої добре відомі кайзерівському німецькому урядові. Ми бажаємо з відкритим серцем, щоб рани, завдані українському народові російським гнітом, так швидко зажили, як це можливо. Відносно можливого заснування самостійної Української держави кайзерівський німецький уряд ставиться прихильно”.

Серед німецьких політиків, учених, публіцистів позиція щодо проблем сходу Європи була різною. Деякі з них підтримували анексіоністські та шовіністичні плани Всенімецької Ліги. Інші погляди мали так звані німецькі інтелектуалісти, які вважали, що мілітарна перемога над Росією не розв’язала б питання російської загрози для Німеччини. Засобом усунення цієї загрози вони пропонували розчленування Росії на основі національної гетерогенності (неоднорідності) її західних кордонів. Така прихильність німецьких інтелектуалістів до незалежницьких змагань неросійських народів була продиктована потребою обрати шлях для безпечного становища Німеччини на сході й теоретично давала змогу для розв’язання “українського питання”. У зв’язку з цим визрів розгорнутий план “Randstaatentheorie” (“Теорія сусідніх держав”), який мав на меті прискорити розв’язання питань польського, балтійських та українського народів.

Найбільшим популяризатором цієї концепції був П. Рорбах, який вважав вирішальною умовою зупинити російську потугу тільки через відокремлення України та відновлення Польщі й закликав якнайшвидше розчленувати на частини “російський колос”.

Політика розчленування Росії стала однією з основних воєнних цілей Німеччини, яка особливо цікавилась природними багатствами України. Так, німецький публіцист Курт Ставенхаген у статті “Значення України для Росії”, опублікованій у газеті “Schlesische Zeitung” (“Сілезька газета”) 10 жовтня 1915 р., нази-

вав Україну економічним серцем Росії, зазначивши, що Україна, відірвана від Росії та введена до економічної системи Центральної Європи, могла б стати однією з найбагатших країн світу. Про необхідність відокремлення України від Росії наголошувалося майже в усіх публікаціях про Україну. Німецькі політики та публіцисти розуміли вигідне геополітичне положення та величезне стратегічне значення України для колонізаційних планів Німеччини. Йшлося, насамперед, про найкоротший і найбезпечніший шлях від Центральних держав до Азії та вихід до Чорного моря.

Основне обґрунтування антиросійської концепції належить М. Веберові. На його думку, російська загроза єдина спрямована проти існування Німеччини як національної держави, а спірні пункти на заході в недалекому майбутньому з'являться на Сході, що означатиме світовий поділ. Тому М. Вебер запропонував переорієнтувати німецьку східну політику на взаєморозуміння з Польщею і загалом зі Сходом. Він розумів, що передумовою успіху Німеччини стосовно Сходу може бути лише цілковита відмова від великонімецької політики, пов'язаної з експансією та колонізацією.

Загалом висунена на початку війни інтелектуалістами "Randstaatentheorie" не мала особливого впливу на німецьку східну політику. Оцінюючи акцію Німеччини на теренах Східної Європи, успіх Центральних держав на Східному фронті, зазначимо, що в політиці переважали анексіоністські й експансіоністські тенденції. Розроблені інтелектуалістами концепції слугували лише хорошою ідейною основою для більшої популяризації анексії серед німецької громадської думки.

Німецька політика відкинула шлях, запропонований М. Вебером. Хоча Німеччина взялася за часткове "розчленування Росії", однак вона дотримувалась великодержавної політики. Згодом центральною особою у її формуванні став генерал Л. Людендорф.

"Українська проблема" широко дискутувалася на сторінках німецької періодичної преси. Існували різні погляди на її розв'язання. Найприйнятнішою для українців була теза, що "остаточно і найкраще вирішилося б питання вільної Європи перед українською загрозою після того, як будуть відновлені старі історичні кордони між Україною та Московщиною".

Інший шлях українського питання визначив Г. Кляйнов. Він не заперечував, що Німеччина зацікавлена у виникненні Української держави, але перешкоду для реалізації цього становила відсутність повної соціальної структури серед населення України. На його думку, український народ – це, власне, лише селянство, а національно-свідома інтелігенція проживала лише у містах – “ідеалісти, всілякі теоретики, вчені, письменники та поети”.

Професор Кенігсберзького університету Лезіус пропонував створити Українську державу під егідою Австрії з цісарем Францом Йосифом, а професор Г. Гернер з Кельна наголошував на зв'язку українців із західноєвропейською культурою і висловлював впевненість засвоєння ними її елементів.

Зростання німецьких інтересів України засвідчило й те, що військове міністерство 11 грудня 1915 р. дозволило заснувати Спільку німецьких прихильників українського визвольного руху (товариство “Ukraine”). Вона мала на меті згуртувати широке коло “друзів України” та підтримувати сепаратистські ідеї в Україні. Спільку очолював генерал Людвіг фон Гебзаттель, у північній Німеччині – колишній міністр Е. Ріхтер. У січні 1916 р. почало виходити друкування видання товариства “Osteuropaische Zukunft” (“Майбутнє Східної Європи”). У передовій статті першого номера часопису зазначалося: “Ми не можемо довго заплющувати очі на факт існування української проблеми, що для Німеччини має величезне і безпосереднє значення”.

Однак у Німеччині були політичні сили, які неприхильно ставилися до розв'язання “українського питання”. Наприклад, німецькі соціал-демократи, що займали ворожу позицію до Росії та самодержавства, ставилися неприхильно до національних інтересів українців. Вони вважали, що наддніпрянці повинні прагнути до кращої долі в Росії з соціал-демократами інших поневолених народів. Один із лідерів німецької соціал-демократії К. Каутський у праці “Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas” (“Сполучені Штати Середньої Європи”), виданій 1916 р., піддав сумніву окремішність української нації, її мови, не був переконаний, чи вона розвинеться і стане літературною, чи й надалі вважатиметься лише діалектом. Тому за такого розуміння питання самостійності України німецькими соціал-демократами українці

не могли мати серед своїх прихильників. Їх погляд у багатьох справах війни та її цілей повністю збігався з позицією та діями найконсервативніших кіл Німеччини, які також вважали “українське питання” нездійсненою мрією.

Антиукраїнської позиції в “українсько-польському питанні” дотримувалася Партія католицького центру. Її члени вважали, що Польща є захисником на Сході західноєвропейської культури, а Німеччина в союзі з Австро-Угорщиною “прокладе дорогу”, на якій “воскресне із мертвих католицька нація”.

Проте у той період “українське питання” не стало предметом конкретних планів німецької офіційної політики. Офіційний розгляд “українського питання” був для німецької політики радше малореальним і дуже ризикованим, оскільки пов’язувався з ідеєю укладення сепаратного миру з Росією.

В Австро-Угорщині внаслідок загострення політичної й економічної ситуації набувала популярності ідея сепаратного миру з Росією. Водночас австрійські урядові чиновники розуміли, що Росія не погодиться на сепаратний мир за умови відокремлення України. Тому австрійські дипломати розглядали перспективу створення незалежної Української держави як важливий фактор протидії можливості сепаратного миру. Крім цього, уряд Австро-Угорщини планував ввести Конгресову Польщу, а також польські й українські землі Габсбурзької монархії до Польського королівства, яке повинно було стати бар’єром проти німецьких впливів на Сході Європи. Все ж перехреснення польсько-українських національних інтересів, важливість для Австрії “польської карти” відсували “українське питання” на друге місце в австрійській політиці.

Німецькі плани стосовно України узгоджувалися з австро-угорськими про австро-польське розв’язання проблеми Польщі, якій відводили роль буферної держави під німецьким протекторатом, а це неминуче сприяло б подальшій експансії на українські землі. За підписами Вільгельма II і Франца Йосифа II 5 листопада 1916 р. були опубліковані заяви з приводу проголошення Польського Королівства і відокремлення Галичини. Відень у черговий раз пішов назустріч польським устремлінням. Галичині надавалася повна автономія без поділу на українські та польські землі. Фактично це означало, що українці підпадали під повну владу поляків.

Заяву німецького кайзера й австрійського цісаря у найближчому часі створити незалежну Польщу та надати Галичині автономію галицькі діячі оцінили як санкцію на її колонізацію. Стривожені такою політикою, члени Української парламентської репрезентації 7 листопада 1916 р. скликали нараду, на якій було вирішено, що український народ ніколи не визнає відокремлення Галичини та віддання її під польське панування і ніколи не зречеться права автономії та утворення окремого українського коронного краю в межах Австрії. На знак протесту 8 листопада 1916 р. Загальна Українська Рада здала свої повноваження й оголосила про саморозпуск. У середовищі галицьких політиків запанувала зневіра, у масах обурення чергувалося з розчаруванням.

Смерть цісаря Франца Йосифа I (21 листопада 1916 р.), який був прихильником польської шляхти, і вступ на престол нового імператора Карла вселили в середовище українських політиків нові сподівання. Карл заявив українській делегації, що все, аж до окремої української провінції, буде зроблене на користь українського народу. Однак ці обіцянки імператора були лише фальшивою політичною грою. Відень і надалі продовжував політику польського уряду.

Отже, “українське питання” на міжнародній арені в роки Першої світової війни не було зняте. Український народ почав усвідомлювати, що воно буде розв’язане не внаслідок дипломатичних ходів, а шляхом боротьби за незалежність і самостійність.

4. Українська державницька ідея в діяльності національних діячів

У пропаганді української державницької ідеї та прагненні втілити її в життя ініціаторами були західноукраїнські політичні діячі. Ще напередодні Першої світової війни українські представники вели переговори з віденськими політичними й урядовими діячами стосовно поділу Галичини на західну та східну частини за національною ознакою. Розв’язати це питання вони сподівалися з початком війни. Представники Національно-демократичної, Радикальної та Соціал-демократичної партій створили у Львові 1 серпня 1914 р. Головну українську раду (ГУР), яка повин-

на була стати єдиним представницьким органам українців в Австро-Угорщині.

У проголошеному маніфесті ГУР наголосила на загарбницькій меті Росії стосовно Галичини і чітко визначила власну політичну позицію. “Історичний ворог України, – зазначалося в маніфесті, – не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 млн. українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати одностайно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку. Перевага Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб’є година визволення України”. З такою відозвою до буковинських українців звернувся Союз парламентських та сеймових депутатів Буковини.

ГУР провела переговори з австро-угорським урядом щодо створення національного збройного формування легіону Українських січових стрільців. У легіон записалося 28 тис. добровольців, однак правлячі кола імперії, усвідомлюючи кінцеву мету українців, обмежили чисельність цього військового формування, – воно становило 2,5 тис. вояків. Метою формування легіону було не лише продемонструвати лояльність до Габсбурзької монархії, а й створити інструмент представництва, який мав би стати фактором української дипломатії та політики під час війни, а також після її закінчення.

На території Галичини виникли й інші об’єднання, що були представниками та захисниками українських інтересів. Одне з них створили емігранти з Наддніпрянщини. Так, 4 серпня 1914 р. з ініціативи А. Жука у Львові відбулася нарада емігрантів, у якій взяли участь Д. Донцов, Д. Дорошенко, О. Назарук. Наслідком цієї зустрічі стало створення Союзу визволення України (СВУ), який мав уособлювати від початку діяльності безпартійну політичну репрезентацію інтересів України перед державами Троїстого союзу і загалом перед європейськими державами. Так, 25 серпня за підписом членів СВУ В. Дорошенка, Д. Донцова,

М. Меленевського, О. Скорописа-Йолтуховського і А. Жука ви-йшла відозва “Громадська думка Європи” (“An die oftentliche Meinung Europas”). У ній зазначалося, що лише майбутня само-стійна Українська держава зможе стати буфером для Європи про-ти Росії, де панує царський режим, і порятує слов’янський світ від згубного впливу панмосковізму.

Члени союзу визволення України вважали його зародком укра-їнського уряду і дипломатичним представництвом майбутньої Української держави, а тому мали намір тісно контактувати з дер-жавама Троїстого союзу. Від цих держав, на їх думку, можна було одержати матеріальну допомогу, але за умови, що цей борг спла-тити у майбутньому самостійна Україна.

СВУ розгорнув широку політичну діяльність, зокрема пропа-ганду в низці країн світу ідеї створення незалежної України. Від-ряджені ним спеціальні представники до іноземних держав вико-нували функції українських послів. Так, у Берліні перебував О.Скоропис-Йолтуховський, у Туреччині – М.Меленевський, у Болгарії – Л.Ганкевич, Італії – О.Семенів, у Швеції та Норвегії – О.Назарук, у Швейцарії – Л.Чикаленко. У Відні СВУ видавав ча-сопис “Ukrainische Nachrichten” (“Українські вісті”), у Лозанні – “La Revue ukraininne” (“Український огляд”). Поряд з періодич-ними виданнями було видано значну кількість видань про Укра-їну німецькою, французькою, англійською, італійською, угорсь-кою, шведською, хорватською, чеською, болгарською мовами. Серед них – інформаційні повідомлення про Україну загалом, на-риси про історію України, російсько-українські відносини, видан-ня на різноманітні теми тогочасного політичного життя, у тому числі праці “Ukraine. Land und Volk” (“Україна. Земля і люди”) С.Рудницького, “Geschichte der Ukraine” (“Історія України”) М.Грушевського.

Союз визволення України розгорнув і усну пропаганду укра-їнського питання. Українські вчені читали публічні лекції з укра-їнських проблем. У Німеччині й інших державах проводили ан-кетування, залучали до лекційної діяльності вчених іноземних держав.

Пропагандистська діяльність Союзу визволення України в єв-ропейських державах дала певні результати: європейська преса заговорила про Україну, українські проблеми викликали інтерес

серед громадськості Німеччини, Болгарії, Румунії та інших держав. Союз, з одного боку, зазнавав труднощів у взаєминах з австрійським урядом, оскільки він здебільшого орієнтувався на майбутню Польщу, а не на Німеччину. З іншого – з окремими галицькими діячами у нього склалися напружені відносини, хоча загалом Союз працював у повному контакті зі Загальною Українською Радою. Зрештою, австрійський уряд не хотів розуміти далекосяжних планів СВУ. Така позиція Австрії весною 1915 р. призвела, зрештою, до розриву Союзу визволення України з офіційними австро-угорськими колами. Як згодом висловився один з лідерів СВУ О. Скоропис-Йолтуховський, “мрію про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української держави довелося здати в архів”. Одночасно припинив співпрацю із Союзом і німецький уряд. Лише уряд Туреччини запевняв, що якщо Росія зазнає поразки у війні, то “уряд оттоманський допоможе українському народові створити незалежну державу”.

Найбільшим успіхом у діяльності СВУ можна вважати його роботу в таборах військовополонених на території Німеччини й Австрії, де утримували десятки тисяч українців – вояків російської армії. Йому вдалося домогтися, що військовополонених українців зосереджували у спеціальних таборах, головними з яких були Фрайштадт і Дуна-Сердетель в Австрії та Раштат, Зальцведель і Вещляр у Німеччині. В 1917 р. вдалося організувати спеціальні табори для полонених українських офіцерів у Ганновер-Гмінден (Німеччина) і Йозефштадті (Австрія). Широка пропагандистська і просвітницька діяльність у таборах військовополонених на території Австро-Угорщини і Німеччини пробуджувала національну свідомість українців, спонукала до боротьби за незалежність України. У 1918 р. з них були сформовані українські дивізії сірота синьожупанників.

Український рух переходив у нову фазу в справі завоювання права на відродження національної державності. “Українське питання” стало актуальною проблемою міжнародного життя.

1. Вихід України на міжнародну арену в добу Центральної Ради

Наслідки Першої світової війни змінили всю систему міжнародних відносин. Зазнали поразки Німеччина та її союзники, не витримали напруження війни й розпалися Австро-Угорська монархія та Російська імперія. На політичній карті Європи з'явилися нові держави, у тому числі Українська держава, яка вийшла на міжнародну політичну арену.

Перший досвід міжнародних відносин України пов'язаний з діяльністю Центральної Ради, що утворилася в Києві 4 (17) березня 1917 р., після перемоги Лютневої революції і повалення самодержавства в Росії. Зовнішню політику Центральної Ради умовно можна поділити на три етапи. Перший охоплював період від заснування до середини листопада 1917 р. На цьому етапі майже всі зовнішньополітичні заходи Центральної Ради були скеровані на налагодження взаємин з Росією. Другий етап тривав від утворення Української Народної Республіки до початку січня 1918 р. Звідси фактично розпочинається самостійна міжнародна діяльність УНР, спрямована на здобуття прихильності й визнання з боку держав Антанти, насамперед, Англії та Франції. Від початку січня 1918 р. й до часу припинення діяльності Центральної Ради у квітні 1918 р. тривав третій етап, коли відбулася переорієнтація зовнішньої політики на Німеччину.

Українсько-російські відносини

Українська Центральна Рада відразу після утворення стала на шлях боротьби за визнання автономії України у складі нової Російської федерації. Вимоги автономії відстоював визначний лідер українського визвольного руху М. Грушевський, хоча ця автономія, за його уявленнями, наближалася до державної самостійності. Голову Центральної Ради підтримувала більшість українських політичних діячів, які об'єктивно оцінювали поділ

сил всередині колишньої імперії. Лише невелика група послідовників М. Міхновського відстоювала гасло самостійності України. Але спроби реалізації цього гасла загрожували міжетнічною війною і мільйонами жертв.

У травні – липні 1917 р. тривали переговори між Центральною Радою і російським Тимчасовим урядом щодо визнання автономії України й визначення компетенції українського уряду та кордонів підконтрольної йому території.

Розбудовуючи державність України, Центральна Рада з самого початку визначила питання про її кордони. Україна повинна була постати на землях, де українське населення становило більшість. Це було дев'ять губерній (Херсонська, Катеринославська, Харківська, Подільська, Волинська, Київська, Полтавська, Чернігівська і північна частина у складі трьох повітів Таврійської), а також Кубанська область, Холмська губернія, деякі повіти Воронежської, Курської, Ставропольської, Чорноморської і Бессарабської губерній. Коли у травні 1917 р. делегація Центральної Ради на чолі з В. Винниченком приїхала в Петроград на переговори, кордони України стали предметом найгострішої суперечки. Вимагаючи визначити їх за етнографічним принципом, В. Винниченко подав офіційні довідки Академії наук про розселення українців за переписом 1897 р. Однак вони не були взяті до уваги комісією експертів, якій Тимчасовий уряд доручив розглянути це питання.

Українська делегація передала також голові Тимчасового уряду, князю Г. Львову, меморандум, в якому інформувалося про утворення Центральної Ради й вимагалось надати Україні автономію. Однак Тимчасовий уряд відмовив Центральній Раді у її вимогах, посилаючись на те, що ані Тимчасовий уряд не мав таких повноважень, ані Центральна Рада не представляла інтереси всього українського народу. І хоча Тимчасовий уряд до цього часу уже визнав незалежність Польщі та Фінляндії, українцям запропонували чекати до скликання Установчих зборів. На той час ідею автономії України не підтримала жодна політична сила Росії.

Відмова Тимчасового уряду у проголошенні автономії України змусила Центральну Раду вжити односторонніх заходів для практичного її утвердження. Фактично автономія України була

проголошена у I Універсалі 10 (23) червня 1917 р., який декларував суверенність українського народу на своїй землі, без відокремлення від Росії. Центральна Рада 15 (28) червня сформувала виконавчий орган – Генеральний Секретаріат, який очолив В. Винниченко.

Проголошення I Універсалу й утворення Генерального секретаріату змусили Тимчасовий уряд піти на компроміс. Щоб попередити наростання національно-визвольного руху, більшість міністрів почали відстоювати думку про те, щоб надати українському народові державні права. І хоча кадети дотримувалися позиції “єдиної і неподільної Росії”, Тимчасовий уряд погодився на надання Україні автономії й утворення виконавчого органу Центральної Ради – Генерального Секретаріату. Однак сфера дії українського уряду була обмежена територією п’яти губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської. Тільки після падіння Тимчасового уряду Центральна Рада в односторонньому порядку поширила свою владу на землі, де українці переважали, – на Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, Північну Таврію, тимчасово окуповану австро-німецькими військами Холмщину, а також на південні повіти Курської та Воронежської губерній.

Організація відносин з Росією й іншими народами колишньої царської Росії зосереджувалася в цей період у генеральному секретаріаті міжнаціональних справ, який спочатку очолював С.Єфремов, а наприкінці липня – О. Шульгін. Вже сама назва цього органу засвідчила, що його діяльність була спрямована не на розвиток міжнародних зв’язків, а на врегулювання міжетнічних відносин в Україні. Тому одним із перших починань генерального секретаріату міжнаціональних справ було скликання конгресу народів колишньої Росії, який відбувся в Києві 23 вересня 1917 р. Конгрес висловився за федеративний устрій Росії з широкою автономією всіх народів у сфері культурно-освітнього та економічного життя. Конгрес надзвичайно підніс престиж Центральної Ради між усіма народами колишньої царської Росії, що, зрештою, викликало незадоволення Тимчасового уряду та сил, що обрали позиції “єдиної і неподільної” Росії. Центральна Рада поважала право інших народів на самовизначення. Так, враховуючи волю населення Бессарабської губернії, зокрема й українського, що на

демократичних засадах обрало членів крайового парламенту (Сфатул Церій), Центральна Рада не висловила претензій на частину цієї території. Вона визнала право самостійного існування обраної козаками Кубанської Ради.

Проголошення Української Народної Республіки 7 (20) листопада 1917 р. Центральною Радою не означало, що вона пориває з Росією. Вона сподівалася, що спільними зусиллями УНР, Кубанська область, Бессарабія та всі інші державні утворення, які розташовуватимуться на території колишньої імперії, домовляться з Раднаркомом про утворення єдиної Російської федерації. Але домовлялись більшовики не бажали. Формально визнаючи право нації на самовизначення, вони надалі прагнули знищити як “контрреволюційні” всі регіональні уряди, що виникли в Росії, щоб відтворити централізовану Російську державу. З другої половини листопада 1917 р. радянські війська почали наступ на Україну.

Тактика Раднаркому в Україні була достатньо гнучкою. Він не йшов на пряму конфронтацію з національним рухом і формально не заперечував здобутків державотворення. Всі зусилля спрямовувалися на утворення квазідержавних органів під суворим партійним контролем. У Харкові 12 (25) грудня 1917 р. було проголошено радянську владу в Україні. Назва держави не змінювалася. Назву уряду (Народний секретаріат) скопіювали не з московського Раднаркому, а з київського Генерального Секретаріату.

Після утворення в Україні радянського уряду Раднарком зняв свої заперечення щодо кордонів України у тій формі, в якій їх визначила Центральна Рада. Зрештою, це було заслугою не Раднаркому, а національно-визвольного руху.

Україна і держави Антанти

Взаємовідносини України з іншими державами і народами колишньої царської Росії були формально внутрішніми відносинами. Однак влітку 1917 р. Центральна Рада почала налагоджувати закордонні зв'язки. Цілком зрозуміло, що пов'язувати свою долю з державами, приреченими на поразку у світовій війні (не викликало сумніву, що ними стануть Німеччина й Австро-Угор-

щина після вступу 1917 р. у війну США), було б для України необачним. Отже, необхідно було чекати загального миру, і водночас забезпечити оборону проти можливого німецького наступу на Україну. Зрештою, голова Центральної Ради розумів, що реакційні уряди Центральних держав не сприятимуть широким суспільним реформам, насамперед земельній, на здійснення якої чекало українське селянство.

Погляди Центральної Ради в політиці міжнародних відносин були спрямовані на держави Антанти. З огляду на це видається дивною антиукраїнська політика Росії як одного з її членів, про що сказав В. Винниченко в інтерв'ю кореспондентові паризької газети “Ль’Ентрансіжан” у середині серпня 1917 р. у Петрограді. Він наголошував на вагомості України (“нас 30 мільйонів!”), потребі для неї автономії, на тому, що 3 млн українських вояків російської армії перебувають на Південно-Західному фронті, який простягнувся на території України. Російський Тимчасовий уряд не визнавав автономії України, проголошеної першим Універсалом. За словами В. Винниченка, така політика російського уряду призведе до того, що дехто з українців буде “поглядати” в бік Австрії та Німеччини. Врешті він додав: “Не приховую, що в Центральній Раді є якесь число германофілів. Але їх так мало, що вони не мають жодного значення”.

У налагодженні контактів з Україною були зацікавлені також держави Антанти, адже російська революція й падіння царизму в березні 1917 р. значно послабили й ускладнили їх становище. Щоправда, вже 17 березня 1917 р. Міністр закордонних справ Тимчасового уряду П. Мілюков запевнив союзників, що Росія буде дотримуватися міжнародних договорів, підписаних царським урядом. Запевнення Тимчасового уряду дещо заспокоїли Англію та Францію, тому Антанта вважала своїм обов’язком допомогти Росії продовжувати війну на східному фронті, де Австро-Угорщина і Німеччина зосередили понад мільйонну армію. Можна допустити, що якби Росія вийшла з війни і дивізії зі східного фронту перекинули на західний, то хід війни був би вирішений на користь держав Четвірного Союзу. Американська допомога й американські війська в Європі могли дати ефект лише навесні 1918 р. Отже, до цього часу державам Антанти необхідно було витримати східний фронт.

До революції і в перші її тижні держави Антанти були мало проінформовані про український національний рух і майже ним не цікавилися. Зрештою, якусь думку про українців важко було скласти, бо й самі українці не мали єдиної концепції своїх прагнень.

Зацікавлення Антанти подіями в Україні починає зростати з квітня 1917 р., коли на Захід прийшло повідомлення про Український національний конгрес та його рішення боротися за автономію України у складі Російської Федерації. У цей період на Україну звернули увагу держави Антанти, які сподівалися, що Україна стане їх союзником у війні проти Четвірного Союзу. На таку позицію країн Антанти вплинули також рапорти військових місій про революціонізацію російської армії і послаблення внаслідок цього її бойового духу. Антанта тепер покладала надію на Україну й “українізовані полки”, бойовий стан яких був достатньо високим.

Безпосередні контакти розпочалися влітку 1917 р., коли до Києва почали прибувати представники Антанти. Першим відвідав Центральну Раду у липні 1917 р. аташе японського посольства у Петрограді Ашіда. У серпні тодішній секретар міжнародних справ О. Шульгін зустрічався в Петрограді з французьким послом у Росії Ж. Нуленсом. Французи пропонували фінансову і технічну допомогу Україні за умови продовження війни з державами Четвірного Союзу. Нуленс висловився проти автономії України і не радив українцям ускладнювати ситуації Тимчасовому уряду. З напівофіційною місією 16 серпня 1917 р. до Києва прибув французький журналіст Жан Пеліссє, який за дорученням Міністерства закордонних справ Франції повинен був зібрати відомості про український національний рух.

Жан Пеліссє поставився до свого завдання з великою відповідальністю. Впродовж трьох тижнів, від 16 серпня до 8 вересня 1917 р., перебуваючи в Києві, він збирав інформацію. Цим часом Пеліссє зустрічався з лідерами українського національного руху М. Грушевським, В. Винниченком, О. Шульгіним, С. Петлюрою, М. Туган-Барановським, Д. Дорошенком, С. Єфремовим, В. Леонтовичем, Л. Старицькою-Черняхівською, з представниками національних меншин М. Рафесом, С. Рудницьким, В. Зайцевим, О. Шульгіним, з чехами, з членами французької колонії в Києві

та ін. Повернувшись до Петрограда, Жан Пеліссє написав докладний звіт, в якому висвітлив “українське питання” в історичному та політичному аспектах. До звіту він додав низку документів, серед яких були інтерв’ю з названими діячами, документи про кордони України, пропаганду “українського питання”, роль церкви в національно-визвольному русі в Україні, відомості про національний і партійний склад Центральної Ради, а також перекладені французькою мовою документи, прийняті Центральною Радою. На жаль, у політичному відділі Міністерства закордонних справ у Парижі цей звіт отримали лише на початку грудня, коли ситуація в Україні стала зовсім іншою.

На початку жовтня 1917 р. до Києва приїхав керівник французької військової місії в Росії генерал Ніссель. Ставлячись негативно до українських проблем, він відмовився відвідати Генеральний Секретаріат. Але, будучи зацікавленими в підтримці Антанти, члени Генерального Секретаріату відвідали його у консульстві Франції. За дорученням Нісселя у Києві залишився французький представник при штабі Південно-Західного фронту генерал Табуї, який повинен був підтримувати постійний зв’язок з урядом України – Генеральним Секретаріатом. Представники французької місії помітили слабкість Центральної Ради у недостатньому зв’язку з народними масами, тому радили негайно провести загальні вибори до українського парламенту. На жаль, українські соціалістичні партії, з яких здебільшого склалася Центральна Рада, сумнівались у перемозі на виборах й тому їх відсунули.

Самостійна міжнародна діяльність Центральної Ради розпочалася лише після проголошення III Універсалу. Хоча з погляду міжнародного права УНР ще залишалася складовою частиною Росії, однак той факт, що Центральна Рада не визнала більшовицького уряду в Петрограді, а Російська імперія перестала існувати, відкривав нові можливості для міжнародних відносин.

О. Шульгін 27 листопада (9 грудня) 1917 р. уперше звернувся з офіційною нотою до урядів Антанти, в якій повідомив про брак у Росії центральної влади, а також про те, що Генеральний Секретаріат є повноцінним незалежним урядом. На основі заяв Секретаріату міжнаціональних справ головним зовнішньополітичним завданням було домогтися міжнародної підтримки своєї

діяльності. Йшлося, насамперед, про зовнішню військову та фінансову допомогу для зміцнення української державності й боротьби з агресією радянської Росії. Проте одностайності про зовнішньополітичні пріоритети у Києві не було. Перші дипломатичні кроки України суттєво послаблювалися внутрішньою боротьбою у Центральній Раді щодо питання, на кого орієнтуватися: на держави Антанти чи на держави Четвірного Союзу.

У цей період пріоритетом зовнішньої політики України було проголошено боротьбу за загальний мир “без анексій і контрибуцій”. Генеральний Секретаріат 11 (24) грудня 1917 р. звернувся до всіх воюючих і нейтральних держав із офіційною нотою, в якій закликав уряди всіх країн негайно припинити бойові дії та скликати мирну конференцію. Гуманна місія припинення світової війни, що її добровільно перебрала на себе Центральна Рада, була не під силу українській дипломатії. Водночас потрібність цієї ініціативи з закликами російського Раднаркому призвела до настороженості та недовіри у країн Антанти та США.

Дивною для країн Антанти виявилася вимога Центральної Ради, щоб Антанта визнала українську державність в обмін на її згоду продовжувати війну з Німеччиною. Про це, зокрема, йшлося ще на початку грудня під час зустрічі В. Винниченка з французьким представником при штабі Південно-Західного фронту генералом Ж. Табуї.

В країнах Антанти негативно ставилися до українського націоналістичного руху. Він сприймався як німецько-австрійський вибір, спрямований на послаблення Антанти й США. Їх національним інтересам відповідало збереження Росії, а “українське питання” розглядалося лише як внутрішня проблема Росії. Росія була союзником у Першій світовій війні, а після війни повинна була стати головною противагою відродженню німецького імперіалізму. Крім цього, країни Антанти і США недооцінили спроможність більшовиків утриматися при владі. Отже, вони не бачили потреби розчленовувати Росію. Однак одностайності серед західних політиків і дипломатів у поглядах на Україну не було. Інколи вони висловлювались за визнання незалежності України.

Після повалення Тимчасового уряду в Петрограді та проголошення Третім Універсалом Української Народної Республіки шіцкавлення Антанти Україною значно зросло. Так, у листопаді

1917 р. із генеральним секретарем фінансів УНР Х. Барановським вів переговори французький посол у Петрограді Ж. Нуленс. Від імені французьких промисловців він запропонував українській державі позику на придбання необхідного військового спорядження. На жаль, Центральна Рада запідозрила “нечистий намір французьких капіталістів” і пропозицію відкинула.

Після вбивства російського генерала М. Духоніна в Могильові та більшовизації Ставки російської армії у грудні 1917 р. зі Ставки до Києва переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії. Київ став осередком дипломатичних переговорів Антанти.

Прихід до влади більшовиків у Росії та здійснені ними заходи у питанні переговорів з Німеччиною надзвичайно ускладнили ситуацію. Окрім того, Україна вимагала її визнання на міжнародному рівні. Але ні Франція, ні Англія певного погляду на “українське питання” не вибороли, хоча французький уряд схилився підтримати прагнення України з тим, щоб вона не потрапила під вплив Німеччини або більшовиків. Однак метою все-таки залишалося прагнення відновити Російську державу.

Водночас Українська Народна Республіка активізувала міжнародну діяльність і домагалася свого визнання. Посла Франції в Україні генерала Ж. Табуї на початку грудня прийняв голова Генерального Секретаріату УНР В. Винниченко у присутності генеральних секретарів: закордонних справ О. Шульгіна, фінансів – Х. Барановського, юстиції – М. Ткаченка, шляхів – В. Єщенка, пошти і телеграфу – М. Шаповала, постачання – М. Ковалевського. На зустрічі порушувалося питання визнання України французьким урядом.

Основою для подальших старань у справі визнання стала нота Генерального Секретаріату від 9 грудня 1917 р. до урядів Антанти, в якій О. Шульгін повідомляв: через відсутність у Росії центральної влади, яку визнавали б усі російські федерації, Генеральний Секретаріат України є повним і незалежним урядом.

Ситуація в Україні погіршувалася з кожним днем і вимагала розв’язання. З огляду на це 18 грудня 1917 р. представник Франції Табуї за дорученням французького уряду спеціальною нотою встановив офіційні відносини Франції з Україною і обіцяв допомогу. Позиції визнання України як нової держави, однак не тор-

каючись питання її незалежності від Росії, дотримувався прем'єр-міністр Франції Клемансо. Водночас Раднаркому РРФСР домагався, щоб Антанта зберігала нейтралітет стосовно України.

Турботу з приводу подій в Україні почав виявляти англійський уряд. На його пропозицію 23 грудня 1917 р. у Парижі було проведено англо-французьку конференцію в справі України. Конференція виявила, що ні британський, ані французький уряди недостатньо знають ситуацію в Україні й, отже, не можуть її належно оцінити. Тому конференція вирішила надати допомогу Україні, але ще не визнавати її уряду. На конференції було також підписано таємну англо-французьку конвенцію у справі дій на Півдні Росії. Територію Півдня Росії було поділено на англійську (Дон, Кавказ, Закавказзя і Курдистан) і французьку (Україна, Крим, Бессарабія) зони впливу. Країни Антанти загалом і надалі будуть дотримуватися русофільського курсу. Така позиція не могла викликати задоволення в українських урядових колах. Загострилися відносини між французьким представництвом і українським урядом, пом'якшити які могло лише визнання УНР.

Рішенням французького уряду генерал Ж. Табуї 26 грудня 1917 р. був призначений комісаром при Генеральному Секретаріаті України, якому він вручив офіційне повідомлення про це 3 січня 1918 р. В. Винниченко 4 січня 1918 р. в урочистій обстановці прийняв дипломатичних представників Франції. Під час прийому Ж. Табуї зробив заяву: “Я запевняю Вас у тому, що Франція, яка робить цей урочистий жест, підтримає усіма силами, матеріально і морально, всі зусилля, які робитиме Українська Республіка, щоб іти тим шляхом, який накреслили собі союзники і яким вони далі непохитно йтимуть у повній свідомості свого обов'язку і свого права перед демократіями світу і людства”.

Зрештою, цього дня французький уряд визнав офіційно український уряд як “де факто незалежний уряд”. Міністерство закордонних справ Франції 9 січня 1918 р. повідомило про офіційне визнання незалежності України.

Через декілька днів незалежність України визнала Великобританія. Вона призначила своїм представником в Україні тодішнього генерального консула в Одесі Пінктона Баге, котрий переїхав до Києва. У переговорах представником Великобританії був також англійський офіцер Ф. Вільямс. Представник британського

уряду, передаючи В. Винниченку грамоту про своє призначення, зазначив, що уряд Його Королівської Величності підтримав всіма силами уряд України в додержанні порядку і в боротьбі з державами Четвірного Союзу, ворогами демократії і гуманізму.

Отже, представники Антанти намагалися втримати фронт держав Четвірного Союзу за допомогою України. Військовою силою для цього повинні були стати зукраїнізовані військові сили Південно-Західного фронту, чехословацького корпусу, що тоді перебував на території України, та частини польського корпусу генерала Довбор-Мусніцького.

Однак визнання України і теоретичні обіцянки Антанти у справі допомоги їй значно запізнилися. Тоді російські більшовики розпочали переговори з Німеччиною про “мир без анексії і контрибуції”. Фронт швидко розпадався. В Україні більшовики проводили шалену пропаганду проти непопулярної війни та Центральної Ради. Польські військові з'єднання претендували на українські території Волині та Полісся. В таких умовах Україні потрібна була реальна допомога, а не теоретичні обіцянки. Коли Антанта вимагала продовження війни проти Четвірного Союзу, то Україна не мала жодних засобів, щоб стримати наступ більшовиків і зберегти власну державність.

У цей надзвичайно складний час Україна шукала виходу зі ситуації, що склалася. Насамперед, виникла загроза повної більшовицької окупації України і закріплення її через укладення миру з Німеччиною на переговорах у Бресті, де більшовики хотіли представляти всі народи колишньої царської Росії. Тоді Україна вирішила взяти участь у переговорах із Німеччиною.

Україна й держави Четвірного Союзу. Брестський мир

Улітку і восени 1917 р. у періодичній пресі широко висвітлювалось “українське питання”. З одного боку, німецька преса писала: все, що діється в Україні, – це “інтрига Антанти”, “Україна стає колонією Франції”. З іншого – російські газети намагалися довести, що український національний рух створений австрійцями і німцями, а українські національні діячі – зрадники та їх агенти. Як зазначалось в публікаціях, Німеччина хоче створити самостійну Україну з метою послаблення Росії й усунення з

політичної арени Польщі, від котрої Україна домагатиметься своїх етнічних територій. Тобто проголошення УНР – це “німецька інтрига”. Насправді Німеччина й Австро-Угорщина таких планів не мали. Сепаратизм послаблював держави обох блоків.

Німецький уряд уперше обговорював “українське питання” на початку серпня 1917 р. У прийнятому рішенні було зазначено, що таке питання існує, тому необхідно здобути прихильність українського національного руху. Однак про жодне визнання незалежності України в той час не йшлося.

Знову німецький уряд обговорював “українське питання” у грудні 1917 р., коли вже розпочалися у Бресті російсько-німецькі переговори. Політику німецького уряду 20 грудня сформулював державний секретар Р. фон Кюльман: “В час, коли Антанта, мабуть, уже вислала своїх представників до Києва, імперський уряд не має наміру визнати незалежності Фінляндії й України, хіба що у випадку, коли таке визнання наступить з боку російського уряду”. Тобто “українське питання” – внутрішня справа Росії. Росія, зрештою, і прагнула виступати на переговорах від імені всіх народів колишньої царської імперії, зокрема й від українського. Щоб не допустити цього, Україна й взяла участь у брестських переговорах.

Перед тим як розпочати переговори, 2 грудня 1917 р. Росія і Німеччина підписали Угоду про перемир'я. У Брест 9 (22) грудня прибула більшовицька делегація на чолі з Л. Троцьким. Вона оголосила, що представляє всі народи колишньої Росії.

Центральна Рада, дізнавшись про це, надіслала до держав Четвірного Союзу ноту протесту. У відповіді на ноту зазначалося, що держави Четвірного Союзу хотіли б також бачити у Бресті українську делегацію, і така делегація була сформована. Її очолив український есер В. Голубович, членами делегації були М.Любинський, М.Полоз, О.Севрюк, соціал-демократ М.Левницький і С.Остапенко. Перед виїздом у Брест з делегацією зустрічався голова Центральної Ради. М.Грушевський. Він дав інструкцію стосовно складу Української Народної Республіки (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття, Холмщина), щоб жодного клаптика української землі не залишилося під чужоземним пануванням. У випадку коли б Австро-Угорщина не погодилася поступатися українськими землями, що їй належали, треба дома-

гатися створення з українських земель, що входили до Австро-Угорщини, окремого коронного краю з широкою автономією.

На переговорах у Бресті були присутні: від Німеччини – державний секретар закордонних справ фон Кюльман і його заступник начальник штабу східної групи німецьких військ М.Гофман; від Австро-Угорщини – міністр закордонних справ О.Чернін; від Болгарії – міністр юстиції Попов і генерал П.Ганчев (згодом Попова змінив голова ради міністрів В.Родославов); від Туреччини – посол у Берліні Ібрагім Гаккі й державний секретар закордонних справ Ахмет Мессіні, згодом прибув сам великий візир Талаат. У складі делегації Росії, окрім Л. Троцького, були також А. Йоффе, Л. Каменєв та ін.

Як повідомила після прибуття у Брест українська делегація генерала М. Гофмана, що вона не має нічого спільного з російським більшовизмом. Водночас делегація заявила представнику російської делегації Л. Каменєву, що Україна не визнає Раднарком всеросійським урядом.

Окрему заяву зробив голова австро-угорської делегації граф О.Чернін. Як зазначив, під час перемир'я делегація більшовицького російського уряду заявила, що представляє всю Росію; а тепер, коли вона визнала за Україною право на самовизначення, немає жодних заперечень стосовно участі делегатів України в переговорах.

Українська делегація 24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.) розпочала переговори у Бресті. Вона вимагала визнання України як самостійної держави, без чого не вважала можливим приступити до переговорів про мир. Умовою миру було приєднання до України Холмщини та проведення плебісциту у Східній Галичині, Буковині й Закарпатті. Австро-Угорщина не погоджувалася віддати Галичину та Буковину Україні – це ускладнювало б відносини Австро-Угорщини з Польщею. Водночас вона погоджувалась за певних умов визнати незалежність УНР. Головними з цих умов були: визнання старих кордонів між Австро-Угорщиною й Україною, а також офіційне проголошення незалежності УНР.

Умівле проведення українською делегацією переговорів привело до того, що вже 28 грудня самостійність української делегації визнали країни Четвірного Союзу та делегація радянської Росії. Це була перша перемога.

Делегація УНР продовжувала вимагати приєднання до України українських земель, які входили до Австро-Угорщини. Здавалося, переговори зайшли у безвихідь. Внаслідок погіршення внутрішнього і міжнародного становища Австро-Угорщини О. Чернін змушений був звернутися за інструкціями до Відня. Питання розглядали 9 січня на засіданні Коронної ради. Після гострих суперечок стосовно пропозиції австрійського міністра Буріяна було прийняте компромісне рішення: погодитися з вимогою української делегації, за винятком питання про самовизначення Закарпатської України, але стосовно українських земель, що перебували у складі Австро-Угорщини, підписати таємний договір.

За пропозицією Л. Троцького на переговорах у Бресті 5 (18) січня 1918 р. було зроблено перерву, під час якої відбувалась активна підготовка кожної делегації до нового етапу переговорів. Щоб зміцнити свої позиції в питанні Галичини, українська делегація вирішила заручитися меморандумом галичан про їхні вимоги. Його виготовив М. Лозинський. У меморандумі йшлося про об'єднання українських земель Австро-Угорщини в коронний край.

У цей період становище в Україні змінилося. Після проголошення 12 (25) грудня радянської влади в Україні виникло двовладдя: Центральна Рада в Києві та Центральний виконавчий комітет Рад у Харкові. Більшовицький уряд, що утворився в Харкові, негайно розпочав збройну боротьбу проти Центральної Ради, здійснюючи наступ на Київ. ЦВК Рад України у Харкові 30 грудня 1917 р. ухвалив не визнавати умов миру, підписаного делегацією Центральної Ради, і вислати до Бреста свою делегацію у складі голови ЦВК Рад України Ю. Медведєва та народного секретаря військових справ В. Шахрая.

З 9 до 12 (з 22 до 25) січня 1918 р. тривали засідання Центральної Ради в Києві, на яких обговорювали питання незалежності. В ніч на 25 січня було проголошено Четвертий Універсал, за яким Україна ставала незалежною республікою. Центральна Рада в умовах наступу на Київ обговорювала найрадикальніші закони про ліквідацію права власності на землю, про демобілізацію. Прийняттям цих законів вона хотіла допомогти делегації у Бресті підписати мирний договір від імені реально існуючого уряду.

Було визначено також новий склад делегації УНР, до якої належали О. Севрюк, М. Левитський і М. Любинський.

Українська делегація 16 (29) січня виїхала до Бреста, де опинилася у надзвичайно важкому становищі: не було зв'язку зі своїм урядом і навіть певності, чи існує цей уряд. Окрім того, Л. Троцький заявив, що більша частина України підпорядковується Харківському Народному Секретаріату, вплив Центральної Ради зменшився, а тому вимагав визнати Народний секретаріат дійсним урядом України.

Вісімнадцятого січня (1 лютого) 1918 р. відбулося перше після перерви пленарне засідання на переговорах у Бресті. Багато такту і дипломатичного хисту виявили на переговорах О. Севрюк і М. Любинський, які зуміли відстояти права Української Народної Республіки. Промову М. Любинського генерал М. Гофман називав у своїх спогадах “надзвичайно красномовною”. Спробу Л. Троцького опротестувати докази М. Любинського представники Четвірного Союзу знехтували. О. Чернін, що головував на засіданнях від імені держав Четвірного Союзу, оголосив офіційну декларацію, за якою Україна була визнана самостійною державою.

Питання підписання мирного договору з Україною 22–23 січня (5–6 лютого) 1918 р. Державні Ради Німеччини й Австро-Угорщини розглядали на спільному засіданні в Берліні і вирішили його підписати. Прийняли також рішення надати Україні військову і технічну допомогу, якщо вона її проситиме, і задовольнити спроби України створити окрему автономію з українських земель Галичини і Буковини в складі Австро-Угорщини за умови, що такий договір буде таємним. У ніч з 26 на 27 січня (з 8 на 9 лютого) 1918 р. мирний договір між Україною та державами Четвірного Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина) був підписаний.

Брестський мирний договір мав десять статей: у першій статті йшлося про визнання самостійності України; друга визначала її кордони; третя встановлювала порядок евакуації союзних військ; четверта описувала дипломатичні зв'язки України з державами Четвірного Союзу; п'ята розв'язувала питання про відмову сторін від воєнних контрибуцій; шоста регулювала питання військовополонених; сьома регулювала господарські справи (взаємне постачання хліборобських і промислових “лишків”, зокрема по-

стачання Україною 1 млн т зерна, м'яса, круп до 1 липня 1918 р.); десята стверджувала автентичність усіх текстів договору.

Брестський мирний договір містив таємну статтю про поділ Галичини на польську й українську та об'єднання української Галичини з Буковиною в один коронний край. Додатковими умовами Брестського мирного договору були збройна допомога УНР у боротьбі проти більшовицьких військ в Україні та позика їй на суму 1 млрд крб. Мала Рада УНР 17 березня 1918 р. ратифікувала Брестський мирний договір і “зобов'язалась виконувати твердо та неухильно” його статті у майбутньому.

В українській історичній літературі досі дискутується питання про доцільність укладення Центральною Радою сепаратного миру з країнами Четвірного Союзу. Висловлювалися взаємно протилежні погляди: одні оцінювали укладений мир як “велике дипломатичне досягнення Центральної Ради”. Підставою для таких оцінок став факт, що за Брестським миром країни Четвірного Союзу визнали де-юре незалежність і кордони України. Молода українська держава вперше у ХХ ст. виступила суб'єктом міжнародного права. Інші вважали, що сепаратним миром українські політики послали антиукраїнські настрої в державах Антанти і США, а це завдало непоправного удару українській справі на міжнародній арені.

Мирний договір у Бресті був вигідний для його учасників і означав для всіх народів кінець світової війни. З боку Центральної Ради це була відчайдушна спроба врятувати українську державність. У першій чверті ХХ ст. Європа виявилася розділеною на антагоністичні військово-політичні блоки. Як і багатьом іншим “малим” або новоутвореним державам, Україні довелося вибирати між ворогуючими угрупованнями. Революційні потрясіння в Росії та небажання більшовиків погодитися з існуванням самостійної України ще більше ускладнили непросте становище УНР. До укладання миру Центральної Раді спонукали не проницькі симпатії її лідерів, а об'єктивна внутрішня ситуація, що склалася на той час. Без зовнішньої підтримки Центральної Раді й українському урядові не вистачало сил одночасно захищатися від більшовиків і протистояти державам Четвірного Союзу. Мир з Німеччиною Центральна Рада уклала, коли остаточно зрозуміла, що на практичну допомогу від Антанти надіятися не можна.

Лише Німеччина та її союзники виявили готовність визнати УНР і вжити практичних заходів для її підтримки.

Німеччина й Австро-Угорщина, у свою чергу, використали цей акт на власну користь. Підтримавши УНР, вони ослабляли політичного суперника – Росію, піднімали Польшу, що відроджувалася, поширювали свої впливи у Східній Європі, розв'язували для себе продовольчу і сировинну проблеми.

Брестський мирний договір між Україною і державами Четвірного Союзу був сприйнятий на міжнародній арені неоднозначно. Як відомо, Англія і Франція визнали Центральну Раду ще у грудні 1917 р. Лідери національно-визвольної боротьби слов'янських народів теж схвалювали дії УНР. Авторитет Центральної Ради на міжнародній арені зріс після того, як вона рішуче змінила зовнішньополітичний курс на Німеччину й Австро-Угорщину. Здавалося, що ці країни допоможуть Україні зберегти державність. Антанта і слов'янський світ чекали від УНР продовження війни проти Четвірного Союзу, розглядаючи Україну в складі Росії, а для керівників УНР основним було збереження суверенітету. Вони шукали захисту державності, і на початку 1918 р. договір з Четвірним Союзом був, за висловом В. Винниченка, спасінням України.

Україна та слов'янські народи

У слов'янському світі здебільшого позитивно сприйняли факт відновлення української державності, незважаючи на певні русофільські настрої, зокрема в Чехії, Болгарії. У листопаді 1917 р., коли Третім Універсалом була проголошена УНР, у Києві перебував голова революційного уряду майбутньої незалежної Чехословаччини професор Т. Масарик. У переговорах із М. Грушевським було досягнуто домовленості, що Україна визнає майбутню незалежну Чехословацьку Республіку, а Чехія визнала УНР як складову Російської Федерації. Т. Масарик сподівався, що стабілізація становища в Україні дасть змогу продовжувати війну з державами Четвірного Союзу за участю в бойових діях розміщених в Україні чехословацьких частин, які одержували озброєння та спорядження з розташованих тут військових складів.

Українська Центральна Рада створила належні умови для діяльності політичних діячів слов'янських народів, що перебували

в Україні, всіляко підтримувала ідею слов'янського єднання. Це, зокрема, підтверджує проведений в Києві наприкінці 1917 р. великий політичний мітинг поневолених народів Австро-Угорщини. Головним промовцем на мітингу був Т. Масарик, котрий висунув ідею об'єднання слов'янських народів проти німецького "Drang nach Osten". Цим бар'єром повинна стати "Східноєвропейська Антанта", в яку ввійшли би Польща, Україна, Чехословаччина, Румунія та Югославія. На мітингу прийняли резолюцію італійською, сербо-хорватською, чеською, словацькою, польською, румунською й українською мовами з вимогою надати слов'янським народам незалежність.

Створення такого блоку було нереальним. У цю ідею не вірили навіть організатори мітингу, однак пропагандистське значення ідеї єдності у боротьбі за незалежність було незаперечним. Наголосимо також, що мітинг мав проантантівський характер і повинен був сприяти участі слов'янських народів у війні проти Німеччини та її союзників. Погляд чехів і особисто Т. Масарика на Україну змінився після проголошення Четвертим Універсалом її незалежності. Будучи русофілом, Т. Масарик писав: "Я пішов до уряду і поговорив про ситуацію з міністром закордонних справ Шульгіним. Я звернув його увагу на те, що Четвертий Універсал в основі порушує нашу умову. Ми визнавали Україну як частину Росії і гадали, що Україна буде ще воювати. Але в Четвертому Універсалі сказано, що війни не буде, що буде мир і зокрема з Австро-Угорщиною; отже, в цих двох пунктах міняється наша умова. Тому я формально відкликав її".

Підписання Україною мирного договору з державами Четвірного Союзу надзвичайно негативно сприйняла й Польща, яка на той час була окупована німецькою й австрійською арміями. Особливе незадоволення поляків викликав у договорі пункт про приєднання до України Холмщини та Підляшшя. Як повідомляла польська преса 18 лютого 1918 р., "у зв'язку з тією кривдою, що спіткала поляків, Варшава вчора була як мертва, припинився торговельний рух, крамниці були зачинені, не їздили ані трамваї, ані візники, а ввечері на вулицях не світили ліхтарі". За цей протест поляків німецька окупаційна влада наклала на Варшаву штраф на суму 250 тис. марок. Прагнення до незалежності і соборності давалося Україні непросто".

Міжнародні відносини УНР після Брестського миру

Брестський мир, хоч і спізнений, забезпечив Україні міжнародне визнання. Він дав змогу відновити українську державність, але водночас призвів до втрати політичного кредиту від держав Антанти. Франція була незадоволена, довідавшись про підписання Україною сепаратного миру в Брест-Литовську. Почалися звинувачення на адресу свого уряду, посольства, дипломатів, які повинні були знати, що, мовляв, Україною керують австрійські професори (натяк на “австрійство” професора М. Грушевського), що не можна було підтримувати відділення України, що французькі дипломати в Києві виявилися бездарними та ін. Однак французький уряд, хоч і опинився в дуже скрутному становищі, обрав метод вичікування.

Найближчі події привели до вирішення становища, в якому опинилася Франція. Київ 9 лютого зайняли війська радянської Росії під командуванням М. Муравйова, який висловив генералу Ж. Табуї незадоволення з приводу визнання України Францією. І хоча Ж. Табуї запевнив, що визнання стосувалося лише автономії України, М. Муравйов вимагав, аби французька місія залишила Київ.

Через декілька днів Ж. Табуї отримав від посла Ж. Нуленса розпорядження евакуювати місію разом із іншими французькими представництвами (Червоний Хрест та ін.), і 23 лютого французи покинули Україну.

В обозі німецьких військ до Києва повернулася Центральна Рада. І тут українська дипломатія допустилася непоправної помилки. Міністерство закордонних справ, очолюване В. Голубовичем, після підписання сепаратного миру заборонило французьким, англійським і бельгійським дипломатам перебувати в Києві. До того ж це міністерство ігнорувало визнання України Францією й Англією, щоб, як зазначив О. Шульгін, “зробити приємне нашим новим компаньйонам”. Проте Австро-Угорщину і Німеччину не цікавили національні інтереси українців. Вони розглядали Брестський мирний договір як “хлібний договір” – за ним Україна повинна була забезпечити їх хлібом. Але через неефективність органів влади в Україні зобов’язання регулярно не виконувалися. З огляду на це, 2 квітня 1918 р. посол Німеччини в

Україні барон Мунн фон Шварценштайн надіслав прем'єр-міністру УНР листа, в якому висловлював незадоволення зривом заходів у справі заготівлі продуктів. Очікуваного німцями враження це звернення не справило. Тому через 11 днів посол знову надіслав листа В. Голубовичу, погрожуючи вжити самостійних заходів, якщо український уряд не налагодить нормальну діяльність центральних та місцевих органів влади для введення політичного й економічного життя країни в потрібне русло.

Поведінка іноземних військ в Україні викликала протест з боку Центральної Ради. Водночас загострилися відносини австро-німецьких військ із місцевим населенням. Безперечно, співпраця була неможливою. Це призвело до того, що німецька військова адміністрація сприяла перевороту, який відбувся в Україні 29 квітня 1918 р.

Після підписання Брестського мирного договору головним напрямом української зовнішньої політики були відносини з Німеччиною й Австро-Угорщиною, які надали допомогу Україні у звільненні від більшовицьких військ. Водночас здійснюється зовнішньополітична діяльність і в інших напрямках. Міністерство закордонних справ на чолі з М.Любинським розпочало організацію перших українських дипломатичних представництв. Навесні 1918 р. було розроблено проект Закону УНР "Про закордонні установи Української Народної Республіки". Планувалося відрядити послів до країн Четвірного Союзу, які визнали УНР, та до нейтральних держав. Обмін дипломатичними представниками між Україною і Центральними державами передбачали умови Брестського мирного договору. Центральна Рада встигла відрядити послів до Німеччини (О. Севрюк), Туреччини (А. Яковлів). Було також відправлено послів до Румунії (М. Галаган), але воно не розпочало роботу через негативне ставлення румунського уряду. За день до гетьманського перевороту уряд УНР відрядив дипломатичну місію до нейтральної Швейцарії (М.Шраг). Водночас у Києві були відкриті посольства Німеччини (Ф.Мунн фон Шварценштайн), Австро-Угорщини (Й.Форгач) і Туреччини (Ахмед Мухтар Бей).

Отже, пріоритети зовнішньої політики України в період Центральної Ради визначалися, насамперед, розстановкою сил на міжнародній арені й інтересами країни у збереженні та захисті

державності. Однак, незважаючи на окремі досягнення й дипломатичні успіхи, загалом зовнішня політика Центральної Ради зазнала поразки у всіх напрямках: їй не вдалося порозумітись із Росією, здобути визнання Антанти і забезпечити тривалу підтримку Німеччини. Українська дипломатія часто відставала від розвитку подій, спізнювалася з виробленням відповідної стратегії зовнішньої політики. Укладення Брестського миру стало першим у новітній історії України де-юре визнанням незалежності України. Уклавши мир як самостійна держава, УНР спробувала стати суб'єктом міжнародної політики. Однак їй це не вдалося, й Україна фактично опинилася у стані окупації Німеччиною та її союзниками. Були різні причини невдач зовнішньої політики: несприятлива міжнародна ситуація, агресія Росії, недовірливе ставлення провідних західних держав, військова і політична залежність від Німеччини, брак досвіду та дипломатичних кадрів, неналежне усвідомлення зовнішньої політики, тривала "автономна" орієнтація на Росію. Через ці й інші причини не був повною мірою використаний найсприятливіший період кінця 1917 – початку 1918 р. для забезпечення міжнародного визнання молодого Української держави.

2. Україна на міжнародній арені в період Гетьманської держави 1918 р.

Внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. й усунення від влади Центральної Ради розпочався новий етап в історії української зовнішньої політики, зросла її сфера впливу. В Києві було акредитовано 11 зарубіжних місій: з Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Польщі, Румунії, Фінляндії, Кубані, Азербайджану та Грузії. Десять українських дипломатичних представників розпочали роботу за кордоном: у Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, Дону, Фінляндії, Швейцарії, Кубані, Румунії, Швеції. Відбулася реорганізація Міністерства закордонних справ, що мало сприяти підвищенню ефективності його роботи. Спочатку Міністром закордонних справ був М.Василенко, а з 20 травня його замінив відомий історик, громадський і державний діяч Д.Дорошенко.

Відносини з Німеччиною й Австро-Угорщиною

Уряд гетьмана П. Скоропадського, що очолив Українську державу 29 квітня 1918 р., основним завданням зовнішньої політики вважав налагодження відносин із державами світу. Активну роботу в цьому напрямі проводили міністри закордонних справ: спочатку М.Василенко, згодом Д.Дорошенко. Як ставленик німецьких властей, уряд П.Скоропадського у своїй діяльності проводив пронимецьку політику.

Однією з умов німецької адміністрації, згідно з якою німці погодилися здійснити переворот, було визнання Брестського миру, підписаного Україною. Водночас постійно наголошувалося на спільних інтересах Німеччини й Української держави. Панувала думка, що Німеччина, не маючи спільних кордонів з Україною та при відсутності спірних територій, сприятиме зміцненню України, яка зменшуватиме російську небезпеку і створюватиме противагу Польщі. Окрім того, були надії на економічне співробітництво, що мало б поєднати природні багатства України з промисловістю Німеччини. Розгортанню дипломатичної діяльності гетьманського уряду перешкоджало, насамперед, те, що німецьке окупаційне командування, яке фактично привело П.Скоропадського до влади, не поспішало висловлювати офіційне ставлення до нової держави. Окрім того, Україна за місяць майже втратила дипломатичні зв'язки із закордоном. Так, представник УНР у Берліні О.Севрюк після державного перевороту 29 квітня залишив свою посаду і переїхав у Швейцарію. Відмовився виконувати свої обов'язки і представник УНР у Румунії М.Галаган. Представник УНР у Відні А.Яковлів і в Константинополі М.Левицький були відкликані до Києва.

Міністерство закордонних справ визначило три основні напрями зовнішньої політики Української держави:

1. Встановлення дружніх відносин із країнами Четвірного Союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною.

2. Розв'язання спірних територіальних проблем із сусідніми державами.

3. Встановлення дипломатичних відносин із нейтральними державами.

Такий підхід до формування зовнішньої політики був схвалений гетьманом.

У початковий період правління П. Скоропадського основним напрямом його дипломатії, цілком закономірно, став перший. Адже 450-тисячне військо держав Четвірного Союзу мало вирішальний вплив на зовнішню і внутрішню політику гетьмана. Особливу увагу було приділено налагодженню відносин із Німеччиною.

Поведінка німецької окупаційної влади не сприяла налагодженню добрих відносин між обома країнами. Населення не схвалювало пронимецьку політику гетьмана. Тому безпосередні відносини налагоджувалися лише в Берліні. Труднощі полягали також у тому, що значна частина депутатів німецького парламенту негативно ставилася до державного перевороту П. Скоропадського. Новий український посол у Берліні Ф. Штейнгель докладав чимало зусиль, щоб налагодити добрі відносини з усім дипломатичним корпусом у німецькій столиці. Це сприяло тому, що 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала Українську державу, а 24 липня 1918 р. ратифікувала Брестський мирний договір.

Пронимецьку орієнтацію уряду Української держави виявила поїздка в Німеччину голови Ради Міністрів України Ф. Лизогуба. Його візит був успішним: на вигідних для України умовах розв'язано питання торгівлі між двома державами, надання Німеччиною кредиту тощо. Німеччина погодилась підтримувати Українську державу у вирішенні територіальних суперечок із сусідніми державами. Однак частину порушених на переговорах у Берліні проблем Ф.Лизогуб розв'язати не міг. Серед них – формування української армії і передання захопленого німцями Чорноморського флоту Україні. Справа в тому, що ще 24 квітня 1918 р. на нараді у начальника штабу німецьких військ генерала В.Гренера П.Скоропадський погодився на умови, за яких він міг стати гетьманом. У першому пункті умов зазначалося: “...доки австро-угорські і німецькі війська будуть знаходитися на Україні, не може формуватися будь-яка українська армія. Держава може підтримувати тільки поліцейські підрозділи зі згоди обох командувань”.

Ці питання знову висунув П. Скоропадський під час свого візиту до Німеччини з 4 до 18 вересня 1918 р. Німецький уряд орга-

лізував гетьману надзвичайно урочистий прийом. Його прийняв імператор Вільгельм II, райхканцлер граф Г. Гертлінг. Під час перебування в Німеччині П. Скоропадський відвідав заводи Круппа, у Кілі здійснив подорож на підводному човні, об'їхав німецький флот на міноносці, зустрівся з генералами. Німеччина демонструвала перед гетьманом свою могутність. Вона, будучи зацікавленою у союзникові на сході, погодилася сприяти позитивному розв'язанню для України висунутих гетьманом питань.

Складнішими були відносини з Австро-Угорщиною. Політика України щодо будівництва держави на етнічних українських територіях не збігалася з політикою Австро-Угорщини. Брестський мирний договір, підписаний Австро-Угорщиною, насамперед з метою одержання від України хліба, спростував мрію поширити східний кордон до Дніпра й утворити на українських землях підпорядковану Габсбурзькій монархії слов'янську державу. Навпаки, Австро-Угорщина повинна була передати Україні окуповану австро-угорськими військами частину Холмщини, а також, як це передбачалося таємним протоколом до Брестського договору, поділити Галичину і східну її частину приєднати до Буковини.

Австро-Угорщина будь-якими способами відтягувала ратифікацію Брестського мирного договору. Спочатку під впливом Польщі вона анулювала таємний протокол договору, що передбачав утворення із Східної Галичини і Буковини до 31 липня окремого коронного краю. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини С.Буріян доводив, що вони "уклали цей договір з урядом, який, як виявилось дуже скоро, не мав жодної реальної сили і який ми мусили нашим військом супроводити назад додому". Австро-Угорщина намагалася вплинути на інших членів Четвірного Союзу з метою відтягнути ратифікацію Брестського мирного договору з Україною. Так, 18 червня 1918 р. С. Буріян дав інструкцію своєму представникові в Берліні проінформувати і переконати німецьких дипломатів, що коли Україна не виконає до визначеного у договорі терміну своїх матеріальних зобов'язань (доставити в Німеччину до 1 липня 1 млн т зерна), то мирний договір буде вважатись недійсним. Подібні інструкції С.Буріян наступного дня надіслав австрійським послам у Болгарії та Туреччині.

У відповідь на дії Австрії український посол у Відні А. Яковлів направив австрійському міністру закордонних справ С. Буріану дві ноти протесту. Це призвело до загострення відносин між двома державами. З метою подолання кризи українська дипломатична місія у Відні, яку очолив А. Яковлів, була відкликана до Києва. Новим послом було призначено В. Липинського. Проте йому не вдалося поліпшити взаємовідносини між Українською державою й Австро-Угорщиною. Були заблоковані пропозиції українського уряду відкрити консульство у Відні, Будапешті, Львові. Австрійський уряд негативно відреагував на приїзд українського воєнного аташе до Відня.

Однак Австро-Угорщині не вдалося створити “єдиний фронт” держав Четвірного Союзу проти України. Першою прорвала цей фронт Болгарія, яка 15 липня 1918 р. ратифікувала договір. Його підписали у Відні Джеборо і Липинський. Болгарський цар Фердинанд призначив послом в Україні професора Софійського університету, колишнього міністра освіти І. Шишманова, котрий 1 серпня вручив гетьману вірчу грамоту. Послом України в Болгарії був О. Шульгін.

Брестський мирний договір з Україною 22 серпня ратифікувала Туреччина. У Відні відбувся обмін ратифікаційними грамотами. Їх підписали від України І. Токаржевський-Карашевич, від Туреччини посол Хусейн Гільні-паша. Відкрилися посольства у Києві та Стамбулі.

Водночас польський уряд робив усе можливе, щоб Австро-Угорщина віддала йому Холмщину. Під тиском поляків австрійський уряд заборонив своєму військовому командуванню допускати представників українського уряду до зайнятих австрійськими військами районів Холмщини та Підляшшя.

Український уряд запропонував негайно скликати змішану комісію для остаточного розв’язання питань про кордони і впровадити в п’яти Холмських повітах, зайнятих австрійськими військами, українську адміністрацію, очолювану губернським старостою Холмщини і Підляшшя О. Скорописом-Йолтуховським. Одночасно гетьман запропонував німецьким властям контролювати землі, зайняті австрійськими військами, а в листопаді з цього приводу з німецьким урядом була укладена угода. Але ці плани не здійснилися – перешкодили революційні події у Німеччині та на західноукраїнських землях.

В період існування Української держави 1918 р. особливої гостроти набули взаємовідносини з Росією. Відомо, що Брестський мирний договір зобов'язував радянську Росію підписати мир з Україною. Держави Четвірного Союзу наполягали на якнайшвидшому підписанні договору, що дало б змогу упорядкувати відносини у Східній Європі, а також вирішило б питання біженців з Росії в Україну і навпаки. Ще 30 березня 1918 р. уряд УНР запропонував радянській Росії розпочати мирні переговори. Упродовж тривалого часу уряди не могли дійти згоди стосовно місця переговорів. Поки питання узгоджувалося, в Україні відбувся державний переворот і до влади прийшов П. Скоропадський.

Не чекаючи встановлення дипломатичних контактів із новою державою, 22 травня 1918 р. для ведення переговорів прибула делегація з Москви – майже 40 осіб, яку очолювали Х.Раковський та його заступник Д.Мануїльський. Головою української делегації на переговорах був професор С.Шелухін, заступником І.Кістяківський, а з 10 серпня – П.Стебницький. Переговори вели російською й українською мовами, залучаючи перекладачів. Обговорювали питання воєнних дій, фінансів, транспорту, поштового зв'язку, обміну полоненими, економічних і культурних відносин. Надзвичайно важливим було питання про кордони. Воно ускладнювалось ще й тому, що українське населення, яке проживало компактно у прикордонних із Україною російських губерніях, висувало питання про приєднання цих територій до України. 12 червня 1918 р. був підписаний мирний договір, згідно з яким радянська Росія визнала незалежність Української держави. Окрім того, було прийнято постанови про припинення воєнних дій на фронтах, взаємну евакуацію громадян – росіян у Росію, а українців – в Україну, про обмін консульськими представництвами; відкрито два українських генеральних консульства у Москві та Петрограді, 19 консульських представництв у різних містах Росії, які розглядали питання повернення біженців в Україну. Було підписано окрему постанову про встановлення поштово-телеграфного зв'язку.

Після цього делегації приступили до розгляду питання кордонів. Для обґрунтування своєї позиції українська делегація за-

лучила експертів-професорів Д.Багалія і Г.Павлуцького, які довели правомірність вимог України. Російська делегація затягувала переговори, вишукуючи для цього різні причини. Щоб підписати мирний договір, українська сторона заявила про готовність піти на деякі поступки у питанні кордонів, але і цей крок не дав бажаних результатів. Делегації не знайшли спільної мови і при обговоренні питання про розподіл державного майна і державних боргів царської Росії. Водночас російська делегація використовувала своє перебування в Києві для комуністичної пропаганди. В Україні допускали, що під дипломатичним прикриттям перебувала значна кількість більшовицьких агітаторів. Антиукраїнською пропагандою займався голова делегації Х.Раковський.

Ведучи офіційні переговори, російська делегація потай налагодила зв'язки з Українським національно-державним союзом, який, готуючи повстання проти гетьманського уряду, звернувся за допомогою до більшовиків. На квартирі заступника міністра фінансів В.Мазуренка обговорювали питання повстання в Україні, з одного боку – Х.Раковський і Д.Мануїльський, а з іншого – В.Винниченко та М.Шаповал.

Внаслідок позиції російської делегації переговори зайшли у безвихідь. Х.Раковський 7 жовтня виїхав до Москви за інструкціями, а 8 листопада 1918 р. Д.Мануїльський одержав наказ виїхати із всім персоналом до Москви. Українсько-російські переговори були припинені.

Водночас із переговорами з делегацією РРФСР Українська Держава вела переговори із урядами інших державних утворень на території колишньої царської Росії, насамперед з Кримом і Доном.

У грудні 1917 р. кримсько-татарське населення утворило курултай (сейм) Криму. На його засіданнях були прийняті “кримсько-татарські основні закони”, а Крим оголошено демократичною республікою, яку очолив Джафар Сейдамет. Проте влада кримсько-татарського курултаю проіснувала недовго. За ініціативою і при сприянні Раднаркому РРФСР у Криму була проголошена Радянська Республіка Таврида, щоб, з одного боку, не дати поширити в Криму владу Центральної Ради, а з іншого – врятувати Крим від німецької окупації. Однак, мабуть, важливим для Раднаркому було питання про майбутнє Чорноморсько-

го флоту. З цією метою делегація Росії у Бресті заявила, що вона буде захищати інтереси Криму.

Центральна Рада, на жаль, у відповідь на це відмовилась від своїх інтересів у Криму, хоча й заперечувала право Росії. Питання про Крим у Брестському договорі не порушувалось.

Крим був зайнятий німецькими військами, а в травні 1918 р. з їх дозволу утворено крайовий уряд, який очолив генерал М.Сулькевич. Уряд Української Держави не погодився на самостійність Криму. Бездіяльність уряду М.Сулькевича, з одного боку, а з іншого – спрямованість на відновлення “єдиної і неподільної Росії” посилили бажання значної частини населення Криму приєднатися до України. Ці прагнення підтримав уряд Української Держави. Особливу активність виявив Міністр закордонних справ Д.Дорошенко. Ще 30 травня 1918 р. він вручив барону Мунну, німецькому послу в Києві, ноту, в якій доводив важливість приєднання Криму до України на правах автономної частини. У ноті Д.Дорошенко пояснював цю важливість низкою причин: “...політичних – не бажаючи мати під рукою якийсь П’ємонт для відновлення єдиної і “неділимої” Росії; стратегічних – не вважаючи можливим залишати невідомо в чийх руках Севастополь – цю базу для українського флоту і ключ панування на Чорному морі; нарешті, чисто економічні умови так тісно в’яжуть Крим з Україною, що він сам не може прожити без України”.

Німці незадоволено відреагували на пропозицію України. Позиція Німеччини дала більші можливості уряду М.Сулькевича. Спираючись на татарських федералістів і російських монархістів, він розпочав репресії проти українського населення Криму, зокрема проти однієї з найвпливовіших українських общин – “Комітету степової України”. Російській мові надали статус урядової (офіційної), церкву підпорядкували Московському патріархату, заборонили українську мову, закрили українські газети. М.Сулькевич висунув територіальні претензії стосовно таврійських повітів України.

За цих умов П. Скоропадський підтримав ідею Д.Дорошенка про економічну блокаду Криму. В серпні 1918 р. розпочалася так звана митна війна: припинився будь-який рух товарів у Крим. Пропускали тільки продукти для німецьких військових частин,

але блокували відправлення посилок німецьких солдатів на батьківщину.

Д.Дорошенко дуже вдало обрав час для блокади – саме відбувався масовий збір урожаю. Без надходження тари з України урожай почав гнити. “Митна війна” вплинула на економічне становище Криму. Посилилася критика уряду М.Сулькевича не лише з боку українських суспільних кіл, а й татарських і російських. Широку підтримку здобувала ідея приєднання Криму до України. По Криму прокотилася хвиля мітингів на підтримку цієї ідеї. Уряд М.Сулькевича був змушений змінити позицію стосовно державного об’єднання з Україною. Для обговорення цих питань із Криму до Києва прибула спеціальна делегація. Наприкінці вересня 1918 р. на переговорах були визначені умови приєднання Криму до України: повна внутрішня автономія, власний сейм, територіальна армія, статс-секретар у справах Криму в Раді Міністрів Української Держави. Однак переговори не мали результатів. Поки М.Сулькевич затягував затвердження умов договору своїм урядом, Крим окупувала Добровольча армія А.Денікіна. Можливість приєднання Криму до України була втрачена.

Не менш драматично вирішувалась доля Чорноморського флоту, основою якого були 35 нових кораблів. Із захопленням Криму австро-німецькими військами більшість кораблів підкорилося наказу Раднаркому й евакуювалися в Новоросійськ.

Командувач німецькими військами в Україні генерал Ейхгорн 11 травня 1918 р. висунув перед Росією ультиматум – повернути кораблі у Севастополь. Вимога була законною і відповідала умовам Брестського мирного договору. Раднарком РРФСР змушений був погодитися на повернення кораблів, проте одночасно віддав розпорядження знищити кораблі Чорноморського флоту.

Неоднозначно це розпорядження було сприйняте моряками. Звичайно, більшовики підтримали наказ про затоплення флоту. Українці були за повернення кораблів у Севастополь і за присягу Українській Державі. Ліві комуністи закликали продовжувати воєнні дії.

Флот розділився: 10 кораблів залишилися у Новоросійську і 18 червня 1918 р. були потоплені. У Севастополь 19 червня 1918 р. прибули флагманський лінкор “Воля”, крейсер “Кагул” і шість есмінців, які були захоплені військами країн Четвірного Союзу.

Після тривалих переговорів П. Скоропадському вдалося домогтися від Німеччини згоди на передачу Україні лінкора “Воля”, крейсера “Кагул”, 11 міноносців, семи лінійних кораблів, декількох підводних човнів. Для підняття кораблів, що затонули в українських водах Чорного моря, були виділені кошти.

Отже, Українській Державі вдалося сформуванати власний флот і зміцнити становище України на Чорному морі. Однак ці досягнення дуже швидко були втрачені.

Гетьман П. Скоропадський також цікавився становищем в інших регіонах Росії, рухом народів до самовизначення. Особливий інтерес він виявляв до Кубані, де українці становили понад 60% населення.

28 січня 1918 р. була проголошена Кубанська Народна Республіка і 16 лютого 1918 р. прийнято Акт про незалежність. На пропозицію урядової делегації Кубані про можливе об'єднання з Україною П. Скоропадський не дав позитивної відповіді, а запропонував створити “Південно-Східну Федерацію”, очолювану Україною, куди повинні були увійти Дон, Кубань, Терек, Астрахань, Крим, Бессарабія й Україна. Договір про об'єднання двох держав делегації узгодили 21 жовтня 1918 р., але було вже пізно. На Кубані зосередились добровольчі війська генерала Алексеєва, який різко виступав проти ідеї самостійної України і розпочав репресії проти місцевих українців.

П. Скоропадський вів також переговори з представниками Донської Республіки, проголошеної 3 травня 1918. р. (Всеволикое Войсько Донское), яку очолював генерал П.Краснов. Уряд Української Держави 7 серпня 1918 р. підписав оборонний і торговельний союз. Згідно з ним, Україна віддавала Дону Таганрозький округ. Натомість гетьман не одержав нічого. Послом на Дон був скерований радник Міністерства закордонних справ М.Славинський, а в Києві інтереси Донської Республіки представляв генерал О. Черячукін.

Уряд Української Держави встановив добрі відносини з іншими державами, що утворилися на території колишньої царської Росії, – Фінляндією (уряд її очолював давній приятель гетьмана П.Скоропадського генерал Маннергейм), Грузією, Литвою, Естонією, Білоруссю.

Значних зусиль доклав П.Скоропадський для розв'язання питання Бессарабії, парламент якої під тиском Румунії 9 квітня 1918 р. прийняв рішення про об'єднання з “матір'ю Румунією”. Особливий вплив на гетьмана в цьому питанні мали М.Василенко і Д.Дорошенко. Вони вважали, що уряд повинен “наполягати на належності політичної автономії Бессарабії до Української Держави”. Вже 11 травня 1918 р. гетьманський уряд видав наказ “Про заборону вивозу товарів у Румунію і Бессарабію”.

“Митна війна” тривала до кінця літа. Тоді до Києва приїхала румунська місія. На переговорах були узгоджені економічні питання, намітились контури розв'язання питання про кордони між двома державами. Однак справа до кінця так і не була доведена.

Гетьманський уряд налагоджував відносини з іншими державами, насамперед із нейтральними, проводив переговори зі Швейцарією, Швецією, Голландією, Грецією, Італією, Персією, які визнали Українську Державу де-факто.

Зміна зовнішньополітичного курсу. Відносини з Антантою

Не змінюючи орієнтації на Німеччину й інші держави Четвірного Союзу, гетьманський уряд зробив спроби встановити відносини з державами Антанти. Безумовно, П.Скоропадському не доводилося розраховувати на добрі відносини з Антантою і США. Після окупації України німецькими військами й приходу до влади гетьмана П.Скоропадського країни Антанти та США остаточно втратили інтерес до України, розглядаючи її як союзника Німеччини. Українська проблема не встигла посісти чільного місця на порядку денному міжнародної політики. У 1918 р. “українське питання” майже зникло для країн-переможців у Першій світовій війні.

Кроки до зближення з Антантою П.Скоропадський почав робити лише в жовтні 1918 р., коли поразка Німеччини у Першій світовій війні стала неминучою. З цією метою у Берн (Швейцарія) був направлений Є.Лукаевич. Подібне завдання одержав від П.Скоропадського посол у скандинавських країнах І.Коростовець, якого згодом замінив К.Лоський. Проте країни Антанти не

пішли на встановлення відносин із Україною з певних причин. По-перше, рішуче запротестували Німеччина й Австро-Угорщина. По-друге, держави Антанти бачили чітко виражену прони́мецьку політику гетьманського уряду. По-третє, уряд Франції стояв на позиції “єдиної і неподільної Росії”. Англія і США, не маючи чіткого уявлення про українську проблему, підтримали воєнну концепцію Ж.Клемансо.

Однак у листопаді 1918 р. стало відомо, що Німеччина й інші держави Четвірного Союзу війну програли. У цих умовах гетьман активізував зусилля, щоб все ж таки налагодити контакти з державами Антанти – Англією і Францією. Він змінив зовнішньополітичну орієнтацію і взяв курс на “відновлення великої Росії”. Одночасно було сформовано новий уряд проросійської орієнтації. Міністром закордонних справ став Ю.Афанасьєв.

Гетьманський уряд направив до Франції дипломатичну місію, яку очолив М.Могилянський, а до Великобританії – І.Коростовець. Однак держави Антанти відмовилися вести переговори і звинуватили Україну в тому, що вона, не будучи самостійною державою, вступила в союз із “Центральними державами і тим самим, як частина Росії, зірвала свій союз з державами Антанти”.

Дещо змінила Антанта позицію у другій половині листопада. Гетьману обіцяли військову допомогу, проте і на цей раз він запізнився, а 14 грудня 1918 р. внаслідок повстання Директорії зрікся влади.

Загалом гетьманський уряд проводив активну зовнішньополітичну діяльність, багато зробив у справі налагодження відносин України з іншими державами, зміцнення її міжнародних позицій. Посольства України діяли у 12 країнах; 25 держав мали свої дипломатичні представництва в Україні. Період гетьманату П.Скоропадського увійшов до історії дипломатії України хоча невеликою, але яскравою сторінкою.

3. Міжнародне становище і зовнішня політика України в 1918–1920 рр. Дипломатична діяльність ЗУНР

Війська Директорії, утвореної 14 листопада 1918 р. як повстанський уряд Українським національним союзом, через місяць переможно ввійшли до Києва. Того ж дня було відновлено Українську

Народну Республіку. Національні сили отримали ще один шанс розбудувати незалежну державу та здобути міжнародне визнання. У їхньому багажі був досвід Центральної Ради й Генерального Секретаріату. Однак, порівняно з добою Центральної Ради, міжнародне становище УНР наприкінці 1918 р. суттєво змінилося.

Становлення нового етапу міжнародних відносин у період Директорії

Доба Директорії характерна значним погіршенням міжнародного становища України, оточеної з усіх сторін ворогами. На заході стояли польські війська, які переважали українські кількісно та якісно. Після повалення гетьманату негайно посилювався рух радянських військ в Україну. На південно-східному кордоні зростали російські антибільшовицькі сили під командуванням А.Денікіна. У грудні 1918 р. Антанта, насамперед Франція, висадила в Одесі й інших чорноморських портах 60-тисячну армію. Цей несподіваний крок пояснювався рішенням держав-переможців заблокувати поширення більшовизму і надати безпосередню військову допомогу армії А.Денікіна, що готувалася до відновлення “єдиної та неподільної Росії”.

За умов, що склалися, український уряд не мав підтримки. Німецька й австро-угорська армії, які, згідно з мирним договором з Четвірним Союзом, зобов'язувалися охороняти Україну від більшовицької окупації, були нездатні до боротьби. Вони теж перетворилися на збіговисько озброєних людей. По всій Україні німецьке військо тримало “нейтралітет”, солдати здавали зброю, амуніцію, прагнули якнайшвидше покинути Україну.

Отже, проти України діяли дві протилежні сили – радянська Росія й Антанта, яка змикалася з антибільшовицькою армією А.Денікіна. Директорія не могла протистояти цим обом силам, тому була змушена порозумітися з однією з них. Проте єдності в Директорії не було. В.Винниченко зі своїми ліворадикальними товаришами схилився до союзу з Москвою, водночас як поміркована частина уряду й армія наполягали на угоді з Антантою.

Не було єдності в “українському питанні” й серед більшовиків. Одна фракція, очолювана Д.Мануїльським і В.Затонським, вважала, що більшовики в Україні занадто слабкі (у липні їх на-

лічувалося лише 4364 осіб), щоб зробити спробу захопити владу в Україні. Ця фракція виступала за проведення мирних переговорів із Директорією для того, щоб виграти час для зміцнення своєї організації. Інша група, яку очолили Г.П'ятаков і В.Антонов-Овсієнко, звернулася до В. Леніна з проханням підтримати негайний наступ, щоб не дати Директорії твердо стати на ноги. Перемогло останнє переконання. Було сформовано новий український уряд. Його очолив спочатку Г.П'ятаков, а згодом Х.Раковський. У грудні 1918 р. більшовики були готові до нового наступу на Україну.

Так була вирішена суперечка щодо орієнтації у зовнішній політиці українського радянського уряду. Переговори представників радянської Росії з Директорією перервав наступ Червоної армії, яка 3 січня 1919 р. зайняла Харків, куди переїхав український радянський уряд. В умовах дальшого наступу більшовиків 2 лютого 1919 р. Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці.

Враховуючи нові обставини, український уряд звернувся до Франції, війська якої, що видавалися тоді непереможними, розташувалися в Одесі. В українському уряді відбулися зміни: подав у відставку В.Винниченко. Соціалістичний кабінет В.Чехівського замінили помірковані. Їх очолив С.Остапенко. Найвпливовішою особою в уряді став С.Петлюра. Але незабаром виявилось, що під впливом союзників і в Росії, і на заході французи, які ненавиділи українських "сепаратистів" не менше, ніж більшовиків, не мали намірів допомагати Директорії. Орієнтація на Антанту втратила сенс, коли на початку квітня 1919 р. під тиском українських повстанців її війська почали евакуюватись з Півдня України.

У таких надзвичайно складних умовах міжнародного життя Українській Народній Республіці доводилося здійснювати зовнішньополітичну діяльність. Зі зміною влади змінювалася і дипломатична служба держави. Тому наприкінці 1918 р. Директорія розглянула питання про українських представників у європейських державах. Згідно з її рішенням представництва в Австрії, Швейцарії й Болгарії залишилися без змін, і їх продовжували очолювати В.Липинський, Є.Лукаsevич і О.Шульгін. Послом у Німеччині був призначений М.Порш, Туреччині – О.Лотоцький, Фінляндії М.Залізняк, у скандинавських країнах – К.Лоський, Румунії – К.Мацієвич. Були відкриті дипломатичні представниц-

тва в Угорщині – М.Галаган, Італії – Д.Антонович, Англії – М.Стаховський, в Чехословаччині – М.Славинський, в Данії – Д.Левицький, Бельгії та Голландії – А.Яковлів, Греції – Ф.Матушевський, Ватикані – М.Тишкевич, Естонії – Є.Голіцинський, Латвії та Литві – В.Кедровський, у Польщі – В.Курдиновський. Планували відкрити нові дипломатичні представництва в Іспанії, США й інших державах світу.

У зв'язку з ускладненням внутрішнього становища уряду УНР координація міжнародної діяльності здійснювалася за кордоном. Пунктом української дипломатії став Відень; 18–22 червня 1919 р. під головуванням міністра закордонних справ УНР тут відбулася нарада голів закордонних установ УНР. У ній взяли участь послы В.Липинський, М.Василько, М.Порш, Д.Левицький, В.Сингалевич, а також радники С.Томашівський, М.Здерковський та А.Жук. Обговорювали основні засади української зовнішньої політики з урахуванням розвитку міжнародної ситуації того часу. Нарада визначила такі основні напрями української дипломатичної політики на найближчий період:

1. Провідна ідея української зовнішньої політики залишається незмінною. Це – державна незалежність усіх українських земель.

2. До підписання миру між Антантою і Центральними державами головним завданням української міжнародної політики є мирна конференція. Успіхи української делегації на ній матимуть вирішальний вплив на політичну долю України.

3. Якщо інші держави або окремі національні чи соціальні групи будуть висувати питання щодо міцнішого зв'язку з сусідніми народами, то українські представники повинні керуватися принципом державної незалежності.

4. Це положення стосується не лише народів колишньої Росії, але й певних національних і соціальних груп у самій Україні, які досі не підтримали ідею української державності і вороже ставлення яких може зашкодити реалізації цієї великої національної мети.

5. Стосовно Західної України, то потрібно всіляко наголошувати на інтегральності української етнографічної території, відокремлення її від західних держав. Для Галичини доцільно домагатися повного державного відокремлення її української частини

від Польщі у формі суверенності або, коли це неможливо, хоча б у формі тимчасового нейтралітету. Потрібно вжити всіх заходів, щоб позбутися будь-якої залежності, навіть і суто господарської, від Польщі. Домагання плебісциту не повинно ініціюватись Україною. У справі Буковини мінімумом територіальних домагань України є правий берег Черемоша і територія між Прутом та Дністром. У справі Закарпаття повинні бути здійснені всі дипломатичні заходи для врятування головної її основи для Західної України. Приділяти особливу увагу Холмщині як дуже важливій із національного й політичного сенсу території, адже розв'язання цієї проблеми матиме визначальний вплив на подальші відносини з Польщею. Волинь і Галичина у жодному випадку не можуть бути приєднані до складу Польщі. Домагатися приєднання до України Бессарабії з наданням автономії неукраїнському населенню цього краю. Це ж стосується і порядку приєднання до України Криму.

6. Домагатися, щоб національними правами тих українців, які не увійдуть до Української Держави, опікувався Союз Народів (Ліги націй), який виконуватиме певні функції Антанти.

7. Щодо Франції, то тісніші відносини з нею неможливі і з політичних, і з господарських причин.

8. Природним союзником України є Німеччина. Можливо, настане час, коли треба буде подумати про союз із Німеччиною проти Польщі. Аналогічна ситуація може бути з Угорщиною. З Болгарією Україна не має жодних суперечливих інтересів.

9. Стосовно більшовицької Росії, то вирішальним у цих відносинах є національно-політичний аспект. Україна не може прийняти такого московського уряду, який виконував би роль уряду всієї Росії без огляду на його політичне та соціальне спрямування.

10. Аналогічну позицію Україна займає щодо Польщі.

11. Відносини з Чехословаччиною, внаслідок суперечностей із сусідніми державами, повинні розвиватися з великою обережністю.

На нараді зазначалось, що для виконання цієї інструкції українські дипломати збережуть усю свою увагу і тактовність, проте, якщо виникне потреба, "не зупиняться перед енергійною мовою та рішучими діями". На виконання цих завдань і була спрямована зовнішня політика УНР, її дипломатична служба за кордоном.

Водночас, коли на Наддніпрянській Україні замість влади гетьмана встановилася влада Директорії, у Східній Галичині розгорнулася боротьба за українську державність. Австро-Угорська імперія, до складу якої входили українські землі Галичини, зазнала нищівної поразки у війні, а в жовтні 1918 р. почала розпадатися. У боротьбі за державність українці Східної Галичини опинилися у становищі, подібному до своїх єдинокровних братів на сході. Як і треба було сподіватися, поляки також претендували на Східну Галичину. Виник конфлікт між двома народами за територію; 1 листопада 1918 р. до влади в Галичині внаслідок збройного повстання прийшла Національна Рада. Вона прийняла 13 листопада Тимчасовий Основний Закон про самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської імперії й утворення на цих землях Західноукраїнської Народної Республіки. Одночасно було визначено склад уряду – Державного секретаріату. Його очолив К.Левицький (президент Ради державних секретарів). Державний секретаріат закордонних справ очолив В.Панейко.

Розв'язуючи внутрішні питання державного будівництва, уряд ЗУНР надавав виняткового значення зовнішньополітичній діяльності. Вона зводилася до двох основних напрямів: 1) відносини з Наддніпрянською Українською Народною Республікою; 2) визнання ЗУНР іншими державами, передусім Антантою.

Головною метою ЗУНР було досягти державного об'єднання, по-перше, як втілення в життя віковичного прагнення українського народу до державної єдності, а по-друге, як засіб об'єднати сили в боротьбі проти експансії Польщі на українські землі. Такі устремління збігалися з інтересами УНР, бо Директорія теж розраховувала на допомогу у розв'язанні політичних і державних проблем. Дипломатичні відносини з УНР завершилися підписанням 1 грудня 1918 р. у Фастові передвступного договору. Він був схвалений 3 січня 1919 р. Українською Національною Радою у Станіславі, а 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві делегати ЗУНР привселюдно і в присутності представників інших країн обмінялися відповідними грамотами з керівництвом УНР про злуку УНР і ЗУНР.

Значно вагомішим для ЗУНР було завдання домогтися визнання на міжнародній арені. З формального боку, справи були не такі вже й погані. ЗУНР встановила дипломатичні відносини з Австрією, Німеччиною, Чехословаччиною, Угорщиною, Югославією, Італією, Ватиканом, США, Канадою, Бразилією. Однак реальне завдання полягало у визнанні ЗУНР на Паризькій мирній конференції, що мала вирішальний вплив на формування кордонів Європи після Першої світової війни і на якій домінували, передусім, інтереси Великобританії та Франції. Міжнародно-правове становище ЗУНР ускладнювалося тим, що Австрія за Сен-Жерменським договором усі свої права на Галичину передала Раді країн Антанти.

Безперечно, про справедливе ставлення великих європейських держав до ЗУНР і УНР взагалі говорити не доводиться: домінували геополітичні розрахунки та стратегічні інтереси. В.Винниченко зазначав, що Антанта на той час робила ставку на дві сили: російську контрреволюцію (О.Колчак, А.Денікін) та новостворену буржуазно-поміщицьку Польщу. Якщо у громадянській війні в Росії переможуть білогвардійці, тоді відновлюється єдина і неподільна Російська імперія, до складу якої увійде, звичайно, Наддніпрянщина, а Галичина буде для неї винагородою у війні. Якщо ні, то Східну Галичину отримає Польща як заохочення для майбутньої ролі жандарма Східної Європи. Франція мала на меті не допустити відродження могутньої Німеччини. Зрештою, про ігнорування інтересів ЗУНР і УНР засвідчує факт, що Антанта без них узгоджувала питання про анексію Закарпаття Чехословаччиною, Буковини і Бессарабії Румунією, минала українську проблему у взаємовідносинах із Колчаком.

Уряд ЗУНР сподівався на міжнародне визнання права на незалежність. Його оптимізм пояснювався тим, що переможна Антанта прийняла знамениті “Чотирнадцять пунктів” Президента США В. Вільсона, один з яких гарантував усім народам право на самовизначення. Саме з такою надією була направлена на Паризьку мирну конференцію об’єднана мирна делегація, очолювана Г.Сидоренком і В.Панейком.

Зовнішньополітична інформаційна діяльність у часи Директорії

Щоб домогтися визнання України на конференції в Парижі, необхідно було ознайомити світову громадськість із “українським питанням”, оскільки європейці майже нічого не знали про Україну й українців. Виходячи на міжнародну арену, УНР одразу ж зіткнулася, за словами О.Шульгіна, з “повною неосвіченістю в українських справах світової дипломатії”. Потрібна була наполеглива праця для поширення навіть елементарних відомостей про Україну, народ, що її населяє, історію, сучасну політику та ін. Одночасно українська дипломатія гостро відчувала нестачу інформації стосовно європейських справ, на підставі якої вона мала діяти, приймаючи адекватні рішення. Вимагало налагодження інформаційної служби за кордоном специфічне ставлення Антанти до України як до незалежної держави. Ще наприкінці 1918 р. головний інформатор Франції в українських справах консул Е.Енно заявляв: “Україна не мала ніколи ні власної історії, ні національної окремішності”. І нарешті, важливим завданням зовнішньополітичного інформування була відсіч ворожій Україні пропаганді за кордоном, яку найактивніше здійснювали націоналістична Польща і російський “білий рух”. Лише, наприклад, у Швейцарії польська місія витратила декілька мільйонів злотих на антиукраїнську пропаганду. В липні 1918 р. ідеолог польських націоналістів Р.Дмовський написав псевдонакову брошуру “Проблеми Середньої і Східної Європи”. Її згодом було надруковано у формі дипломатичного акту і розіслано всім урядам Європи. У ній стверджувалося: “Малорусини є племенем без історії, ... без прикмет, здатних творити державу”. Саме Р.Дмовського було призначено головою польської делегації на Паризькій конференції.

Білогвардійські емігранти чітко дотримувалися позиції відношення “єдиної і неподільної Росії”. З цією метою вони розгорнули за кордоном шалену антиукраїнську пропаганду у пресі, лекціях, на зібраннях у політичних салонах. Основними її центрами стали Париж, Берлін, Відень, Константинополь. Антиукраїнських позицій дотримувалось командування Добровольчої армії. У травні 1919 р. почала працювати білогвардійська агенція “Руса

ген”. Вона мала відділи в Парижі, Лондоні, Римі, Мілані, Варшаві, Празі й інших містах. Осередком антиукраїнської кампанії став Константинополь, куди, окрім згаданої “Руса ген”, переїхало з Кубані інформбюро “Осваг”.

У таких складних умовах керівництво УНР зрозуміло вагомість інформаційної діяльності як засобу привернення уваги європейських політиків та народів до долі України, її законних державних прав і геополітичних інтересів. Окрім того, небажання європейських партнерів визнавати Україну призводило до ускладнення для повноцінної праці українських представництв, а відтак саме інформаційна робота об’єктивно ставала основним напрямом діяльності дипломатичних установ.

Система зовнішньополітичного інформування Директорії складалася з трьох головних компонентів: відповідних структур Міністерства закордонних справ, закордонних дипломатичних закладів і спеціалізованих інформаційних установ за кордоном.

Міністерство закордонних справ УНР виробляло проекти законів і постанов із пропаганди інтересів України за кордоном і подавало їх на розгляд урядові. Відділ преси загального департаменту МЗС забезпечував закордонні установи українською пресою й інформаційними матеріалами і водночас проводив аналітичну обробку повідомлень іноземних засобів масової інформації (газет, журналів, радіопередач). Офіційну інформацію, на підставі якої репрезентація України мала ознайомлювати західну аудиторію зі становищем у країні, передавав дипломатичний відділ департаменту чужоземних відносин МЗС. Для зміцнення науково-історичного обґрунтування відомостей про Україну, які МЗС поширювало за кордоном, при раді Міністерства було створено історичний комітет. Він вивчав історію української дипломатії, розробляв наукові питання історико-політичного спрямування, пов’язані з тогочасними міжнародними акціями УНР. Проте здійснювати обмін інформацією та координувати дії внаслідок скрутного міжнародного становища України і частої зміни уряду було дуже важко. На інформаційну діяльність дипломатичні місії витрачали значні кошти. Наприклад, дипломатична місія у Чехословаччині з 14 січня до 14 вересня 1919 р. витратила на пресову роботу 200 тис. грн. із 1,3 млн загальних видатків, посольство у Відні (у червні 1920 р.) – 60 тис. із 217 тис. грн. Частка видатків на

інформацію мала чітку тенденцію до зростання. Окрім того, уряд УНР при необхідності впроваджував нові асигнування на зовнішньополітичну пропаганду. Так, у вересні 1919 р. було асигновано 10 млн грн. “на агітацію і інформацію у Східному Сибіру та Китаї”. Але, з огляду на шалену інфляцію, виділених коштів катастрофічно не вистачало.

Організаційно зовнішньополітичну пропаганду здійснювали здебільшого спеціальні підрозділи у складі дипломатичних представництв. Найбільшим таким підрозділом було інформаційне бюро “Українська пресова служба”, котру сучасники розглядали як основну закордонну репрезентацію України. Вона була створена у Відні наприкінці 1918 р. з ініціативи керівників української делегації Г. Сидоренка і В. Панейка. До червня 1919 р. УПС була на фінансовому утриманні посольства ЗУНР, а потім її забезпечувало коштами представництво УНР. “Українська пресова служба” стала головним інформаційно-пропагандистським центром для постачання повідомлень та інформаційних матеріалів для українських прес-бюро, що створювалися при посольствах України в європейських державах. “Українська пресова служба”, окрім щотижневих бюлетенів, які розсилали в періодичні видання німецькою мовою, готувала також окремі інформативні повідомлення англійською та французькою мовами, проводила прес-конференції для журналістів. За допомогою науковців, зокрема С. Рудницького та С. Дністрянського, підготовано чимало брошур англійською та французькою мовами. Серед них – “Українські проблеми”, “Війна на Україні і більшовизм”, “Чому у Східній Галичині йде війна між українцями і поляками”, “Україна і мирна конференція” та ін.

Одним із найбільших було прес-бюро при делегації УНР на Паризькій мирній конференції. Воно налічувало до 20 співпрацівників. До того ж, у Парижі перебувало шість українських журналістів, зокрема й відомий ідеолог українського національного руху Д.Донцов. Для впливу на громадську думку прес-бюро намагалося встановити контакти з місцевою пресою, особливо сподіваючись на підтримку прихильних до української справи французьких журналістів і громадських діячів. Однак внаслідок нерівноправного становища української дипломатії, зазначав

член делегації М.Рудницький, “про якийсь доступ до впливових пресових органів не було й мови”. Прес-бюро щотижня видавало інформаційний бюлетень про діяльність делегації. Було підготовано низку брошур із політичної історії України, історії Галичини, польсько-українських взаємин, сучасного політичного та економічного становища УНР.

Значну інформаційну діяльність розгорнули інформаційні підрозділи дипломатичних місій. Провідним напрямом їх діяльності стали видавнича діяльність, насамперед заснування власних періодичних друкованих органів, а також подання в іноземній пресі матеріалів про Україну. Так, посольство України в Болгарії випустило чотири номери неперіодичного часопису “Українське слово” зі статтями з української історії, етнографії, дипломатичних взаємин УНР тощо. Дипмісія у Празі видавала часопис “Народ”. Виходили також українські газети російською мовою для розповсюдження серед емігрантів із Росії.

Інформаційну діяльність за кордоном розгорнули незалежні недержавні організації. Однією з таких організацій був створений за ініціативою М.Грушевського 26 липня 1919 р. у Парижі “Комітет Незалежної України” (КНУ), куди увійшли представники українських партій есерів та соціал-демократів, Паризької Української Національної Ради, а також представник Галичини М.Лозинський. Створений Комітет мав такі основні завдання: 1) створити у політичних центрах Європи свої постійні відділи для безпосередніх зв’язків із політичними партіями і діячами та представниками преси; 2) з метою інформації світової громадськості про прагнення українського народу до незалежності разом із представниками інших народів Росії приступити до видання часопису французькою й англійською мовами і розсилати його членам парламентів, політичним діячам, органам преси всього світу; 3) для поширення правдивої інформації та викриття фальсифікацій розпочати видання літератури про Україну й український народ, книг з історії країни, географії, економіки, літератури, мистецтва, музики. Передбачалося надрукувати окремі видання про Галичину, Буковину та Закарпаття.

З метою подальшого розвитку зв’язків і популяризації “українського питання” було створено філію КНУ в Женеві, оскільки Женева ставала центром політичного життя (тут, зокрема, перед-

бачали місцеперебування Ліги націй). На кошти КНУ в Женеві було створено Український клуб. Для координації діяльності соціалістичних груп народів колишньої Росії, які прагнули незалежності, за ініціативою М. Грушевського на початку 1920 р. було створено з представників цих груп Комітет незалежності нових республік колишньої Росії та Швейцарську лігу незалежних республік, куди увійшли швейцарські вчені, публіцисти і політики. Новостворені організації провели масові заходи, спрямовані на визнання незалежності нових республік, зокрема України. КНУ організував низку заходів на захист Галичини.

М. Грушевський організував видання органу Комітету незалежних нових республік Східної Європи часопису “Східна Європа” французькою й англійською мовами. Основну матеріальну і літературну відповідальність у виданні часопису взяла на себе українська група, куди входив КНУ.

Видавнича діяльність КНУ була достатньо масштабною. Зокрема, видано спеціально підготовану для іноземного читача М.Грушевським “Історію України” французькою мовою, розпочато видання “Антології української літератури”, підготовано до видання “Економічну географію України” І.Фешенка-Чопівського, низку томів з історії української революції (П.Христюк), з історії Галичини в 1918–1919 рр. (М.Лозинський). На жаль, через нестачу коштів не всі запроєктовані видання були здійснені. Через політичні обставини і фінансові труднощі в серпні 1920 р. КНУ припинив діяльність, а науково-інформаційну роботу було передано Українському соціологічному інституту.

Загалом інформаційна діяльність українських представництв за кордом у 1919-1920 рр. набула широкого розмаху, що сприяло світовому визнанню незалежності УНР.

“Українське питання” на Паризькій мирній конференції

Як відомо, мирна конференція у Парижі була скликана державами-переможницями у Першій світовій війні для вироблення мирних угод із державами Четвірного Союзу, а насправді для створення нової політичної мапи Європи. Безумовно, для УНР було необхідним обстоювати свою міжнародно-правову участь на всесвітньому форумі.

Рішення надіслати делегацію до Парижа уряд УНР прийняв у грудні 1918 р. Згідно із затвердженням 10 січня 1919 р. штатом до складу делегації УНР увійшло понад 50 осіб. Головою (президентом) делегації було призначено Г.Сидоренка, товаришем (заступником) голови – доктора В. Панейка, генеральним секретарем молодого журналіста із Західної України П.Дідушка, членами делегації – віце-міністра закордонних справ УНР А.Марголіна, професорів О.Шульгіна, М.Туган-Барановського, журналіста М.Кушніра. Згодом до складу делегації ввійшли ще доктор І.Матюшенко, юрист С.Шелухін та Д.Ісаєвич. Від Західної області УНР радником став професор С.Томашівський. Більшість членів делегації були випадковими людьми, які не мали жодного досвіду, не знали іноземних мов, різні за партійною приналежністю. Досвід зовнішньополітичної діяльності мали лише О.Шульгін, В.Панейко А.Марголін, М.Кушнір.

Делегація виїхала до Парижа без докладної інструкції про свої дії. Її було укладено лише 30 березня 1919 р. після погодження позицій між урядами Директорії і ЗУНР.

Обов'язки між членами делегації розподілили так: Г.Сидоренко здійснював загальний провід, а також з А.Марголіним вів відносинами з Румунією, В.Панейко повинен був пильнувати справи Західної України, відповідав за переговори з поляками і відносини з італійською та японською делегаціями. Решта членів делегації мали завдання тісніше налагоджувати контакти з делегаціями країн Антанти.

Українська делегація на мирну конференцію в Парижі прибула із запізненням і не в повному складі, оскільки більшість членів затрималася у Відні, не одержавши французьких в'їзних віз. Лише 1 лютого 1919 р. українська делегація звернулася до конференції з проханням визнати Україну як незалежну і суверенну державу, поінформувавши про політичну історію, населення та господарські проблеми УНР.

До приїзду на конференцію всіх членів делегації її голова Г.Сидоренко не мав тісного контакту з керівництвом конференції. Його діяльність тоді практично обмежувалася нотами з територіальних питань. На той час Румунія вже окупувала Північну Буковину. В січні 1919 р. Антанта дозволила Чехословаччині зайняти західну частину Закарпаття, а в квітні – і всю територію

краю. Наприкінці лютого 1919 р Рада Десяти погодилася з територіальними претензіями Польщі стосовно західноукраїнських земель.

Г.Сидоренко 12 лютого 1919 р. послав конференції ноту про ворожу політику Польщі щодо України, яка була укладена на основі документа МЗС УНР “Державні межі України”. “Галицький народ, – зазначалося в ноті, – на підставах історико-юридичних і самовизначення проголосив себе Західною Народною Республікою й організував для того потрібний державний апарат. Подальшим актом Західної України обидві вони як єдиноплеменний народ злучилися в одну суверенну Українську державу й виступають як один суб’єкт міжнародного права”. У березні 1919 р. було подано ноти про самовизначення Закарпатської України з протестом проти порушень прав людини в окупованій Буковині.

Мирна конференція не розглядала справи України як окремої та єдиної держави, пов’язуючи питання певних її територій з політикою інших держав: Галичини – у зв’язку з війною з Польщею, Буковини – з окупацією Румунією, “Угорської України” – щодо кордонів Чехословаччини. І хоча з квітня 1919 р. українська делегація почала шукати зв’язків із керівництвом мирної конференції, однак тоді влада Директорії була обмежена лише Волинню і частиною Поділля, тому Антанта вже не могла вважати Україну реальною силою в боротьбі проти більшовизму.

Найвища Рада конференції 8 травня 1919 р. розглядала питання про перемир’я між Польщею і Західною Україною. В.Вільсон і Л.Джордж заявили, що “українське питання” є частиною загальноросійського. І хоча згодом ще тричі на порядок денний засідань Найвищої Ради виносили справу Західної України у зв’язку з нападом на неї Польщі, проте питань про загальноукраїнські проблеми не торкнулися.

У той час на Паризькій мирній конференції остаточно перемогла зовнішньополітична орієнтація країн Антанти на “єдину і неподільну Росію”. Найвища Рада в ноті до Колчака 26 травня 1919 р. визнала його верховним правителем “єдиної Росії”, а 30 травня 1919 р. голова української делегації опротестував нотою це рішення, знову висунувши питання про визнання УНР як суверенної держави і підтримку в її боротьбі на фронтах. Справа Галичини була єдиною, з приводу якої конференція офіційно вела

переговори з делегацією УНР. Умови перемир'я між Польщею й Україною розглядала окрема комісія, до якої ввійшли представники Франції, Англії, Італії та США, очолювана генералом Ботою. Перші засідання комісії 10 квітня і 8 травня 1919 р. мали інформативну спрямованість. На засіданнях 12 – 13 травня 1919 р. розглядали проект перемир'я, до якого делегація УНР внесла низку зауважень територіального і військового спрямування. Незабаром Польща відкинула цей проект, і комісія, передавши його Раді Чотирьох, припинила роботу. Найвища Рада 25 травня 1919 р. уповноважила Польщу зайняти Східну Галичину, “щоб забезпечити спокій мешканців від більшовицьких банд”, а 11 липня 1919 р. надала їй право створити там свою адміністрацію. В умовах, що склалися, головний отаман УНР С. Петлюра прийняв рішення вести безпосередні переговори з Польщею.

Захист національно-державних інтересів України на мирній конференції ускладнювався внутрішньою атмосферою в делегації УНР. Голова делегації Г. Сидоренко не відповідав своєму призначенню. Він не мав і відповідної дипломатичної підготовки, погано володів французькою мовою. Будучи, безперечно, українським патріотом, Г.Сидоренко не орієнтувався у світовій політиці й фактично дезінформував уряд, надсилаючи йому надто оптимістичні повідомлення про стан “українського питання” на конференції, приймаючи бажане за дійсне. Група французьких політиків, які співчували УНР, написали 25 вересня 1919 р. спеціальну записку про “Причини невдачі української місії в Парижі”, звернувши увагу на негативний стиль роботи самого Г.Сидоренка та всієї делегації, і, відповідно, рекомендували його замінити. Замість Г.Сидоренка на цю посаду запросили голову місії у Ватикані М.Тишкевича, і в серпні 1919 р. він приступив до виконання своїх обов'язків у Парижі. Негайно був оголошений розпуск старого складу делегації та формування нового.

Суттєвою перешкодою в роботі української делегації у Парижі був “галицький сепаратизм” членів делегації В.Панейка та С.Томашівського, котрі проводили самостійну лінію на визнання Антантою окремої Української держави в Галичині. Вони навіть оголосили себе окремою делегацією в Парижі, а після окупації Галичини поляками розпочали співпрацю з “білою Росією” і радили галицькому уряду порозумітися з А.Денікіним ціною ви-

знання “єдиної Росії”. Така поведінка галичан викликала в учасників конференції подив.

Перешкоджав роботі делегації УНР на Паризькій конференції її багатопартійний склад. Кожен із членів делегації намагався проводити програму своєї партії. І, як наслідок, не було координації дій, а отже, і позитивних результатів.

До кінця 1919 р. становище значно погіршилося. Англія, США, а врешті й Франція, перебуваючи на позиціях підтримки “єдиної і неподільної Росії”, робили ставку на О.Колчака. Про самостійну Україну навіть не бажали чути. Щоправда, в червні 1920 р., у період польсько-українського наступу на Київ, керівник апарату прем'єра Франції повідомив: уряд виніс принципову постанову визнати УНР де-факто, щоб переконатися у здатності України до тривалого державотворення. Однак провал наступу на фронті призвів до того, що Франція знову повернулася до давньої орієнтації на “єдину Росію”.

Отже, міжнародне становище не сприяло становленню української державності. Як правильно зазначали І.Мазепа і П.Христюк, незалежна Україна може постати лише тоді, коли Європа поховає ідею “єдиної Росії”, що уже відживала.

Рада Міністрів УНР 28 вересня 1920 р. відкликала делегацію з мирної конференції. Після її розформування частина співпрацівників перейшла на роботу до дипломатичної місії УНР у Франції.

Діяльність делегації УНР на Паризькій мирній конференції в 1919 – 1920 рр. стала важливою подією в зовнішній політиці України, що була спрямована на обстоювання права створення суверенної держави і забезпечення її територіальної цілісності. На жаль, політика держав Антанти не дала змоги здійснити це право і призвела до невдачі на мирній конференції.

Українсько-польські відносини в 1920 р. Ризький мирний договір

Нова Польща виникла восени 1918 р. Диктаторську владу “начальника держави” дістав Ю. Пілсудський. У польських керівних колах постало питання відновлення історичних кордонів Польщі. Було зрозуміло, що відновити їх можна було лише через

військову експансію на Сході, бо воювати проти Німеччини, щоб повернути окуповані нею західні землі, вона не наважувалася.

У той час, коли німецькі війська на початку 1919 р. поверталися додому, в Білорусі та в Україні розгорталася боротьба за владу. Саме в цей період розпочалася польська експансія на Схід. До початку 1920 р. польська армія Ю.Пілсудського окупувала Лемківщину, Посяння, Холмщину, Підляшшя (з 1918 р.), Західну Волинь (з травня 1919 р.), усю Галичину (з липня 1919 р.). Так українські землі по Збруч і Горинь опинилися під польською окупацією. Восьмого грудня 1919 р. з'явилася "Декларація Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі". В ній лінію кордону окреслено від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуск, Устилуг, на схід від Грубешува через Крилов і далі на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат. Поки в Росії тривала громадянська війна, питання про східний кордон Польщі залишалося теоретичним. Воно цікавило Антанту менше, ніж західний кордон. Польща дістала свободу дій на Сході.

Однак ці кордони, окреслені в Парижі, не задовольняли Ю.Пілсудського. Не могла погодитися з експансією Польщі й РРСФР, яка перебувала в стані війни з нею. Допоміг А.Денікін, відтягнувши частини Червоної армії в 1919 р.

У 1920 р. Україна була зайнята радянськими військами. УНР майже втратила територію. Але для Польщі було небезпечнішим відновлення Російської імперії в кордонах до 1917 р., яка претендувала на польські землі. Більшовики розгорнули в Польщі широкомасштабну підривну роботу, спрямовану на внутрішній розлад державних інститутів. Польща і радянська Росія готувалися до війни. Ареною воєнних дій знову ставала Україна.

До питання державності України більшовики мали однозначно негативне ставлення. Польща не була такою категоричною. Соціалісти та центристські партії ставилися до Української держави прихильно, боячись відродження Російської імперії, що могло негативно вплинути на державність Польщі, хоча ендеки, яких підтримувала більша частина польського суспільства, ставилися до України вороже. За таких умов С.Петлюра проводив переговори з польським урядом, що завершилися укладенням 21 квітня 1920 р. у Варшаві договору, який підписали від УНР

Міністр закордонних справ Андрій Лівіцький, від Польщі – Міністр закордонних справ Ян Домбський.

Договір містив такі умови: 1. Польський уряд визнавав право Української Народної Республіки на відповідну територію, межі якої будуть визначені договорами УНР з її сусідами. Польща визнавала Директорію і головного отамана С. Петлюру найвищою владою УНР. 2. Кордони між УНР та Польщею встановлювалися вздовж річки Збруч, а далі – вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією, потім – східним адміністративним кордоном Рівненського повіту до річки Прип'яті, Прип'яттю – до її гирла. 3. За Польщею визнавали територію від нині визначених кордонів до кордонів Польщі перед першим поділом 1772 р. 4. Польський уряд зобов'язувався не укладати міжнародних договорів, спрямованих на шкоду УНР, відповідно уряд УНР мав такі ж зобов'язання. 5. Взаємне забезпечення культурно-національних прав обох національностей. 6. Аграрне питання в Україні буде вирішено конституцією. 7. Укладалася військова конвенція, що становила складову частину цього договору. Договір уклали таємно, тому його не публікували і не ратифікували. Про нього, крім С. Петлюри, не знали навіть інші члени Директорії.

Отже, за визнання права на незалежність України Польща діставала Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся. Згідно з підписаною 24 квітня 1920 р. військовою конвенцією, перевага також залишалася за Польщею. Воєнні дії мали відбуватися тільки під польським командуванням. Польщі була підпорядкована економіка, введено спільну валюту, під управління Польщі передано залізниці. Уряд УНР зобов'язувався забезпечувати польську армію, розташовану в Україні, харчуванням та гужовим транспортом.

Варшавський договір сприйняли в Україні як велике нещастя. Особливе незадоволення він викликав у Галичині, перекреслюючи боротьбу української громадськості Галичини за незалежність.

Незадоволені договором були члени Директорії. У негативному ставленні до нього об'єдналися члени українських політичних партій та угруповань їх закордонних груп, що врешті вплинуло на їхню прорадянську орієнтацію. На знак протесту подав у відставку соціалістичний уряд, очолюваний І.Мазепою. Це призвело до урядової кризи. Незаконним назвав договір Голова Все-

українського Трудового Конгресу С.Вітик. Із заявами про незаконність його підписання виступили М.Грушевський, В.Винниченко, інші галицькі діячі.

Об'єднаний похід на Україну військ Польщі й УНР розпочався 25 квітня 1920 р. Наступ спочатку був успішним, і вже 6 червня 1920 р. польські війська вступили у Київ. Здійснюючи похід, Польща сподівалася, що цей наступ підтримає антибільшовицьки налаштоване селянство, однак помилилася. Селянство не підтримало Польщі, по-перше, тому, що на Правобережній Україні традиційно панувала неприязнь до польських панів, а по-друге, з початку 1920 р. більшовики змінили тактику в ставленні до селянства.

У червні 1920 р. Червона армія розпочала контрнаступ проти польсько-українських військ. Маючи істотну перевагу в силах, 5 червня війська Західного фронту під командуванням М.Тухачевського прорвали оборону противника і стали просуватися до Варшави, а війська Південно-Західного фронту, під командуванням О. Єгорова – у напрямку Львова.

В цих умовах польське керівництво звернулося за допомогою до конференції країн Антанти, що відбувалася в бельгійському курортному містечку Спа. Англія і Франція пішли назустріч Польщі, але за певних обставин. Польща повинна була дати згоду на повернення Литві захопленого у 1919 р. і населеного переважно поляками Вільно (нині – Вільнюс), обмежитися на Сході лінією кордону, встановленого у грудні 1919 р., і прийняти будь-яке рішення Верховної Ради Антанти щодо Східної Галичини. Польське керівництво 10 липня 1920 р. дало згоду, а наступного дня Міністр закордонних справ Британії лорд Дж. Керзон звернувся з нотою до радянського уряду. У ній висувалась вимога, щоб війська радянської Росії зупинилися на відстані 5 км на схід від лінії, визначеної Верховною Радою Антанти 8 грудня 1919 р. Отже, ця лінія, що з літа 1920 р. отримала назву “лінія Керзона”, вперше з'явилася не як абстрактне поняття, а як політична реальність. У Східній Галичині воюючі країни мали зупинитися на лінії фактичного контролю території в день підписання перемир'я. У переговорах, які планували провести в Лондоні, пропонували посередництво Англії. Якщо уряд РРФСР не згоджувався на перемир'я, Антанта залишала за собою право негайно надати Польщі допомогу.

У ноті-відповіді від 17 липня 1920 р. нарком закордонних справ Г.Чичерін висловився за прямі переговори з Польщею про припинення воєнних дій і запевнив Керзона, що радянський уряд “виявляє готовність” погодитися на вигідніший польському народові територіальний кордон, ніж той, який був створений у грудні минулого року. Нарком стверджував, що вигідний для Польщі кордон Антанта встановила “під тиском контрреволюційних російських елементів”. Він відверто звинувачував союзників Польщі, з якою його країна перебувала у стані війни, в ігноруванні польських територіальних інтересів на сході. Причини цієї дискримінації полягали, на його думку, в тому, що Антанта підтримала антипольську політику царизму й імперіалістичної російської буржуазії.

У відповіді на чичерінську ноту Дж.Керзон взяв до відома готовність радянського уряду “надати Польщі кордон не менш зручний, ніж етнографічний кордон, первісно запропонований Верховною Радою”.

Міністр не вбачав проблеми і в тому, що Росія проводитиме безпосередні переговори з Польщею. Бажання Антанти, від імені якої виступав Дж.Керзон, окреслювалися так: “Щоб переговори були проведені добросовісно і без зволікань; щоб кордон з Польщею відповідав, наскільки це можливо, прагненням того населення, якого це стосується; щоб між Польщею та її східним сусідом було встановлено міцний мир”. Демагогії радянської ноти протиставлялася логічна відкрита позиція.

За таких умов у липні 1920 р. розпочалися польсько-радянські переговори, які відбувалися спочатку під Мінськом, а потім були перенесені до Риги. У переговорах брала участь делегація радянської України, яку очолював Д.Мануїльський (у Бресті він був заступником голови російської делегації). Як згодом виявилось, ніхто, крім Д.Мануїльського, з української делегації не знав української мови. Російську делегацію очолював Адольф Йоффе, головою польської делегації був Ян Домбський.

УНР теж послала в Ригу на переговори делегацію, яку очолював С.Шелухін. Однак проти її участі в переговорах виступили і радянська Росія, і Польща. Нарком закордонних справ РРФСР заявив, що існує тільки незалежна Українська радянська республіка. Ця заява засвідчила, які наслідки для України матимуть пе-

реговори у Ризі. Відмовляючись від умов Варшавського договору, Польща теж визнавала радянський уряд України, намагаючись цим виторгувати для себе якнайбільше українських земель. Делегація УНР до переговорів не була допущена.

Щоб репрезентувати Україну, до Риги прибула делегація ЗУНР у складі К.Левицького, О.Назарука, Е.Брайтера і Л.Мишуги. Поляки називали її “германофільською” і рішуче виступали проти її допущення на переговори, беручи за основу статті Варшавського договору з С.Петлюрою. Делегація ЗУНР висловила конференції протест проти трактування Галичини як внутрішнього питання Польщі, а також протест проти мирного договору стосовно Східної Галичини. Проте і цю делегацію не було допущено до участі в переговорах.

Упродовж декількох тижнів радянські дипломати лише імітували бурхливу діяльність у переговорному процесі. Водночас радянські війська успішно наступали на фронті, але невдовзі ролі воюючих держав помінялися, і з середини серпня 1920 р. почали наступати поляки. Тепер поляки почали зволікати з перемир'ям.

Польська і радянська делегації 12 жовтня 1920 р. підписали тимчасовий договір, в якому кордони України і Польщі визначалися по річці Збруч і далі – лінією через Острог до впадання Горині в Прип'ять. Встановлене на три тижні перемир'я – з 19 жовтня до 9 листопада 1920 р. – радянський уряд використав для наступу на західному і південному фронтах.

У Ризі 18 березня 1921 р. був підписаний мирний договір між Польщею та радянською Росією. Польща визнавала УСРР. До Польщі відійшли українські землі, обіцяні їй С.Петлюрою у Варшавському договорі, – Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся. Доля Галичини не була вирішена. Польща також зобов'язувалася надати повні національно-культурні права українцям і білорусам, що проживатимуть на її території, а Росія – полякам на своїй території. У договорі було зумовлено заборону перебування на території Польщі антирадянських організацій. Отже, Директорія та уряд УНР, усі їх організації втратили право легального існування в Польщі.

Долю Галичини остаточно вирішила Рада послів держав Антанти. На засіданні в Парижі 14 березня 1923 р. вони передали Галичину під “опіку” Польщі на 25 років із умовою надання ав-

тономії. Ця умова чітко визначена у прийнятому на Раді послів “Статуті Галичини”.

Треба визнати, що на рішення Антанти, прийняті у березні 1923 р., вплинув і факт чотирирічного перебування Західної України у складі Польщі й Варшавська угода 1920 р. УНР з Польщею, і особливо Ризький мирний договір, підписаний від імені українського народу керівниками УНР та УСРР. Ризький мирний договір став кінцевим існуванням незалежності Української держави, за яку боровся народ у 1917–1920 рр.

Уроки зовнішньої політики та міжнародних відносин України в 1917–1920 рр.

Українська революція 1917–1920 рр. зазнала поразки. Важливе значення в цьому відіграв міжнародний чинник. Адже боротьба України за незалежність відбувалася за дуже несприятливих обставин, які характеризувалися агресивністю безпосередніх сусідів і байдужістю або й відвертою неприхильністю до України держав Антанти й США. З одного боку, Росія не хотіла миритися з існуванням самостійної України, а більшовики розпочали проти неї загарбницьку війну. З іншого – на українські території претендували центральньо-східноєвропейські країни (Польща, Румунія) і також західні держави – спочатку Німеччина, потім країни Антанти, насамперед Англія та Великобританія. Їх ставлення до України змінювалося відповідно до ситуації на фронтах Першої світової війни, а згодом – відповідно до розвитку подій в Росії та регіоні.

У тогочасних умовах Україна була радше об’єктом, ніж суб’єктом міжнародної політики. Вона стала певною мірою заручником інтересів великих і сусідніх держав. Фактично жодна з них не надала їй військової допомоги чи політичної підтримки на міжнародній арені. Договір Ю.Пілсудського з С.Петлюрою вже нічого не міг вирішити, бо українська концепція Ю.Пілсудського від самого початку не мала підтримки ні в Україні та Польщі, ні на міжнародній арені. Загалом центральні та східноєвропейські сусіди прагнули використати слабкість України, щоб задовольнити свої територіальні претензії за рахунок українських земель.

Не розглядали Україну як самостійний чинник у повоєнній системі європейської безпеки західні держави. У країнах Антанти була поширеною настороженість і недовіра до українського руху та його лідерів, яких звинуватили у зв'язках з Німеччиною й Австрією і в соціалістичних або навіть пробільшовицьких симпатіях. Ці підозри підтвердили підписання Україною сепаратного миру з державами Четвірного союзу, хоча Україна перебувала у безвихідному становищі й потребувала миру. Тому певний інтерес до України в західних державах з'явився лише тоді (наприклад, наприкінці 1917 р. або під час франко-українських переговорів в Одесі на початку 1919 р.), коли вони потребували сприяння українського уряду в досягненні їх мети у регіоні. Для західних країн переважали на Сході Європи інтереси їх нових союзників – Польщі, Чехословаччини, Румунії, а також некомуністичної Росії. Захід не зміг зрозуміти роль незалежної України в європейській геополітиці, а Україна не зуміла цю роль чітко окреслити і донести до Заходу.

Міжнародна спільнота виявилася неготовою визнати право українців на національне самовизначення. Це право треба було доводити і виборювати власними військовими та дипломатичними засобами. Однак їх виявилось недостатньо. Всі українські уряди – Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР – не змогли встояти перед зовнішньою агресією чи внутрішньою опозицією. З огляду на внутрішню слабкість українського національного руху, багато залежало від зовнішнього визнання та міжнародної підтримки України. Така підтримка та визнання зумовлювалися стабільним внутрішнім становищем. Проте внутрішня слабкість і нетривалість українських владних структур не дали Заходу потрібного часу для усвідомлення можливої ролі та місця на геополітичній мапі Європи у післявоєнний період.

Безперечно, вплив Заходу на долю української державності не треба переоцінювати, хоча, за певних обставин, західна допомога могла змінити перебіг подій. Набагато вагомішу роль у вирішенні майбутнього Лівобережної й Правобережної України відіграла агресія Росії на сході та Польщі й Румунії – на заході. Більшовики, які втрималися при владі, в українській політиці менш за все зважали на позицію Заходу. Ставлення до “українсь-

кого питання” Франції, Великобританії та США формували білогвардійські сили Росії, які не сприймали самостійність України. Частіше, ніж Росія, з думкою країн Антанти рахувалися центрально-східноєвропейські сусіди України, однак і вони ігнорували волю великих держав, вдаючись до політики “довершених фактів”. Необхідно також згадати і про відсутність в Україні лідерів, яким би міг довіряти Захід. У світі не знали ні України, ні українських національних провідників, що суттєво послаблювало міжнародні позиції України. Не вдалося українській дипломатії домогтися міжнародного визнання України в умовах війни, незважаючи на окремі значні успіхи.

Винними за поразку в боротьбі за дипломатичне визнання України були й українські уряди. Недооцінювала значення зовнішньої політики Центральна Рада, а також на початках діяльності й Директорія. Українські уряди запізнювалися з визначенням міжнародних пріоритетів, не мали чіткої концепції міжнародної політики. Вони прагнули балансувати між Росією та Німеччиною, Росією й Антантою, тобто проводити “багатовекторну” політику. А це унеможливлювало здобути надійних союзників, ускладнювало формування зовнішньополітичної стратегії в умовах збройних конфліктів та геополітичної конфронтації.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

1. Зовнішньополітична діяльність українських урядів у еміграції

Закінчення Першої світової війни і формування Версальсько-Вашингтонської системи договорів привели до кардинальних змін у системі міжнародних відносин. Перерозподіл політичної мапи світу, спричинений розвалом Російської, Австро-Угорської, Німецької та Оттоманської імперій, зумовив зміну силових ліній у міжнародних відносинах. Створена країнами-переможцями Версальсько-Вашингтонська система була суперечливою, неспроможною остаточно вирішити жодного європейського питання загалом і України зокрема.

Впродовж чотирьох років визвольних змагань Україні не вдалося здобути перемогу і міжнародне визнання. На більшій частині території України було запроваджено радянську владу; Західна Волинь і Східна Галичина опинилися у складі Польщі, Бессарабія й Північна Буковина були захоплені Румунією, а Закарпаття відійшло до Чехословаччини. Сам факт розподілу території засвідчив незавершеність державотворчих процесів і невирішеність “українського питання”, яке постало перед державами світу значною мірою внаслідок світової війни.

Становище України погіршувалося наявністю як мінімум трьох урядів: УСРР у Харкові, Української Народної Республіки у Тарнові (Польща, так званий екзильний уряд УНР) та Західної Облaсті Української Народної Республіки у Відні, які внаслідок ідеологічних і політичних розбіжностей між ними не могли вести спільної боротьби за воз’єднання українських земель і досягнення Україною незалежності. Екзильні уряди обрали шлях продовження дипломатичної боротьби.

Зовнішньополітична діяльність екзильного уряду УНР

Зазнавши поразки і ліквідувавши регулярний фронт боротьби з Червоною армією, в листопаді 1920 р. на територію Польщі

були змушені перейти державні установи та рештки армії УНР. С. Петлюра й уряд УНР – державний центр УНР в екзилі розташувався в невеличкому містечку Тарнові на південному сході Польщі. Міністерство закордонних справ УНР розміщувалося у Варшаві. Втративши державну територію, уряд УНР вирішив продовжувати боротьбу за відновлення суверенної Української Держави.

За часів Директорії УНР Україна мала 11 посольств у різних країнах (Австрії, Німеччині, Угорщині, Туреччині, Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Естонії, Латвії, Фінляндії, Грузії). У 1921 р. уряд Аргентини прийняв рішення про визнання УНР. Після цього було призначено повноважного представника УНР, який так і не приступив до виконання обов'язків.

Перебування екзильного уряду в Тарнові вважалось тимчасовим, звідси планували проводити акції, спрямовані на повернення уряду в Україну. Екзильний уряд здійснював дипломатичні кроки щодо визнання УНР, а також очікував допомоги від союзників та близьких сусідів України. Зовнішня політика стала пріоритетною для уряду УНР в екзилі. Він і далі утримував дипломатичні місії та представництва в небагатьох зарубіжних країнах: Австрії (Г. Сидоренко), Бельгії та Голландії (А. Яковлев), Великій Британії (Я. Олесницький), Італії (В. Мазуренко), Німеччині (Р. Смаль-Стоцький), Румунії (К. Мацієвич), США (Ю. Бачинський), Туреччині (В. Мурський), Франції (О. Шульгін), Чехословаччині (М. Славинський) і Швейцарії (М. Василько). З огляду на фінансові проблеми, всі ці закордонні установи не були чисельними. Іноді вони складалися з двох-трьох дипломатів.

На початку 20-х років ХХ ст. міжнародні умови стосовно подальшої боротьби за відновлення української державності виявилися менш сприятливими, ніж в умовах революції. Становище Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі ще більше ускладнювалося після підписання Ризького мирного договору між Польщею та радянськими Росією й Україною. За ним польський уряд зобов'язався заборонити перебування на території всім “антирадянським” організаціям. Відтоді польська політика в “українському питанні” стала ще непослідовнішою, хоча польський уряд загалом толерантно ставився до уряду УНР. Про зустріч С. Петлюри з Ю. Пілсудським у квітні 1921 р. широко інформувала польська

преса. Відповідаючи на ноту української радянської дипломатії про зустріч, міністр закордонних справ Польщі Сапега стверджував, що ця зустріч є консультативною. Варшава прагнула використовувати й надалі уряд УНР як засіб тиску на радянську Росію та політичний аргумент у дипломатичній боротьбі за міжнародно-правове визнання входження Східної Галичини до складу Польської республіки. Водночас вона суттєво зменшила фінансову та політичну допомогу С. Петлюрі й уряду УНР.

У своїй зовнішній політиці ДЦ УНР на еміграції орієнтувався здебільшого на Велику Британію та Францію, яким належала вирішальна роль у повоєнній Європі. На його думку, після поразки білої контрреволюції Лондон і Париж почнуть приділяти більшу увагу національним рухам, що послаблювали радянську владу. Виявляла специфічний інтерес до “українського питання” на початку 20-х років Франція. Вона докладала зусилля для утворення під своїм контролем політичного блоку центрально-східноєвропейських держав у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії та Югославії. На думку Франції, такий блок міг би виконувати і функцію “санітарного кордону” проти більшовицької Росії і стати надійною опорою проти реваншизму Німеччини. Саме Франція у 1921–1922 рр. забезпечила утворення Малої Антанти у складі Румунії, ЧСР та Югославії, сприяла розвитку польсько-румунського альянсу. Париж також підтримував претензії Варшави, Бухареста і Праги на українські землі та їх співпрацю з діячами УНР. Водночас уряд УНР намагався скористатися політикою Франції, пропагуючи концепцію Балтійсько-Чорноморського союзу під егідою Парижа. Україна повинна була стати складовою ланкою такого союзу. Однак Франція категорично відкинула можливість своєї підтримки українського уряду УНР на еміграції.

Не виявила великого зацікавлення “українським питанням” Англія. Головним для неї було збереження статус-кво в Європі, утвореного версальською системою. “Українське питання”, на думку Лондона, могло стати чинником дестабілізації, який міг бути використаний Німеччиною в її реваншистських планах.

Негативно до незалежності України відносилися США. Американських політиків, незважаючи на зусилля українських дипломатів Ю. Бачинського у Вашингтоні та М. Василька у Швей-

царії, не вдалося схилити до визнання та підтримки української незалежності. Офіційну позицію державний департамент США виклав 10 серпня 1920 р. у спеціальній ноті з приводу польсько-радянської війни. В ній зазначалось про невизнання радянської влади і водночас про неприйняття розчленування Росії. США й інші держави Антанти, незважаючи на ідеологічні розбіжності, надавали перевагу єдності Росії, а потім СРСР як важливого чинника у стримуванні Німеччини. Скептичне ставлення до українського руху пояснювалося також неспроможністю уряду УНР контролювати українську територію.

УСРР прагнула нейтралізувати діяльність екзильного уряду УНР. З цією метою уряд УСРР 5 червня 1921 р. призначив представником у Варшаві Олександра Шумського. До Варшави 2 жовтня 1921 р. відбув спеціальний потяг під посиленою охороною з членами української дипломатичної місії. Розмістившись у готелі "Вікторія", місія відразу почала дипломатичну діяльність. До її складу входив згодом відомий український кінорежисер Олександр Довженко. Спочатку він брав участь у роботі російсько-українсько-польської репатріаційної комісії, а згодом почав виконувати дипломатичні обов'язки, перебуваючи в секретаріаті посольства.

Після приїзду місії УСРР до Варшави подальша співпраця екзильного уряду в Польщі набула військово-розвідувального спрямування, що згодом призвело до погіршення становища уряду УНР у Польщі, а це позначалося і на його позиціях в інших європейських країнах. У Веймарській Республіці, яка була під впливом активної української політики, радянська Росія і УСРР запропонували нормалізацію взаємозв'язків через укладення торгових угод, що, безперечно, викликало поглиблення відносин аж до налагодження дипломатичних відносин. У Берліні навіть відбувся інцидент, коли майно і будинок посольства УНР відповідно до міжнародного принципу правонаступності було передано УСРР. Після появи у Берліні й активної діяльності повноважного представника УСРР Володимира Аусема посол УНР Роман Смаль-Стоцький залишив Берлін і перебував у Празі та Варшаві, де ставлення до українських дипломатів було прихильним.

Подібним було становище в Австрії, яка не проводила чітко вираженої української політики. Після акредитації у Відні на по-

чатку 1922 р. посла УСРР Юрія Коцюбинського завершилася кар'єра посла УНР у Відні Григорія Сидоренка.

Дещо відмінним було становище української місії в Празі, що очолював Максим Славинський. Вона залишилася однією з найактивніших, хоча уряд ЧСР не погоджувався на її офіційне визнання. Незважаючи на те, що у Чехословаччині опинилося майже 20 тис. емігрантів УНР та ЗУНР, Прага відмовилася від політичної підтримки екзильного уряду УНР. Вона перебувала в дружніх чи, принаймні, неантагоністичних відносинах із Росією, в якій вбачала противагу Німеччині. Уряд ЧСР надавав українським емігрантам суттєву фінансову допомогу, створив сприятливі умови для їх науково-освітньої та культурної самореалізації. Тут було засновано велику кількість українських громадських організацій, наукових і культурно-освітніх установ, спілок, видавництва. З-поміж них: Український громадський комітет, очолюваний Микитою Шаповалом, Музей визвольної боротьби України, Український вільний університет, Українська господарська академія в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі. Прага перетворилася якщо не на політичний, то, принаймні, на інтелектуальний і науковий центр української еміграції в Європі.

Становище місії М. Славинського істотно погіршилося навесні 1921 р., коли між Харковом (тодішня столиця УСРР) і Прагою відбувся обмін торговельними представництвами. Проте для радянського уряду важливим було нейтралізувати осередок українства у ЧСР. Ще 1920 р. уряд УСРР відрядив до Праги Михайла Левицького як повноважного представника, однак він не мав офіційного статусу. Діяв М. Левицький паралельно з посольством УНР, займаючись фактично агітаційною і підривною діяльністю серед української діаспори. І лише у червні 1922 р. після підписання міжурядової українсько-чехословацької угоди за М. Левицьким було визнано статус дипломата, після чого місія УНР самоліквідувалася.

В інших державах українські місії виконували менш помітну роль. Представниками УНР були: у Швейцарії – граф М. Василько, Туреччині – В. Мурський, Парижі – О. Шульгін, який згодом став Міністром закордонних справ екзильного уряду УНР. Найдовше проіснувала місія УНР у Бухаресті (К. Мацієвич). Од-

нак вона не мала вирішального впливу, оскільки Румунії не належала значна роль у повоєнній Європі.

Однією з важливих ділянок зовнішньої політики УНР було поглиблення співпраці поневолених Росією народів (так званий Прометейський рух), у якому, окрім українців, активну участь брали представники Кавказу, Дону, Кубані, Криму, Туркестану. Зауважимо, що всі послы, часто не маючи офіційного визнання від урядів країн перебування, значилися у списках дипломатичного корпусу і користувалися дипломатичними привілеями. Основна діяльність українських дипломатичних представництв і спеціальних делегацій УНР полягала у проведенні заходів, спрямованих на досягнення визнання України іншими державами й отримання допомоги в боротьбі проти Росії та Польщі. Вони також проводили широку інформативну та пропагандистську діяльність і виконували головні консульські функції.

Важливим об'єктом дипломатичної діяльності еміграційного уряду УНР були великі міжнародні форуми й організації. Йдеться, насамперед, про Лігу націй у Женеві, утворену згідно з рішенням Паризької мирної конференції. У листопаді – грудні 1920 р. відбулася перша сесія Генеральної Асамблеї Ліги націй. Уже в цей період дипломатія УНР домагалася прийняття України до Ліги націй, надсилаючи численні ноти і меморандуми на ім'я Генерального секретаря Ліги націй. Так, 19 жовтня 1920 р. документи, підготовані українською делегацією, були передані на розгляд 5-го комітету Генеральної Асамблеї, який мав розглянути питання про прийом України у члени Ліги націй. Відмова у цьому прийнятті була пояснена відсутністю стабільного уряду, який контролював би владу на всій території України.

Лояльнішим було ставлення до ідеї створення Західноукраїнського товариства Ліги націй (ЗУТЛН). Відомо, що під час перебування у Відні влітку 1921 р. голова Міжнародного союзу товариств при Лізі націй запропонував представникам української еміграції, вихідцям з Галичини, організувати Західноукраїнське товариство для Ліги націй, щоб у 1922 р. прийняти його у члени Союзу.

Під час конгресів Союзу товариств ставлення до української проблематики було прихильним. Однак у жовтні 1922 р. англійський конгресмен Девіс-Дейвіс в офіційній формі заявив представ-

никам ЗУТЛН: англійське товариство після консультацій з урядовими чинниками не може підтримувати справи Східної Галичини, бо політичні чинники вважають, що доцільно об'єднати східногалицьку проблему з питанням Великої України, а це неактуально. Водночас товариство зверталось до Ліги націй з протестами проти утисків українців урядовими чинниками Польщі та Румунії на українських етнографічних землях, які входили до складу цих держав.

На початку 20-х років ХХ ст. інтерес до українського руху виявляли певні політичні кола в державах, що зазнали поразки в Першій світовій війні. Ці держави, передусім Німеччина, були незадоволені результатами післявоєнного мирного врегулювання й шукали можливих союзників для зміни Версальської системи. Німецький уряд підтримував морально та матеріально гетьманський рух і виділив грошове утримання для гетьмана П. Скоропадського, виявляв інтерес до Державного центру УНР в екзилі. Однак "українське питання" у нових умовах вже не мало в німецькій політиці такого значення, як у 1918 р. Позбавлена впливу на європейському континенті, Німеччина намагалася вийти з міжнародної ізоляції та шукала порозуміння з радянською Росією. Вона першою серед західних держав налагодила дипломатичні й економічні відносини з більшовицькою Росією, уклавши з нею у квітні 1922 р. Рапалльський договір.

Поступове зміцнення позицій радянських урядів Росії та України й очевидна втрата перспектив повернення Директорії в Україну в умовах стабілізації міжнародних відносин у Європі також не сприяла збереженню позицій її уряду. Після укладення між УСРР і РРФСР та Польщею у березні 1921 р. Ризького мирного договору та Генуезької конференції 1922 р. дипломатичні представництва Директорії поступово припинили існування. Їх функції виконували українські товариства для Ліги націй (відповідно Українське та Західноукраїнське товариства Ліги націй), які входили до Союзу товариств для Ліги націй.

Не виправдалися також сподівання С. Петлюри й уряду УНР на збройний виступ власними силами проти більшовиків і на перемогу антирадянського повстання в Україні. Підготовка до такого виступу велася майже впродовж всього 1921 р. Було переконання, що з його допомогою вдасться підтримати в українському

суспільстві віру в незалежну Україну, оживити “українське питання” на міжнародній арені. Організаційну і матеріально-технічну допомогу обіцяли Варшава та Бухарест. У них був свій інтерес: з одного боку, намагання нейтралізувати український рух і використати його у власних тактичних цілях, насамперед, для зміцнення польського і румунського контролю над захопленими ними українськими землями, а з іншого – небажання загострювати відносини з радянською Росією зумовило те, що обіцяної допомоги обидві країни так і не надали. Розпочатий у листопаді 1921 р. “II зимовий похід” в Україну нечисленних загонів повстанців, очолюваних Ю. Тютюнником, зазнав поразки. І хоча збройна акція уряду УНР в екзилі викликала резонанс у західних політичних і громадських колах, усі провідні західні країни зайняли очікувальну позицію. У той час радянська тотальна військова й ідеологічна експансія, зміна соціально-економічної політики влітку 1921 р., а також втома селян від безперервної війни спричинили апатію та байдужість українського суспільства до подальшої боротьби. Український повстанський рух не одержав жодної зовнішньої підтримки.

Зрештою, західні країни, шукаючи шляхів економічного зближення з радянською Росією, почали дивитися на український повстанський рух як на перешкоду до налагодження відносин із Москвою. У цих умовах Державний центр УНР, що розташовувався у Тарнові, вже не міг одержувати достатньої зовнішньої підтримки та допомоги. Більшість членів уряду УНР, очолюваних С. Петлюрою та А. Ливицьким, виїхала до Варшави, решта – до Праги. У 1923 р. були розформовані військові табори УНР. У тому ж році С. Петлюра, щоб продовжувати дипломатичну діяльність, переїхав у Париж.

Зовнішньополітична діяльність еміграційного уряду ЗУНР

Своєрідним було становище уряду Західної Області Української Народної Республіки (ЗОУНР), центром осідку якої став Відень. Як відомо, уряд ЗОУНР продовжував самостійну діяльність навіть після прийняття Акту злуки 22 січня 1919 р., проводячи власну військову і закордонну політику. Це дало підстави Міністру закордонних справ Володимирі Темницькому стверджу-

вати про існування єдиної держави з двома арміями і двома окремими закордонними політиками. Стара ідеологічна суперечка з концептуальних питань державного будівництва не давала змоги проводити єдину зовнішню політику. Зовнішньополітична діяльність західноукраїнського уряду знайшла значно лояльніше ставлення до себе в урядових колах західних держав. Виражаючи інтереси населення Східної Галичини, уряд ЗОУНР спрямовував усі дипломатичні дії на розв'язання так званої проблеми Східної Галичини.

Його позиція ґрунтувалася на рішенні Ради десяти Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. про статус Східної Галичини, згідно з якими за Польщею визнавали право окупації Східної Галичини до річки Збруч з подальшою організацією тимчасової цивільної адміністрації. У рішенні також було зазначено, що в період, визначений державами Антанти, у Східній Галичині буде проведено плебісцит із питань політичної і територіальної приналежності Галичини.

Еміграційний уряд ЗУНР і особисто Є. Петрушевич намагалися з'ясувати позицію великих держав у “східногалицькому питанні”, щоб відповідно виробити власний зовнішньополітичний курс. Однак до середини 1920 р. остаточне формування нової зовнішньополітичної концепції уряду ЗУНР в еміграції гальмувала радянсько-польська війна. Лише в липні 1920 р. відбувся певний перелом. Укладений у Спа 10 липня договір між державами Антанти і Польщею передбачав запрошення представників Східної Галичини на майбутню мирну конференцію. Поза межами Польщі залишала також Східну Галичину нота Міністра закордонних справ Великої Британії Дж. Керзона. Є. Петрушевич негайно відреагував на зміну міжнародної кон'юнктури. Зовнішньополітичний курс було рішуче змінено. Є. Петрушевич 25 липня 1920 р. розпорядився організувати у Відні “уряд диктатора ЗУНР”. Уповноваженим уряду для закордонних справ став С. Витвицький, а з січня 1921 р. – К. Левицький. Тепер активно пропагувалася ідея утворення самостійної та нейтральної Галицької республіки.

Нова зовнішньополітична орієнтація була спричинена крахом попередніх концепцій закордонної політики ЗУНР, а також невизначеністю політичного статусу Східної Галичини. Це питан-

ня і надалі залишалося на порядку денному європейської політики. Адже у рішенні Найвищої ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. йшлося лише про тимчасову польську окупацію Східної Галичини. Право вирішити остаточно “східногалицьке питання” залишалося за Антантою, однак Велика Британія використовувала його як засіб тиску на Францію та Польщу. Із суперечливостей між Лондоном і Парижем намагався скористатись Є. Петрушевич. Українці Галичини не визнавали польської влади. Отже, умови, що склалися, давали підстави для продовження боротьби.

Змінився також тип зовнішньої політики еміграційного уряду ЗУНР. У 1920–1923 рр. вона стала прагматичнішою. Тепер він покладав надії не на справедливість Антанти, а на суперечності між великими державами та на зацікавленість великих держав нафтою і концесіями у Східній Галичині.

Уряд ЗУНР розгорнув масштабну дипломатичну діяльність. Він утримував дипломатичних представників у 11 країнах Європи та Америки: в Австрії (В. Сінгалевиц), Чехословаччині (Р.Смаль-Стоцький, потім – Я. Біберович), Угорщині (Я. Біберович), Франції та Великій Британії (С. Витвицький), Італії (О. Колесса, згодом – Л. Мишуга), Югославії (Г. Микитей), Канаді (І.Боберський, О. Назарук) і Бразилії (П. Карманський). Є. Петрушевич безперестанно висилав ноти, меморандуми і звернення до урядів великих держав, Ради послів Ліги націй тощо. Активно використовувалася трибуна Ліги націй, кожна нагода, щоб висловити позицію уряду ЗУНР, довести урядам західних країн можливість і необхідність самостійної Галичини.

Уряд ЗУНР 30 квітня 1921 р. запропонував державам Антанти проект “Основи державного устрою Галицької республіки”. Було підготовлено і видрукувано брошури “Економічні основи галицької державності” й “Основи самостійності галицької державності”. Автори зробили висновок, що Східна Галичина має всі умови, щоб стати самостійною і нейтральною державою. Тоді також виникла концепція “Східної Швейцарії”, згідно з якою незалежна і нейтральна Східна Галичина мала виконувати у Східній Європі таку ж роль, як Швейцарія у Західній Європі.

Центром галицької дипломатичної активності був Відень, де перебували Є. Петрушевич і уряд ЗУНР, хоча австрійський уряд

не виявив ініціативи у “східногалицькому питанні”. Значно більший інтерес до уряду ЗУНР виявила Німеччина, яка була незадоволена результатами Паризької мирної конференції, особливо щодо своїх кордонів. Вона прагнула послаблення тих держав, зокрема Польщі, які розширилися за рахунок німецьких земель, – звідси зацікавлення і певна співпраця з галицьким рухом.

Іншим центром зунрівського еміграційного життя, як і УНР, була Прага. Чехословацький уряд дозволив перебувати на своїй території інтернованим галицьким військовим формуванням, що зберігали свою організацію й підтримували бойову підготовку. За умов відсутності державної території невелика (понад 4 тис.), але боєздатна армія залишалася вагомим аргументом в акціях уряду ЗУНР на міжнародній арені. Влітку 1920 р. Є. Петрушевич намагався відновити ідею галицько-чехословацької конфедерації, яка не отримала схвалення чехословацького керівництва. Уряд ЗУНР просив також, щоб ЧСР відстоювала галицькі інтереси в Лізі націй, проте за умов зближення ЧСР із Польщею зацікавленість східногалицьким питанням відходила на задній план.

Значні надії на досягнення мети уряд ЗУНР пов’язував із Великою Британією, яка виступала проти політики Парижа і Варшави, спрямованої на інкорпорацію західноукраїнських земель. Саме Лондон влітку 1920 р. наполягав на запрошенні до Спа представників Східної Галичини. На користь галичан була запропонована “лінія Керзона”, яка залишала Східну Галичину поза Польщею. Навесні 1922 р. Ллойд Джордж наполіг, щоб питання про статус Східної Галичини ввели до порядку денного роботи Генуезької конференції, яке було заблоковано зусиллями представників Франції та Польщі. При підтримці Великої Британії “східногалицьке питання” декілька разів дискутувалося на засіданнях Великої ради і Політичного комітету Генеральної Асамблеї Ліги націй.

Представники уряду ЗУНР робили спроби зацікавити англійські, американські й італійські промислові кола. Нафтовий чинник також використовував у зовнішній політиці й польський уряд.

Взаєминам із США приділяв значну увагу екзильний уряд ЗУНР. У 1921–1922 рр. для підтримки своєї справи йому вдалося організувати українську еміграцію на американському континенті.

ті. Однак американський уряд продовжував дивитися на Східну Галичину як на загрозу стабільності в регіоні та виступав за передачу її Польщі.

Уряд ЗУНР намагався налагодити відносини з Великобританією. Переважно контакти з Ватиканом здійснювалися через митрополита А. Шептицького, котрий багато зробив для захисту східногалицької справи на міжнародній арені. Є. Петрушевич звертався до Ватикану особисто. У березні й липні 1922 р. він написав листи до Папи Пія XI і просив підтримати визволення українського народу Галичини з “польської неволі” та визнати незалежність України.

Відчайдушною спробою розв’язати питання політичної та територіальної приналежності Східної Галичини було намагання національної Ради взяти участь у роботі Ризької конференції. Однак делегати уряду ЗОУНР на конференцію допущені не були з вини радянських урядів Росії, України, Польщі. Хоча початок конференції викликав певні сподівання стосовно успіху галицької справи (російсько-українська делегація склала заяву про необхідність проведення плебісциту та визнання самостійності Східної Галичини), її рішення прикро вразили представників уряду ЗОУНР. Так само, як Директорія два роки тому відмовилася від “права на Східну Галичину”, українсько-російська делегація, підписавши 18 березня 1921 р. Ризький мирний договір, відмовилась від Галичини на користь Польщі. Західноукраїнський уряд не визнавав цього договору і продовжував активні спроби залучити до розв’язання “східногалицького питання” світові сили. Лише єдиний раз “галицьке питання” стало предметом обговорення Ліги націй з подання президента ЗУНР Є. Петрушевича 21 лютого 1921 р. 23 лютого цього ж року Ліга націй прийняла резолюцію, в якій стверджувалося, що Східна Галичина перебуває під мілітарною (військовою) окупацією Польщі, а не її суверенітетом. Суверенітет над цією територією залишають за собою держави Антанти. Ця заява була підтверджена ще раз Асамблеєю Ліги націй 27 вересня 1921 р.

Ще одну спробу привернути увагу до проблеми Східної Галичини зробила Українська Національна Рада на конференції в Генуї (1922 р.). Знайшовши підтримку англійського прем’єра Ллойд Джорджа через протиріччя між державами Антанти, уряд ЗУНР

знову програв справу. Вважаючи ситуацію, що склалася, вигідною для себе, Польща на початку 1923 р. звернулася до держав Антанти з проханням долучити до неї територію Східної Галичини і визнати її територією Польщі. Рада амбасадорів 14 березня 1923 р. прийняла рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі. Так у підсумку західноукраїнські землі, від яких тричі відмовлялися українські уряди, відійшли до складу Польщі. Еміграційний уряд ЗУНР саморозпустився.

2. Міжнародна діяльність уряду УСРР

Радянська Росія контролювала всі сфери життя національних радянських республік, незважаючи на їх незалежний юридичний статус на початку 20-х років ХХ ст. Однак контроль зовнішньополітичної діяльності радянських республік був відносним, адже Москва не могла контролювати зарубіжні країни. Доводилося покладатися на те, що керівники національних республік дотримуватимуться курсу, визначеного в центрі. І хоча центральне керівництво майже не сумнівалося в лояльності периферійних органів власної партії, однак зовнішньополітична активність національних республік усе-таки в перспективі загрожувала перетворенням формальної незалежності на реальну. Цього не бажало ні партійне керівництво, ні особисто В. Ленін.

На такому тлі міжнародна діяльність уряду УСРР здавалася незрозумілою. Науковці пояснюють цей феномен особистістю Х.Раковського, який мав вроджений дипломатичний таланти. Однак спроби українців реалізувати своє право на контакти зі зовнішнім світом постійно наштовхувалися на перепони у центральних партійних і радянських органах.

Юридичне право на міжнародні відносини з'явилося в українського радянського уряду лише після підписання 28 грудня 1920 р. союзного договору між УСРР і РСФФР із взаємним визначенням суверенітету і незалежності сторін. А вже 31 грудня 1920 р. в Москві було підписано першу угоду про мирне співробітництво між УСРР і демократичною Грузією.

Дванадцятого січня 1921 р. була утворена дипломатична місія УСРР при Раднаркомі РСФФР. Очолив її Ю. Коцюбинський. Разом із спеціальним посланником українського більшовицько-

го радянського центру Ф. Коном він провів у Москві переговори з литовським урядом, а 1 лютого 1921 р. представники України Ф. Кон і Ю. Коцюбинський підписали з Литвою перший мирний договір.

На радянсько-польських переговорах про припинення стану війни й укладення мирного договору в Ризі об'єднану радянську делегацію України представляли Е. Квірінг і О. Шумський як рядові члени делегації. Мирний договір сторони уклали 18 березня 1921 р. Ратифікація здійснена у 30-денний термін.

Перебуваючи в Ризі, Е. Квірінг підготував записку “Про дипломатичні представництва УСРР”, яку 14 січня 1921 р. розіслав у НЗС УСРР, НКЗС РРФСР, ЦК РКП (б) та ЦК КП (б) У.

У ній зазначено, що Україна перебуває напередодні встановлення дипломатичних, консульських та інших відносин із Польщею і країнами Балтії, а у віддаленішому майбутньому – з Великою Британією, Францією, Німеччиною, США й Італією. Як наголошувалось, у міжнародній політиці в найближчі роки Україна матиме важливе самостійне значення, однак зауважив: “Я не стану говорити зараз про те, правильна чи неправильна наша політика прокламування перед зовнішнім світом самостійності УСРР. Та оскільки це так і оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським послам становила б для цих держав показник фіктивності всіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю всім нашим ворогам”. Уже 2 лютого 1921 р. записка Е. Квірінга була внесена на обговорення Політбюро ЦК КП (б) У, де вирішено визнати бажаною організацію представництв іноземних держав в Україні.

У 1921 р. НКЗС УСРР активно встановлював дипломатичні зв'язки із зарубіжними країнами. Наприклад, у квітні в Берліні було підписано протокол між УСРР та Німеччиною про обмін військовополоненими й інтернованими громадянами. У листопаді 1922 р. з метою реалізації рапальських угод між Україною і Німеччиною було укладено Угоду про поглиблення співпраці. Радянський уряд прагнув проводити наступальну зовнішню політику часто за допомогою Комінтерну. Курс на експорт революції не спрацював. Спроба підняти у Німеччині пролетарську

революцію за допомогою місцевих комуністів улітку 1923 р. спричинила незначне повстання у Гамбурзі, яке було придушене за два дні. Однак соціал-демократичний уряд Німеччини, прагнучи втримати баланс і забезпечити себе від тиску Великобританії та Франції, продовжував курс “Рапалло”.

У серпні 1921 р. Україна уклала мирний договір з Литвою, а в листопаді – з Естонією. На початку 1922 р. Україна уклала договір з Туреччиною, який за змістом повторював російсько-турецький договір, підписаний раніше.

Дипломатичні зв'язки Україна використовувала передусім для налагодження економічного співробітництва. Було утворено наркомат зовнішньої торгівлі, експортний фонд у сумі 60 млн рублів золотом. До сфери впливу НКЗТ відійшли Польща, Чехословаччина, Румунія, Балканські країни, Туреччина. До кінця 1921 р. торговельні представництва та місії УСРР працювали у Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі.

Достатньо успішно, поряд з політичними контактами, економічне співробітництво складалося між Україною і Німеччиною. Наприклад, у Берліні при російському торгпредстві існував особливий український відділ, який налічував 33 штатних співпрацівники і був найчисленнішим та найбільшим представництвом України за кордоном.

Функціонування цього представництва було успішним. Так, на початку 1922 р. активно велись переговори про експорт з України шкірсировини та імпорт взуття між представниками торгпредства і великою фірмою “Шнідер і Фогельзанг”, що об'єднувала навколо себе 20 шкіряних та 10 взуттєвих заводів у прирейнському регіоні. Успіхом стало укладання угоди між акціонерним товариством машинобудівного заводу “Аусбург-Нюрнберг” і київським губвиконкомом про надання пільгового кредиту.

Про широкомасштабні торгово-економічні зв'язки України і Німеччини засвідчує те, що лише від 1 квітня до 1 вересня 1922 р. на основні склади в Берліні та Данцигу з України було вивезено різноманітних товарів на суму 2,5 млн крб. За статистичними даними, в останньому кварталі 1922 р. Німеччина посідала перше місце в українському експорті товарів як за обсягом, так і за вартістю. Основними товарами українського експорту до Німеч-

чини були залізо і марганцева руда, зерно, продукти тваринництва, прядиво, текстиль тощо. Зазначимо, що ці відносини не розвивались в односторонньому напрямі. Лише з квітня до грудня 1922 р. з Німеччини в Україну було завезено товарів на загальну суму понад 800 тис. крб золотом.

Безперечно, укладенням господарського і військового союзу з Росією й іншими радянськими республіками і приєднанням до рапалльських домовленостей між Росією та Німеччиною український уряд все більше приєднувався до зовнішньополітичної діяльності радянської Росії. Показове входження України до складу СРСР 30 грудня 1922 р. і втрата суверенітету, що зафіксовано у нотах уряду УСРР від 16 червня 1923 р. та наркомату закордонних справ СРСР від 21 липня цього ж року про передачу всіх повноважень у проведенні зовнішньої політики союзному урядові. Аналогічні процеси тривали і в галузі зовнішньоекономічної (зовнішньоторговельної) діяльності уряду УСРР.

Україна в 1921–1923 рр. мала дев'ять торговельних представництв у європейських державах. Основним експортним товаром і далі були вугілля та сільськогосподарська продукція. Не припиняючи відносин із європейськими державами, Україна робила спроби поновлення і поглиблення зовнішньоекономічних відносин із країнами Близького Сходу та Азії.

Менш активно встановлювалися дипломатичні зв'язки УСРР із країнами Азії та Близького Сходу. На початку 20-х років ХХ ст. майже блокованими були торговельні шляхи, зруйновані порти, розладнане транспортне сполучення. Водночас не існувало об'єктивних ресурсів, необхідних для експортно-імпортних операцій. Проте, незважаючи на такі умови, торговельні контакти зі Сходом підтримувалися. Це пояснюється традиційністю таких контактів у попередні періоди економічного розвитку Півдня України. Визнаним центром торговельних операцій і найбільшим портом залишалася Одеса, яку називали воротами до близько-східних ринків. У перші післявоєнні роки східні купці продовжували підтримувати Одесу з метою збуту товарів на південноукраїнському ринку. Тому це можна пояснити хіба що інертним зацікавленням у збуті товарів в Україні. У цей період така торгівля була епізодичною, здебільшого з ініціативи східних купців. Інтенсифікація торговельної діяльності гальмувалася суто практи-

чними проблемами. Відомі проведення реквізиції товарів та затримки у виплаті за поставлену продукцію. У кореспонденції, надісланій представниками перського консульства, розташованого в Одесі, зазначалося: відносини зі східними купцями не узгоджуються з принципами будь-якого товарообігу між дружніми народами, не кажучи вже про державний масштаб. Дії працівників радапарату не сприяють налагодженню торговельних взаємовідносин. Це зумовлювало труднощі в засобах оплати: відібрані у купців товари не оплачували впродовж тривалого часу.

Неврегульованість правових норм, неузгодженість їх з міжнародним торговельним правом, нерозробленість валютних питань за відсутності науково обґрунтованої концепції розвитку зовнішньої торгівлі та відсутність кваліфікаційних фахівців у організаційних структурах зовнішторгу давало всі підстави офіційній пресі дійти висновку про те, що наприкінці 1921 р. зовнішня торгівля в Україні була не реальним актом, а акраментальною формулою, необхідною для уточнення господарських розрахунків, певною мірою лише програмним пунктом господарського будівництва.

Перехід до нової економічної політики загострив питання організаційного забезпечення зовнішньої торгівлі. Ця обставина відкривала як мінімум два можливих шляхи розвитку: розвиток і стимулювання прямих контактів підприємств та інших структур державного і приватного секторів із закордонними партнерами; подальша монополізація зовнішньоторговельної діяльності.

Україна, як, зрештою, й інші радянські республіки, обрала інший шлях. Організаційне оформлення державних структур України, відповідальних за розвиток зовнішньоекономічних відносин, у той час відбувалося інтенсивно.

На початку 1922 р. було затверджено нову структуру зовнішньої торгівлі України – Управління Уповноваженого Народного комісара зовнішньої торгівлі при РНК УРСР, Всеукраїнська торговельна контора з експорту й імпорту – Укрзовнішторг з їх місцевими (обласними та районними) управліннями. Водночас було визначено опорні пункти зі здійснення зовнішньоекономічної діяльності України:

- Одесу було визнано єдиним центром для налагодження зовнішньоекономічних відносин із ринками Середземномор'я, Близького Сходу й Америки;

важливе місце відводилось константинопольському торгпредству, сфері його діяльності: Греція, Єгипет, Болгарія і Туреччина.

Одним із важливих напрямів зовнішньоекономічної діяльності українського радянського уряду була концесійна політика. Проведення її ґрунтувалось на основі декрету про концесії, прийнятого 6 листопада 1921 р., однак лише перехід до непу висунув питання концесії на реальний ґрунт. Важливим економічним підґрунтям для нього стало й відновлення торгово-грошових відносин. Це прискорило і полегшило виконання концесійного договору.

Для розробки всіх питань, пов'язаних із залученням іноземного капіталу в промисловість і сільське господарство, в лютому 1922 р. при Укрдержплані було створено Концесійну комісію. Вона стала основою створеного комітету в справах концесії й акціонерних товариств. Цей орган, очолюваний В.Ксандровим, функціонував при Українській економічній Раді (УЕР). У січні 1922 р. РНК України визнав доцільним ведення спільної з урядом Росії концесійної політики. Однак Україна наполягала на необхідності залучення представників уряду УСРР до переговорів про надання концесій на території України. Незважаючи на законодавче регулювання взаємовідносин між Росією й Україною, інтереси останньої стосовно концесії часто ігнорували, що призвело до протесту навіть серед українських партійних і державних діячів (зокрема, Х.Раковського).

Активізація концесійної діяльності була вигідною і для України, і для держав Заходу. Для України концесії означали ввезення капіталів не лише у грошовому (фінансовому) виразі, а й впровадження передових технологій. Концесіонерів Україна цікавила з огляду потенційного розвитку ринку, що був малонасиченим. Закордонних інвесторів приваблювали значні запаси сировини та продовольства, які Україна мала в достатній кількості, незважаючи на післявоєнну розруху.

Для поліпшення інформаційного забезпечення концесійної політики при торгових представництвах у Берліні, Парижі, Римі, Стокгольмі, Токіо були утворені концесійні комісії з визначення фінансового стану фірм-замовників концесії. Отже, найбільше іноземні інвестори цікавились металообробною, гірничодобув-

ною, легкою і харчовою промисловістю. Найбільша кількість заявок надійшла від Німеччини, для якої зацікавлення Україною було традиційним, потім – Великобританії, США, Франції та інших країни. Чимало фірм домагались отримання концесій на копальні та металургійні підприємства Донецько-Криворізького басейну. Найбільш значними серед них були німецькі фірми “Міллер і Гінель”, “Равок і Грюнфельд”.

Велика кількість заявок на концесії не була виконана. За окремими даними, з усіх заявлених концесій надано лише 7,5%.

Іншою формою залучення іноземного капіталу в економіку України стало створення змішаних товариств. Лише 1922 р. на розгляд українського уряду надійшло 72 пропозиції, зокрема від Німеччини – 35, Англії – дев’ять, Австрії – три, Швейцарії – три. Однак здебільшого заявки на створення таких товариств не задовольнялись, а згодом переговори з цих питань припинились.

Загалом концесійна політика в Україні та створення змішаних товариств із залученням іноземного капіталу не набули поширення. Це пояснюється насамперед відсутністю досконалої законодавчої основи, яка б гарантувала безпеку іноземним концесіонерам та їх капіталу. Водночас український уряд зі стратегічних міркувань намагався не допустити надання концесій на стратегічно важливі об’єкти. До цього долучались затримки у розгляді та впровадженні проектів завдяки радянській бюрократичній системі. Внаслідок низки об’єктивних та суб’єктивних причин іноземні інвестиції в економіці України не набули поширення. Інтенсивні заходи, спрямовані на структурну реорганізацію зовнішньоекономічної та зовнішньоторговельної діяльності України, відкривали перед нею широкі перспективи, незважаючи навіть на суб’єктивні фактори й ідеологічну спрямованість. Однак суцільна централізація всіх сфер життя, в тому числі зовнішньоекономічної сфери, призвели врешті-решт до неможливості врахування зовнішньоекономічних інтересів України, а отже, до їх повноцінного впровадження у життя.

Якщо в 1920–1921 рр. розвиток зовнішньої торгівлі України стримувала фактична відсутність розгалуженої структури управління у сфері зовнішньої торгівлі, то в 1922–1924 рр. перешкодою стала розгалужена система органів управління зовнішньоекономічною діяльністю з надмірною централізацією практичної

діяльності, до котрої належала будь-яка самостійність не лише складової частини так званої радянської федерації.

Не маючи можливості здійснювати власну політику за кордоном, керівники УСРР прагнули активізувати дозволену їм міжнародну роботу на етнічних землях за межами СРСР. На українських етнічних землях за межами УСРР намагались діяти і впливати через функціонуючі комуністичні організації, насамперед, через КПЗУ, яку намагались репресіями та провокаціями зробити послушною і повністю підпорядкованою волі Москви. Проте керівництво УСРР прагнуло діяти на західноукраїнських землях не лише через комуністичні організації. Спочатку Москва підтримувала такі контакти, даючи дозвіл на використання певних валютних сум. Наприклад, у проекті кошторису, підготованому О. Шліхтером для розгляду на політбюро ЦК КП (б) у січні 1927 р., витрати на таку мету передбачалися на суму 373 тис. крб. Доцільність витрат у листі до Й. Сталіна обґрунтовувалася так: “Ми повинні завоювати на свою користь симпатії більшості українського населення через негласну підтримку УСРР українського національно-визвольного руху. Необхідно також забезпечити наш вплив через симпатизуючі нам місцеві організації в культурно-просвітницьких та економічних українських організаціях у Польщі. Окрім того, необхідна відповідна робота і в інших українських землях – у Чехословаччині та Румунії, а також серед численної ще української еміграції”. Щорічно найбільшими споживачами коштів із таємного фонду були Львів і Варшава. Фінансувались різноманітні культурно-просвітницькі, економічні та політичні організації: Сельроб, УНДО, приватні українські школи й просвіти, кооперативні спілки, видавництва, літературне об'єднання “Вікна”, журнали “Культура”, “Праця”, “Нові шляхи”, газети “Рада”, “Сила”, “Світло”, Національний етнографічний музей у Львові, Наукове товариство імені Т. Шевченка. Однак з кінця 20-х років ХХ ст. будь-яка матеріальна підтримка роботи на українських етнічних землях за межами УСРР була припинена.

Отже, у 20-х роках ХХ ст. Україна пройшла складний шлях розвитку державності, зіткнувшись із низкою труднощів і невдач на міжнародній арені. Досягнувши формального визнання її суверенітету іншими державами світу, вона перебувала під впливом радянської Росії, що після утворення СРСР призвело

до часткової, а згодом повної втрати суверенітету в зовнішньополітичній і зовнішньоекономічній сферах міжнародного життя. На міжнародну арену вийшов український радянський уряд. Уряд Української Народної Республіки в екзилі втратив своє значення державної інституції, залишившись лише репрезентацією політичних поглядів української еміграції. У 1923 р. припинив існування уряд Західноукраїнської Республіки. Настав новий період розвитку України – період втягування й асиміляції української державотворчої діяльності у сферу загальносоюзного організму.

3. Україна в планах та політиці іноземних держав у міжвоєнний період

У міжвоєнне двадцятиліття народ України зазнав тяжких випробувань. Це був період боротьби українського народу за виживання в умовах жорстокої сталінської диктатури й окупаційних режимів Польщі, Румунії та Чехословаччини. Незважаючи на високу питому вагу, українське населення не мало політичної влади (якщо не брати до уваги формально “незалежної” УСРР) на своїй території, його інтереси не захищало міжнародне право. Безумовно, національну політику згадані держави проводили не в інтересах українського населення, а для задоволення політичних цілей тих сил, які могли нав'язувати волю іншим народам.

На міжнародній арені в цей період такими силами були, насамперед, уряди європейських країн Великобританії, Франції та Німеччини. Керівництво цих держав розробляло у зовнішньополітичних концепціях “українське питання” і проводило певну “українську політику”, яка відрізнялася і за ступенем її активності й за роллю у подальших європейських подіях.

Останнім зовнішньополітичним актом уряду УСРР, що формально призвів до занепаду і без того кволої “суверенності”, була нота 19 серпня 1923 р., згідно з якою Україна зреклася міжнародної правочинності на користь новоствореного Союзу РСР. Тому безпосередня участь України у міждержавних відносинах СРСР (не кажучи про інші країни, де українці становили національні меншини) у міжвоєнний період не простежувалась, оскільки її могли здійснювати між собою лише незалежні країни. У цей пе-

ріод історії Європи, коли всі міждержавні угоди, що стосувалися територіальних питань, були насильницькими й ігнорували інтереси навіть тих народів, які мали державність, для поневолених націй у міжнародній політиці не знайшлося гідного місця. У відносинах між СРСР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною з іншими державами фігурували лише питання, спрямовані на зміцнення державності панівних націй, а не на підтримку національно-визвольних прагнень, скажімо, українських патріотичних сил.

Єдине, на що міг сподіватися народ, позбавлений державного формування, це можливості брати участь у політичному й економічному житті країн, до яких він територіально належав.

Основну частину території західноукраїнських земель мали чотири воеводства Західної України (Львівське, Волинське, Тернопільське, Станіславське), що належали до складу Польської держави, становили 25% території і майже 28% населення всієї країни. Українці були найчисленнішою меншістю міжвоєнної Польщі, яка в цей період належала до країн із найвищим відсотком національних меншин.

З часу окупації краю українська проблема стала для Польської держави однією з найскладніших. Вона посідала важливе місце у внутрішній і зовнішній політиці, а також у суспільно-політичній діяльності різних партій і організацій тогочасної Польщі.

У 20–30-х роках ХХ ст. провідна роль у державному управлінні країною, а отже, і в суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої належала двом таборам – народовій демократії (ендемам) та пілсудчикам. У східній політиці загалом, і в “українському питанні” зокрема вони дотримувалися різних концепцій:

1. Ендеки відстоювали “інкорпораційну” програму, метою якої був ідеал “єдиної національної “Великої Польщі”, “Польщі для поляків” шляхом примусової асиміляції поневолених упродовж 1918–1923 рр. народів так званих східних кресів, насамперед українського населення. Реалізувати свою програму колоніального грабунку і денаціоналізації населення цих земель ендеки мали намір від 1923 р. до 1926 р., посідаючи провідне місце в польському уряді. Таку політику вони обґрунтовували теорією про повноцінні народи і нації, намагаючись довести цивілізаційну місію

Польської держави стосовно населення “східних кресів” і показати її як охоронця і захисника західної культури.

2. Пілсудчики прагнули реалізувати завдання зміцнення багатонаціональної Польської держави і здійснити широкі імперіалістичні плани за допомогою гнучкіших і прихованих методів. Вони висували гасло “федерації” Польщі й України, щоб створити в українському середовищі ілюзії національної незалежності. Суть “федералістичної” програми пілсудчиків (відома в 20–30-х роках ХХ ст. як доктрина польського прометеїзму) полягала в тому, що народам колишньої Російської імперії, які ще недостатньо визріли в політичному і національному відношеннях для державної самостійності, потрібна допомога “цивілізованої” держави, такої, як Польща. За цю допомогу звільнені народи повинні були увійти до складу польської “федерації”. Головну роль у здійсненні федералістичної програми відводили українській проблемі, розглядаючи її в двох аспектах: як національну і міжнародну щодо СРСР і УРСР, і як “кресову”, внутрішню справу Польської держави стосовно Західної України. У зв’язку з цим пілсудчики висували різні методи та засоби розв’язання української проблеми в СРСР і в Польщі. Щодо Радянського Союзу, то її мали вирішувати військовим нападом Польщі й українських військових з’єднань на СРСР, внаслідок чого сталося б розчленування СРСР і була б створена держава – Велика Україна. За цю послугу остання повинна була б, з одного боку, відмовитись від Західної України, а з іншого – укласти унію з Польщею, тобто увійти до складу польської федерації.

Провал національної політики ендеків і пошуки нових методів зміцнення влади стали причинами, що зумовили здійснений Ю.Пілсудським у травні 1926 р. державний переворот. Після цього виникли сподівання на лібералізацію національної політики уряду, які ґрунтувалися на теоретичних постулатах пілсудчиків. Практично переворот не приніс змін на краще в урядовій політиці стосовно українців. Уже з другої половини 20-х років ХХ ст. польська політика значно обмежила демократичні свободи, оскільки на першому плані знову опинилося бажання якомога швидше інтегрувати Західну Україну, денационалізувати її населення.

Західна Україна залишилася аграрною окраїною, внутрішньою колонією Польської держави. Уряд поділив територію

країни на дві частини: Польщу “А” (корінні польські землі) та Польщу “Б” (східні окраїни – Західна Україна і Західна Білорусь). На розвиток Польщі “А” виділялась більша частина капіталовкладень, тут зосереджувались основні галузі промисловості. Польща “Б” стала джерелом дешевої сировини і ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості.

Стабілізація польської дійсності після рішення Ради Амбасадорів змусила українські політичні партії пристосуватися до нових реалій. Упродовж 1923–1930 рр. відбулося перегрупування політичних сил Західної України, внаслідок якого на перший план виступили дві організації, що відображали основні напрями в українському національно-визвольному русі 30-х років ХХ ст.:

- національно-демократичний – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) обстоювало легальний парламентський шлях боротьби за національне визволення;
- національно-революційний – Організація українських націоналістів (ОУН) вважала, що Українську державу можна здобути лише революційним шляхом.

З 1930 р. режим Ю. Пілсудського перейшов у відкритий наступ проти демократичної опозиції. Найбільших репресій зазнав український національно-визвольний рух. Кульмінацією антиукраїнського наступу стала сумнозвісна паціфікація 1930 р.

Влітку 1930 р. ворожнеча між українськими селянами і польськими колоністами досягла критичної межі. Почастішали напади на маєтки польських осадників і підпали майна. Здебільшого це були стихійні акції, але деякі з них організували члени УВО-ОУН.

Польська влада і преса оголосили УВО головним організатором “саботажу”. Скориставшись цим, уряд Ю. Пілсудського здійснив жорстокі погроми мирного населення, що увійшли в історію під назвою “паціфікації” (“замирення”). Впродовж вересня – листопада 1930 р. підрозділи польської поліції та війська вчинили погроми майже 800 населених пунктів у 450 громадах Східної Галичини, руйнуючи громадські установи, кооперативи і бібліотеки, конфісковуючи майно, застосовуючи засоби фізичної розправи над населенням. За офіційними даними, було ув'язнено 1739 осіб, з яких 1143 віддано до суду. За українськими джерелами, заарештовано понад 2 тис. українців, переважно школярів, студентів і молодих селян, майже третина з яких була ув'язнена

на різні терміни. Варварство “пацифікації” ще більше поглибило прірву між українцями і поляками.

Окрім цього, справа набула широкого розголосу в світі, оскільки Українська парламентарна репрезентація (УПР) звернулася зі скаргою до Ліги націй. Проте її голос не був почутий, а спеціально створена Комісія Ліги націй звинуватила в усьому “українських екстремістів”. “Пацифікація” 1930 р. надовго загострила польсько-українські відносини.

Поступово авторитарний режим Ю. Пілсудського знищував рештки демократії, посилюючи водночас репресії проти національних меншин.

До середини 30-х років ХХ ст. керівництво УНДО остаточно дійшло висновку про безперспективність дальшої опозиції, заявивши про готовність припинити боротьбу з польською владою ціною створення в Західній Україні “П’ємонту”, тобто бази для визвольних змагань на Наддніпрянщині.

З польського боку теж з’явилися ознаки готовності до компромісу. У 1933 р. уряд почав видавати “Українсько-польський бюлетень” (“Biuletyn polsko-ukraiński”) – часопис, який висвітлював позитивні сторони українсько-польських відносин. Невдовзі Прем’єр-міністр Вацлав Єнджевич публічно визнав, що помилок допустилися обидві сторони. Як не парадоксально, але вбивство оунівцями Міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького у червні 1934 р. прискорило процес зближення, оскільки УНДО рішуче засудило цей акт.

Результатом переговорів (травень – липень 1935 р.) між представниками УНДО і польського уряду стала угода, що започаткувала “політику нормалізації”. Представники уряду обіцяли розглянути українські “постулати”: надання позики і субсидій українським господарським, культурно-просвітницьким і спортивним організаціям; припинення осадницької колонізації західноукраїнських земель; прийняття українців на державну службу тощо. Проте головну вимогу УНДО – надання Західній Україні територіальної автономії – правлячі кола Польщі відхилили відразу. Але певні позитивні кроки стосовно українських домагань польський уряд все-таки зробив. В. Мудрого обрали одним із п’яти віце-маршалів сейму, було звільнено чимало в’язнів-українців з концтабору в Березі-Картузькій. Деякі укра-

їнські економічні й кооперативні інституції отримали державні кредити.

Однак ці поступки були мізерними. Загалом політика дискримінації українців продовжувалася. Місцева польська адміністрація при потуранні уряду продовжувала антиукраїнську політику, намагалася розділити українців за конфесійними й етнічними групами, продовжувала надавати землю в Галичині й на Волині польським осадникам, витісняла українську мову з усіх сфер життя, руйнувала або передавала католикам православні церкви на Холмщині та Волині.

Вичерпавши всі спроби досягти порозуміння зі санаційним урядом упродовж 1935–1938 рр., УНДО в лютому 1939 р. відмовилося від політики “нормалізації” і знову перейшло в опозицію, зробивши сумний висновок, що “ні ендеки, ні навіть прометеївці ... економічно не підготовлені до великих подій на Сході” й унаслідок цього “справа нормалізації позбавлена об’єктивних умовин реального існування”.

Отже, в умовах остаточного утвердження авторитарного режиму в Польщі, загострення міжнародних відносин, поширення антипольських настроїв в українському суспільстві спроби поміркованих перевести польсько-український конфлікт у русло конструктивної співпраці не могли мати успіху. УНДО бачило в партнері лише уряд, який домагався від українців беззастережної лояльності, практично нічого не даючи замість того. Водночас не була використана можливість співпраці з польською демократичною опозицією, оскільки українські партії вважали, що боротьба за демократію в Польщі українців не стосується. Провал нормалізації призвів до занепаду впливів УНДО й інших легальних партій і розчарування в парламентаризмі, це штовхало частину українців, особливо молодь, до радикальніших методів боротьби, які застосовувала ОУН. У виграші від “нормалізаційної” політики був польський уряд – він досягнув своєї головної мети, схилиючись до угоди з провідними діячами українського руху, що активізувався внаслідок загострення соціальних і національних суперечностей – створити перешкоди національно-визвольному рухові.

Отже, на практиці всі провідні політичні кола міжвоєнної Польщі не визнавали прав українців стосовно Західної України і

різнилися між собою лише методами боротьби проти українського населення. Дальший розвиток подій засвідчив, що на всі зусилля уряду Польщі поневолити українців вони відповідали масовими акціями протесту.

Значна частина українських земель у міжвоєнний період перебувала у складі Румунії. Скориставшись розпадом Російської й Австро-Угорської імперій, Румунія окупувала українські землі: Ізмаїльський, Акерманський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину і частину Мармарощини – Сигітщину в Закарпатті. Міжвоєнна Румунія була багатонаціональною державою: з 16 млн населення 1/4 становили національні меншини – угорці, німці й українці (875 тис. осіб, або майже 5% населення). Українці в Румунській державі поділялися на три групи.

Перша група (понад 45 тис.) проживала на придунайських землях Бессарабії, які в минулому належали Росії. Спроби Радянського Союзу повернути ці землі на Віденській та Лондонській конференціях (весна 1924 р.) із врегулювання спірних питань між СРСР і Румунією завершилися безрезультатно. У вересні 1924 р., коли румунський уряд відхилив пропозицію СРСР провести плебісцит у Бессарабії, тут спалахнуло Татарбунарське повстання. На його придушення румунський королівський уряд кинув війська, артилерію і Дунайську флотилію, внаслідок чого загинуло понад 300 повстанців. Над арештованими учасниками повстання було організовано “процес 500”, проте під тиском громадської думки суд виправдав більшість арештованих, і лише 85 з них було засуджено на різні терміни ув’язнення.

Друга група (майже 30 тис. осіб) українців проживала в повіті Марамуреш (Мармарош) і не виявляла політичної активності.

Третя (понад 310 тис. осіб) населяла Північну Буковину, де українська національно-культурна діяльність була найінтенсивнішою. Це пояснюється тим, що місцеве населення ще за Австрії домоглося певних національних прав (Буковина була автономною провінцією), які й стали основою національного розвитку: порівняно сильне політичне представництво у Відні, національна курія в буковинському сеймі, самоуправа в галузі народної та середньої школи, кафедри української мови й літератури в Чернівецькому університеті, адміністративне самоуправління в селовищі православної церкви.

З огляду на велику кількість українського населення, Румунія була зобов'язана договором про охорону національних меншин (9 грудня 1919 р.) надати йому всі громадянські та політичні права нарівні з румунами, зокрема: право користуватися українською мовою в адміністрації й суді; право мати публічну українську народну школу, право засновувати приватні українські школи (від народної школи до університету). Гарантом їх виконання повинна була стати Рада Ліги націй, а всі ці права мали увійти в румунську конституцію. Проте румунська Конституція 1923 р., проголосивши “рівність усіх громадян, незалежно від їх походження, мови та релігії”, не врахувала права українців.

Найбільших утисків від румунської влади зазнали буковинці. До 1928 р. на Буковині зберігався (з 1918 р.) воєнний стан, умови якого були використані урядом для знищення українського національного життя: до 1927 р. усі українські народні та середні школи було закрито або румунізовано; кафедру української мови й літератури в Чернівецькому університеті ліквідовано; церковну самоуправу ліквідовано, а православну церкву перетворено в знаряддя румунізації (урядовців і священників української національності звільняли зі служби або переводили на румунську етнографічну територію, а на їх місце присилали урядовців, священників – румунів, які здійснювали румунізацію українського населення); українську мову було заборонено, а українську пресу піддано жорсткій цензурі; заборонено перевезення літератури через кордон, щоб відрізати українське населення від спілкування з іншими українськими землями; колонізація (під виглядом “аграрної реформи”) також була засобом румунізації.

До 1927 р. усі сліди колишньої автономності Буковини було стерто, а сам край уже розглядали румунською провінцією. Для обґрунтування румунізації уряд створив особливу теорію (вперше викладена в законі про шкільництво від 26 липня 1924 р.), згідно з якою українське населення вважали “громадянами румунського походження, що забули рідну мову”.

Певна лібералізація режиму у 1928 – 1938 рр. дала змогу частково відродити українське громадське життя. Частина буковинських діячів схилилася до компромісу з владою. У 1927 р. вони створили Українську національну партію (до 1940 р. єдина легальна українська партія в Румунії), що намагалася захищати пра-

ва українців, зберігаючи лояльність до Румунії. У 1930 р. вона уклала виборчу угоду з правлячою націонал-цараністською партією, внаслідок якої українцям було надано декілька місць у парламенті, а в уряді створено спеціальне відомство у справах національних меншин. Національний рух, який розвинувся на Буковині, у 30-х роках ХХ ст. жорстоко переслідувався і використовувався румунською владою для чергового наступу на всі ви-
яви українського суспільно-політичного життя.

У лютому 1938 р. король Кароль II встановив у Румунії військовою диктатуру. Законодавчо це було оформлено прийняттям нової Конституції, яка проголошувала принцип “єдності румунської нації” і надавала румунам привілеї (на протигагу національним меншинам) у всіх сферах суспільно-політичного життя.

Отже, режим, що встановила Румунія на окупованих українських землях, був ще жорстокішим, ніж у Західній Україні: територіальна, чисельна і культурна сили були значно менші, вони не могли протистояти румунським окупантам через те, що боролися проти польської окупації на західноукраїнських землях. Румунський уряд займався винищуванням української національної культури, румунізацією української землі, позбавляв українське населення будь-яких прав, жорстоко переслідував.

У міжвоєнний період “українське питання” стало об’єктом уваги великих держав. На початку 20-х років ХХ ст. політичний інтерес до західноукраїнських земель виявляла Франція. Її політики, “будуючи нову післявоєнну Європу”, намагалися завоювати ключові позиції у східноєвропейських країнах. Передбачалося, що за умови французької гегемонії вони зможуть утворити політичний блок, який буде, з одного боку, бар’єром проти російського більшовизму, а з іншого – бар’єром реваншистських тенденцій Німеччини. До його складу повинні були увійти Польща, Чехословаччина, Румунія і, можливо, Югославія, Болгарія, Австрія та Греція. Серед “карт”, які розігрувалися у цій грі, були і “буковинська”, і “карпатська”, і “галицька”, якими французька дипломатія”, заохочувала майбутніх учасників блоку”. “Буковинську карту” використовували для тиску на Румунію, яка без Заходу не почувала себе впевнено ні на кордонах з Україною, визнаних урядом УРСР, ні на угорському кордоні,

де напруженість була спричинена претензіями Угорщини на Трансильванію.

Ще активніше відбувалася дипломатична гра довкола Закарпатської України, що входила до складу Чехословацької держави, на яку відверто претендувала Угорщина. У претензіях остання намагалася спертися і на Польщу, котра також конфліктувала з Чехословаччиною за Тешинську Сілезію. Це загрожувало встановленим під егідою великих держав післявоєнним кордонам і суперечило планам Франції щодо створення східноєвропейського блоку з участю Польщі та Чехословаччини.

Засобом тиску на Польщу було “східногалицьке питання”, розв’язання якого навмисне затягувала Франція. Це, у свою чергу, змушувало Польщу шукати у ньому підтримки в Румунії, навіть в Угорщини. У всіх цих хитромудрих комбінаціях, що супроводжувались активною таємною дипломатією, шантажем, нещирими обіцянками або прямими погрозами, західноукраїнські землі були лише “розмінною монетою”, з допомогою якої “заохочували” та “лякали” інших. Становище корінного населення, умови його життя під окупацією, настрої та прагнення при цьому до уваги не бралися. Французький план виявився надто прямолінійним. Він не брав до уваги значних протиріч, що існували між країнами Східної Європи і внаслідок цього зазнав поразки. Єдиним реальним результатом стало утворення Малої Антанти (1920–1921 рр.) – воєнно-політичного союзу в складі Чехословаччини, Румунії та Югославії, але для будівництва бажаного “санітарного кордону” цього було замало. До того ж провідна роль у союзі належала не Польщі, як планувалося, а Чехословаччині. Відносини між країнами були напруженими. Зауважимо, що згаданий союз залежав від Франції. Маючи сильні політичні й економічні позиції в цьому регіоні, Франція всіляко підтримувала окупаційні режими Польщі, Румунії та Чехословаччини на західноукраїнських землях. Саме тому в період між двома світовими війнами Франція виступала проти іреденти в Східній Європі й захищала статус-кво, ухиляючись від підтримки безпосередньо чи на форумі Ліги націй справедливих домагань українців під Польщею, Румунією чи Чехословаччиною.

Водночас Франція віддавала перевагу єдиному Радянському Союзові, розглядаючи його як потенційно стримуючий фактор

німецьких амбіцій. Ще 1922 р. вона уклала з СРСР договір про ненапад і невтручання, а 1924 р. (уряд Е. Ерріо) встановила з ним дипломатичні відносини. З огляду на це, Франція не допускала на своїй території діяльності ворожих Радянському Союзові організацій, її офіційні кола не могли відкрито висувати “українське питання”. Так, її прем’єр Едуард Ерріо, відвідавши в 1933 р. радянську Україну, заявив, що ніякого голодомору там немає, чим допоміг сталінському керівництву приховати інформацію про голод і загибель мільйонів людей на десятиліття.

Підписання Францією і СРСР пактів про ненапад (1932 р.) та про взаємодопомогу (1935 р.) змогло лише тимчасово послабити відносини Радянського Союзу з Німеччиною, оскільки Париж не був здатним надати Москві належної економічної допомоги і підтримати її у питанні західних кордонів, тобто наполягати на передачі Бессарабії, Західної Білорусі та Західної України.

Офіційна політика Англії на Сході Європи загалом вирізнялася великою гнучкістю й обережністю. Лондон уважно стежив за розвитком подій у регіоні, але уникав оцінок національної політики урядів СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. Основні зусилля він спрямовував на посилення впливу на правлячі кола Варшави, Бухареста і Праги, що не сприяло змінам їх внутрішньої політики. Зацікавлення ж українською проблемою ніколи не було надто широке, що пояснювалось фрагментарністю історичних зв’язків України з Великобританією. У міжвоєнний період британці цікавились Україною посередньо через Радянський Союз, який був найбільшою і найвідомішою силою на Сході Європи.

За таких умов “українське питання” своєю віддаленістю, політичною нечіткістю і невизначеністю тривалий час не викликало широкого і ґрунтовного зацікавлення. А в нестійкому політичному кліматі, що домінував у Європі впродовж кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст., це питання, яке вимагало зміни політичної мапи Європи, розглядалося Великобританією, котра прагнула збереження європейського статус-кво, як дестабілізуючий фактор. Прагнення українців до створення власної держави урядовці в Лондонському Уайт-холі дедалі настирливіше кваліфікували “австро-німецьким витвором”. Враховуючи це, вони намагалися довести, що вимоги українців незаконні, а отже, їх можна ігнорувати. Ця думка остаточно утвердилася тоді, коли стало

зрозуміло, що німецькі амбіції на Сході знову почали загрожувати миру в Європі.

Поштовхом до посилення уваги до “українського питання” в Англії стали події 1930 р., зокрема українська підпільна акція і польська “пацифікація”, які широко відображалися в британській дипломатичній кореспонденції. Матеріали про “пацифікацію” МЗС Великобританії отримало від британського консула у Варшаві Сейвері (14 сторінок спеціального звіту від 19 листопада 1930 р.), а також від Василя Панейка (через посла Британії в Польщі В. Ерскіна).

Англійська преса приділяла значну увагу становищу в Східній Галичині. Лише за останні місяці 1930 р. на її сторінках різним аспектам “українського питання” було присвячено майже 160 статей. Жвавий інтерес до подій у Західній Україні виявила чимала група парламентарів із лейбористського та ліберального таборів, що гуртувалися навколо депутата нижньої палати парламенту Сесіля Л. Делона. Вона засудила польську політику “санациї”. Англійські політики вжили низку офіційних заходів, спрямованих на підтримку українського населення, що мали певний вплив на подальший розвиток справи на міжнародному рівні. Так, 65 депутатів британського парламенту 16 грудня 1930 р. надіслали на адресу генерального секретаря Ліги націй заяву з пропозицією провести детальне розслідування подій у Західній Україні. Водночас ця група парламентарів звернулася із заявою до міністра закордонних справ Англії А. Гендерсона, де, зокрема, його просили надавати офіційну підтримку в Лізі націй усім петиціям, що стосувалися української меншості в Польщі.

Однак А. Гендерсон, котрий тоді був і головою Ради Ліги націй, не зважився прямо підтримувати українське населення. Єдине, на що спромоглася Рада, – це створити комітет трьох у складі представників Англії, Італії та Норвегії. Він повинен був вивчати ситуацію в Західній Україні. Очолив комітет, згідно з чинною процедурою, сам А. Гендерсон. Характерно, що члени Ради не хотіли сприяти офіційному захисту інтересів українського населення, а без такої підтримки годі було сподіватися на позитивні наслідки. До того ж, скориставшись перевагами статусу непостійного члена Ради Ліги націй, Польща зуміла нав’язати членам комітету свою версію оцінки подій осені 1930 р. та становища в

краї. Показово, що на засіданнях, які відбулися 21 і 22 травня 1931 р., комітет обмежився розглядом інформації, поданої йому польським урядом.

Невдача була відчутною, але українські політичні лідери від УНДО не втрачали надії полагодити свої справи у Лізі націй під час наступної сесії, що мала відбутися восени 1931 р. Щоб домогтися зміни настроїв у комітеті трьох на свою користь, вони знову почали шукати підтримки в офіційних колах Лондона. В червні 1931 р. сюди прибула М. Рудницька. За посередництва групи діячів, що цікавились “українським питанням”, їй вдалося встановити контакти із впливовими політиками і провести достатньо значну роботу в справі роз’яснення ситуації в Західній Україні.

Британські політичні діячі співчували українському населенню і радили його політичному проводові звернутися до Ліги націй з новою петицією, в якій домагатися надати Східній Галичині автономію. Безпосереднім наслідком візиту Рудницької у Лондон були поїздки в Західну Україну англійських парламентарів і журналістів, які на місці ознайомилися зі становищем українського населення. Влітку 1931 р. тут, зокрема, побували депутати Р. Девіс і Дж. Барр.

Британські політики декілька разів порушували в парламенті питання про позицію уряду в справі становища української національної меншини у Польській державі.

Візит М. Рудницької до Лондона чіткіше окреслив контури складної і суперечливої позиції правлячих кіл Великобританії з української проблеми. Підсумовуючи враження від проведених розмов, М. Рудницька пояснювала активізацію уваги англійських політиків до становища українців у Польській державі зростанням їх зацікавленості всім комплексом східноєвропейських проблем. “Вони (англійці. – *Авт.*), мабуть, передбачають, яким чинником на Сході Європи буде в недалекому майбутньому Україна, та зрозуміли, що ключем розв’язання української проблеми є наша вужча батьківщина”. У Лондоні насправді розглядали “українське питання” в контексті зовнішньополітичної стратегії в районі Центральної та Східної Європи, одним із основних пунктів якої було завдання боротьби з більшовизмом. Проте оцінка лідерами УНДО політичних розрахунків британських правлячих кіл хибувала однобічністю. Перебільшуючи значення гіпотетич-

ного “українського” чинника, вони водночас недооцінювали вагомість реально існуючої Польської держави. А тим часом у зовнішньополітичній калькуляції англійського уряду Польща фігурувала як важливий і кінцевий фактор. Звідси зрозуміло є та обережність і стриманість, яку виявляв офіційний Лондон у ставленні до загострення ситуації в Східній Галичині.

Небажання британського уряду опротестувати антиукраїнські акції в Польщі пояснювалося, насамперед, відродженням німецьких політичних і територіальних амбіцій, а також власними інтересами Британії в збереженні балансу сил у світі, де на той час вона мала сприятливі позиції. Оскільки Польщі належала тоді важлива роль у Східній Європі, було зрозуміло, що Великобританія нізащо не ризикуватиме цим важливим союзником через “українське питання”. Британія також віддавала перевагу Радянському Союзові, що виступав потенційно стримуючим фактором німецьких амбіцій.

Усвідомлюючи важливість деяких із цих складних факторів, керівництво українських націоналістів усе-таки відтоді, коли стало зрозумілим, що визнання Англії змогло б значно просунути справу української незалежності на міжнародній арені, шукало в неї підтримки.

Саме таку мету мав приїзд до Лондона (1933) представника ОУН Євгена Ляховича. Найвагомішими в його діяльності були заходи зі створення Українського бюро в Лондоні, а також відвідини 13 червня 1935 р. Північного департаменту МЗС і розмова з урядовцем цього департаменту Дж. П. Лябушером, під час якої Є. Ляхович висловив вдячність Англії за її зацікавлення українською справою.

Євген Коновалець 15 червня 1935 р. надіслав листа на адресу Міністерства закордонних справ Англії, в якому зазначив позитивні моменти створення суверенної Української держави у Східній Європі. Він закінчував його так: “... Українці вдячні за симпатії, які виявлялися нам англійською нацією протягом останніх років. Ми сподіваємося, що в майбутньому стане можливим пов’язати інтереси Великобританії з інтересами України таким чином, щоб обидві країни дістали з цього вигоду”.

Проаналізувавши лист Є. Коновальця і погоджуючись з його думками з приводу німецько-польського зближення, голова Пів-

нічного департаменту Лоренс Кольер писав: “Німецько-польське “визволення” України від більшовиків стоїть в суперечності до справжніх інтересів українського народу і тому мусить бути відкинута. Якщо б я був українцем, я висловився б так само”.

Ще раніше, 1934 р., відомий англійський журналіст Л. Лонтон зазначав у одній із своїх статей: “...Ідея включення України в західноєвропейську систему справді спокуслива... Незалежна чи автономна Україна є неминучою для європейського економічного прогресу і для світового миру”. З приводу німецько-польського зближення автор висловився так: “Проникнення Німеччини й Польщі в Україну було б на шкоду економічним та стратегічним інтересам Великобританії”.

Помітне зростання інтересу британського зовнішньополітичного відомства до “українського питання” засвідчують численні дипломатичні звіти, повідомлення, оцінки міжнародної ситуації та меморандуми МЗС першої половини 30-х років ХХ ст., які відображають ступінь розуміння і зацікавлення Англії українською проблематикою. Наприклад, у детальному звіті від 31 травня 1934 р. посол Великобританії у Москві лорд Чілстон стверджував, що в Україні, можливо, більше, ніж в інших частинах Союзу, відчувається вороже ставлення до режиму. Там діють автономісти й націоналісти, поширене релігійне світосприйняття, існує численна суспільна верства працьовитих селян. Ніхто не має підстав виявляти любов до “совєтської системи”. В повідомленні від 18 травня 1934 р. він зазначав: “Україна далі викликає турботи й тривоги Москви. Ментальність українця не може ніяк погодитися з совєтською системою правління, ... подає докази контрреволюційної діяльності, яка є далі джерелом тривоги для центральних властей”.

Аналізуючи інформацію, що надходила з СРСР, експерти МЗС Англії підтверджували: “опозиційні елементи є більше наявні в Україні, ніж в інших місцях”, а голова Північного Департаменту Лоренс Кольер своє бачення сформулював так: “Головним чином тому, що Україна використовується як дійна корова Союзу, і економічне незадоволення є там найбільш поширене”.

Хоч дипломатичні і розвідувальні джерела забезпечували уряд достатньою інформацією, щоб зрозуміти розмір страждань, яких зазнало населення радянської України в період голодомору 1932–1933 рр., він практично не заявив про свій протест. Коли, напри-

клад, сер Вальдон Семізерс і лорд Чарнвуд улітку 1934 р. порушили питання про голод в Україні у британському парламенті, відповідь Форін Офісу була стриманою. Л. Кольєр сказав: “Суть справи полягає в тому, що ми маємо певну інформацію про умови голоду на півдні Росії, подібну до тієї, що з’являється у пресі, і що ми не маємо зобов’язань не робити публічних заяв з цього приводу, але ми справді не хочемо робити ці заяви, тому що радянський уряд міг би образитися, і це негативно позначилося б на наших стосунках з ним. Тому ми не можемо дати це пояснення публічно”.

Політичні діячі Великобританії, які виявляли інтерес до України і підтримували прагнення її народу до створення суверенної держави, 29 травня 1935 р. утворили “Англо-український комітет”, який звернувся до англійської громадськості із заявою про важливість “українського питання”. Голова Комітету Сесіль Малон чітко висловив ставлення до державницьких прагнень українців. На його думку, розвиток українського самостійницького руху доцільно розглядати з позиції британських інтересів, оскільки самостійна, дружня Україна сприяла б усуненню багатьох труднощів Англії на Сході.

Подібні аргументи, співзвучні ліберально-демократичним поглядам, що висловлювалися в британських політичних колах, висували також представники українських націоналістів. Однак їхні спроби встановити взаємовідносини з офіційним Лондоном зазнали поразки. Внаслідок цього український національний рух виявився обмеженим у виборі тих, хто міг би надати йому політичну підтримку.

Лише ревізіоністські держави, здавалося, могли б охоче сприяти подібним політичним і територіальним змінам, які б посилили ймовірну можливість справи української незалежності. Небажання погодитися із законністю ідеї української державності пояснюється такими упередженнями стосовно природи і намірів національного руху, як, наприклад: застосування націоналістами насильницьких дій проти польських державних установ і їх представників та переважання думки, згідно з якою український ірредентизм міг бути певним способом використаний Німеччиною.

Коли стало зрозумілим, що український націоналізм зможе бути потенційною політичною силою, англійські політики вирі-

шили придивитися до нього уважніше. Саме напередодні Другої світової війни вони повідомили американських колег про цю можливість. Останні майже з нею погодилися. Канадські власті взяли під контроль українську меншість у Канаді, щоб запобігти будь-яким ускладненням у галузі національної безпеки, до яких могли б призвести політичні уподобання українських громад.

Англо-американські держави у той час турбувались про те, чи існує зв'язок між українським націоналістичним підпіллям у Європі й українською еміграцією у таких далеких країнах, як Куба, Канада, Аргентина, США та Еквадор.

Розуміючи, що серед української еміграції дуже поширені переконання стосовно створення незалежної Української держави, уряди англо-американських держав почали проводити політику, метою якої було встановлення контролю за відповідними українськими громадами. З наближенням початку європейської війни вони особливо дбали про стримання виявів зовнішньополітичних симпатій українців у своїх країнах, що могло призвести до посилення військового напруження. Однак ці заходи, спрямовані на забезпечення внутрішньої безпеки, часто мали згубні наслідки для українських громад.

На особливу увагу заслуговує “українська політика” Німеччини. Її треба проаналізувати в декількох взаємопов'язаних площинах: відповідно до особливостей політичного розвитку міжвоєнної Німеччини періоду Веймарської республіки (1919–1933) і періоду Третього Рейху (з 1933); з огляду на її спрямованість у ці періоди – стосовно радянської України (в контексті німецько-радянських відносин) і стосовно західноукраїнських земель та українського національно-визвольного руху.

Уряд Веймарської республіки першим у Європі пішов на встановлення дипломатичних та економічних відносин із радянською Росією (Рапалльський договір від 16 квітня 1922 р.) і окремо з радянською Україною, підписавши Берлінську угоду від 5 листопада 1922 р. про поширення дії Рапалльського договору на Україну. Проте ставлення до радянської України в німецькій політиці Веймарського періоду мало вичікувальне, перестраховальне спрямування. В її конкретній зовнішній політиці нічого не вказує на систематичні підготовчі заходи з метою зміни політичної чи соціальної системи СРСР або на те, що німецький уряд мав якусь

мирну концепцію трансформації СРСР або Східної Європи. Загалом радянську Україну уряд Веймарської Німеччини розглядав як можливе економічне Ельдорадо на випадок непередбаченої незалежності.

Об'єднуючими факторами між СРСР і Німеччиною були, на думку деяких західних політиків, “несправедлива Версальська система, нерівне економічне та політичне становище в світі” (“Політика Антанти в Європі робить їх нерозривними співниками”, – писав один із експертів угорського МЗС). Радянсько-німецький Рапалльський договір повністю встановив дипломатичні та консульські відносини між Росією і Німеччиною. За договором передбачався також розвиток взаємних торгових, господарських і правових відносин на основі принципу найбільшого сприяння. Зв'язки Німеччини з СРСР не обмежувалися лише політичною, економічною та культурною сферами. Незадоволена умовами Версальського миру, Німеччина шукала можливостей обійти накладені на неї обмеження і в галузі військового будівництва, що штовхало її на розширення співпраці з СРСР. Так, ще 1922 р. вона уклала з тодішньою радянською Росією таємну угоду, відому під назвою “договору Радека фон Секта”, яка передбачала підготовку на території СРСР кадрів рейхсверу та виробництво заборонених у Німеччині видів озброєнь. Німеччина й СРСР 24 квітня 1926 р. підписали в Берліні договір про дружбу і нейтралітет, який можна назвати “друге Рапалло”, що засвідчило відхід обох країн від Версальської системи мирних договорів.

Угоди 1922 р. і 1926 р. ХХ ст. стали основою для тісної співпраці, яка існувала в 20-х роках і на початку 30-х років ХХ ст. між рейхсвером і РСЧА. Так, уже з 1923 р. між ними відбувався обмін технічною інформацією. В СРСР проходили підготовку німецькі пілоти, артилеристи і танкісти, а в Німеччині – офіцери Генерального штабу Червоної армії. Радянські військові діячі систематично відвідували Німеччину, були присутні на маневрах, а представники німецького генералітету нерідко навідувалися в СРСР. Співпраця з рейхсвером у 20-х роках ХХ ст., за оцінками зарубіжної преси, була “офіційною політикою керівництва Червоної армії”.

З 1926 р. співробітництво поширилося і на сферу озброєнь, унаслідок чого Німеччина в обмін на патенти, які вона надавала

Червоної армії, отримала дозвіл на будівництво авіаційних та інших оборонних заводів на території СРСР. Зазначимо, що взаємні господарські справи, поряд з іншим, – це і замовлення Німеччини на військову техніку радянським підприємствам. Це стосувалося й України. У Миколаєві, наприклад, було налагоджено будівництво для німецького флоту підводних човнів і броньованих надводних кораблів. СРСР, у свою чергу, замовляв німецькій промисловості потрібні йому стратегічні матеріали й обладнання. За деякими даними, товарообіг між СРСР і Німеччиною на початок 1931 р. “досяг 300 млн марок і мав тенденцію до подвоєння...”.

У 20-х роках ХХ ст. успішно розвивалися економічні українсько-німецькі зв'язки. Так, 1922–1923 р. Німеччина посідала друге місце в українському імпорті товарів; до того ж у цьому році УСРР у торговому обороті з Німеччиною мала яскраво виражений активний баланс. У 1925–1926 рр. до Німеччини було вивезено з України 40% загальноукраїнського експорту й імпортовано з Німеччини в Україну 23% всього німецького імпорту в СРСР. З багатьох експортних товарів Україна посідала майже монопольне становище в радянському торгпредстві в Німеччині. Налагоджували зв'язки і реалізацію певних видів продукції в Німеччині такі українські трести, як Південнотрубний, Донвугілля, Південсталь, Хімвугілля, Коксобензол, Південмаштрест, Укрметалтрест, що були базою оборонної промисловості СРСР; кондитерські, консервні й інші підприємства та промислові об'єднання. Вони співпрацювали з такими відомими німецькими фірмами, як “Отто”, “Копперс”, “Крупп”, “Дейче Верке”, “Гартіг”, “Штіль”, “Тіссен”, “Зульцер”, “Юнкерс верке Дессау”, АЕГ тощо.

В цей період поширювалися й інші форми економічних зв'язків України з Німеччиною. Проводилися жваві переговори німецьких підприємств і фірм через торгпредстві України в Берліні з Укрдержпланом про: надання їм концесій на розробку фосфоритів в Подільській губернії; надання концесій на вирощування і продаж бурякового насіння та виробництво цукру; створення німецько-українського складувального і транспортного товариства (“Деуктра”); можливість побудови залізниці від Сімферополя до Ялти; утримання на Південному березі Криму одного чи двох санаторіїв на засадах змішаного концесійного то-

вариства або на правах оренди; організацію німецько-українського суднобудування тощо.

В період Веймарської республіки дедалі зміцнювалися науково-технічні зв'язки у гірничорудній, металургійній, машинобудівній, інших галузях промисловості та сільському господарстві. Україна запрошувала німецьких вчених, які виступали перед українською технічною інтелігенцією, ділилися найновішими досягненнями у сфері науки і техніки. Українські інженери і техніки виїжджали до Німеччини для вивчення досвіду та підвищення кваліфікації. Німецькі робітники й інженери брали безпосередню участь у спорудженні народногосподарських об'єктів і в роботі промислових підприємств України.

Інтенсивними та плідними в цей час були українсько-німецькі взаємозв'язки у галузі науки, зокрема, медицини, біології, хімії, математики, астрономії, технічних і гуманітарних наук. Значна роль у встановленні та розвитку культурної співпраці між українським і німецьким народами належала представництву Народного комісаріату освіти України в Німеччині. Поглиблювалися українсько-німецькі зв'язки в різних ділянках культури по лінії Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном, створеного 1926 р. Плідними були контакти бібліотек обох країн, музеїв, літераторів, художників тощо.

У Москві 24 червня 1931 р. посол Німеччини Герберт фон Дірксен та заступник Міністра закордонних справ СРСР М. Крестинський продовжили радянсько-німецький договір про дружбу та нейтралітет 1926 р. Набуття чинності цього договору можна розцінити і як свідчення того, що зближення між Німеччиною і СРСР перейшло у більш якісну фазу. Зокрема, на думку експертів зовнішньополітичного відомства Угорщини, "історія не знає кращих відносин, ніж ті, що склалися між Німеччиною і СРСР останнім часом; віднині будь-який бойкот економічний чи політичний, звідки б він не виникав, цим двом країнам нічим не загрожує".

Особливо дружніми радянсько-німецькі відносини не були, проте обидві сторони розраховували на взаємну вигоду, яка полягала в тому, що і СРСР і Німеччина прагнули наприкінці 20-х років ХХ ст. досягти такого економічного розвитку, щоб у політичному житті Європи відігравати роль на рівні з Антантою.

Широкомасштабна співпраця між Німеччиною та СРСР скінчилася 1933 р. після приходу до влади А. Гітлера.

Німеччина періоду Веймарської республіки неабиякий інтерес виявляла і до становища на українських землях, що входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Права опозиція відверто висловлювала свою незгоду з післявоєнними німецькими кордонами і вимагала їх перегляду. Ці настрої знаходили певну підтримку і в урядових колах країни, зокрема серед генералітету. Оскільки йшлося, насамперед, про кордони з Польщею, то зрозумілим є зацікавлення цих кіл у тих силах в Польщі, які також були незадоволені її новими кордонами. Насамперед це стосувалося українських організацій, що боролися за державне самовизначення Східної Галичини. Форми підтримки їх були різними.

Міністерство закордонних справ Веймарської республіки акцентувало на співпраці з Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), яка відбувалася на стику двох проблем – ревізія польських кордонів і права німецьких та українських меншин у Польщі. УНДО співпрацювало з німецькою меншиною в Польщі у межах Комітету непольських націй, брало участь у виданні журналу “Natio”, створеного за ініціативою німецького сенатора Ервіна Госбаха з метою висвітлення становища національних меншин у Польщі. Співпраця відбувалася спочатку через Є. Петрушевича (до переходу його на радянофільські позиції), після нього – через о. прелата Леонтина Куницького, який мав приватні розмови зі спеціалістом МЗС Німеччини по Східній Європі Гербертом фон Дірксенем, з німецьким державним секретарем і коротку аудієнцію у німецького канцлера. На цих зустрічах він наголошував: “Зміцнення українського національного елементу в Західній Україні є в інтересах німецької національної меншини в Польщі і цілої німецької нації...”. З березня 1927 р. зв'язок МЗС Німеччини з УНДО підтримувався через уповноваженого УНДО для постійних зв'язків із німецьким урядом Володимира фон Шілінга-Сінгалевича, колишнього посла ЗУНР в Австрії. В оцінці німецьких урядових чинників (МЗС і державної канцелярії) УНДО вважалось однією з найсильніших українських політичних партій з тих, які підтримують контакт з німецькими колами. Такі взаємини з УНДО тривали і після падіння Вей-

марської республіки. Однак вони не виходили за межі обміну інформацією, що могла бути основою координації політичної акції після того, як Німеччина (1925) стала членом Ліги націй.

Єдиним українським політичним рухом, який МЗС підтримувало морально і матеріально та вважало найбажанішим українським державним центром у майбутньому, був гетьманський рух. Особливо активно цю підтримку надавали в 1926–1927 рр., коли, за оцінками німецького уряду, українська проблема в СРСР і Польщі “набула ваги”. Допомога гетьманові П. Скоропадському і його рух виявилась у формі виділення грошей особисто гетьманові (впродовж грудня 1926–липня 1927 рр. – 45 тис. німецьких марок) й у створенні Українського наукового інституту в Берліні, на діяльність якого 1927 р. було асигновано 64 тис. німецьких марок, а потім виділялося щорічно 10 тис. німецьких марок на стипендіальний фонд для українських студентів.

Міністерство оборони Німеччини та військове командування надавали підтримку Українській військовій організації (УВО) під проводом Є. Коновальця для проведення підривних терористичних акцій, що дестабілізували внутрішньополітичну дію у Польщі. Оцінюючи ставлення Міністерства оборони та армії до української проблеми загалом і до УВО (ОУН), зокрема у період Веймарської республіки, треба враховувати, що їх симпатії не були однозначними:

1. Шеф німецької армії генерал Ганс фон Сект дотримувався проросійської орієнтації та був прихильником німецько-більшовицької військової співпраці.

2. Міністр оборони генерал В. Гренер був особистим прихильником гетьмана П. Скоропадського, отже, не міг симпатизувати ОУН. Із виданого щоденника генерала В. Гренера випливає, що його ставлення до незалежної України було скептичне, а під час німецької окупації України він дотримувався думки, що Україна повинна стати сателітом Німеччини й об'єктом її економічного визиску.

3. З УВО й ОУН співпрацювали молодші офіцери з відділу військової розвідки (Абвер), котрі вважали, що ОУН, маючи вплив на маси, може стати повновартісним партнером Німеччини у східній політиці, особливо щодо Польщі. Значення цієї групи зросло на

короткий час безпосередньо після занепаду Веймарської республіки, коли вплив консервативних кіл у німецькій армії і в МЗС дещо послабився. Так, наприкінці 1933 р. у Берліні відбулася конференція, присвячена виробленню політики стосовно “українського питання” за участю представників НСДАП, МЗС, Міністерства культури та Міністерства оборони (група пов’язана з ОУН), головним питанням якої була підтримка ОУН як єдиної групи, що заслуговує на увагу і підтримує політику Німеччини проти Польщі.

Були використані й публічні пропагандистські кампанії антипольського спрямування. З середини 20-х років ХХ ст. у Німеччині почали широку пропаганду права націй на самовизначення, метою якої було нагадати світовій громадськості про існування німецької національної меншини у Польщі й, відтак, довести неминучість ревізії німецько-польських кордонів. Прагнучи надати цим деклараціям ширшої основи, у Берліні вирішили поширити вплив на всі національні меншини в європейських країнах. З цією метою з 1925 р. щорічно у Женеві почали скликати конгреси національних меншин європейських країн. Провідна роль в їх організації належала німцям. До цього руху приєдналися і керівники впливової серед українських політичних партій у Польщі – УНДО, які сподівалися таким способом спонукати польський уряд надати Західній Україні автономію.

Для посилення тиску на Польщу не могли не скористатися в Берліні й таким зручним приводом, як згадувана вже “пацифікація” українського населення Галичини 1930 р. Німецька преса систематично публікувала повідомлення про жорстокі розправи польських військ над українцями. Це питання порушували у німецькому рейхстазі. Щоправда, офіційні німецькі власті вели себе стримано, боячись бути звинуваченими у навмисному нагнітанні напруження навколо “українського питання” у своїх зовнішньополітичних інтересах.

Ситуація дещо змінилася після приходу до влади в Німеччині нового уряду на чолі з А. Гітлером. Націонал-соціалістична влада відрізнялася від Веймарської республіки не стільки формально, скільки вихідними засадами стосовно внутрішньополітичного розвитку суспільства і міжнародних відносин. Висунення А. Гітлером одним із головних гасел своєї політики завоювання “життєвого простору” для німців на Сході, куди входили і Поль-

ща, і Чехословаччина, і Радянський Союз із Україною, засвідчили про неможливість співжиття з Німеччиною ні держав, ні народів, які територіально мали входити до складу цього “життєвого простору”.

Стосовно української проблеми, то ідеологія “життєвого простору” на перший погляд здавалася двозначною, коли порівняти висловлювання з цього приводу А. Гітлера і головного ідеолога НСДАП А. Розенберга.

Якщо А. Гітлер у “Майн Кампф” не згадує України в державному розумінні й ставить під сумнів мирне співіснування українського та німецького народів взагалі, то А. Розенберг у книзі “Головні засади німецької зовнішньої політики” висуває ідею незалежної Української держави, яка в союзі з Німеччиною могла б стати точкою опори німецької зовнішньої політики. Проте це не повинно викликати жодних ілюзій, бо в підсумку, критикуючи німецьку політику стосовно українців, А. Розенберг ніколи не відмовлявся від остаточної німецької мети стосовно українського народу чи інших народів, які входили в сферу “життєвого простору” рейху. Отже, в суттєвих ідеологічних засадах А. Розенберг не відрізнявся від Гітлера. Була лише певна відмінність у методах і в часовому плануванні, де, як відомо, вирішальний голос мав А. Гітлер.

Лідер нацистської Німеччини чітко розмежував найближчі та перспективні завдання у реалізації однієї з головних складових своєї зовнішньої політики, що відбилося і на ставленні офіційних кіл до “української проблеми”. Насамперед, потрібно було зламати післявоєнну Версальську систему союзів, на яку спиралася Франція, – основний на той час суперник А. Гітлера. З цією метою він вирішив спочатку вивести з лав противників Польщу – найсильнішого союзника Франції у Східній Європі. Результатом німецько-польського зближення було підписання в січні 1934 р. німецько-польського пакту про ненапад.

Обидві країни урочисто оголосили початок “вічного миру” та “дружби двох народів”. У Берліні Польщу називали “великою державою” і натякали на можливість здійснення спільної акції на Сході, зокрема в Україні. Так, під час напівофіційних відвідин Польщі в 1935 р. Г. Герінг ознайомив Ю. Пілсудського з пропозицією фюрера про спільну німецько-польську кампанію проти СРСР, до того

ж Польща мала б мати “вільну руку в радянській Україні”. Характерно, що пропозиція Г. Герінга не передбачала жодних умов щодо українських інтересів. Проблеми Західної України більше не згадувалися. Місія Герінга не увінчалася успіхом, але й не натрапила на категоричну відмову. Ю. Пілсудський погодився на співпрацю польських і німецьких збройних сил, а це означало, що Польща не буде серйозно протистояти відновленню німецьких збройних сил, яке суперечило б Версальському договору.

Намагання А. Гітлера схилити на свій бік Польщу, а також його підготовка до походу на Схід призвели до переоцінки зв'язків німецьких урядових кіл із українськими еміграційними групами та політичними організаціями. З-поміж заходів нацистської партії, спрямованих на створення доброзичливої атмосфери серед польських урядових кіл, назвемо такі:

1. Передано Український науковий інститут у Берліні з-під юрисдикції МЗС у відання Міносвіти й одночасно замінено в інституті “культурно-політичну діяльність” на суто “наукову” працю.

2. Німецька армія формально розірвала зв'язки з ОУН.

3. У 1935 р. укладено договір між польською поліцією і гестапо щодо спільної боротьби з комуністичними організаціями й ОУН (після вдалого замаху ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького німецький уряд видав М. Лебеда польській поліції).

Водночас Східна секція Бюро закордонних справ НСДАП підтримувала неофіційні зв'язки з українськими організаціями різних ідеологічних і політичних напрямів, аргументуючи відсутність офіційної співпраці ось чим: “Німецький уряд не вірить, що та чи інша організація репрезентує маси і що народ на своїх рідних землях вирішуватиме свою долю, а не еміграційні організації”. Насправді ж причина полягала в іншому. Не в інтересах Німеччини було створення єдиного українського державного центру, який би міг налагодити ефективний політичний контакт з українськими масами незалежно від Німеччини.

Отже, для гітлерівської Німеччини українська проблема вбачалася переважно як фактор у дипломатичній грі на арені світової політики, а не як фактор внутрішнього розкладу ворожих Німеччині держав. “Українське питання” було важливим у

гітлерівській зовнішній політиці, оскільки Україна за всіма ознаками посідала центральне місце в планах німецької експансії. Це підтверджує, зокрема, запис розмови А. Гітлера зі швейцарським ученим Буркхардтом 11 серпня 1939 р., під час якої він заявив: “Мені потрібна Україна, щоб ми не голодували, як під час останньої війни”. Якщо в ідеології націонал-соціалізму доля українського народу була чітко окреслена ще на початковій стадії руху, то питання, в який спосіб і коли Україна буде введена в німецький “лебенсraum” (“життєвий простір”), напередодні війни остаточно не викристалізувалося. Це давало змогу німецьким урядовим колам маневрувати українською проблемою і водночас слугувало поясненням їх непослідовної політики щодо українських політичних груп.

Окупувавши Австрію й Чехословаччину та санкціонувавши окупацію Закарпатської України Угорщиною, А. Гітлер відновив переговори з Польщею (друга половина грудня 1938 р. – перша половина січня 1939 р.) про спільний похід проти СРСР, які знову завершилися невдачею. Ця невдача, з погляду А. Гітлера, вимагала знищення Польщі, щоб відкрити дорогу на Схід. Тому першим серед розроблювальних планів експансії на Схід став план нападу на Польщу. Європа вступила у період гострої політичної кризи. Одним із сюжетів її знову постало “українське питання”.

Першою державою Європи, яка хотіла виявити конкретні плани А. Гітлера щодо Східної Європи і намагалася схилити Німеччину “нововпорядкувати” Схід Європи “на принципі національностей” у співпраці з нею, була Італія. Домігшись за римським протоколом 1934 р. від Угорщини й Австрії зобов’язання про узгодження останніми з нею питань своєї зовнішньої політики, Італія мала свою мету, підписуючи з Німеччиною в жовтні 1936 р. угоду про спільні дії з основних питань міжнародної політики і про розмежування сфер впливу в центральній і Південно-Східній Європі (“вісь Берлін – Рим”). Так, італійці постійно нагадували керівництву Третього Рейху, що Італія не може не цікавитися німецькою східною політикою, а розчленування СРСР на національні держави, забезпечення італійських торговельних зв’язків з Україною та Кавказом належить до цілей італійської зовнішньої політики. Ця спрямованість італійської зовнішньої політики утверджувалась до 1939 р. і переважно залишалася незмінною після

підписання радянсько-німецького пакту та приєднання Західної України до СРСР.

Велику увагу “українському питанню” приділяла італійська преса 30-х років ХХ ст., висвітлюючи думки керівників країни, які з огляду на геополітичну ситуацію не могли відверто їх висловлювати. Найузагальненіше спрямованість цих публікацій відображена у статті журналіста Джанчінто Тревізано “Інтереси Європи в українському питанні”. “Україна має більшою мірою, ніж інші більшовицькі республіки, свою власну традицію, – зазначав автор. – У Середземноморському басейні вона є ринком контактів із Заходом... Вона має величезний запас харчових продуктів і сировини та володіє невичерпними резервами на межах Заходу. Україна являє собою тягарець, який є вирішальним на вазі між Сходом і Заходом. Українській культурі однозначно властивий західноєвропейський характер”. Розвиваючи цю думку, Джанчінто Тревізано наголошував, що присутність української державності, пов’язаної з Італією спільними ідеями і приязню, означає зміцнення позиції Риму на Егейському морі й має істотне значення для італійської політики в Середземноморському басейні. Отже, ігноруючи національне питання у сферах власної територіальної експансії, Італія відчувала небезпеку німецької експансії в Європі, тому вбачала в підтримці самовизначення на Сході Європи, зокрема України, своєрідну гарантію проти німецького панування.

Всі країни, до яких входили частини території України у міжвоєнний період, використовували її людські й сировинні ресурси для задоволення власних державних інтересів, всіляко зміцнювали свої позиції на її землях і ослаблювали (різними методами) національно-визвольний рух українського народу.

В міжвоєнне двадцятиліття “українське питання” було об’єктом уваги і великих держав, зокрема Англії та Франції, які використовували його для зміцнення своїх позицій у східноєвропейських країнах і збереження статус-кво в Європі. Водночас ці держави віддавали перевагу єдиному Радянському Союзові, розглядаючи його як потенційно стримуючий фактор німецьких амбіцій.

Серед реваншистських держав на особливу увагу заслуговує “українська політика” Німеччини, що використовувала українсь-

ку проблему як фактор у дипломатичній грі на арені світової політики, а не як фактор внутрішнього розкладу ворожих їй держав.

Становище розчленованої України набуло трагізму, коли територія стала предметом торгу між тоталітарними режимами (Німеччини, Угорщини, СРСР, Польщі й Румунії), а потім перетворилася в арену Другої світової війни.

4. Закарпатська Україна як об'єкт міжнародних відносин

Упродовж століть народ Закарпаття перебував у ярмі іноземних поневолювачів. Непрошені гості намагалися довести місцевому населенню, що в нього немає батьківщини, що вони русини, русаки, карпатороси, будь-хто, тільки не українці, а земля, на якій вони живуть з давніх-давен, – це “земля без імені”. Вони не думали, що прийде час, коли ця невелика частина українського народу, котра впродовж тривалого часу була відірвана від своєї Вітчизни, на повний голос заявить про незалежність і стане господарем на землі.

Українська національна революція, розпочавшись на центральних й східних землях України після падіння російського царизму, сколихнула й західноукраїнські землі, що належали до складу Австро-Угорщини.

Наявність у містах і селах Закарпаття українських військових з'єднань пришвидшило пробудження національної свідомості місцевого населення, посилило потяг до державотворення. Особливо активізувався цей процес після поразки Центральних держав у Першій світовій війні, що у підсумку привело до вибуху революційного руху та розвалу Австро-Угорської імперії. Сформувавши в низці міст Закарпаття (Ужгороді, Мукачеві, Сваляві, Хусті тощо) Народні Ради як органи влади, українці здебільшого виступили з ідеєю возз'єднання Закарпаття з Українською Народною Республікою. Показовим у цьому плані є голосування на Всенародних зборах від міст і сіл Закарпаття, які одноголосно висловились за злуку Закарпаття з Українською Народною Республікою в резолюції, прийнятій у Хусті 21 січня 1919 р.

Однак рішення Всенародних зборів про возз'єднання з УНР на практиці не було реалізоване. На долю Закарпатської України впливала низка міжнародних чинників. Зокрема, за два місяці

до того (19 листопада 1918) у м. Скрантоні (США) на зборах американських русинів було прийняте рішення про введення Закарпаття як єдиної національної території на автономних правах до складу Чехословацької Республіки.

Водночас і серед американських українців, вихідців із Закарпаття, було чимало прихильників злуки з Україною. Показовими стали результати голосування на Скрантонському конгресі. З питання державно-політичного устрою Закарпаття голоси розділилися так: з 1089 делегатів Конгресу за входження Закарпаття до ЧСР проголосувало 732 особи; за злуку з Україною – 310; за самостійну державу Закарпаття – 28; за приєднання до Росії – 10; за приєднання до Угорщини – 9; за злуку з Галичиною – 17.

Результати цього голосування вразили не лише першого президента Чехословацької Республіки Томаша Масарика, котрий прагнув приєднання українських земель до Чехословаччини, а й представників урядових кіл держав Антанти і стали предметом обговорення на Мирній конференції в Парижі. Поміж усіма великими та малими проблемами, що виникли в період Першої світової війни, питанню Карпатської України, безперечно, не приділяли значної уваги, як і під час Мирної конференції, що завершила двобій Антанти і Четвірного Союзу. Ані дипломатія, ані пропаганда у двох ворожих таборах не зчиняли галасу довкола Карпатської України. До цього спричинилися специфічні умови краю. Водночас рішення конференції стосовно Карпатської України відображені у міжнародних договорах:

- Версальський договір (стаття 81) та Сен-Жерменський (стаття 53) стверджували незалежність Чехословаччини як такої, що “обіймає автономну територію українців на південь від Карпат”;

- Договір про захист національних меншин між Чехословаччиною й основними державами Антанти від 10 вересня 1919 р. у статтях 10–13 визначав правове становище Закарпатської України як “автономної одиниці всередині Чехословацької держави.”

Заслугує на увагу факт різного визначення Карпатської України. У Сен-Жерменському договорі, підписаному 10 вересня 1919 р., відсутня назва цього державно-політичного комплексу; подано визначення: “територія русинів на південь від Карпат”, хоча у Конституції Чехословацької Республіки вживається назва “Підкарпатська Русь”.

Дещо відмінним від інших держав було ставлення американського уряду до Карпатської України. Так, делегація США наполягала на наданні права урядовим чинникам Карпатської України у складі ЧСР, на випадок непорозумінь між центральним і автономним урядами, апелювати до Ліги націй. Однак таку думку не підтримали союзники.

Отже, увійшовши до складу Чехословацької Федерації, Карпатська Україна втратила свій міжнародно-правовий статус, перестала бути суб'єктом міжнародних відносин упродовж двох десятиліть.

Приєднання карпато-українських земель не було випадковістю. Йому передувала активна діяльність Т. Масарика. Він згодом писав: “Коли Росія перемагала, треба було враховувати те, чи вона не претендує на Підкарпатську Русь... Для союзників було небажаним, щоб росіяни досягли південного краю Карпат... Російська поразка дала можливість приєднати Підкарпатську Русь до нашої республіки, але в Росії, а особливо на Україні, я мусив займатися цим планом, бо українські провідники неодноразово дебатували зі мною про долю малоруських земель поза Росією. Проти приєднання Підкарпатської Русі і до нас вони нічого не мали”.

Наче виправдовуючи приєднання Карпатської України до Чехословаччини, намагаючись перекласти цю “вину” на держави Антанти, соратник Т. Масарика Едвард Бенеш у промові “Про Карпатську проблему і Чехословацьку республіку” 1934 р. заявив: “Усі західні союзники і Північна Америка були в згоді від початку війни, щоб у момент поділу Австро-Угорщини не допустити Росію перейти Карпати, ввійти в Угорську долину і таким чином перетворитися у державу Центральної Європи. Я певний, – продовжує Бенеш, – що Франція, Англія і Італія, не кажучи вже про Америку, захищали б з рішучістю на Паризькій мирній конференції ту думку, яку диктував їм страх перед панславізмом”.

Незважаючи на це, міжнародні зобов'язання та Конституція ЧСР гарантували Закарпатській Україні правове становище автономного краю в ЧСР. Проте ця автономія була символічною.

Перебування Закарпаття у складі Чехословаччини позначилося низкою реформ, більшість із яких були позитивними. Водночас здійснювалися заходи, що йшли врозріз із прагненнями

карпатських українців до самоуправління. Політично-культурний розвиток Закарпаття 1920–1939 рр. відбувався між чехословацьким централізмом і місцевим автономізмом. Адміністративно-політичну організацію краю визначали празькі статuti 1919 р., 1920 р. Вони не впроваджували постанов Сен-Жерменського договору та Конституції ЧСР щодо Закарпаття, яке було виділено в окрему адміністративно-територіальну одиницю “Підкарпатська Русь”, залишивши поза її межами майже 100 тис. українців на теренах Словаччини. Не справдились сподівання нечисленної місцевої інтелігенції про організацію управління краєм із участю місцевих представників. На пост першого губернатора Підкарпатської Русі Т. Масарик запросив вихідця з України, молодого адвоката, але громадянина США, Григорія Жатковича, сформувавши адміністрацію з чехів. Спроби губернатора запровадити широку автономію були безуспішними через небажання чеського уряду дотримуватися статей Сен-Жерменського договору. Г.Жаткович 16 жовтня 1921 р. залишив свій пост, висловивши протест празькому уряду, а наступного дня у зверненні до закарпатців заявив про неможливість досягти Підкарпатською Руссю повної політичної, культурної, економічної, адміністративної та народної автономії – самоуправління.

Призначений після нього губернатором Підкарпатської Русі Антін Бескид, адвокат, політичний і громадський діяч, упродовж 10 років не мав реальної влади. Натомість краєм володіли віце-губернатор А. Розсипал, чех за походженням, та очолювана ним адміністрація, до складу якої входили чехи. Отже, соціально-економічне і політичне становище Карпатської України у складі Чехословацької Республіки було важким через дискримінаційну політику правлячих кіл – для них Закарпаття стало внутрішньою колонією, як Західна Україна для Польщі, Буковина для Румунії.

У 1937 р. за губернатора К. Грабаря (1935–1938) були зроблені перші кроки до розширення автономії Карпатської України – створення губернської ради, що одержала деякі повноваження восени 1938 р. під час реорганізації Чехословацької Республіки. Розпочався новий період розвитку Карпатської України – період відновлення і творення власної державності.

Однак неодноразові звернення українців Закарпаття до празького уряду з вимогами дотримання умов Сен-Жерменського

миру та вимог Чехословацької конституції залишалися безрезультатними. І лише після того, як конференція Української Центральної Народної Ради 14 вересня 1938 р. прийняла постанову не звертатися з проектами до уряду ЧСР, доки празький уряд не запропонує свій Проект полагодження автономії Карпатської України, Прага пообіцяла провести вибори до сейму автономної Підкарпатської Русі. Складна внутріполітична ситуація, що характеризувалася посиленням чеського терору, з одного боку (привселюдне вбивство у Королеві молодого націоналіста-бойовика Юрія Купчика), та посилення зовнішнього терору Польщі й Угорщини з домаганнями ввести Закарпаття до складу Угорщини – з іншого, загострювали становище в краї.

Несприятливо складалася для ЧСР і зовнішньополітична ситуація. Загострення чесько-німецьких відносин із питань Судетської області зблизилось до кульмінаційної точки. Західні держави “в ім’я збереження миру” висловили мовчазну згоду з вимогами Німеччини щодо Судетів. Водночас Франція і СРСР, відповідно до пакту 1935 р., у випадку необхідності зобов’язались надати допомогу ЧСР. Однак допомоги надано не було. За цих умов подав у відставку чеський прем’єр Чехії Ленан Годжа. Генерал Ян Сірові, який очолив уряд, відразу оголосив загальну мобілізацію. Карпатські українці у ситуації, що склалася, очевидно, були зацікавлені не в розпаді, а в збереженні ЧСР, однак на нових федеративних засадах. Водночас активізували діяльність словацькі лідери за надання автономії Словаччині. Заради істини треба визнати, що дії словацької інтелігенції були успішнішими. Склад словацького автономного уряду був затверджений дещо раніше, ніж українського. Однак уже 11 жовтня 1938 р. населення Закарпаття вітало в Ужгороді свій автономний уряд на чолі з Андрієм Бродієм, людиною проугорських поглядів, який не забарився викрити себе антиукраїнськими діями, діяльністю на користь Угорщини і був заарештований. Прем’єром уряду 27 жовтня став Августин Волошин.

Міжнародна ситуація в Європі з кожним днем ставала напруженішою. Польща й Угорщина активізували свої претензії на Карпатську Україну. Мюнхенська конференція 1938 р. віддала Німеччині лише ті території ЧСР, що були населені німцями. Мабуть, саме тому міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріб-

бентроп 2 листопада 1939 р. під час Віденського арбітражу не погодився на домагання Польщі й Угорщини, яких підтримувала Італія, на передачу Карпатської України та Словаччини Угорщині. Міністр закордонних справ Італії Г. Чіано переконав Й. Ріббентропа присудити Угорщині спірні міста й Віденський арбітраж, віддав їй південь Словаччини та смугу Підкарпатської Русі площею 12 тис. км² з Ужгородом, Мукачевом і Береговим. Тут жило 172 тис. осіб: 82 тис. угорців, 33 тис. українців, 16,5 тис. словаків і чехів. Це викликало рішучий протест і Карпатської України, й Американського Комітету оборони Закарпаття. У жовтні 1938 р. у Галичині, що перебувала під польською окупацією, відбулися демонстрації солідарності з Карпатською Україною. Демонстрація у Львові з ініціативи національних сил під проводом Романа Шухевича переросла у сутичку з польською поліцією.

А. Волошин приїхав протестувати до Відня, але не був допущений на переговори. У відозві “До українського народу Підкарпаття” він вимушений був визнати поділ Закарпаття (“бо несила боротися зі світовими державами”), але оптимістично додав, що “границі нашої Підкарпатської Держави тепер забезпечені Німеччиною, Італією, Англією та Францією. Польща і Мадярщина прийняли до відома умову, в якій зобов’язалися не втручатися до наших внутрішніх справ”.

За обставин, що склалися, автономний уряд змушений був покинути Ужгород і переїхати у нову столицю – Хуст. Беручи до уваги зростаючу агресивність Угорщини та розуміючи необхідність гарантувати безпеку Карпатської України від зазіхань, Українська Національна Оборона, очолювана відомим націоналістом Степаном Розсохою, стала ініціатором утворення парамілітарної організації Карпатської Січі. Комендантом її став відомий діяч визвольного руху на Закарпатті Дмитро Климпуш. Штаб Карпатської Січі перебував у Хусті. Діячі ОУН згуртували понад 2 тис. волонтерів. Карпатська Січ мала достатньо розгалужену структуру: десять районних команд і підлеглі їм місцеві організації, що проводили військовий вишкіл. Частина січовиків була залучена до служби в поліції й охорони кордонів. Струнка організаційна структура, різноплановість у діяльності дають підставу розглядати Карпатську Січ як початковий етап формування на-

ціональної армії. Для розбудови мілітарних сил Карпатської України створення і функціонування Карпатської Січі було великим досягненням. Прагнення місцевих українців до державотворення знайшли підтримку серед української діаспори. Найчисленніші її осередки (Канада і США) виконали провідну роль у наданні допомоги для формування державних інститутів, зокрема армії. Відомо, наприклад, що “Комітет допомоги Карпатській Україні” Українського Національного Об’єднання (УНО) у Саснатуні (Канада) надіслав уряду А. Волошина 5,2 тис. доларів для розбудови Карпатської Січі. До Карпатської України надходила допомога від українських громад, об’єднань інших країн. При Центральному Союзі Українських організацій у ЧСР, очолюваному відомим ученим, професором Іваном Горбачевським, був утворений Комітет оборони Карпатської України, який зібрав понад 150 тис. корон, а на 98 тис. раніше зібраних коштів придбав 150 одностроїв і передав їх Карпатській Січі. Незважаючи на невелику чисельність, українці Франції, об’єднані Українським народним союзом, зібрали і передали на ті ж цілі 85 тис. франків.

На захист Карпатської України виступила й українська діаспора на Далекому Сході. В лютому 1939 р. управа Української національної колонії у Маньчжурії передала уряду Карпатської України 1 млн маньчжурських доларів, а в березні – ще кілька сотень тисяч. Не маючи змоги надати матеріальної допомоги закарпатцям, українці Зеленого Клина (які становили 50% усього населення) на загальних зборах Української національної колонії у Харбині прийняли відозву до урядів світу з вимогою підтримати боротьбу українців за власну Самостійну Соборну державу.

Становище Карпатської України дедалі погіршувалося. Шеф політичного відділу МЗС Німеччини Е. Норман попередив посольство у Празі, що ставлення до Карпатської України інше, ніж до Словаччини. Угорський уряд планував заколот як привід до збройного повстання, щоб змусити А. Волошина до злуки. Поляки обіцяли сприяння, але німці застерегли Будапешт про передчасність цих намірів і навіть планували надати Карпатській Україні фінансову допомогу. Однак Угорщина скерувала попередження і навіть призначила окупацію Карпатської України на 20 листопада. Лише різкі ноти Німеччини й Італії 21 листопада

змусили угорців відкласти небезпечний задум, а 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент затвердив автономію Карпатської України й автономію Словаччини.

Складалося враження, що небезпека розвіялася. Хуст відвідали німецький дипломат із Бухареста, працівники місії з Праги, а тимчасовий повірений Німеччини в Празі Генке зробив підсумок: “Карпатська Україна здатна, надто за іноземної допомоги, до розвитку”. Хустський міністр Ю. Ревай у Берліні обговорив зі статс-секретарем В. Кеппером питання кредитів і технологічного сприяння, а 7 грудня підписав угоду про постачання Німеччини лісом, молочними продуктами, шкірами, хутром, вовною та вином. У Хусті було відкрито консульство Німеччини, геологічна експедиція прибула вивчати надра Закарпаття.

Проте загроза для Карпатської України існувала й від Польщі, яка прагнула узгодити свої інтереси з Угорщиною, мати з нею спільний кордон. Значною мірою таку поведінку поляків можна пояснити слабкістю Чехословаччини не лише з огляду їх географічного положення, а й через барвистість національного складу населення, де велика роль належала чехам, словакам і українцям. Безоглядне проведення кордонів без урахування етнографічних територій заклало підґрунтя для наступної кризи ЧСР. Ускладнення міжнародної ситуації напередодні Другої світової війни вилилось у створення двох антагоністичних військово-політичних блоків. З одного – Великобританія, Франція, США, а з іншого – Німеччина, Італія з їхніми сателітами, серед яких провідна роль належала Балканським державам – Югославії, Болгарії, Румунії, економіка яких працювала на Німеччину. Показними є обсяги торговельного обороту: 60 % експорту продукції Балканських країн припадало на Німеччину, лише 15 % – на Францію, ЧСР, Великобританію. На цьому економічному підґрунті формувалось і політичне, і військово-протистояння, а у зв’язку з приналежністю Карпатської України до ЧСР, потім її виходу на міжнародну арену українська проблема посіла помітне місце в європейській політиці того часу. Цікавою з цього погляду була позиція гітлерівської Німеччини стосовно Карпатської України зокрема і України загалом.

Політика Німеччини щодо Закарпаття була лише практичним засобом великої політичної гри. Зрештою, це розуміли лідери Франції і Великої Британії. Щоби відвернути увагу А. Гітлера

від Заходу і спрямувати агресію на Схід, були проголошені двосторонні декларації 30 вересня 1938 р. про англо-німецькі відносини та 6 грудня – про французько-німецьке добросусідство і напад. За логікою, Польща й Україна ставали найімовірнішими наступними жертвами агресії. Отже, Англія та Франція свої проблеми намагалися розв'язати заохоченням наступу Німеччини на Схід. Наприклад, радник Прем'єр-міністра Великобританії Г. Вільсон попередив повноважного представника СРСР І. Майського про “наступний великий удар А. Гітлера проти України. Техніка буде приблизно та сама, що і у випадку Чехословаччини. Спершу зростання націоналізму, спалах повстання українського населення, а потім “визволення” України А. Гітлером під гаслом права на самовизначення”. І. Майський дійшов висновку, що британський уряд очікує німецьку експансію на Схід, а дехто з членів уряду заохочує А. Гітлера. Подібну позицію висловлювали урядові чинники Англії та США.

Не заперечувала зацікавленість “українським питанням” і Німеччина. Німецька преса називала Закарпаття частиною великої проблеми, друкувала схематичні мапи території аж до Чорного й Азовського морів і коментувала, що “надійшов час, коли питання про Україну висувалося у центр європейських інтересів. Проблему України необхідно було вирішити в найближчому майбутньому”. Відень відновив радіомовлення українською мовою. Популярності набуло гасло “зі Львова на Київ”, і депутат сейму Р. Перфецький запевняв активістів УНДО: визволення надійде, “якщо Німеччина не відмовиться від своїх намірів, а Італія надасть їй свободу рук”. Відомий англійський політик Д. Ллойд Джордж у розмові з послом СРСР у Лондоні стверджував, що А. Гітлер прагне загарбати “коридор” і Сілезію та утворити з польських і закарпатських територій васальну Україну (на зразок Чехословаччини), а тоді рушити на Радянський Союз. Наближався час “життєвого простору” і, за винятком А. Гітлера, всі нацисти стверджували про визначену мету: “створити Велику Україну, яка стала б житницею Німеччини. Але для цього треба зламати Румунію, переконати Польщу, відібрати частину території СРСР; та німецький динамізм не спиняється перед жодними з цих труднощів”.

Негативно щодо “українського питання” й українців висловлювалася преса Франції. Наприклад, М. Шуман у публікаціях під

псевдонімом називав українців посібниками рейху і запевняв, що закарпатці надто неписьменні й не спроможні визнавати власну приналежність, тому Ю. Бек має рацію, прагнучи “усунути українську загрозу чи навіть задушити її в зародку”. Аджє “єдиним засобом уникнути, аби прапор української незалежності замайорів над новою Європою”, на думку автора, є поділ Карпатської України між Польщею й Угорщиною або просто приєднатися до Угорщини. Подібні статті заповнили всю періодичну пресу Франції. Вони перейшли у сферу урядових чинників. Радянський представник у Парижі С. Суриц писав М. Литвинову, що французи “зітхнуть з полегшенням, коли німці справді нападуть на Україну”.

Проте вже від листопада 1938 р. американські дипломати заважили певні ознаки зближення між Берліном і Москвою. Повірений у справах США зазначав, що після кількох заспокійливих запевнень із Берліна радянська преса замовкла про німецьку загрозу для України. Не виявляла зацікавлення Україною й Німеччина. За радянськими відомостями, А. Гітлер у колі прибічників зазначав: “українське питання” не буде розв’язане раніше, ніж через п’ять або шість років і без війни. Однак США висловлювали побоювання, що А. Гітлер розіграє тактичний маневр, а до нападу все-таки готується.

На думку угорського уряду, Берлін незабаром зажадає повернути Ужгород українцям. Була також стурбована польська дипломатія “актуалізацією української проблеми на міжнародній арені”. Поляки зазіхали не лише на частину Закарпаття, а й на територію України з виходом до Чорного моря. Проте польський уряд не прагнув близької співпраці з Німеччиною, хоча дійшов висновку, що Польщі загрожує великий конфлікт з Німеччиною або перетворення її на васала. На відміну від вагань Польщі, угорська політика швидко підпорядковувалася Німеччині. Будапешт пообіцяв А. Гітлеру “найвідданішу дружбу” та вихід із Ліги націй навесні 1939 р. У відповідь німці запевнили, що внаслідок розв’язання “чехословацького питання” Угорщині віддадуть Закарпаття.

Зневага до Карпатської України виявилася, коли без її згоди президент Чехословаччини Е. Гаха 16 січня призначив чеського генерала Л. Прхалу міністром внутрішніх справ крайового уряду. Це викликало обурення українців. А. Волошин висловив про-

тест, однак Німеччина заявила про невтручання. Німці не погодилися на візит А. Волошина до Берліна і почали згортати контакти з Хустом. Посольство Франції у Берліні 5 лютого одержало звістку про майбутню незалежність Словаччини, протекторат над Чехією та Моравією і передачу угорцям Карпатської України.

Територія автономної Карпатської України становила 11085 км² з населенням 552124 особи, з яких українці становили 70,6%, угорці – 12,5%, німці – 12%, румуни – 2,5%, словаки – 1,3%. З метою забезпечення внутрішньої стабілізації 12 лютого 1939 р. у Карпатській Україні в атмосфері піднесення і святковості відбулися вибори до сейму. Із 283 365 осіб, що мали право голосу, взяли участь у виборах 263 202 особи. Найбільшу підтримку отримала Українська Національна Організація (92,4% усіх голосів), яка об'єднала прихильників національно-державного розвитку Карпатської України. Наслідки виборів розвіяли вигадки про розпорошеність українського національного руху і відсутність організації, до якої можна було б передавати владу. Перемога УНО у виборах активізувала подальший розвиток подій.

Засідання крайового сейму, призначене на 21 березня 1939 р., за вимогою А. Волошина було перенесено на 15 березня.

Сейм Словаччини 14 березня проголосив незалежність. Частково під впливом цієї події та угорської військової акції проти Карпатської України, задовольняючи прагнення народних мас, сесія сейму Карпатської України 15 березня 1939 р. проголосила незалежність Карпатської України і затвердила державні атрибути (гімн “Ще не вмерла України”, прапор, герб). На цій же сесії було сформовано уряд на чолі з прем'єром Юліаном Реваєм та обрано президентом А. Волошина. Карпатська Україна стала незалежною державою і мала виконувати як внутрішні, так і зовнішні функції. Міжнародна ситуація в момент утворення Карпатської України була достатньо напруженою. Після Мюнхенської конференції питання Карпатської України стало чи не найголовнішою проблемою дипломатії Варшави і Будапешта, Рима, Берліна, а також значною мірою Бухареста і Белграда, Лондона, Парижа й Вашингтона, які мали власні інтереси, здебільшого відмінні одні від одних, не дуже доброзичливі стосовно України. Водночас об'єктивність розгляду питань, пов'язаних з Карпатсь-

кою Україною, ускладнювалась відсутністю практично будь-яких дипломатичних і консульських представництв у Хусті.

Існування Карпатської України як незалежної державно-політичної організації було несприятливим фактором і для російсько-німецьких відносин. А. Гітлер вважав, що в Європі формується ворожий Німеччині військово-політичний блок Франції, Великобританії та Польщі (як буферної держави). Прагнучи збалансувати розклад сил на континенті внаслідок союзу з СРСР, поставивши його тим самим у тил Польщі, він почав активно налагоджувати контакти з радянським керівництвом, що в остаточному підсумку активізувало торговельно-економічну співпрацю, а згодом зумовило підписання пакту про ненапад. Переконливим доказом значущості українського питання у відносинах Німеччини і СРСР було донесення Бюро Розенберга німецького рейху, в якому стверджувалось: автономія Карпатської України вселила у 50 млн українців велику надію на швидке втілення планів про відновлення Великої України, але Віденський арбітраж (1938) похитнув їхню віру у прихильність Німеччини до принципу самовизначення народів. У цьому ж таки донесенні йшлося про занепокоєння Москви українським питанням: “Не говорячи про чистки останніх років, що завдали досить відчутного удару радянській Україні, більшовицька пропаганда продовжувала займатись українськими “сепаратистами”, “фашистами”, “зрадниками” і завжди під кутом їх можливих зв’язків з Німеччиною. ... Складається враження, що більшовики вважають українське питання основним в СРСР і що вони бачать в українсько-німецьких зв’язках загрозу для себе. ... Якщо на початку росіяни намагалися знехтувати українським питанням, то треба зазначити, що за останні місяці визнано існування особливого українського народу і його прагнення до незалежності, але водночас підкреслюється необхідність федерації з Росією або автономії”. Автори цього документа доходять висновку, що “репутація Німеччини серед пригноблених народів Східної Європи залежатиме, безперечно, від того, як Німеччина ставитиметься до українського питання”.

Однак вибір було вже зроблено. В березні 1929 р. А. Гітлер прийняв рішення: ліквідувати рештки Чехословаччини, окупувати Богемію і Моравію, дозволити існувати незалежній Словацькій державі й підштовхнути Угорщину до окупації Карпатської

України. Стосовно останньої, то жоден аргумент не міг змінити цього рішення. Відкривши повністю свої карти, А. Гітлер, за словами Й. Ріббентропа, заявив: "...коли б він був пов'язаний з українцями та їхніми політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною".

Отже, якщо в листопаді 1938 р. фашистський уряд ще був проти приєднання до Угорщини Карпатської України, оскільки боявся спільного польсько-угорського кордону, то у березні 1939 р. численні прохання хортистського уряду Угорщини були задоволені. А. Гітлер 12 березня 1939 р. дав згоду на окупацію Карпатської України Угорщиною. Відмовившись визнавати державницькі прагнення українців, він, здавалося, вслякко сприяв здійсненню планів Польщі стосовно встановлення спільного кордону з Угорщиною. Однак трагізм полягав у тому, що через кілька днів після падіння Карпатської України, 3 квітня 1939 р., А. Гітлер наказав готуватись до нападу на Польщу. Початок військової окупації Карпатської України 14 березня 1939 р. викликав відчайдушний опір українського народу. Розуміючи небезпеку, яка нависла над державою, А. Волошин видав наказ про передачу складу зброї Карпатській Січі та розпочав переговори з урядом Румунії про надання допомоги у випадку нападу агресора. Про це посол Німеччини Гамількар Гофман негайно інформував Берлін. Внаслідок боротьби за незалежність українське населення Закарпаття зазнало величезних матеріальних і людських втрат.

За п'ять днів запеклих боїв зі стрільцями Карпатської Січі угорське військо, спираючись на величезну перевагу сил і техніки, окупувало Закарпатську Україну. Збройний опір у горах тривав три тижні з втратами до 5 тис. українців, загиблих у боях і страчених або замордованих тортурами після взяття в полон. Фактично це були перші жертви Другої світової війни. Полягло багато волонтерів, командир січовиків полковник М. Колодзінський, його помічник З. Коссак. Решті полонених бійців Карпатської Січі угорський уряд на клопотання МЗС Німеччини дозволив виїхати. У квітні сотні січовиків розташувалися у таборах Відня, Брно, Брауншвейга, Ганновера та у Східній Пруссії. Німеччина планувала їх використовувати для організації повстання в українських районах Польщі, яке дало б привід для німецького військового втручання.

Зазнало репресій після поразки Карпатської України українське населення в Польщі. За станом на 1 серпня 1939 р. у Львові й Тернополі відповідно було ув'язнено 534 та 156 членів ОУН. Однак, незважаючи на поразку, керівник ОУН А. Мельник зазначав, що загибель Карпатської України не повинна послабити дух боротьби, не може ліквідувати головної мети, якою є самостійна, соборна Українська держава Києва, Львова, Ужгорода, Хуста і Чернівців.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що національні інтереси різних народів Східної Європи, в тому числі й українців, були проігноровані великими державами, які вирішували долю світу. Україна після закінчення Першої світової війни потрапила під окупацію декількох держав. Лише українці Закарпаття спромоглися через 20 років після завершення війни досягнути незалежності, щоправда, короткочасної. Третій Рейх використав Карпатську Україну як пішака на шахівниці агресії й без вагань пожертвував нею, щоб повернути на свій бік Угорщину та заспокоїти Кремль, наляканий виникненням нового українського П'ємонту.

Перебування Карпатської України у складі ЧСР можна розглядати по-різному. Центральний празький уряд проводив подвійну гру. Якщо спочатку він сприяв українським культурним течіям, то згодом, на початку 30-х років ХХ ст., коли до влади прийшли чеські соціалісти, почав штучно підтримувати москвофільство. Водночас Угорщина, яка претендувала на українські землі, проводила ревіндикаційну політику, в чому їй дуже допомагали угорські меншини, а також деякі москвофільські та “автохтонні” діячі, що твердили про окремих “русинський народ” Закарпаття, забуваючи, що ця теза дуже вигідна і угорцям, і румунам, і полякам, і не сприялигуртуванню українських сил навколо єдиного центру. Автономія Карпатської України залишалась символічною. Версальсько-Вашингтонська система повоєнного устрою світу не витримала випробування на міцність і справедливість. Закладені в ній протиріччя призвели врешті-решт до назрівання нового світового конфлікту. Залишаючись актуальним у міжвоєнний період, “українське питання” продовжувало бути предметом спекуляцій дипломатій різних країн для досягнення їхніх зовнішньополітичних цілей.

“УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” У МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Українські землі у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни

Докорінні зміни в міжнародному житті відбулися в 30–40-х роках ХХ ст. Зокрема, це позначилося на розв’язанні української проблеми – одного з найскладніших політичних питань у Центральній і Східній Європі міжвоєнного періоду. Політична гра, яку в цей час вели наймогутніші держави Європи – Німеччина, Франція, Англія і Радянський Союз, призвела до повних драматизму подій, що стали поворотним пунктом у житті народів споконвічних українських земель – Західної України, Північної Буковини, Хотинського, Акерманського й Ізмаїльського повітів Бессарабії, загарбаних після Першої світової війни Польщею і Румунією.

Величезне значення у виникненні саме такої ситуації в міжнародних відносинах, безперечно, мала Мюнхенська угода. Її учасники – Німеччина, Італія, Англія, Франція – несли значну відповідальність за той стан Європи, який вже давно в історіографії визначається поняттям “передвоєнна політична криза”.

Щодо зовнішньої політики Радянського Союзу, то його керівництво на чолі зі Й. Сталіним упродовж майже двох десятиріч вбачало наявність загрози капіталістичного оточення. Хоча, якщо згадати його безпосередніх сусідів, то наприкінці 30-х років жодна з цих країн не була готова і не мала наміру воювати з Радянським Союзом.

Збудований “соціалізм” у СРСР наприкінці 30-х років охарактеризувався тоталітарними, командно-адміністративними методами управління. Приймати виважені рішення у міжнародних справах перешкоджала саме ця концепція, що впливала з хибної уяви про Радянський Союз як про “оточену ворогами фортецю”. Отож для Сталіна було звичним розглядати всі розташовані навколо цієї “фортеці” країни як ворожі. Цілком зрозуміло, що керівництво, дотримуючись подібної концепції, не могло від-

різнити дійсних ворогів від уявних і реально розраховувати на чесну співпрацю зі сусідніми народами.

В чому ж полягає суть зовнішньополітичного курсу Москви і конкретних дій сталінської дипломатії в 1939 – 1941 рр.? Це питання, можливо, як жодне інше, і донині викликає немало суперечок. Відповідь на нього пов'язана не з кращими сторінками радянської історії і, намагаючись знайти її, багато дослідників, насамперед А.Сахаров, зображали справу так: буржуазний світ у свідомості мас і керівників СРСР був заклятим ворогом трудящих. Його у свій спосіб належало перебудувати. Тому в міру зміцнення режиму формувалась ідеологізована зовнішня політика на засадах ідеалів світової революції і планетарного визволення трудящих від експлуатації, хоча ці ідеали з тактичних міркувань маскували. Можна навести чимало прикладів, коли сталінське керівництво на з'їздах партії, інших форумах відверто проголошували цю кінцеву мету своєї зовнішньої політики. Такі заклики навіть напередодні німецько-радянської війни вже враховували світову бойню.

Й. Сталін 19 серпня 1939 р. у промові на засіданні Політбюро і керівництва Комінтерну заявив: “Досвід двадцяти останніх років показує, що в мирний час неможливо мати в Європі комуністичний рух сильний до такої міри, щоб більшовицька партія змогла б захопити владу. Диктатура цієї партії стає можливою лише в результаті великої війни”. СРСР, зазначав він, буде чекати свого часу, працювати на виснаження капіталістичних сторін, які воюють між собою. У липні 1940 р. Нарком закордонних справ СРСР В. Молотов заявив у розмові з міністром закордонних справ Литви В. Креве-Мицкявичусом: “Геніальний Ленін не помилявся, запевняючи нас, що Друга світова війна дасть змогу нам захопити владу в усій Європі, як Перша світова війна дала змогу захопити владу в Росії”.

Ці ідеї широко відображені у директивних пропагандистських документах, виступах інших керівників ВКП(б) та уряду в травні-червні 1941 р., тобто буквально напередодні війни, звернених до армії, партійно-комсомольського активу та ін.

Отже, в основі зовнішньої політики радянської держави були, крім конкретних тактичних розрахунків, і стратегічна революційна концепція війни на поразку світової буржуазії, зокрема у процесі протиборства капіталістичних країн.

Досліджуючи радянську державу того періоду, зазначимо: його серцевиною, крім революційно-тоталітарного змісту, був і традиційний для Росії авторитарно-державний геополітичний підхід до зовнішньої політики країни. Одержавши необмежену владу в Росії, більшовики разом з нею отримали в спадок і попередні державні претензії та зовнішньополітичні цілі, значно підірвані у 1918–1920 рр. Почуття реваншу визрівало саме тоді, коли країна набула сили і стабільності, будувала нову могутню індустрію. Це було почуття зовнішньополітичного реваншу, що логічно мав наступити після досягнення реваншу соціального та політичного і погасити, зрештою, ті комплекси, якими тяжіли Й. Сталін і його соратники.

До світової війни готувалася й фашистська Німеччина. А. Гітлер 11 квітня 1939 р. підписав директиву “Про єдину підготовку вермахту до війни 1939 – 1940 рр.” У другій частині документа під кодовою назвою “Вайс” (“Білий план”) був викладений план агресії проти Польщі. Його у Берліні розглядали як попередній захід перед війною з Францією й Англією. При цьому підготовча робота мала бути завершена не пізніше 1 вересня 1939 р.

Різде загострення німецько-польських відносин слугувало першопричиною нової політичної кризи в Європі. На горизонті міжнародної політики знову постало “українське питання”. Це пояснювалося насамперед агресивними планами і політичними акціями правителів Третього Рейху. Замислюючи антипольську агресію, вони неминуче порушували питання, що стосувалися подальшої долі українських земель.

Як засвідчує аналіз різних джерел, спочатку конкретних планів стосовно Західної України у нацистській верхівки не було. Загальний напрям її думок підтверджують вказівки А. Гітлера командуванню сухопутних військ від 25 березня 1939 р. Вторгатися на Україну фюрер не хотів. Залежно від обставин можна було б створити Українську державу, але ці питання залишалися поки що “відкритими”.

Проте вже з середини квітня дедалі чіткіше визначалася позиція керівництва Німеччини у справі Західної України. Подальша доля цієї української землі розглядалася ним насамперед з огляду сприяння успішній реалізації планів захвату Польщі.

Ставши на шлях конфронтації з Польщею, гітлерівці вирішили скористатися “українською картою”. Для цього вони пішли на поліпшення стосунків з українською еміграцією, якій обіцяли підтримувати політичні прагнення українських угруповань, надавати їм матеріальну і моральну допомогу, зокрема створити український легіон. З цією метою гітлерівці вважали за доцільне ще раз звернутися до справи Закарпаття – найбільючішої на той час проблеми українсько-німецьких відносин. Вони намагалися вплинути на уряд Угорщини стосовно надання Закарпатській Україні автономного статусу.

У свою чергу, поновлюючи контакти з німецькими інстанціями, лідери ОУН зробили нову спробу пристосувати політику Третього Рейху до інтересів своїх визвольних змагань. Аналізуючи таку позицію оунівців, дослідник українського націоналізму Д. Армстронг писав: “Усі, хто мріяв про незалежну соборну Україну, розуміли, що вона може постати тільки із серії катастрофічних змін у Східній Європі. Єдине, що могло б викликати такі перетворення, була велика війна”. Тому ініціатор такої війни – Німеччина ставала природним союзником ОУН.

Мотивування такого швидкою відходу від позиції негативізму стосовно гітлерівців, спричиненої їх відмовою підтримати українську державність на Закарпатті, було простим. Зрештою, розмірковували провідники ОУН, Закарпатська Україна була лише маленькою частиною української території, і не треба на прикладі ставлення до неї судити про справжню позицію Німеччини в українській проблемі загалом.

Німецькі відомства почали жваво цікавитись українськими кадрами, збирали їх у спеціально відведених місцях. Окрім членів ОУН, що проживали на території рейху, нацистські спецслужби звернули увагу на частину вояків Карпатської Січі, які втекли із Закарпаття або опинилися в угорському полоні. Їх звільнили, перевезли до Німеччини і розмістили в спеціальних таборах, де вони проходили військову підготовку.

Наприкінці 1938 р. представники відомства адмірала В. Канаріса зважились на формування Українського легіону, вишкільно-збірний центр якого розташувався в австрійській місцевості Зауберсдорф. За спогадами члена ОУН В. Крохмалюка, серед його особового складу переважали колишні стрільці Карпатсь-

кої Січі й оунівці, котрі проживали в еміграції у Німеччині чи перейшли на її територію з Польщі до вересня 1939 р.

У Зауберсдорфі відбувалося початкове військове навчання, звідки його слухачів маленькими групами переправляли на подальше вдосконалення, здебільшого до Німеччини. Вишкіл Українського легіону, офіційна назва якого – “Військові відділи націоналістів” (ВВН), здійснювався у суворій таємниці. Бійці зобов’язувалися приховувати свою національність, вдавалися до псевдонімів, називали себе німецькими іменами. Легіон складався з двох куренів і налічував 600 осіб. Командиром з української сторони було призначено колишнього члена УВО, оунівця, полковника Р. Сушка. Закономірно виникає запитання: що ж замишляла фашистська верхівка? Як засвідчують факти, вона обмірковувала найвагоміші докази політично-пропагандистської підготовки нападу на Польщу. Великого значення нацисти надавали виправданню агресії та внутрішньополітичному підривові Польської держави.

Блискавичність і “обґрунтованість” воєнної кампанії, на думку гітлерівців, дадуть змогу поставити західні держави перед реальним фактом. До того ж, ідеальним вони вважали такий варіант, коли конфлікт із Польщею не буде відверто викликаний Німеччиною. Саме ці міркування і спричинили посилений інтерес німців до “української карти”. Це підтверджує і довірча розмова відповідального працівника Міністерства закордонних справ Німеччини П. Клейста з німецьким журналістом 2 травня 1930 р. Йшлося про, те, щоб зусиллями українських угруповань підготувати масовий виступ проти польських властей. “Не треба піддавати спеціальній обробці українські керівні кола, – наголошував П. Клейст, – бо останні події (мається на увазі передача німцями Закарпаття Угорщині. – *Авт.*) аж ніяк не похитнули їх відданості Берлінові. Здійснивши таку підготовку, ми змогли б потім дати Польській Україні сигнал до повстання. Із Словаччини та Карпатської України ми направили б одразу великі партії зброї та боєприпасів, а також відрядили б добре навчені військові справи загони січовиків”. Між Берліном і Львовом було встановлено тісний безпосередній контакт. Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах.

Щоправда, у випадку німецько-польського конфлікту “українське питання”, з огляду на його специфіку, не обмежалося б відносинами між двома країнами, а неминуче набуло б ширшого міжнародного масштабу. Це сталося б тому, що при успішній реалізації намірів гітлерівців проти Польщі загроза нависла б над країнами Південно-Східної Європи, Прибалтикою і Радянським Союзом. Володіння Західною Україною давало б Німеччині змогу мати вигідний стратегічний плацдарм, а водночас і засіб постійного тиску на СРСР. Безумовно, такий розвиток подій не міг влаштовувати Радянський Союз, і це дуже добре розуміли керівні кола Третього Рейху. Автори плану “Вайс”, враховуючи насамперед сильні антирадянські упередження польського керівництва, вважали неймовірним виступ СРСР на боці Польщі. Водночас доводилося зважати на можливість рішучої протидії Радянського Союзу спробам нацизму захопити Західну Україну. Усвідомлення цієї обставини викликало серйозні сумніви стосовно плану організації повстання у краї. Отже, Західна Україна ставала одним із ключових пунктів, в яких під час підготовки гітлерівської агресії проти Польщі безпосередньо зіткнулися геополітичні інтереси Німеччини та Радянського Союзу. Проте жодна зі сторін – ні фашистське керівництво, ні радянський уряд – не виявляли тоді прагнення до подальшого загострення відносин і доведення їх до стану війни.

А. Гітлер спрямував увагу до Заходу, розглядаючи війну з Польщею як прелюдію до агресії проти Франції та Англії. І лише після здійснення цих планів, згідно з його розрахунками, мала бути черга Радянського Союзу. У розмові зі швейцарським вченим В. Буркхардтом 11 серпня 1939 р. А. Гітлер так зобразив нацистську концепцію: “Усе, що я роблю, спрямоване проти Росії. Якщо Захід надто дурний і сліпий, щоб це досягнути, то я буду змушений порозумітися з росіянами, розбити Захід, а потім, після його розгрому, повернутися моїми об’єднаними силами проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна, щоб ми не голодували, як під час останньої війни”.

Отже, українські землі розглядалися у перспективі як одна з основних цілей завойовницької політики фашизму, а 1939 р. німецький уряд був зацікавлений у тому, щоб під час воєнних кампаній Третього Рейху проти Польщі та західних держав СРСР

займав нейтральну позицію. Це дало б Німеччині змогу уникнути війни на два фронти. Треба було укласти німецько-радянську угоду із зафіксованими у ній відповідними зобов'язаннями Москви. Щоб Сталін наважився на цей крок, необхідно було переконати його у відсутності агресивних намірів. З цією метою, вважали у Берліні, найбільше можна використати “українське питання”. Планувався новий поворот німецької політики в “українському питанні”.

Відразу після Мюнхенської угоди нацистське керівництво безпосередньо взялося за вироблення засобів використання “радянської карти” у німецьких зовнішньополітичних планах, виступило ініціатором спорадичних зонduючих контактів і зрушень у німецько-радянських відносинах, які у серпні 1939 р. переросли у переговори про укладання пакту про ненапад.

На тлі безуспішних переговорів між СРСР, Великобританією і Францією німецька сторона прагнула за будь-яку ціну запобігти зближенню Радянського Союзу зі західними державами, декларувала значні поступки на його користь. “Відмова від Прибалтики, Бессарабії, Східної Польщі (не кажучи вже про Україну) – це у той момент мінімум, на який німці пішли без тривалих роздумів, лише б одержати від нас обіцянку невтручання у конфлікт з Польщею”, – повідомляв Москву повірений у справах СРСР у Німеччині Г. Астахов.

Істотним імпульсом до радянсько-німецького зближення в 1939 р. слугувала також санкція гітлерівських правителів на ліквідацію Карпатської України – небезпечного для них осередка української державності. Сталін із задоволенням сприйняв остаточну німецьку позицію у цьому питанні й вступив з А. Гітлером у союз, побудований на партнерстві двох світових “хижаків”.

Наближався час нападу Німеччини на Польщу. Установи і спецслужби Рейху продовжували відпрацьовувати шляхи і методи використання “української карти”. Питання позиції СРСР під час майбутньої воєнної акції проти Польщі дедалі більше хвилювало нацистську верхівку. Тому наприкінці липня–на початку серпня німецька дипломатія інтенсифікувала контакти з радянським урядом. Вона намагалася конкретизувати умови, які б сприяли поліпшенню цих відносин. Г. Астахову в Міністерстві закордонних справ Третього Рейху твердо заявили: “Від будь-яких посягань на Україну ми цілком відмовилися.” Цю заяву можна

було розцінити як натяк на те, що у випадку німецько-польської війни Німеччина могла б не окупувати Західної України.

Що стосується Радянського Союзу, то він 1939 р. опинився в складному політичному становищі. В зв'язку з цим заслуговує на увагу аналіз такого становища, зроблений російським істориком А. Сахаровим. На його думку, після Мюнхенської угоди європейських держав ставала щораз очевиднішою дипломатична ізоляція країни. Ворожими їй були Польща, Фінляндія, Румунія, не кажучи вже про Англію і Францію. Німеччина теж поволі виношувала далекосяжні плани загарбань на Сході. В цих умовах зовнішньополітична ініціатива постійно належала Німеччині. Її агресивні спрямування, зовнішньополітичні комплекси й амбіції, а пізніше відверто мілітаристський загарбницький курс стали постійним фактором європейської та світової політики, на який мусили зважати інші держави.

Англо-французький блок, Німеччина, СРСР – це той трикутник, де вирішувалася доля тодішньої Європи, і найслабшою ланкою цього зовнішньополітичного трикутника був Радянський Союз, незважаючи на постійно зростаючу армію, а також геополітичні претензії й ідеологічні глобальні цілі. Цю слабкість та ізоляцію СРСР виявили, зокрема, весняно-літні англо-французько-радянські переговори, на яких незримо була присутня й Німеччина і які практично були провалені, оскільки ні тій, ні іншій стороні не була вигідна змова проти А. Гітлера.

Ця змова порушила б той баланс сил та інтересів, що тоді визначався і полягав у споконвічній англо-французькій антирадянщині – геополітичній і ідеологічній – і спробі спрямувати Німеччину проти СРСР, у глибокій недовірі, навіть ненависті радянського керівництва до англо-французького блоку і небажанні виконувати відведену йому роль маріонетки у назріваючій великій європейській війні. У цих достатньо прозорих історичних умовах зближення Німеччини і СРСР було природним. І йшлося, безперечно, не про “безпеку” Радянського Союзу, його миролюбність, відтермінування початку війни і подібні ідеологічні кліше. Це був природний, суворий і певною мірою ризикований вибір, що давав змогу СРСР успішно реалізувати свої геополітичні і частково ідеологічні месіанські цілі. В союзі з Англією й Францією зробити це було неможливо. Союз з Німеччиною таку змо-

гу давав, оскільки відповідав німецьким геополітичним і месіансько-ідеологічним інтересам. Відтягування ж Радянським Союзом війни завдяки пакту з Німеччиною – це лише другорядний, так би мовити, супутній елемент цієї політики. Лінія Й. Сталіна була такою: уникнути пастки, яку готував Радянському Союзові англо-французький блок, обійти європейську війну, спрацювати на зіткнення потенційних суперників, одержати свободу дій у Східній Європі і на Далекому Сході, а в подальшій перспективі втрутитись у війну з метою і закріплення вже досягнутих геополітичних переваг, і здійснення революційної експансії.

За таких обставин радянське керівництво воліло вести подвійну гру: не відмовляючись від переговорів з Англією і Францією, воно таємно готувало ґрунт для змови з Німеччиною. Ще до початку англо-французько-радянських військових переговорів (12 серпня 1939) Політбюро ЦК ВКП(б) 11 серпня вирішило кардинально змінити зовнішньополітичний курс країни, віддавши перевагу встановленню тісніших політичних і економічних відносин із фашистською Німеччиною.

З цією метою для підписання відповідних документів 23 серпня у Москву прибув міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп. Саме тут у ніч на 24 серпня 1939 р. після кількогодинних переговорів у Кремлі міністри закордонних справ СРСР і Німеччини В. Молотов і Й. Ріббентроп у присутності Й. Сталіна підписали договір про ненапад між їхніми країнами терміном на десять років. До речі, внаслідок неузгодженості дій засобів радянської протиповітряної оборони в коридорі польоту в районі Великих Лук літак Й. Ріббентропа був обстріляний зенітною артилерією і лише через щасливий випадок його не збили. У той самий день з Москви прилетіла велика група “енкаведистів” для вивчення цієї “провокації”.

Договір, що увійшов у історію як пакт “Молотова-Ріббентропа”, складався з семи статей і передбачав зобов’язання обох сторін утримуватися від агресивних дій і будь-якого нападу стосовно один одного як окремо, так і спільно з іншими державами. Невід’ємною частиною радянсько-німецького договору був таємний додатковий протокол. Він визначав територіальний устрій майбутньої Європи, зокрема містив положення стосовно українських земель: “У разі територіально-політичного перевлаштуван-

ня областей, які входять до складу Польської держави, – читаємо в цьому документі, – межа сфер і інтересів Німеччини і СРСР буде проходити приблизно по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну”. Отже, більшість земель Західної України, згідно з умовами протоколу, повинна була відійти до Радянського Союзу.

Компроміс між двома країнами, досягнутий внаслідок складного політичного та дипломатичного протиборства, визначив подальшу долю Західної України, вніс істотні зміни в міжнародні відносини “українського питання”. Німеччина, яка була неспроможна вести війну на два фронти, не лише публічно зреклася своїх антирадянських планів, а й фактично відмовилась від використання “української карти” в інтересах своєї зовнішньої політики. Оцінюючи цей аспект радянсько-німецького договору, нацистський діяч Розенберг 25 серпня 1939 р. записав у щоденнику: “Якщо ми до того ж змушені будемо віддати Польську Україну Радянському Союзові, то це з нашого боку другий після Карпатської України удар, завданий одній з найсильніших антимосковських сил”. Гітлерівське керівництво вирішило утриматися від організації повстання на Західній Україні як штучного приводу для вторгнення вермахту. Такі дії суперечили б духові підписаного договору, та й, зрештою, потреба у них уже відпала.

Побоюючись викликати недовіру радянського уряду, нацистські відомства і спецслужби різко обмежили зв’язки з українськими емігрантськими угрупованнями. Так, уже на другий день після підписання пакту “Молотова-Ріббентропа” німецькі офіційні установи отримали наказ із застереженням, що зовнішньополітична ситуація вимагає надзвичайно обережної поведінки і нагляд за всім, що відбувається в українських організаціях.

До речі, окремі історики дотримуються думки, що, мовляв, Й. Сталін підписанням пакту зрадив інтереси Польської держави. Ці висновки аргументовано спростовує А. Трубайчук. Адже зрадити можна лише друга, а Польща санаційних полковників не могла бути дружньою стороною для Росії Й. Сталіна: СРСР не мав перед Польщею жодних зобов’язань про взаємний захист. Отже, підписанням пакту він її не зраджував. Тут справа в іншому. Й. Сталіна підманув А. Гітлер, пообіцявши йому понад третину польської території. Успіх же Й. Сталіна у переговорах із західними державами означав би для А. Гітлера відмову від аг-

ресивних планів до тієї частини Польщі, яка була йому потрібна негайно з амбіційних причин. У випадку відмови СРСР від підписання пакту А. Гітлер зустрівся б з такою масою військ, проти котрої Німеччина не змогла би вистояти. Німецько-радянська угода не лише усувала цю загрозу, а навпаки, ставила Англії і Франції такі умови, за якими вони змушені були б відмовитися від Польщі взагалі. На це, власне, А. Гітлер і розраховував. Він неодноразово у своїх виступах наголошував, що цим пактом забезпечив собі мир на Сході.

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 р. о 4 год. 45 хв. нападом Німеччини на Польщу. Саме радянсько-німецький договір про ненапад забезпечив необхідні політичні і військово-стратегічні передумови цього міжнародного розбою. Незважаючи на наполегливий опір польських військ, гітлерівські дивізії, маючи істотну перевагу в силах, бойовій підготовці й технічній оснащеності, швидко просувалися на Схід і до 8 вересня підійшли до Варшави. До 15 вересня основні сили польської армії були розбиті, загарбники захопили Люблін і підійшли до Бреста та Львова, окупували Володимир-Волинський і Дрогобич.

Вторгнення у Польщу змусило уряди Великобританії та Франції, пов'язані з нею зобов'язаннями про надання негайної допомоги на випадок агресії, оголосити 3 вересня війну Німеччині. Проте в перші місяці війни участь цих країн у війні була радше символічною. Після кількох марних спроб переговорів з фашистами союзники прийняли таємне рішення не вдаватись до активних бойових дій проти них. Почалася “дивна війна” – вона стала логічним наслідком і продовженням мюнхенської політики правлячих кіл Великобританії та Франції. Польща опинилася на порозі воєнно-політичного краху.

Яку ж позицію зайняли західноукраїнські політичні угруповання відносно німецько-польського конфлікту?

Грунтовна відповідь на це питання викладена, зокрема, у працях М. Швагуляка. На його думку, в тій ситуації, що склалася наприкінці літа 1939 р., західноукраїнським політикам у їх пошуку зовнішньої сили, яка б співчувала українській справі й об'єктивно була зацікавлена у сприянні їй, залишався дуже обмежений вибір. Після укладення радянсько-німецького пакту про ненапад діапазон цього вибору зменшився до мінімуму. За

умов, коли вибух війни був питанням днів або навіть годин, провідні українські політичні партії могли виступити на підтримку Польщі або зайняти нейтральну позицію. Оскільки ж другий варіант поведінки неминуче був би розцінений владою як зрада, то залишалося одне – офіційно підтримати поляків. Щоправда, зробили це лише ті партії, які мали представництво у польському сеймі.

Після нападу Німеччини на Польщу і початку воєнних дій українські провідники підтвердили вірність обраній позиції. Голова Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) В. Мудрий, виступаючи у сеймі від імені Українського парламентського представництва 2 вересня 1939 р., заявив, що “разом з усім громадянством українці виконають свій обов'язок і принесуть усі жертви для оборони держави”.

Свою позицію українські провідники не змінили і у подальшому ході війни, коли дедалі очевиднішою ставала воєнна поразка Польщі. Більше того, вони ще раз підтвердили цю позицію за екстремальних умов, що склалися у середині вересня 1939 р. На той момент німецькі війська вже вступили на територію Західної України й узяли в облогу Львів. У розпалі боїв у місті почали ширитися чутки про можливий антипольський збройний виступ українців. На пропозицію військових і цивільних властей 14 вересня Львівське радіо та польські газети оголосили заяву за підписами митрополита А. Шептицького і голови УНДО В. Мудрого, де спростовували ці безпідставні чутки.

Позиція громадсько-політичних лідерів, безумовно, впливала на поведінку громадян української національності. За різними оцінками, у польському війську у вересневі дні 1939 р. перебували від 120 до 200 тис. українців. Більшість з них сумлінно виконували солдатський обов'язок. Були полки (наприклад, 5-й Грубешівський), де українці становили більшість особового складу.

Не варто забувати, що напередодні Другої світової війни відносини між українським населенням і польською владою залишались надзвичайно напруженими і більшість українців не бажали захищати державу, яка вела антиукраїнську політику.

Вже в перші дні війни Німеччина намагалась втягнути Радянський Союз у воєнні дії. Так, 3 вересня Й. Ріббентроп доручив

німецькому послу в Москві Шуленбургу з'ясувати у В. Молотова, чи не бажає СРСР скерувати свої збройні сили проти Польщі й зайняти територію, що входить у сферу його інтересів, тобто, зокрема, Західну Україну. При цьому наголошувалося, що це не лише допомогло б Німеччині, а й також, згідно з московськими угодами, було б у радянських інтересах. Однак сталінське керівництво не зважилося аж на такий крок, який означав би взяти на себе співвідповідальність за агресію проти сусідньої Польщі.

Запровадження до участі у воєнних діях ретельно зважувалось у Москві. В. Молотов відповів лише 5 вересня, зазначивши: "Ми згодні з Вами, що в слушний час нам буде цілком необхідно розпочати конкретні дії. Ми вважаємо, однак, що цей час ще не настав". Москва і надалі на наполягання Берліна ухилялася від прямої відповіді. Мабуть, радянське керівництво відкладало воєнне втручання в Польщу, щоб не виглядати співучасником Німеччини у її війні зі західними державами. Воно відшуковувало мотиви. В. Молотов у бесіді з послом Німеччини в СРСР В. Шуленбургом 10 вересня вперше висунув політичний мотив виправдання майбутнього вторгнення в Польщу, коли СРСР має прийти на допомогу українцям і білорусам, "яким загрожує Німеччина". Таке повідомлення було б більше правдоподібним, коли б німці захопили Варшаву, тоді б СРСР уникнув звинувачення в агресії.

Іншим важелем тиску на Москву стала показна підготовка антипольського повстання на західноукраїнських землях націоналістичними силами. У А. Гітлера 12 вересня відбулися спеціальні наради, де обговорювалися різні варіанти політичного оформлення наслідків німецько-польської війни, що були значною мірою поставлені в залежність від подальшої позиції СРСР. Стосовно Західної України, справа якої була в центрі уваги, то поряд з пропозицією про передачу територій на схід від лінії Нарев – Вісла – Сян Радянському Союзові навіювалася й ідея проголошення її самостійною. У зв'язку з цим учасники нарад знову повернулись до плану організації повстання у Західній Україні. Ріббентроп і начальник штабу верховного командування Кейтель наголошували на необхідності інспірувати масовий виступ українського населення, який був би спрямований не лише проти польських властей, а й мав би на меті винищення поляків і євреїв. До організації повстання планувалось залучити ОУН.

У середині вересня у Відні керівник абверу В. Канаріс мав зустріч з головою Проводу українських націоналістів (ПУН) А. Мельником. На ній він наголошував на можливості чи, радше, ймовірності незалежності Західної (“Галицької”) України. А. Мельник настільки повірив В. Канарісу, що наказав готувати список членів західноукраїнського уряду. Головний абверівець, напевне, допускав цей варіант на той випадок, коли б Москва відмовилась вступити на польську територію. Саме тоді в різних частинах Східної Галичини (Бережани, Стрий, Дрогобич, Львів, Чортків, Золочів) спалахнули повстання, учасники яких роззброювали польську поліцію, утворювали власні охоронні загони, встановлювали українську владу.

Характерно, що 15 вересня Й. Ріббентроп надіслав В. Шуленбургу телеграму, де рекомендував попередити В. Молотова: якщо Радянський Союз і тепер не втрутиться, то на схід від німецької зони впливу може виникнути “політичний вакуум” і там виникнуть умови для утворення “нових держав”. Це був явний натяк на можливість проголошення самостійності Західної України і Західної Білорусі під німецьким протекторатом, чого кремлівський диктатор допустити не міг. Відомо, що до вибуху українського повстання справа не дійшла. Активізація української політики Німеччиною насправді звелася до появи Українського легіону серед німецьких передових частин, що вступили на землю Західної України, і деяких пропагандистських акцій. Можна допустити, що всі ті дії були переважно демонстративного плану і мали на меті справити враження не лише на українське населення. Гадаємо, що саме на них опиралася німецька дипломатія у нових спробах прискорити виступ Радянського Союзу.

Безумовно, Берлін у своїй східній політиці зважав на недоліки СРСР, зокрема з національного питання. Адже Москва вбачала в сепаратизмі грізну небезпеку. Для СРСР започаткування навіть підтримуваної німцями, нестійкої, але формально незалежної частини Української держави могло б виконати роль детонатора самостійницьких настроїв у радянській Україні. Однак до сильнодіючих стимуляторів Німеччині вдаватися не прийшлося. Червона армія 17 вересня перетнула радянсько-польський кордон. Польща була приреченою на неминучу поразку. Уряди Англії та Франції, вступивши у війну з Німеччиною, виявилися не готови-

ми і неспроможними надати допомогу патріотам у нерівному двобої з гітлерівською воєнною машиною. СРСР формально оголосив про нейтралітет. Коли польський уряд 5 вересня звернувся до Москви з проханням надати йому військові матеріали, а також дозволити транзит військових вантажів через радянську територію, Москва відповіла відмовою, зазначивши про небажання бути втягнутою у війну на будь-якому боці. Кремль приховував свою таємні домовленості з Берліном.

Вступ радянських військ на територію Польщі мотивувався необхідністю взяти під захист населення Західної України та Західної Білорусі. У виступі по радіо 17 вересня 1939 р. голова РНК СРСР В. Молотов зазначив, що внаслідок поразки “Польща стала зручним полем для всіляких випадковостей й несподіванок”, тому радянський уряд “вважає своїм священним обов’язком подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу”.

Коли Червона армія перейшла кордони Західної України і польські війська були вже фактично розбиті, 17 вересня радянські літаки розкидали звернення до українського населення, підписане командармом С. Тимошенком, яке, зокрема, закликала: “Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів”. Це був відкритий заклик до нищення польської меншини, бо йшлося не лише про польських поміщиків, оскільки гніт, який терпіли західні українці, був не тільки соціальний, а передусім національний. Коли зважити, що заклик з’явився після поразки Польщі, а Західна Україна була захоплена більшовиками, то стане зрозуміло: будь-який виступ українців проти поляків завдав би шкоди українцям. Такий виступ ще більше загострив би відносини між українцями і поляками, – і саме тоді, коли обидва народи потрапили під ярмо спільного ворога. На щастя, незважаючи на утиски, яких зазнало українське населення за 20 років польської окупації, воно не піддалося на цю сталінську провокацію.

Безуспішними були також аналогічні німецькі плани вчиняти за допомогою ОУН у Західній Україні польські та єврейські погроми на вимогу Й. Ріббентропа. Про це засвідчують записки шефа німецької контррозвідки В. Канаріса. Після укладення німецько-радянського пакту й у зв’язку з наближенням війни ПУН,

що перебував за кордоном, дав доручення Крайовій ексекутиві ОУН вжити заходів для захисту членів організації й українського населення від можливих репресій влади, однак протипольського повстання не піднімати. Таке доручення було зроблене, хоча в основі визвольної концепції ОУН у Західній Україні було масове народне повстання проти Польщі, що мало завершити тривалий період боротьби за незалежність (з другої половини серпня 1939 р. за існуючих міжнародних умов таке повстання не пішло б на користь українцям).

Українське населення краю також розуміло невідповідність моменту для широкого виступу. Отже, сподівання нацистів і сталіністів на антипольські виступи західних українців не здійснилися, хоча окремі історики акцентують на тому, що українці та білоруси виявляли ворожість до відступаючих польських частин, і наголошують на численних випадках насильства з обох боків. Тому останні воєнні дії на цій території польська армія змушена була вести проти місцевого населення, вороже ставлення якого до неї стало наслідком антиукраїнської політики на цих територіях у міжвоєнний період.

Радянські війська 17 вересня 1939 р. вступили у Тернопіль, Збараж, Рівне; наступного дня – в Луцьк, Станіслав, Галич; 22 вересня – у Львів; 24 вересня – у Дрогобич; 26 вересня – у Самбір та Яворів; 27 вересня – у Старий Самбір. Вийшовши на Західний Буг і Сян, Червона армія зупинилась. Характерно, що вже на р. Нарев дехто з військовиків передбачав грядуще зіткнення німецько-радянських інтересів: німецькі частини перейшли раніше обумовлений кордон, а це призвело до сутичок між Червоною армією і вермахтом. Однак час для протиборства ще не настав, і німецьке керівництво обіцяло відвести свої війська. Між СРСР і Німеччиною був укладений 28 вересня Договір про дружбу і кордони, що зняв суперечності, які зароджувалися. На карті, підписаній Й. Сталіним і Й. Ріббентропом як додатку до тексту Договору, було нанесено кордон по “лінії Керзона”. Так склалося, що ця лінія, яка з’явилася на картах антантівських дипломатів 8 грудня 1918 р., неодноразово ставала об’єктом великої політики. Тоді вона залишилась на папері, але в якісно новій міжнародній ситуації 1939 р. перетворилася на державний кордон. Згідно з нею, до складу СРСР увійшла більшість тери-

торії Західної України. Однак на німецькій стороні залишилися давні етнічні українські землі: Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина. Атмосферу відносин двох тоталітарних режимів передають слова Й. Ріббентропа: “Я почував себе у Кремлі так добре, немов би перебував серед старих націонал-соціалістичних партайгеноссе”.

Зламавши зусиллями вермахту і Червоної армії опір польських збройних сил, радянське і німецьке військове командування влаштувало спільні паради перемоги у Львові та Бресті. Отже, наведені факти спільних дій радянських і німецьких військ красномовно засвідчують участь СРСР в агресивній війні проти Польщі, спростовують більшовицьке гасло про “визвольний похід” на захист “братів-українців” і “братів-білорусів”, підтверджують, що Радянський Союз дійсно став союзником нацистської Німеччини.

Згодом німецький уряд вирішив приєднати безпосередньо до Рейху деякі польські райони на північному заході загальною площею приблизно 90 тис. км² (10 млн мешканців, з яких лише 2% були німці). На решті центральної Польщі декретом від 12 жовтня 1939 р. А. Гітлер утворив Генеральне губернаторство – різновид колоніальної території, якою керував цивільний німецький уряд на чолі з генерал-губернатором, що безпосередньо підлягав фюреру. Туди входило також приблизно 15 тис. км² української етнографічної території (вздовж радянсько-німецького кордону), де проживало понад 500 тис. українців.

Здійснена у жовтні 1939 р. демаркація кордонів призвела до того, що 48,6 % території Польщі і 62,9 % населення відійшло до Німеччини, а 51,4% території і 37% населення було приєднано до СРСР. Ні при укладенні договорів, ні в період їх ратифікації, ні в іншому випадку не розкривався той факт, що водночас із договорами були підписані секретні додаткові протоколи, які за методом їх складання, і за змістом були аморальними, незаконними, грубо порушували міжнародно-правові норми. Накреслені у них розмежування “сфери інтересів” СРСР і Німеччини внаслідок ганебної імперської політики, яка зневажала суверенітет і незалежність сусідніх держав, на свій великодержавний розсуд вирішували зовнішньополітичні справи, що стосувалися радянських республік.

З укладенням Договору про дружбу і кордон почався період стабільної радянсько-німецької співпраці. Вступивши на шлях розподілу здобичі з агресором, сталінське керівництво почало висловлюватися мовою ультиматумів і погроз із сусідніми, зокрема малими державами. Воно вдалося до сили зброї у конфлікті з Фінляндією, у великодержавній манері здійснило повернення Бессарабії, приєднало Прибалтику.

Ідея єдності, соборності українських земель надихала на боротьбу немало українських патріотів. Однак, за іронією долі, возз'єднанню українських земель сприяли своєю змовницькою політикою, переслідуючи гегемоністські цілі, затяті противники української самостійності А. Гітлер і Й. Сталін. Фактом стало те, що після вересня 1939 р. розчленована українська територія переважно була об'єднана, щоправда, в межах радянської імперії.

Лінія Керзона стала радянсько-німецьким кордоном. Вона проходила від Карпат у північному напрямку східніше Перемишля, на захід від Рави Руської, на схід від Грубешова, через Устичув, Дорогуськ, Брест-Литовський, Немирів, Ялову та Гродно. Нею частково враховувався етнічний чинник для перерозподілу земель, населених українцями, поляками, білорусами та литовцями. Однак на “стику” територій було надзвичайно важко уникнути істотних вкраплень іншого етносу. Певна частина польського населення опинилась під радянською владою на схід від “Лінії Керзона”, а велика територія, населена українцями, виявилася на захід від “лінії Керзона”, у “Закарпатті”.

Далі розпочалося юридично-правове оформлення нового статусу західноукраїнських земель. Процес розгортався швидко, адже населення Східної Галичини та Волині сподівалося на торжество принципів демократії, свобод і добробуту. Виконало свою негативну роль примусове усунення з політичної арени всіх некомуністичних партій і громадських об'єднань, жорсткий ідеологічний контроль нової влади, масовий тиск радянської пропаганди. Сформовані під радянським контролем 22 жовтня 1939 р. Народні збори Західної України 29 жовтня ухвалили встановити на західноукраїнських землях радянську владу і возз'єднатися з СРСР у складі УРСР. Верховна Рада СРСР рішенням від 1 листопада ввела Західну Україну до складу СРСР, а Верховна Рада УРСР 15 листопада ухвалила возз'єднати її з УРСР.

Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною було актом відновлення історичної справедливості, мало величезне значення для всього українського народу. Це була реалізація думи про злуку.

Радянська влада провела суттєві зміни в соціально-економічній сфері краю, селяни одержали земельні наділи. Ліквідувалося безробіття, розвинулася мережа народної освіти.

Однак встановлення авторитарного режиму на західноукраїнських землях супроводжувалося масовими репресіями, які торкнулися не лише окремих представників місцевого населення, а й певних соціальних груп, насамперед інтелігенції. З осені 1939 р. до осені 1940 р. за політичними ознаками було репресовано, депортовано без суду і слідства і навіть без письмового звинувачення близько 10 % населення Західної України і Західної Білорусі. На листопад 1940 р. із цих регіонів вислали 312 тис. сімей (1 173 1,70 осіб).

Документи засвідчують, що таке масове заслання не було лише окремими зловживаннями чи порушеннями “соціалістичної законності”, як це стверджували тривалий час, а завчасно підготовленим виконанням державної політики.

Трагедією обернулась “радянська” приєднаних земель і для поляків. Справа в тому, що в ході військової акції проти Польщі були взяті в полон або інтерновані тисячі польських офіцерів. Більшість з них походила з інтелігенції – вчителів, лікарів, службовців прикордонної охорони, їх мобілізували на початку війни здебільшого в районах Східної Польщі, й вони фактично не встигли взяти участь у бойових діях. До березня 1940 р. у радянських таборах їх налічувалось 14 376 осіб. Окрім цього, у в'язницях західних областей України і Білорусі утримувалось ще 10 685 поляків. Їх усіх весною 1940 р. розстріляли органи НКВС. Неспростовним доказом причетності керівництва ВКП(б) до цього жахливого злочину є рішення Політбюро ЦК партії від 5 березня 1940 р., яке зберігалось в “Особой папке №1” спеціального архіву загального відділу ЦК КПРС і до останніх років було недоступне для істориків:

“Витяг із протоколу № 13 засідання Політбюро ЦК. Ухвала від 5.ІІІ.40 р.

І. Запропонувати НКВС СРСР: 1) Справи про тих, хто перебуває в таборах для військовополонених, – 14,7 тис. осіб колиш-

ніх польських офіцерів, осадників, поміщиків, поліцейських, розвідників, жандармів і тюремників; 2) а також справи про арештованих і тих, хто перебувають у тюрмах західних областей України і Білорусі в кількості 11 тис. осіб різних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників та перебіжчиків – розглянути в особливому порядку, із застосуванням до них вищої міри покарання – розстрілу.

II. Розгляд справи здійснити без виклику арештованих і без висунення звинувачення, постанови про закінчення слідства і звинувачувального висновку...”.

Про політичну атмосферу та беззаконня, що запанували в Західній Україні, засвідчує засідання бюро Станіславського обкому КП(б)У від 3 вересня 1940 р. Під час розгляду питання судової відповідальності провідний діяч області дав таку директиву: “Я вважаю, що в разі відсутності складу злочину по ворогах народу – петлюрівцях, офіцернах, куркулях, то на суді потрібно безпосередньо створити справу і щоб вони згнили”.

Поширення набули також мародерство, грабунки, які чинили радянські військовослужбовці.

Радянсько-німецький альянс дав результат і в південному напрямку. Інтерес СРСР до Бессарабії та Північної Буковини не зустрічав спротиву Берліна. Адже цей регіон, згідно з таємним додатковим протоколом від 23 серпня 1939 р., входив до “сфери впливу” Румунії. Крім цього, війська Німеччини були зайняті на Західному фронті. За таких умов німцям не залишалося нічого іншого, як погодитися із намірами Москви невідкладно розв’язати “бессарабське питання”, а також не чинити опору радянським претензіям на Північну Буковину, про яку не йшлося в таємному радянсько-німецькому протоколі.

Радянський Союз в ультимативній формі зажадав від Румунії негайного звільнення означених територій. Міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп дав послу Німеччини в Румунії Я. Фабріціусу настанову: “Вам наказується негайно відвідати Міністра закордонних справ і повідомити таке: радянський уряд інформував нас про те, що він вимагає від румунського уряду передання СРСР Бессарабії і північної частини Буковини. Щоб уникнути війни між Румунією та Радянським Союзом, ми може-

мо лише порадити румунському урядові поступитися вимогам радянського уряду”. Бухарест прийняв радянський ультиматум, 28 червня 1940 р. румунські війська покинули ці території.

Внаслідок акції до УРСР було приєднано Північну Буковину, яка разом з Хотинським повітом Бессарабії стала Чернівецькою областю, а також південні повіти Бессарабії, перетворені на Ізмаїльську область. Верховна Рада СРСР та Верховна Рада УРСР виступали лише в ролі статистів рішень, які ухвалювалися кремлівською верхівкою.

Отже, з возз'єднанням у 1939 – 1940 рр. Західної України, Північної Буковини, Хотинського, Акерманського й Ізмаїльського повітів Бессарабії з УРСР завершився важливий етап у боротьбі українського народу за соборність. Однак парадокс полягав у тому, що “збирачами” українських земель були сталіністи – противники української державності.

Щоб підпорядкувати населення новоприєднаних територій у “слухняне зняряддя” своєї політики, радянське керівництво застосувало засоби ідеологічного тиску і методи фізичного терору. Це викликало активний опір, зокрема в молодіжному середовищі. Поступово активізувалася підпільна мережа ОУН, яка завдяки конспіративній побудові виявилася єдиною на західноукраїнських землях політичною організацією, що не лише витримала репресії режиму, а й навіть здобула нових прихильників. Водночас радикальна зміна політичного контексту в Східній Європі і можливість німецько-радянського конфлікту викликали серед керівництва ОУН глибокі розходження і, зокрема, між членами ПУН (А.Мельник, М.Капустянський, Р.Сушко, Я.Барановський, О.Сеник, М.Сціборський та ін.) і молодими революціонерами, котрі прибули з України чи перебували там (С.Бандера, Я.Стецько, Р.Шухевич, Ю.Тимчій-Лопатинський, С.Ленкавський).

Розходження були різні. А.Мельник і його люди в організації націоналістів орієнтувалися на нацистську Німеччину, оскільки не бачили інших союзників. С. Бандера вважав, що національна протибільшовицька боротьба не може залежати від німецьких планів стосовно СРСР і України. Він вимагав, щоб ОУН створила підпільну армію і боролася з будь-якою силою, що стане на шляху українській державності. Головним ворогом вважався сталінський режим, під контролем якого опинилися майже всі укра-

їнські землі. Однак не відкидалася можливість боротьби з Німеччиною.

Молоді лідери зібрались у Кракові і вирішили створити інше керівництво націоналістичного руху. Десятого лютого 1940 р. було сформовано Революційний Провід (РП) ОУН. Його керівництво доручили С.Бандері. Отже, переживши глибоку політичну кризу, ОУН розкололася на початку 1940 р. на два самостійні націоналістичні угруповання: ОУН (революційна) на чолі з С.Бандерою, до якої прилучилася більшість радикальної, молодіжної організацій, і ОУН (мельниківська), що складалася із поміркованих інтегральних націоналістів – прихильників А.Мельника. Висуваючи спільну мету – незалежність України, вони, проте, відрізнялися політичними принципами, стратегією і тактикою. Розходження між двома оунівськими відділами мали згубні наслідки для долі ОУН як монолітного організму, що розраховував на підтримку найширших верств населення.

Розвиток подій на початку Другої світової війни свідчив, що рано чи пізно СРСР буде втягнуто у цей військовий конфлікт, а отже, військові дії поширяться і на його територію. Передбачались різні варіанти обставин для визвольних змагань в Україні. ОУН мусила підготуватися до масштабного розгортання збройної боротьби, тому в її тодішній діяльності провідне місце посідала військово-вишкільна підготовка кадрів. Вона зосередилась головно на західних окраїнних землях, а також у Кракові.

ОУН(р) і ОУН(м) організували в Генеральному губернаторстві, створеному гітлерівцями на окупованих польських землях, низку ідеологічно-політичних і військових вишколів, слухачів яких навесні 1941 р. почали перекидати ближче до ймовірного фронту. “Багато хлопців залишило роботу й виїхало до Генерал-губернаторства, звідки їх висилали до краю, – згадував мельниківець М. Скорупський у книзі “Туди, де бій за волю”. – В повітрі зависла хмара майбутньої війни з советами. Німці перекидали військо, готувалися. Про те, що буде війна, знав кожний смертний... На початку травня 1941 р. відчувалася тиша перед бурею. Українці готувалися до війни. Організації УН – і А. Мельника, і С. Бандери – у великій тайні перед німцями транспортували людей на землі і масово перекидали своїх членів на терен так званий: Г.Г.”

Згідно з угодою бандерівців з головним штабом вермахту і керівником абверу Канарісом, у квітні-травні 1941 р. при німецькій армії як самостійна українська військова одиниця були сформовані Дружини українських націоналістів (ДУН), які налічували близько 700 боєздатних членів і симпатиків ОУН. Для збереження в таємниці їх виникнення до часу війни з СРСР вони повинні були проходити військову службу в підпільних місцях на німецькій території й отримати кодовані німецькі назви – південний відділ “Роланд” під командуванням майора Є. Побігушого та північний – “Нахтігаль” (“Соловейко”) на чолі з сотником Р. Шухевичем. Як стверджує німецький автор П. Леверкюн у книзі “Німецька військова розвідка”, курінь Р. Шухевича був утворений абвером і отримав таку назву тому, що мав “хор, який міг зрівнятися з відомими у світі козацькими хорами”.

Постає питання: на що розраховували оунівці, йдучи на формування цих відділів? Ідейно-теоретична і мемуарна спадщина провідних діячів ОУН і ДУН С. Бандери, Я. Стецька, М. Климишина, Є. Побігушого, М. Кальби та інших дає відповідь на це питання. Політичний сенс їх творення у співпраці з німецькою армією полягав у тому, що ця акція повинна була заманіфестувати волю і становище України, яка під час війни на своїй території сама боролася за самостійність. ДУН мала чинно довести, що Україна готова, крім революційної боротьби, відправити на фронт проти Москви своє військо у спілці з Німеччиною, якщо остання шануватиме державну суверенність України і визнає її як союзника. Остаточна позиція Німеччини стане очевидною лише тоді, коли найменш частина українських земель буде звільнена від більшовиків. При дружньому ставленні гітлерівців до України ДУН мали бути зародком регулярної армії Української держави. На випадок негативного розвитку подій (це також не відкидали) залишалася б одна практична користь – сучасне вишколення стрільців, підстаршин і старшин, які повинні були знайти спосіб повернутися у підпілля. Передбачалося також зведення у перспективі “Нахтігалю” і “Роланду” в одному місці, щоб у відповідний момент спрямувати їх на протинімецький і протирадянський фронти. Водночас йшлося про перетворення ДУН у своєрідний пункт для тих бійців – українців Червоної армії, які з початком воєнних дій або перейдуть на бік Німеччини, або потраплять у полон.

Обидві сторони сподівалися отримати вигоду від цієї неординарної угоди. Оунівці прагнули мати якомога більше військово вишколених людей; представники ж вермахту, безумовно, розраховували на пропагандистський вплив на населення невеличкого “українського легіону”. Як зазначає В. Косик, у цій справі фактично йшлося про те, хто кого більше перехитрує, оскільки обидві сторони взаємно приховували плани. Справжні наміри німців не узгоджувалися з принципами домовленості. У свою чергу ОУН С. Бандери не виявляла наміру скористатися з цієї домовленості, щоб досягти власних цілей. Ця угода ОУН з нацистами, як і попередні, загалом відповідала практиці, що склалася на міжнародній арені у другій половині 30-х років ХХ ст. З А. Гітлером намагалися порозумітися уряди багатьох країн Європи. Сталінський уряд, як уже згадувалося, навіть уклав з німецькими верховодами пакет таємних договорів, що з погляду міжнародного права вважалися і вважаються злочинними. І все це робилося з метою використати Німеччину в своїх інтересах, “переграти” А. Гітлера у великій політичній грі. Тому немає правових підстав тлумачити як “чорну зраду” порозуміння оунівського керівництва з нацистськими ватажками. Адже оунівці не присягалися на вірність радянській владі. Питання ж про те, чи зраджували вони свій народ, йдучи в ім’я своєї ідеї на союз з Третім Рейхом, такою ж мірою стосується Й. Сталіна з В. Молотовим.

Аналіз ідейно-теоретичної та мемуарної спадщини проливає світло на обізнаність активістів ОУН зі справжніми німецькими намірами стосовно України і дає право стверджувати, що їхні уявлення про останні аж до липня 1941 р. були переважно абстрактними, загальними і суперечливими.

2. Україна між двома тоталітарними режимами

Публікації останнього часу підтверджують: прагнучи зберегти за собою здобутки 1939–1940 рр., Й. Сталін робив усе, щоби за умов німецько-радянської війни, яка назривала, забезпечити можливість активного їх захисту – дипломатичного та військового. І йшлося тоді не стільки про безпеку кордонів СРСР, скільки про закріплення вже досягнутої геополітичної переваги в Східній

Європі, а відтягування війни з Німеччиною було одним з тактичних заходів для досягнення цієї мети.

Радянське керівництво, ведучи таємну дипломатичну гру проти А. Гітлера, уникаючи спроби Англії зіштовхнути Німеччину та СРСР у несприятливий для Радянського Союзу момент, всіляко умиротворюючи з тією метою Берлін, розробляло активну наступальну стратегію. Такий підхід засвідчував, що у Москві діляли цілком у дусі часу, рішуче, масштабно, ініціативно. І головна помилка Й.Сталіна та його вина перед країною, на думку А.Сахарова, полягали на цьому етапі й за тодішніх умов не в тому, що СРСР належно не підготувався до оборони (він до неї і не готувався), а в тому, що радянському керівництву – і політичному, і військовому – вже було неможливо наступальні сили привести у повну готовність і воно не вжило екстрених заходів для мобілізації країни й армії у стан максимальної бойової готовності. Превентивний удар врятував би Радянському Союзу мільйони життів і, можливо, привів би набагато раніше до тих самих політичних результатів, які розорена, голодна країна здобула 1945 р., встановивши переможний прапор над рейхстагом. І те, що такого удару завдано не було, а наступальна доктрина, ретельно розроблена в генеральному штабі Червоної армії, яку почали енергійно запроваджувати у травні-червні 1941 р., не була реалізована, можливо, є однією з основних історичних помилок Сталіна. Оцінюючи дії диктатора напередодні 22 червня 1941 р., Ю.Геллер пише: перед реальною загрозою німецького нападу на СРСР він злякався, запанікував, і його рішення стали не “тяжкими помилками”, а зрадою інтересів країни і народу. Пробудження було жорстоким, помилка – колосальною, ціна, заплачена за неї народами, – величезною.

Німеччина, Італія, Румунія, Угорщина, Словаччина і Фінляндія зосередили на кордоні з СРСР 190 дивізій з 5,5 млн солдатів і офіцерів. На світанку 22 червня 1941 р. без оголошення війни вони почали наступ одночасно на трьох стратегічних напрямках. Група армій “Північ” мала на меті захоплення Ленінграда, найпотужніша група армій “Центр” наступала на московському напрямку, а завданням групи армій “Південь” було оволодіння Україною.

У нацистських планах Україні відводилось особливо важливе місце. У переддень нападу на СРСР, 21 червня 1941 р., А. Гі-

тлер довірливо писав італійському диктатору Муссоліні: “Насамперед я сподіваюсь, що нам вдасться забезпечити на тривалий час спільну продовольчу базу на Україні. Ця країна стане основним постачальником тих ресурсів, які нам знадобляться у майбутньому”.

Важливе геополітичне становище України в центрі Європи слугувало навіть підставою для тверджень, що цей гігантський конфлікт був фактично конфліктом за володіння Україною. Проте, безперечно, завоювання республіки, яка на той час уже об'єднувала майже всі українські землі й територія якої становила 560 тис. км², було частиною, хоч і надзвичайно важливою, загарбницьких планів нацистів.

Україні судилося першій пізнати всі жахи гітлерівської навали. Перед світанком 22 червня 1941 р. світ ще не знав про початок найкривавішої і найзгубнішої з усіх воєн, а в Житомирі, Києві й Одесі, над якими несподівано з'явилися бомбардувальники люфтвафе, вже проливалася невинна кров.

Група “Південь” під командуванням генерал-фельдмаршала Г. фон Рундштедта складалася з трьох німецьких і двох румунських армій, а також танкової групи та механізованого корпусу угорської армії. Всього у Г. Рундштедта було 57 дивізій і 13 бригад, підтримуваних четвертим повітряним флотом Німеччини і всією румунською авіацією.

Групі армій “Південь” протистояли 80 дивізій Київського особливого й Одеського військових округів, розгорнутих у перший день війни відповідно у Південно-Західний і Південний фронти. Ці фронти за живою силою і технікою відчутно переважали противника. Зокрема, вони мали 5 625 танків проти 850 у групі армій “Південь” і 2700 літаків проти 1300.

Однак уся ця перевага була перекреслена відразу після початку воєнних дій. У складі Південно-Західного фронту в перші години війни 66 аеродромів зазнали бомбового удару, внаслідок чого було виведено з ладу 579 літаків. Залишилося тільки 359 машин, придатних до бою, і вони змушені були перебазуватися в далекі тиллові аеродроми. Так ворог досяг цілковитого панування у повітрі.

В перший тиждень війни в районі Луцьк – Броди – Дубно розгорнулася танкова битва. Оснащені переважно машинами заста-

рілих конструкцій, радянські танкові корпуси зазнали втрат, які перевищували німецькі у 20 разів.

Червоноармійці, озброєні трилінійками, не могли боротися на рівних з німецькими автоматниками. Не маючи досвідченого керівництва, вони потрапляли у “котли” ворога, який швидко просувався вглиб України.

Вдершись в Україну, фашистські загарбники приступили до реалізації зловісних планів перетворення краю на колонію. На засіданні у А. Гітлера 16 липня 1941 р., де розглядалося питання про українські території, були присутні найвищі чини Німеччини: райхсляйтер А. Розенберг, райхсміністр О. Ламмерс, маршал В. Кейтель, райхсмаршал Г. Герінг і заступник фюрера по партії М. Борман. А. Гітлер, зокрема, зазначив, що “Крим повинен бути звільнений від усіх іноземців і заселений німцями. Також староавстрійська Галичина стане територією Рейху...” Розглядалися територіальні домагання Румунії на Бессарабію й Одещину.

А. Гітлер 17 липня підписав декрет, за яким Галичина переходила до Генерального губернаторства (окупована німцями частина Польщі). Румунія як нагороду за участь у блискавичній війні проти СРСР одержала Північну Буковину й оголосила її румунською територією. Згідно з німецько-румунським договором від 19 липня 1941 р., до Румунії переходила Одещина та прилегли землі аж до річки Південний Буг, названі Трансністрією.

Українська громадськість з осудом поставилася до факту нового розчленування території України. Націоналістичні кола ОУН(м) та ОУН(б) вперше вдалися до методу збирання підписів під листами до окупаційної влади з вимогами переглянути рішення стосовно українських територій. Однак німецька влада проігнорувала ці звернення.

Після нападу Німеччини на СРСР бурхливу діяльність розгокнули бандерівці. Подальше завдання вони бачили в тому, щоб після відступу радянських військ негайно заволодіти Києвом, де згідно з планом Проводу мало бути проголошено відновлення Української держави, створення її уряду. Легіон під командуванням Р. Шухевича, скинувши німецькі мундири, став би у Києві основою для створення Української національної армії. Щодо Львова, то тут мали намір створити Крайове правління Західної України, очолюване Я. Стецьком.

Однак політичні події відбувалися іншим темпом і в іншому напрямі, ніж можна було сподіватися. Заява А. Гітлера 22 червня з нагоди початку східної кампанії, швидке просування завойовників вглиб України, їх небажання вести переговори з ОУН на будь-якому рівні, тактика ні до чого не зобов'язуючих туманних обіцянок і натяків не давали жодних підстав вважати, що верховоді Третього Рейху сприятимуть відновленню української державності й, більше того, що оунівцям вдасться проголосити це відновлення як державний акт у Києві.

Бандерівське керівництво, за словами одного з керівників ОУН Я. Стецька, все більше усвідомлювало, що справжня самостійна політика мусила йти шляхом власної ініціативи; ОУН мала на меті використати сум'яття перших днів окупації, коли Червона армія покинула Львів, а німецька ще не встигла сформувати постійні органи управління, негайно проголосити відродження Української держави.

За таких обставин увечері 30 червня 1941 р. на загальних зборах у будинку товариства “Просвіта” у Львові Я. Стецько зачитав Акт проголошення української державності. Тут було сказано, зокрема, що волею українського народу ОУН проголошує відновлення держави, за яку поклали голови цілі покоління найкращих синів України. Документ закликав населення не складати зброї доти, доки на всіх українських землях не буде створена суверенна українська влада. На зборах зачитали декрет про створення Державного правління, головою якого був призначений Я. Стецько. Проголошення української державності викликало вибух скаженої люті А. Гітлера, який планував перетворити Україну в німецьку колонію, пояснюючи при цьому міжнародному товариству, що її народ бажає бути під зверхністю Третього Рейху. Зіткнувшись із рішучою відмовою відкликати Акт і саморозпустити уряд, гітлерівці заарештували і кинули до в'язниці, а потім перевезли до концтабору в Заксенхаузен усіх тих, хто брав участь у львівських подіях. Окрім того, вони провели арешт членів ОУН майже в усій Європі, в тому числі Україні, Польщі, Німеччині, Австрії, Чехословаччині. Для нацистської верхівки події в Україні були несподіванкою і викликали неспокій щодо наслідків політичних дій ОУН. Гестапівське керівництво розіслало 25 листопада таємний наказ такого змісту: “Незаперечно встановлено, що

рух С. Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху С. Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники...” Така позиція Рейху змусила ОУН(р) піти у підпілля і заново відтворити центральний провід у складі М.Лебеда, І.Гриньоха, І.Климіва-Легенди, Л.Ребета.

Отже, Акт проголошення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові означав відчайдушну спробу українських патріотів поставити німецьку окупаційну владу перед доконаним фактом і підштовхнути її до визнання законності цього кроку. Драма уряду та його поводитирів лише розпочиналася. Окупанти не дали їй “дихнути” повітрям незалежності, задушивши її в зародку.

Іншою спробою заявити про присутність українського господаря на власній землі було створення в Києві 5 жовтня 1941 р. Української національної ради. Однак уже впродовж найближчих тижнів німецькі окупанти застосували проти неї репресії, внаслідок чого деякі з творців цієї установи заплатили життям і згадана рада фактично припинила діяльність як самостійний провідний український політичний фактор.

Дізнавшись про реакцію берлінських властей на львівські події 30 червня 1941 р., Р.Шухевич – політичний керівник обох частин ДУН – надіслав командуванню вермахту заяву про те, що у зв’язку з арештом Державного правління України і провідника ОУН Український легіон не може більше залишатися у складі німецької армії.

Десь у середині серпня “Нахтігаль” отримав наказ повернутись до Нойгаммера, де він був роззброєний і припинив існування. Особовому складу було запропоновано продовжити вишкіл до вирішення його долі.

Щодо південного відділу ДУН–“Роланду”, то, закінчивши вишкіл дещо пізніше, він через місяць після початку війни був перекинутий через Румунію до Одеси, однак участі у бойових діях не брав, оскільки також у середині серпня його зняли з фронту, роззброїли, а отже, як і “Нахтігаль”, він припинив існування.

Впродовж кількох тижнів доля легіону була предметом суперечок між командуванням німецької армії та Міністерством схід-

них територій. У результаті його бійцям надали право офіційного вибору: підписати з німецькою адміністрацією однорічний контракт для боротьби з радянськими партизанами або погодитись на роль важкого і часто злиденного життя іноземних робітників у Німеччині, оскільки гітлерівці попередили, що їм заборонено повертатися в Україну, або перейти у диспозицію гестапо як політичні в'язні.

Після тривалих дебатів усі офіцери та більшість бійців вирішили залишитись на військовій службі, сподіваючись, що їх все-таки відправлять в Україну.

У Франкфурті на Одрі відбулась реорганізація Українського легіону, командиром якого було призначено майора Є.Побігущого, його заступником – Р.Шухевича. Новий підрозділ дістав порядковий номер – 201-й батальйон охоронної поліції. Він передавався у розпорядження останньої як формація на спеціальних правах, що не братиме участі у поліцейських, а лише в охоронних акціях і буде відряджена не в Україну, а “тимчасово” на територію Білорусі на найважче завдання: боротьбу з радянськими партизанами у трикутнику Могильов – Вітебськ – Лепель. У середині березня 1942 р. 650 українських вояків вирушили залізницею через Польщу до Білорусі, де мали замінити батальйон латишів, яких перевели в Україну.

У грудні 1942 р. українські вояки відмовилися продовжити контракт і були відправлені на батьківщину. Стрільців і підстаршин спершу всіх відпустили по домівках, однак невдовзі вилучували і тих, хто не втік або не пішов до УПА, і відправляли в концентраційні табори.

Відразу після приїзду до Львова німецькі поліцаї оточили старшин, посадили в машину і повезли до в'язниці, де утримували до весни. Лише Р.Шухевичу та ще декільком із затриманих удалося перехитрити німців і зникнути з перону.

З середини липня 1942 р. уся територія України була захоплена ворогом. А. Гітлер розглядав Україну (як уже згадувалося) не як етнічну чи національну одиницю, а лише як країну великих економічних можливостей, які можна використати в інтересах Німеччини. Загарбники застосували три форми адміністративної організації захоплених територій: приєднання до існуючих держав, громадянська адміністрація і військова адміністрація.

Водночас, коли Німеччина розробляла плани колонізації України, Румунія заявила про своє “історичне право посідання Півдня України від Буковини до Одеси”. За участь у війні А.Гітлер задовольнив територіальні претензії союзника. Нова румунська провінція під назвою “Трансністрія” складалася з Одеської, південних районів Вінницької і західних районів Миколаївської областей. До складу Румунії були також введені Чернівецька й Ізмаїльська області.

З лютою жорстокістю окупаційна румунська влада розпочала репресії проти українців, заборонила будь-яке українське суспільне життя. Виявляючи “турботу” про устрій інших регіонів України, диктатор Антонеску просив німців обмежити її розміри, “не створювати великого слов’янського регіону на румунському кордоні”. Румунський посол у Німеччині 21 липня 1941 р. передав прохання свого уряду про те, щоб “майбутня Українська держава (якщо вона буде створена) не була надто велика, бо Україна з 40-мільйонним населенням чинитиме тиск на Румунію та інші європейські держави”. Посол особливо просив гітлерівську верхівку, щоб Галичину не приєднували до України, а зробили частиною Німеччини, тоді можна було б мати “прямий зв’язок між Німеччиною і Румунією”. Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області утворили “Дистрикт Галіція”, який адміністративно підпорядковувався Генерал-губернаторству (воно об’єднувало значно більшу частину польських земель). Правобережна Україна, значна частина Лівобережної України і південні райони, що безпосередньо прилягали до Криму, утворили “Рейхскомісаріат України” з громадянською адміністрацією. Східні райони України до узбережжя Азовського моря, як і Кримський півострів, перебували під військовою адміністрацією.

В Україні нацисти створили понад 230 “фабрик смерті”, концтаборів, у яких винищували мирне населення та військовополонених. Найбільші концтабори були у Києві, Львові, Дніпропетровську, Кіровограді. Незважаючи на їхню “плідну діяльність”, вони не набули міжнародного розголосу, подібно Бухенвальду, Майданеку або Освенциму. Цілому світу відомі Лідіце, Хатинь, Орадур, спалені з усіма жителями за опір окупантам. Та хто у світі знає, що в Україні таких сіл налічується понад 250 (97 – на Волині, 32 – у Житомирській області, 21 – у Чернігівській, 17 – у

Київській та ін.)? Це села-воїни, що піднялися до помсти ворогові за його жорстокості.

Застосовуючи практику стовідсоткового геноциду (голокосту) до єврейської нації, гітлерівці і в Україні почали саме з цієї акції. Відразу після захоплення Києва нацисти здійснили виняткову (навіть у їх страхітливій практиці) операцію зі знищення в урочищі Бабин Яр за кілька днів 50 тис. євреїв, переважно жінок, дітей і літніх людей. Після цього Бабин Яр став місцем регулярних (двічі на тиждень) розстрілів упродовж усього періоду окупації. Тут було знищено в фатальному підсумку понад 200 тис. громадян різних національностей. А всього в Україні відомо не менше 250 місць масових розстрілів.

У жахливих умовах опинилися радянські військовополонені. За даними німецької статистики, до кінця 1941 р. у полон вермахту потрапило понад 2,4 млн бійців і командирів Червоної армії. Загальна кількість військовополонених на 1 листопада 1944 р. становила 5,7 млн осіб. Радянська держава про них зовсім не дбала, адже Сталін вважав полонених зрадниками і відкидав посередництво нейтральних країн, спрямованих на полегшення їхньої долі. У німецьких таборах смерті вони гинули від нестерпних умов і голоду. Головнокомандувач німецьких військ в Україні генерал Кітцингер доповідав фюреру, що на його території щоденно помирає 2 тис. військовополонених. В Україні було 180 таборів, у яких загинуло 1366 тис. військовополонених.

Після провалу “бліцкригу” внаслідок постійних мобілізацій виникла гостра нестача робочих рук у народному господарстві Третього Рейху. Тому гітлерівці широко використовували працю населення окупованих країн. До Німеччини з Радянського Союзу було вивезено 2,8 млн молоді – робітників зі Сходу (остарбайтер), зокрема з України – 2,4 млн осіб.

Отже, пограбувавши Україну, розшматувавши і розмежувавши її штучними кордонами, встановивши незаний за жорстокістю окупаційний режим, гітлерівські слов'янофоби сподівалися назавжди розтоптати українську державність, підірвати єдність, волю і силу українського народу до організованого опору.

Відповідь населення на фашистський геноцид була одна – масовий рух опору. Серед різних форм народної боротьби у тилу

ворога, що наприкінці 1942 р. велася, по суті, у всіх районах України, найактивнішою були збройні партизанські дії.

Найбільші партизанські з'єднання діяли у лісистих північних районах України, і пов'язані вони з іменами С.Ковпака, О.Федорова і О.Сабурова. Історики В.Даниленко, В.Замлинський і С.Кульчицький звернули увагу на те, що дані Українського штабу партизанського руху про чисельність радянських партизанських загонів і результати їхньої бойової діяльності перебувають у разючій невідповідності з німецькими джерелами. Зокрема, за даними штабу, у 1943 р. на окупованій території України діяло понад 300 тис. партизанів, у тому числі 29 з'єднань і 83 загоны загальною чисельністю 43,5 тис. бійців, з якими підтримували зв'язок. За німецькими даними, чисельність радянських партизанів не перевищувала тоді 50 тис. бійців. Безумовно, у німців не було підстав для істотного заниження кількості партизан, водночас УШПР прагнув подати результати своєї роботи у найкращому вигляді.

Суперечності у статистиці аніскільки не знижують значення партизанського руху як одного з фронтів, що зумовив остаточну перемогу Червоної армії. Радянські партизани, у тому числі й українські, зробили в цю перемогу безсумнівний внесок. За німецькими даними, вони відволікали до 10% сил вермахту на Східному фронті.

Окрім партизанського руху, керованого більшовиками, на окупованій території розгортався український національний рух опору. Хоча війну між СРСР та Німеччиною провід ОУН(р) оцінював як боротьбу “двох імперіалізмів за оволодіння Україною”, вважалось, що, оскільки Радянський Союз війну програв, виборювати незалежність доведеться у Німеччини. Саме під антинімецькими гаслами розбудовуються національні збройні формування – Українська Повстанська Армія, підпільні боївки в селах. Керівництво ОУН вважало: у випадку перемоги Німеччини над Радянським Союзом вона буде настільки знесилена, що новостворене українське військо зможе вигнати окупантів і заснувати незалежну Українську державу.

Водночас ОУН робилися спроби з допомогою так званих похідних груп, які склалися з досвідчених організаторів і пропагандистів, поширити вплив на східні та південні області, розгор-

пути там мережу підпілля. На відміну від комуністичного підпілля гестапівці називали націоналістичних нелегалів “українським рухом опору”. В одній з оунівських листівок, конфіскованих гітлерівською поліцією безпеки і СД, зазначалося: “Ми боремося за Українську державу, а не за чужий імперіалізм. Ми повинні берегти наші сили, бо ми впевнені, що війна у своїй кінцевій фазі надасть нам державу...”. Німці застосовували жорстокі репресії проти цих провідників самостійництва.

ОУН(р) після розгрому німцями українського уряду в Львові в липні 1941 р. перейшла на позиції політичного та силового протистояння з окупаційною владою аж до її витіснення з території України. З другої половини 1941 р. і до осені 1942 р. накопичувалися сили, визначалися нові принципи боротьби та головні противники, створювалася організаційна інфраструктура руху опору.

У жовтні 1942 р. формування Української Повстанської Армії під егідою ОУН було завершено. Це означало новий якісний щабель боротьби за незалежність. На арену боротьби вийшла потужна збройна формація, що мала чітку структуру, стратегію і тактику, привабливу самостійницьку ідеологію, масову підтримку населення. Поступово УПА поширила ареал дій на Галичину, Буковину, Поділля, Закерзоння та інші регіони. УПА виступила не просто як збройна сила народу, вона взяла на себе функцію органів державної влади, зокрема встановлення та розвиток зовнішніх зв'язків.

УПА розгорнула оборонні бойові операції проти німецьких окупантів, які не могли примиритися з існуванням неконтрольованих ними збройних структур. Завданням УПА був також захист цивільного українського населення від німецьких каральних загонів і наскоків озброєних ватаг польських шовіністів.

ОУН надавала великого значення зовнішнім зв'язкам і в міру можливості розвивала їх форми та методи своєрідних дипломатичних акцій. Дії ОУН-УПА різнилися залежно від конкретної ситуації, що складалася до появи нових чинників. Основні напрямки дій:

1. Вироблення основних положень зовнішньої політики України, визначення принципів майбутніх відносин не лише з державами, а й з народами інших країн.

2. Намагання укласти угоди про перемир'я з військовими частинами країн-союзниць Німеччини, Угорщини, Румунії та ін.

3. Формування національних загонів у лавах УПА з добровольців – представників різних національностей, що були в СРСР.

4. Згуртування всіх поневолених і загрожених російським більшовизмом народів Східної Європи й Азії до спільної боротьби за самовизначення та незалежність.

5. Пошук історичного примирення з поляками на принциповій основі визнання єдності всіх етнічних українських земель та незалежності України.

6. Спроби досягти не політичних, а ситуативних місцевих домовленостей про перемир'я з німецькими військовими частинами під час їх відступу, передання певної кількості зброї та спорядження для УПА.

7. Апелювання до світової громадськості з викриттям злочинів більшовизму та пропагандистським поясненням мети ОУН-УПА.

У політичних постановках 2-ї конференції ОУН, що відбулась у квітні 1943 р., йшлося про відмову від другорядних фронтів і розгортання боротьби на вирішальних ділянках – антибільшовицькій та антигітлерівській. “В теперішній момент, – зазначалося в постанові, – вважаємо самим головним фронтом фронт боротьби з московським імперіалізмом, під якою маркою він не виступав би (білогвардійщини, керенщини, більшовизму, слов'янофільства чи їм подібних)”. У постанові наголошувалося: “Московсько-більшовицькій концепції інтернаціоналізму й німецькій концепції так званої “Нової Європи” ми протиставляємо міжнародну концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом – “Свобода народам і людині”.

У серпні 1943 р. відбувся III надзвичайний Великий Збір ОУН(р). Відмовляючись від ідеології інтегрального націоналізму, він задекларував рівні політичні права всім громадянам України незалежно від національності і наголосив на необхідності демократизації суспільства. Керівництво ОУН(р) завершувало переорієнтацію на демократичні режими США й Англії. Проголошувалася боротьба на два фронти: проти вермахту і Червоної армії, але другий противник розглядався як небезпечніший. Ак-

центувалося на необхідності масових мобілізацій в УПА серед населення всієї України. У галузі міжнародної політики постановва висувала таке завдання: "... наші цілі вийшли поза межі України, та зв'язавши нашу боротьбу за Українську Суверенну Соборну державу з боротьбою інших поневолених або загрожених імперіалізмом народів, зокрема народів Сходу, Прибалтики, Балканів, маємо пропагувати й реалізувати наше гасло свободи народам і людині й право кожного народу на самостійні національні держави та протиставитись реакційним концепціям і планам імперіалістів". У тексті постанови були закладені основоположні принципи міжнародного права й співжиття – обстоювання свободи і демократії, права кожного народу на самовизначення.

Особливістю руху опору в Україні була наявність двох протилежних сил – радянської та національної, як і факт розколу української нації ідеологічною барикадою. Однак є підстава стверджувати і те, що більшість народу не сприйняла націонал-соціалістичної ідеології: українці зайняли однозначно ворожу позицію до окупантів та їх пособників. Це створювало сприятливі умови для всеукраїнського руху опору, який з 1943 р. досяг найбільшого розмаху і розхитував увесь "новий порядок" в Україні.

В зовнішній політиці УПА віддавала пріоритет єднанню народів в антигітлерівській боротьбі, бо це була запорука успіху. В листопаді 1943 р. УПА звернулася до вояків національних батальйонів та представників різних народів і народностей СРСР з обґрунтуванням необхідності створення національних держав. Вони адресувалися білорусам, узбекам, казахам, туркменам, таджикам, башкирам, татарам, черкесам, кабардинцям, осетинам, чеченцям, адигейцям, лезгинам, інгушам, "народом Волги, Уралу, Сибіру та народам Азії".

Серед політико-пропагандистських акцій УПА важливе місце займає Перша конференція поневолених народів Сходу Європи та Азії, яка відбулася в листопаді 1943 р. в лісі на Житомирщині. У конференції взяли участь 39 делегатів, які представляли 13 народів. Хоча невелике число учасників конференції, вона мала велике політичне значення. Учасники конференції вітали боротьбу народів Східної Європи та Азії проти німецького імперіалізму й висловлювали повну солідарність із цією боротьбою. Кон-

ференція започаткувала Комітет поневолених народів і закликала до створення національних повстанських армій. Опублікована відозва конференції проголошувала, що після війни новий лад “мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнографічній території”. Отже, боротьба УПА могла стати детонатором широкомасштабних рухів інших народів за свободу та незалежність.

На початку 1944 р., коли сталінські репресії зачепили цілі народи півдня СРСР, УПА була практично єдиною військовою організацією, що прорвала завісу таємничості над цим великим злочином і засудила депортації 300 тис. чеченців та 180 тис. кримських татар.

УПА поступово виробила аргументовану позицію у питанні ставлення до російського народу, розрізняючи російське населення й правлячі кола. ОУН-УПА підкреслювала, що бореться не проти російського народу, а за визволення України від гніту “російсько-більшовицьких загарбників”. Тому робила висновок: “Російський народ – наш безпосередній сусід, з ним у нас багато спільних інтересів, співпраця наша може розвиватися дуже успішно, якщо вона буде будована не на імперіалістичних взаєминах, а на дружбі та рівноправності”.

Гострою виявилася проблема відносин українського і польського населення. Історичні нашарування, національні образи, шовіністичні амбіції частини поляків густо обплели цю проблему в умовах воєнного конфлікту. Відбувалося взаємне винищення на Волині українського і польського населення, яке ввійшло в історію як “волинська різня”.

За деякими джерелами, винищення українців почалося ще з 1942 р. на землях, що межували з етнографічною польською територією (Грубешів, Холм, Володава й інші райони на захід від річок Буг і Сян). Від 1942 до 1943 р. було вбито понад 2 тис. українців. З серпня-вересня 1943 р. польські акції поширилися далі на схід, у райони Галичини, а також Волині, де антагонізм між українцями і поляками поглиблювався, з одного боку, присутністю про радянських польських партизанів, а з іншого – використанням окупантами польської поліції у репресіях проти українців.

Військове командування польського опору розробило план повстання до приходу Червоної армії, аби захопити владу і по-

ставити Москву перед фактом, що на західноукраїнських землях відновлено польський суверенітет. “Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення самостійної держави, – йшлося в одному з його документів 1943 р. – Одначе заявляємо, що не відмовимось від східних земель Речі Посполитої”. У польських планах стосовно цієї території українці розглядалися ворогами, яких треба знищувати. Таке формулювання питання позбавляло вибору українців, котрі боролися за незалежну державу в її етнічних кордонах.

У свою чергу бандерівці вирішили деполонізувати Західну Україну. Поступово, село за селом, вони повідомляли “про те, що за 48 годин поляки повинні вибратися за Буг чи за Сян, інакше – смерть”; від емігрантського польського уряду з Лондона йшли накази “полякам не рушити з місць”, бо з їхнім виїздом Польща втратить Волинь. Люди були на роздоріжжі – одні тікали, інші чекали польського війська, а тим часом починалась різня.

Намагаючись припинити взаємне кровопролиття і знайти ґрунт для антинімецької й антирадянської співпраці, оунівці пішли на переговори з представниками емігрантського уряду В.Сікорського, обіцяючи поки що не порушувати проблему українсько-польського кордону. “Польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу – в інтересі більшовицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищення українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями, – зазначалось у заяві ОУН у жовтні 1943 р. – Провід ОУН самостійників-державників осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не надходили б, і закликає все українське населення бути пильним до ворожих інспірацій та дотримуватись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу”.

Проте на перешкоді домовленості українського і польського підпілля було їх категоричне небажання відмовитися від претензій на західноукраїнські землі.

У 1943 – 1944 рр. УПА і Служба безпеки (СБ) ОУН(р) проводили жорстоку боротьбу з польськими збройними формуваннями, підпорядкованими емігрантському урядові – Армією Крайовою

(АК). Ця боротьба розпалювалася й німецькою адміністрацією, якій була вигідна ворожнеча двох пригноблених народів. “Ми стверджуємо, – наказував ще 5 червня 1942 р. генерал-губернатор Г. Франк, – що в інтересах німецької політики між поляками і українцями повинні підтримуватися напружені стосунки”. І це гітлерівцям, на жаль, вдалося. Боротьба набула ознак етнічної чистки, під час якої винищували дітей і жінок за одну лише національну приналежність. Аківці вирізували беззахисне населення українських сіл на Холмщині, оунівці знищували польські села на Волині, проливаючи невинну кров, що поглиблювало ворожнечу між двома народами. “На всьому Поліссі та великій частині Волині, – розповідав очевидець, – літом 1943 р. витворилася така ситуація, якої собі бажав Й. Сталін. Вночі кругом заграва, бо бандерівці випалюють майно поляків та “бульбівців” як зрадників. Вдень кругом заграва, бо німці з поляками й узбеками випалюють українські села та вистрілюють народ за бандитизм. Іншої ночі більшовицькі партизани з поляками допалюють решту українських сіл, що їх не випалили німці за дня. Куди не глянь – вогонь. Куди не повернись – трупи і кров...”.

Еміграційний польський уряд в Лондоні жодного разу не підтверджував право українців на державність на своїй етнічній території. Більше того, він вважав, що саме йому мають бути передані західноукраїнські землі у випадку їх визволення від німецьких окупантів і на всій визволеній польській території повинні розташовуватись американські й англійські війська для гарантії незалежності Польщі. На визнанні довоєнного кордону Польщі наполягав польський посол у листі до державного секретаря США К. Хелла напередодні конференції міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії 19–30 жовтня 1943 р., яка займалася підготовкою “зустрічі у верхах” провідних країн антигітлерівської коаліції.

Проблему кордонів Польщі обговорювали на конференції в Тегерані. Була схвалена пропозиція Й. Сталіна “пересунути” кордон Польщі на заході до річок Одеру і Нейсе, а на сході визнати кордон по “лінії Керзона”. З цією пропозицією погодився У. Черчилль. Принципово погоджувався з цією ідеєю й Ф. Рузвельт, хоча утримався від публічних заяв у зв’язку з наближенням президентських виборів у США.

Для розв'язання “польського питання” на свою користь Москва створила альтернативний польський уряд, прорадянський за своїм значенням і політикою. Так виник Польський Комітет національного визволення (ПКНВ), проголошений на визволеній польській території в Любліні 22 липня 1944 р. Делегація ПКНВ 26 липня 1944 р. підписала з урядом СРСР таємний договір, що зафіксував “лінію Керзона” як основу радянсько-польського кордону. Крапку поставив договір про кордони, підписаний у Москві 16 серпня 1945 р. представниками Польщі та СРСР. Перетворена на державний кордон, “лінія Керзона” захистила і завжди захищатиме від будь-яких випадковостей етнічну територію українського народу. Водночас “одержавлення” цієї лінії трагічно позначилось на долі українських земель, які залишились по той бік кордону – Підляшшя, Посяння, Холмщина, Лемківщина. Це була сталінська компенсація за соціалістичний вибір Польщі.

Отже, під час Другої світової війни в Україні існувало чотири політичні сили: німецька окупаційна влада; комуністичний підпільний і партизанський рух; польський підпільний і партизанський рух; український самостійницький підпільний і партизанський рух. Лише польське підпілля на Волині та комуністичний рух час від часу співпрацювали проти українського самостійницького підпілля, але робили це без взаємної довіри.

3. Україна у міжнародних відносинах на завершальному етапі війни

Із відкриттям другого фронту світова війна переходить у завершальну фазу. Швидко розвіялись надії Німеччини на її перемогу. Капітулювали Італія, Фінляндія, Румунія та Болгарія. Уже в нікого не виникало сумнівів про перевагу країн антигітлерівської коаліції, які активно розгортали процес влаштування післявоєнного світу.

Великий внесок у воєнні зусилля СРСР для розгрому фашистської Німеччини та її союзників зробила Україна. Українці становили п'яту частину Збройних сил СРСР. За останніми оцінками, Україна втратила близько 14 млн громадян. Географічне становище й економічний потенціал України стали причиною за-

пеклої боротьби за неї з двох сторін. Великий смерч двічі проко-
тився її територією. Дослідники доводять, що саме в Україні ви-
рішувалася доля Другої світової війни.

Вирішальних ударів Німеччині було завдано і на радянсько-
німецькому фронті, й на Західному плацдармі воєнних дій. Од-
нак німці зазнавали певного тиску також від українського зброй-
ного підпілля ОУН - УПА. Внаслідок цього наприкінці війни зріс
міжнародний авторитет України, посилилася увага до долі укра-
їнського народу.

За таких умов міжнародно-політичної ситуації Москва вирі-
шила використати “українське питання” у своїх цілях. В.Молотов
1 лютого 1944 р. у доповіді на сесії Верховної Ради СРСР “Про
перетворення наркомзаксправ із загальносоюзного в союзно-рес-
публіканський наркомат” зазначив, що союзні республіки ма-
ють чимало специфічних потреб, які не можуть повною мірою
охопити загальносоюзне представництво за кордоном, а отже,
питання про вихід на зовнішню арену для цих республік має жит-
тєве значення. Відповідно був прийнятий закон про надання со-
юзним республікам повноважень у сфері зовнішніх відносин.
Союзні республіки отримували право вступати в безпосередні
відносини з іноземними державами, укладати з ними угоди й об-
мінюватися дипломатичними та консульськими представниками,
а також мати свої республіканські військові формування.

Для таких дій СРСР мав чимало мотивів, а саме:

1. СРСР подолав зовнішньополітичну ізоляцію, здобув пре-
стиж впливового члена антигітлерівської коаліції і для майбут-
ніх дій на світовій арені потребував поліпшення іміджу. Москва
прагнула хоча б зовні не бути подібною до німецького тоталіта-
рного режиму, проти якого воювали союзники.

2. В той період починалися дискусії про утворення міжнарод-
ної організації безпеки, а СРСР хотів ввести до неї суб'єктів феде-
рації, щоб одержати більшу кількість голосів.

3. У роки війни було зруйновано чимало штучних бар'єрів між
народами, зросла національна свідомість людей. Потрібен був
клапан для “випуску пари”.

4. Цілком ймовірно, що відчайдушна боротьба ОУН - УПА
за незалежність України певною мірою спонукала Кремль до вне-
сення модифікацій у структуру державного управління СРСР.

Зазначені зміни не зачіпали глибинної суті відносин Москви із союзними республіками. Вона і не думала передавати республікам реальні можливості ухвалення самостійних рішень у галузі міжнародних відносин. Право “встановлення загального порядку” та “координації” залишалося за центром.

Верховна Рада УРСР 4 березня 1944 р. прийняла закон, на основі якого було внесено відповідні зміни до Конституції республіки. 3 весни 1944 р. відтворено Наркомат закордонних справ України, у 1946 р. Комісаріат реорганізовано у Міністерство закордонних справ УРСР. Першим міністром закордонних справ став відомий український письменник-драматург О.Корнійчук, який до цього призначений був заступником міністра закордонних справ у Москві. О.Корнійчук прагнув налагодити контакти з Великобританією і заявляв про “завжди відкриті двері до Народного комісаріату закордонних справ УРСР”, проти чого виступив В.Молотов. На цій посаді О.Корнійчук працював лише кілька місяців, і 13 липня 1944 р. його замінив Д.Мануїльський. “Українізація” торкнулася не лише сфери зовнішньої політики. На півдні радянсько-німецького театру воєнних дій з’явилися чотири Українські фронти. Було засновано 10 жовтня 1943 р. орден Богдана Хмельницького. Такі заходи Кремля намагалися приглушити національні почуття українців.

Негативно оцінювали заходи Москви у сфері національної політики тогочасні зарубіжні експерти. Наприклад, у таємному звіті відділу досліджень і аналізу Управління стратегічних служб США від 16 грудня 1944 р. наголошувалося: “Союзні республіки обмежені сьогодні тим, що вони не є суверенними державами, а натомість становлять частку централізованої держави. Вони позбавлені автономії у більшості урядових функцій”.

Однак якими не були б мотиви або наміри Москви – “великою стратегією”, тактичним ходом, вимушеним маневром – навіть формальне надання Україні функції зовнішніх відносин стало історичною віхою в історії української дипломатії. Україна прилучалася до міжнародного життя, і ніщо вже не могло зупинити цього процесу.

В перші місяці діяльності Наркомату закордонних справ УРСР у Києві навіть вірили у серйозність акції Москви. Новопризначе-

ний нарком О. Корнійчук висунув низку ідей і пропозицій з розбудови Наркомату:

- забезпечити участь представників УРСР у мирній конференції, конференціях із питань перемир'я з Румунією, Угорщиною й Німеччиною, а також у роботі різних комітетів з питань миру та післявоєнного устрою;

- встановити дипломатичні зв'язки з Польщею, Чехословащиною й післявоєнною Румунією.

Початком виходу України на міжнародну арену, на думку наркома, повинно бути встановлення дипломатичних відносин з Великобританією та США. Цим актом буде прискорено встановлення потрібних Україні зв'язків з іноземними державами і забезпечено позитивне розв'язання питань участі у мирних переговорах.

Відбувалося становлення структури НКЗС УРСР. Планувалося створити десять відділів із загальною кількістю 75 осіб. До липня 1944 р. у Наркоматі працювало вже 40 співробітників. Він ставав дієздатним, налагоджував перші міжнародні контакти. Восени 1944 р. НКЗС було підготовлено проект Угоди між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян – з території УРСР.

Угода була підписана 9 вересня 1944 р. Головою РНК УРСР М. Хрущовим і головою ПКНВ Е. Осубка-Моравським. В історичній літературі усталилася думка, що Москва, доручивши Україні підписати цей договір з Польщею, продемонструвала світові можливості практичної діяльності УРСР на міжнародній арені згідно із законом про розширення зовнішньополітичних функцій союзних республік. Цим договором також імітувалося визначення кордону між двома народами – українським і польським, а Москва нібито залишалася осторонь. Одночасно Кремль фактично інспірував загострення українсько-польських взаємин, але не ніс відповідальності за розпалювання нової громадянської війни.

Польща і СРСР виявили зацікавленість в організації переселення, оскільки обидві сторони відчували брак робочої сили через великі втрати у війні. Була також надія на пом'якшення міжетнічних суперечностей на суміжних територіях. Водночас було намагання підірвати основу руху опору новій владі з боку україн-

ських і польських націоналістів. Однак ні поляки, ні українці не виявили бажання покидати землю батьків, боялися сталінських репресій і колективізації; поляки все ще вважали можливим перехід Волині й Східної Галичини до Польщі.

В цей період радянська сторона ініціювала кампанію брутального ставлення до українців у Польщі. На початку серпня 1945 р. головний уповноважений Уряду СРСР у Любліні М. Підгорний звернувся до польської влади з проханням застосувати війська для прискорення акції переселення. Поляки скористалися цією нагодою. До виселення приступили три дивізії Війська Польського, контингент яких був навмисне укомплектований поляками – вихідцями із Західної України, які мали особливу неприязнь до українців і могли діяти нещадно. Солдати вдавалися до масових насильств, терору, вбивств, мародерства. Селяни ховалися по лісах, болотах, окремі переходили на територію Чехословаччини.

В умовах повсюдного воєнного і політичного тиску функцію захисту автохтонного українського населення від вигнання з земель споконвічних предків брала на себе УПА. Терміни переселення внаслідок активного та пасивного спротиву зривалися, і їх продовжили у 1945–1946 рр.

Українсько-польська угода про евакуацію населення стала єдиною, яку підписала УРСР на той час, надалі вона довго не підписувала жодного двостороннього документа, за винятком міжнародних договорів і конвенцій. Не був реалізований також намір УРСР встановити дипломатичні відносини з іншими державами. Це сталося з двох причин: по-перше, провідні держави світу реально оцінювали бутафорський тип квазідержави – УРСР, її повну залежність від Москви, по-друге, сталінське керівництво переконалося в недоцільності запровадження методу безпосередніх дипломатичних відносин союзних республік із зарубіжними країнами. Закон існував, однак на практиці він не реалізовувався. Двосторонні відносини стали прерогативою Москви. Києву залишили лише діяльність під суворим контролем у складі міжнародних організацій для підтримки ініціатив СРСР. У жовтні 1944 р. було звільнено Червоною армією території України від фашистів.

Окрім бойових операцій проти гітлерівців і ОУН-УПА, у ході війни СРСР вирішував питання об'єднання всіх українських зе-

мель. Так, 18 жовтня 1944 р. війська 4-го Українського фронту оволоділи перевалами через Карпати, що відкривали шлях до Закарпатської України; 26 жовтня було очищено від противників Мукачево, а через два дні – все Закарпаття. Разом з радянськими солдатами територію краю звільняли загони місцевих партизан.

Емігрантський уряд президента Е. Бенеша, який перебував у Лондоні, негайно надіслав свого повноважного представника Ф. Немеця на звільнену з-під німецько-угорської окупації територію Чехословаччини. Немець прибув у Хуст 27 жовтня і розгорнув у цьому місті апарат управління урядового делегата. В цій урядовій установі налічувалося 13 відділів, аж до відділу охорони здоров'я, які почали поширювати діяльність на всю звільнену від окупантів територію. Військовий відділ управління урядового делегата на чолі з генералом А. Гасалом розпочав мобілізацію з метою утворення армії.

Блискавичні дії уряду Е. Бенеша не влаштовували радянську військову адміністрацію. Вважалося само собою зрозумілим, що Закарпатська Україна як невід'ємна частина української етнічної території повинна бути возз'єднана з УРСР. З огляду на ці міркування, адміністрація дозволила набір до армії добровольців з місцевого населення – 22 тис. закарпатських українців подали відповідні заяви і були зачислені до лав Червоної армії на загальних підставах, тобто як громадяни СРСР. Водночас військові комісаріати, на відміну від відомства Гасала, не мали повноважень проводити мобілізацію.

В Мукачево 26 листопада 1944 р. відбувся I з'їзд народних комітетів, який одноголосно прийняв рішення про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і возз'єднання його з радянською Україною. З'їзд звернувся до Верховної Ради УРСР і Верховної Ради СРСР з проханням ввести Закарпатську Україну до складу УРСР. На з'їзді було створено Народну Раду Закарпатської України як вищий тимчасовий орган влади на території краю. Голова Народної Ради І. Туряниця звернувся з листом до Ф. Немеця, де повідомляв про рішення з'їзду і запропонував йому впродовж трьох днів разом з усім цивільним і військовим апаратом покинути територію Закарпатської України.

Е. Бенеш надіслав телеграфні інструкції послу в Москві, вимагаючи від нього захищати законні інтереси своєї держави. Через

два тижні, після вивчення обстановки на місці, посол З.Фірлінгер рекомендував урядові задовольнити вимогу з'їзду народних комітетів. Е.Бенеша це не переконало, і він заявив Ф.Немецю, що уряд не відступить від своїх прав.

Однак Ф.Немець також дотримувався іншої думки. Він 29 грудня повідомив, що рух на Підкарпатській Русі за відрив від Чехословаччини і приєднання до Радянського Союзу "потрібно вважати рухом народним і стихійним". У його телеграмі Президенту рекомендувалося розпочати переговори з цієї проблеми.

Врешті-решт Е.Бенеш сам переконався, що переговори необхідні. Вони відбулися в Москві й завершилися укладенням 29 червня 1945 р. Договору про Закарпатську Україну. Згідно з ним, цей край воз'єднувався з прадавньою батьківщиною – Україною, тобто входив до складу УРСР. Кордон між Словаччиною і Підкарпатською Руссю, який існував до 29 вересня 1938 р. (тобто до розчленування Чехословаччини за Мюнхенською угодою), став кордоном між СРСР і Чехословацькою Республікою. До договору прикладався протокол. За ним встановлювався порядок демаркації нового кордону між двома державами і взаємного обміну населенням у прикордонних районах. На жаль, не враховуючи інтересів українського народу, частина заселених українцями територій (Пряшівщина) була залишена у складі Чехословаччини.

Воз'єднана територія площею 12,9 тис. км² стала Закарпатською областю з центром в Ужгороді у складі УРСР. Загальна площа Української РСР досягла 577 тис. км².

Наголошуючи на історичному значенні укладеного з Чехословаччиною Договору, Верховна Рада УРСР заявила, що з цього часу всі землі України зібрані воєдино. Теза про те, що поза межами УРСР не залишилося після 29 червня 1945 р. української етнографічної території, відтоді стала загальноновживаною. Вона ігнорувала факт існування Кубані як території, населеної переважно українцями. Після 1932 р. на Кубані, як і в інших місцевостях Російської Федерації зі здебільшого українським населенням, вживання української мови у навчальних закладах, державних установах і засобах масової інформації заборонялося. Ця теза означала також, що радянський уряд відмовився вважати українською етнографічною територією Холмщину, Підляшшя, Посяння й Ле-

мківщину. Відповідно уряд відмовився захищати національні права українців на цих територіях.

У червні-липні 1944 р., розгромивши ворога під Вітебськом, Бобруйськом, Могильовом і визволивши Мінськ, війська СРСР вступили на територію Польщі й, просуваючись на захід, досягли Вісли. З наближенням армії СРСР до Варшави радянське радіо закликало її населення до зброї.

Польський емігрантський уряд давно виношував плани звільнити столицю від німецьких загарбників до того, як сюди прийде Червона армія, і встановити там свою владу. Командувач польської підпільної армії Бур-Коморовський сподівався, що вони зможуть “самостійно виступити і як господарі зустріти радянські війська, що увійдуть до міста”. Першого серпня поляки розпочали повстання. Запеклі бої продовжувалися понад два місяці, в ході яких загинули майже 250 тис. поляків. Місто після боїв лежало в руїнах, а гітлерівці систематично знищували те, що від нього залишилось.

Упродовж цього часу Червона армія переважно спостерігала за повстанням з другого берега Вісли, надавши незначну допомогу його учасникам, оскільки вважала його більше антирадянським, ніж антинімецьким. Військовоповітряні сили Англії та США запропонували доставити у Варшаву припаси для поляків, але Сталін відмовився дозволяти їхнім літакам заправлятися на радянських аеродромах і подавати медичну допомогу пораненим членам екіпажів. “Рано чи пізно правда про купку злочинців, які влаштували заради захоплення влади варшавську авантюру, стане усім відома”, – писав він У. Черчіллю і Ф. Рузвельту 22 серпня 1944 р. – Ці люди скористалися довірою варшав’ян, кинувши багатьох майже беззбройних людей під німецькі гармати, танки й авіацію. Склалося становище, коли кожен новий день використовувався не поляками для справи визволення Варшави, а гітлерівцями, які знищували жителів Варшави.

Придушення повстання розгромило й Армію Крайову як серйозного конкурента польським комуністам. Й. Сталін, замість прямого кидка через столицю Польщі на Берлін, спрямував значну частину збройних сил СРСР на Балкани – в Угорщину, Австрію, Румунію і Болгарію. Восени більша частина Східної Європи опинилася під радянським контролем. У. Черчілль визнав Румунію, Болгарію й Угорщину сферою впливу СРСР в обмін на

згоду Сталіна вважати Грецію сферою впливу Великобританії та його відмову від підтримки комуністичної Народно-визвольної армії Греції (ЕЛАС).

На початку березня 1945 р. Червона армія форсувала Одер. Почалася остання сторінка в радянсько-німецькій війні – Берлінська операція. В ній брали участь війська 1-го і 2-го Білоруського та 1-го Українського фронтів загальною чисельністю понад 2,5 млн осіб, а 30 квітня над рейхстагом було піднято червоний прапор. У Берліні в присутності радянських, американських, англійських і французьких представників фельдмаршал В. Кейтель 8 травня підписав акт про беззастережну капітуляцію Німеччини.

Після розгрому Третього Рейху союзники зосередили зусилля на придушенні вогнища війни на Далекому Сході; 2 вересня Японія капітулювала. Цей день став кінцем Другої світової війни.

Мир на землі був досягнутий людством ціною величезних втрат. Понад 50 млн осіб загинули на фронтах, в Освенцімі, Дахау, Майданску, Заксенхаузені, Треблінці та багатьох інших фашистських таборих смерті. Серед них, за далеко неповними даними, – понад 27 млн радянських людей.

Сотні тисяч громадян СРСР загинули у сталінських таборах. На початок війни у них налічувалось 2,3 млн осіб, 1,8 млн було кинуте в тюрми в роки війни. Цілі народи – кримські татари, чеченці, інгуші, калмики, німці з Поволжя, жителі західних областей України – були насильно виселені в Сибір, Казахстан, на Далекий Схід, де загинули від голоду і хвороб. Ще не встигла закінчитись війна, а Й. Сталін дав вказівку підготувати 100 таборів, кожний з яких розрахований на 10 тис. осіб колишніх полонених бійців і командирів Червоної армії та мирного населення, вивезених у Німеччину у роки окупації. Колишні військовополонені зазвичай засуджувались на десять років каторги і відправлялись на Північ, у райони Сибіру і Далекого Сходу. Так відновлювались масові сталінські репресії проти народів СРСР, які завдавали їм нових страждань, серйозно гальмували соціально-економічний розвиток суспільства.

У Другій світовій війні територія України знову була ареною найжорстокіших битв. Дорогою ціною заплатив народ України за перемогу: 8 млн, а за деякими оцінками – до 10 млн людських життів принесено на жертвовник свободи. Восени 1944 р. над Україною

вдруге пронісся безжалісний фронтовий смерч. Навіть сучасна статистика не може дати повного уявлення про справжні втрати України. Важко переоцінити ратний подвиг українського народу, котрий боровся не за ідею, як це вперто доводили багато десятиріч від самого початку цієї війни, а за своє фізичне існування.

Український народ дав збройним силам понад 6 млн осіб, з яких половина загинула, а з тих, хто повернувся до рідних домівок, кожен другий був інвалідом.

Наведений матеріал спонукає до певних висновків. Насамперед, Україна не лише сповна сплатила безмежну і трагічну данину в цій війні, а й зробила велетенський внесок у перемогу над фашистською Німеччиною та її союзниками. Вона переконливо продемонструвала незламну волю народу до свободи і незалежності.

Перемога врятувала українців від фізичного винищення нацистами, зросла національна свідомість українського народу; вперше за багато століть українці з'єдналися у межах одного політичного утворення. Зрештою, Україна як одна з держав-переможниць у війні стала членом міжнародного товариства – ООН. Більше того, без визволення України 1944 р., без перемоги у травні 1945 р. не постала б держава, ім'я якої – Україна.

Визволення України – це також подвиг народів могутньої антигітлерівської коаліції, сил антифашистського руху опору у поневолених агресором країнах. Безумовно, різні країни, різні політичні сили мали різну мету. Проте в одному – в боротьбі проти фашизму вони були єдині. Їх єднала велика ідея – свобода націй і людини, бойова дружба і взаємопідтримка борців проти спільного ворога. Без них перемога була б неможливою.

Учасників масового руху опору об'єднувало головне – любов до Вітчизни, ненависть до окупанта. Монополії на патріотизм не може бути ні в кого. Відтак антиісторичними є намагання “відлучити” від перемоги будь-кого з тих, хто реально боровся з фашизмом, незалежно від кольору їх прапорів.

Внаслідок розгрому фашизму майже всі українські землі опинилися під більшовицьким режимом. На черзі був акт сталінської розправи за прагнення до незалежності, за фізичну присутність населення України на окупованих німцями територіях.

Подолавши найтяжчі воєнні випробовування, примножені злочинами сталінізму, український народ приступив до післявоєнного відродження.

1. Україна у міжнародних відносинах у перші післявоєнні роки

Розвиток міжнародних відносин після завершення Другої світової війни визначався як власне загостренням системного протистояння, так і протистоянням США і СРСР. Поява в американців атомної бомби надала цьому радикально нових ознак. За умов фактичного поділу Європи та світу на “сфери впливу” виникла ідея створення Організації Об’єднаних Націй, однак не на завершальному етапі Другої світової війни.

Коли ж насправді виникла ідея створення ООН? В одних матеріалах зазначено, що вона мала місце в Декларації урядів СРСР і США про дружбу та взаємодопомогу, підписаній 4 грудня 1941 р. На думку інших дослідників, вона містилась в Атлантичній хартії, підписаній Президентом США Ф.Рузвельтом і Прем’єр-міністром Великобританії У.Черчиллем 14 серпня 1941 р., хоча автори Декларації замовчували питання про участь Радянського Союзу у створенні системи післявоєнної безпеки.

Можна допустити, що ідея народилася ще у грудні 1939 р. у США. Саме тоді у Вашингтоні було створено комітет під егідою державного департаменту для вироблення плану повоєнного світового устрою. У Вашингтоні вже тоді передбачали наслідки приречення війни для США. Цей комітет почав розробляти проєкт післявоєнної організації, яка б змінила Лігу націй, що, поперше, себе скомпрометувала, а по-друге (і це найголовніше), виявилася неефективною як інструмент миру. Ці ідеї загалом, а також задум структури майбутньої організації належали Президенту Ф.Рузвельту.

Для впровадження цієї ідеї велике значення мала підписана 1 січня 1942 р. у Вашингтоні представниками СРСР, США, Англії, Китаю й інших 22 країн декларації (яка отримала назву Декларація Об’єднаних Націй) про спільні зусилля для перемоги над гітлерівською Німеччиною, фашистською Італією і мілітарист-

ською Японією. Реальна основа для проведення такої конференції була створена в жовтні 1943 р. на Московській конференції міністрів закордонних справ СРСР, США й Англії. У прийнятті Декларації з питання загальної безпеки сторони визнали необхідність створення у короткий строк міжнародної організації для дотримання міжнародного миру і безпеки, заснованої на принципі суверенної рівності всіх миролюбних держав.

Після Московської конференції міністрів закордонних справ на вимогу Й.Сталіна було відкликано послів з Вашингтона – М.Литвинова, а з Лондона – І.Майського з тим, щоб вони детально розробили відповідні пропозиції стосовно майбутньої організації.

Перше обговорення планів майбутньої організації на вищому рівні відбулось під час Тегеранської конференції керівників трьох держав у грудні 1943 р. Воно мало попередній характер, і в підсумку була підтверджена відповідальність СРСР, США і Англії та всіх Об'єднаних Націй за забезпечення міцного миру.

В першій половині 1944 р. відбулися переговори трьох держав про структуру майбутньої організації. Тоді й виникло питання про членство в цій організації. Й.Сталін запропонував, щоб у новій світовій організації були представлені всі радянські республіки, адже “вождь всіх народів” розумів, що у майбутній ООН при розв'язанні глобальних політичних питань більшості він не матиме. Проте від цієї пропозиції довелось дуже швидко відмовитися: під час переговорів у Думбартон – Оксі (передмісті Вашингтона) в серпні – жовтні 1944 р. США і Англія виступили проти радянської пропозиції про необхідність введення союзних республік до числа членів-засновників ООН.

Розсекречені матеріали британського Форін Офісу за 1945 р. проливають світло на подальші кроки радянської дипломатії. У посланні делегації англійського посла з Москви до Лондона зазначено, що в січні 1945 р. на одному з прийомів Нарком В.Молотов подав йому ідею, чому б Великобританії не встановити дипломатичні відносини з Україною. Посол у свою чергу запитав, як можна цього досягти у ситуації, що склалася. Очевидно, в той час Москва таку форму зовнішніх відносин України брала до уваги.

На Кримській конференції в лютому 1945 р. була досягнута домовленість про скликання 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско

конференції ООН для підготовки статуту цієї організації. На конференції Сталін порушив питання про введення УРСР і БРСР до складу первісних членів ООН. Він був готовий піти на те, щоб Україна і Білорусь виступили з деклараціями про оголошення війни фашистській Німеччині. Це мало підняти в очах світової громадськості статус майбутніх членів ООН. Проте жодна зі сторін не заперечувала внесок цих двох республік у перемогу над спільним ворогом, хоча було наголошено на тому, що ці республіки як суверенні повинні мати власні військові формування.

Зміни в Конституції УРСР у лютому 1944 р. надавали таке право. Саме тоді у радянській пресі розпочалась кампанія за створення збройних сил республіки. На сесіях Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР відбулося обговорення цього питання. Про формалізм у розв'язанні одного з найважливіших складових у визначенні суверенності республіки засвідчує факт, що з питання про створення наркомату оборони виступило на сесії Верховної Ради УРСР аж чотири депутати. (З огляду на нинішні тривалі дискусії з найдрібніших питань можна позаздрити такій оперативності). Першим повоєнним Наркомом оборони України було призначено генерал-лейтенанта В.Герасименка. Його обов'язки були такими ж формальними, як і весь цей задум. Його бачили хіба що під час військових парадів у столиці України й у святкові дні. Україна де-юре ніби мала права на збройні сили до кінця 70-х років ХХ ст. (коли втратила чинність попередня сталінська Конституція). А де-факто розмови про національні військові формування припинилися одразу ж після того, як УРСР і БРСР були прийняті до ООН.

На початку конференції 27 квітня 1945 р. у Сан-Франциско представник СРСР чітко обґрунтував міжнародно-правові повноваження радянських республік брати участь у міжнародних конференціях, укладати угоди та мати дипломатичні відносини. Пропозиція була одностайно підтримана Виконавчим комітетом конференції та головами делегацій на пленарному засіданні.

Серед делегацій було розповсюджено звернення уряду України, що Україна, якій належала помітна роль у розгромі ворога з її великими людськими силами і матеріальними ресурсами, буде спроможна зробити великий внесок у справу зміцнення миру і підтримання загальної безпеки.

Україну офіційно було запрошено до Сан-Франциско 30 квітня 1945 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила делегацію на чолі з Народним комісаром закордонних справ України Д.Мануїльським. Він був дуже колоритною фігурою: політичний діяч великого масштабу, професійний революціонер до жовтня 1917 р., випускник Сорбоннського університету, секретар Виконкому Комінтерну. Під час утворення СРСР активно підтримував сталінську ідею автономізації. До нього змушений був прислухуватися В.Молотов. І це надавало особливого забарвлення діям України на міжнародній арені, зокрема в ООН.

Українська делегація 6 травня 1945 р. прибула до Сан-Франциско й активно прилучилася до роботи конференції. Вона зробила значний внесок у розробку положень Статуту ООН. Неабиякий міжнародний авторитет України засвідчує обрання Д.Мануїльського головою Першого комітету першої комісії конференції, який розробляв текст преамбули і перший розділ Статуту про цілі та принципи ООН. В інших комісіях плідно працювали члени української делегації І.Сенін, академік О.Палладін, професор В.Бондарчук, П.Погребняк, М.Петровський.

Упродовж майже двох місяців на конференції у Сан-Франциско відбувалася напружена робота над розробкою Статуту ООН, що був одностайно прийнятий 25 червня 1945 р. Наступного дня його підписали всі делегації, що брали участь у конференції. Від імені Радянського Союзу підпис під ним поставив А.Громико, від БРСР – К.Кисельов, від УРСР – Д.Мануїльський; 282 делегати з 51 країни урочисто проголосили утворення ООН.

Президія Верховної Ради УРСР 22 серпня 1945 р. ратифікувала Статут ООН, а 24 жовтня ратифікаційна грамота України була передана на зберігання державі, на території якої був підписаний цей міжнародний документ. Після ратифікації і передачі на зберігання уряду США ратифікаційних грамот п'ятьма постійними членами Ради безпеки і більшістю інших держав-засновників ООН, 24 жовтня 1945 р. Статут набув чинності. Цей день щорічно відзначається як День Об'єднаних Націй.

Створення ООН об'єктивно означало визнання необхідності співпраці між державами протилежних соціально-економічних систем з метою відвернення нової світової війни та забезпечення сприятливих умов для економічного і соціального прогресу всіх

народів. Саме це мало вирішальну роль у визначенні змісту тих важливих подій, що постали перед цією всесвітньою організацією та закріплені в її Статуті. Так, у Статуті ООН наголошувалося, що для досягнення зазначених цілей ООН і держави-члени зобов'язані діяти відповідно до таких принципів: суверенна рівність держав; сумлінне виконання зобов'язань (згідно зі Статутом); вирішення міжнародних конфліктів мирним засобом; утримуватись у міжнародних відносинах від погроз або тиску проти територіальної недоторканості чи політичної незалежності будь-якої держави; надання всебічної допомоги ООН в усіх діях, до яких вона вдається, згідно з її Статутом; невтручання ООН у справи, що належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави.

Статут передбачав також, що ООН забезпечуватиме дії держав, які не є членами, відповідно до цих принципів, оскільки це може бути важливим фактором для підтримки миру і безпеки.

Найгостріша боротьба точилася навколо питання ролі ООН щодо колоніальних народів. Від розв'язання цього питання залежало дуже багато. По-перше, внесення до Статуту ООН принципу незалежності неминуче вплинуло б на національно-визвольний рух і слугувало б закликком до пригнічених народів посилити боротьбу за незалежність. Якби цей принцип не був внесений до Статуту ООН, то держави-колонізатори, прикриваючись авторитетом ООН, могли б стверджувати, що час надання незалежності народам колоній і залежних країн ще не настав. По-друге, внесення (або невнесення) принципу незалежності до статуту ООН визначало на майбутнє роль ООН як дієвої чи пасивної міжнародної організації.

Незважаючи на те що США, Англія і Франція чинили шалений опір, завдяки принциповій позиції делегацій УРСР, БРСР, СРСР вдалось забезпечити прийняття компромісної формули, яка була внесена до Статуту ООН і наголошувала на необхідності сприяння прогресивному розвитку населення колоніальних територій “у напрямі до самоуправління або незалежності”.

Як і всі країни, що підписали Статут ООН, Україна почала наполегливо домагатися здійснення основних принципів і напрямів, закріплених у ньому. Найбільше значення в перші повоєнні роки мала дипломатична боротьба за визнання возз'єднання західноукраїнських земель і західних кордонів України. Українсь-

ка дипломатія докладала зусиль і у розв'язанні питання депортацій українців з Польщі в Україну, поляків – з України в Польщу. За міждержавними угодами до 1946 р. з України в Польщу виїхало близько 810 тис. поляків, а з Польщі в Україну – 480 тис. українців. Переселялися здебільшого добровільно і за матеріального сприяння приймаючої держави. Коли ж виїхали всі бажаючі, польський уряд під приводом знищення соціально-економічної і демографічної основи для діяльності УПА здійснив широкомасштабну в сталінському стилі операцію “Вісла” про примусове виселення українців із місць їхнього компактного проживання. Шість дивізій Війська Польського 28 квітня 1947 р. оточили всі українські села, а відділи НКВС і чехословацькі прикордонні відділи заблокували східний і південний кордони, щоб допомогти в ганебній акції проти українського народу. З квітня до серпня 1947 р. було розселено на північно-західних землях, колишніх німецьких, 140577 осіб. Згодом сенат республіки Польщі прийняв ухвалу, яка засудила акцію “Вісла” як злочинну проти українського народу. Верховна Рада України привітала такий крок.

Делегація Української РСР у складі Д. Мануїльського, О. Войни, М. Петровського 10 лютого 1947 р. взяла участь у підписанні мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією, де підтверджено входження західних українських земель до складу УРСР та її повоєнні кордони.

Плідну роботу молода українська дипломатія провела в 1945–1947 рр. у зв'язку з діяльністю в Україні Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА; створена у Вашингтоні 9 листопада 1943; ліквідована 1947). У 1948 р. в Белграді Україна підписала Конвенцію про режим судноплавства по Дунаю. В умовах різкого загострення міжнародної напруженості українська дипломатична служба брала участь у переговорах з обмеження озброєнь і збройних сил, заборони атомної зброї. Чимало було зроблено і для підтримки національно-визвольної боротьби народів проти колонізаторів.

У 50-х роках представники УРСР працювали у 16 міжнародних організаціях, підписали 60 міжнародних договорів, угод і конвенцій. Українські дипломати чимало зробили для подальшого розвитку і зміцнення Організації Об'єднаних Націй. У 1948–1949 рр. Україна була членом Ради безпеки. Працюючи в Комісії з прав

людини, українські дипломати зробили вагомий внесок у розробку і прийняття “Загальної декларації прав людини” Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла юридично обов’язкові “Пакти про права людини”. Україна ратифікувала їх разом з СРСР і БРСР першою. У травні 1945 р. УРСР стала членом Міжнародної організації праці Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Проте її роль занепала в роки “холодної війни”. Які фактори спричинили “холодну війну”? В чому її особливість? У лютому 1945 р., у дні Ялтинської конференції, У. Черчілль ніби між іншим запитав Ф. Рузвельта: “Як довго ваші війська залишаться в Європі?”. “Максимум два роки!” – відповів американський Президент. Запитання виникло не випадково. Хоча У. Черчілль був відвертим противником Радянського Союзу, він усвідомлював, якими важкими наслідками на випадок конфлікту може повернутись присутність американських баз на британській території. “Ми не повинні забувати, – зазначав він, – що, створюючи американські бази, ми робимо з себе мішень, а, може, і центр мішені”. Відповідь Ф.Рузвельта задовольнила У.Черчілля, але невдовзі американський Президент помер. Його змінив воєнничий Г.Трумен, який, отримавши атомну монополію, вирішив продемонструвати вміння перекроювати світ по-американськи. Докорінні зміни, що відбулися на міжнародній арені після Другої світової війни, а саме – початок розпаду колоніальної системи, народно-демократичні революції в Східній Європі, зростаюча військова міць Радянського Союзу – склалися не на користь держав Заходу. Вже влітку 1945 р. командувач ПВС США генерал Арнольд заявив: “Наш черговий суперник – це Росія. Для успішного використання стратегічної авіації нам потрібні бази і якнайближче до неї”.

Якщо Й. Сталіну в антигітлерівській коаліції вдалось подолати (тобто на певний час відсунути) ідеологічні розходження у взаємовідносинах з Ф.Рузвельтом і У.Черчіллем, то після смерті Рузвельта становище змінилося. Хто перший розпочав “холодну війну”? Західна історіографія стверджує, що “першим пострілом у холодній війні” був виступ Наркома іноземних справ СРСР В.Молотова у квітні 1945 р. на установчій конференції ООН у Сан-Франциско, де радянський представник “зви-

нуватив західні держави в тому, що вони були співучасниками злочинів А.Гітлера” (тут йдеться про Мюнхенську змову). Другим пострілом, на їхню думку, став виступ Й.Сталіна перед виборцями 9 лютого 1946 р., який сприйняли як відмову від співпраці зі союзниками антигітлерівської коаліції, “ігнорування принципів ООН” і підтвердження “доктрини світової революції”.

На думку радянських історіографів, ідеологічне обґрунтування необхідності переходу до політики “холодної війни” одним із перших дав у лютому 1946 р. Дж. Кеннан. Він стверджував, що основу зовнішньої політики СРСР становило “традиційне відчуття небезпеки і тотальне знищення держав-суперників”. На основі цих висновків спеціальний радник Трумена К. Клиффорд написав меморандум з попередженням, що СРСР “готується до війни з західними державами”. Така ж думка простежувалась і в знаменитій промові У.Черчілля в березні 1946 р. в американському містечку Фултон. Президент Г.Трумен 1947р. проголосив доктрину, згідно з якою США зобов’язувались втручатися у внутрішні справи будь-якої країни несоціалістичного табору під приводом її захисту від “збройної меншості”.

Однак, на нашу думку, такий хід розвитку подій загалом влаштовував і Й.Сталіна. Безумовно, не слід спрощувати з позицій сьогодення післявоєнну обстановку. Заклики американських політиків до атомного шантажу СРСР були реальними. Пентагон розробив плани “Дропшот” та інші, які передбачали завдати атомних ударів по військових об’єктах і містах Радянського Союзу. Сталінське керівництво мало достатньо підстав не довіряти Заходу. Правлячі кола західних держав у свою чергу дуже остерігалися того, що СРСР, спираючись на могутню армію, використає для посилення свого впливу піднесення демократичних рухів в Європі й Азії та розширить плацдарм соціалізму.

Класові антагонізми на міжнародній арені загострювались. Чи відповідало це національним інтересам України? Безперечно, ні. Балансування на межі “гарячої” та “холодної війни” створювало і для України реальну загрозу. Розпочалась гонитва озброєнь, усі сили були кинуті на ліквідацію американської атомної монополії, хоча ресурси вкрай були необхідні для ліквідації післявоєнної руїни.

В умовах “холодної війни” українській дипломатії вже не можна було виявляти особливих ініціатив. Застосовувався метод гострої конфронтації: будь-яке висловлене “так” відразу викликало беззаперечне “ні”. Розгортались пропагандистські баталії, що і принижувало, і звужувало ініціативу радянської дипломатії. Поклоніння “культу особи” згубно позначилося на діях України того часу. Так, заохочений міжнародним визнанням України низкою європейських країн, уряд Великобританії запропонував у травні 1947 р. встановити дипломатичні зв'язки з УРСР, але ця пропозиція не мала відповіді.

Безперечно, треба буде виявити причини, які зашкодили у повоєнні роки відкрити дипломатичні представництва УРСР за кордоном, але одна з них полягала в тому, що Й.Сталін і не збирався надавати повну суверенність українській дипломатії. Про це він ще раніше відверто заявляв Ф.Рузвельту: “Голос для України в ООН необхідний для збереження єдності СРСР”. Головною метою було забезпечити інституційні форми і засоби для успішного ведення своєї політики на українському відтинку.

Насправді реаліями і далі керувала Москва. Так, 1945 р. М.Хрущов і Д.Мануїльський звернулися до Й.Сталіна з проханням дозволити встановити дипломатичні зв'язки між Україною та “країнами народних демократій”, але, як зазначив у своїх мемуарах югославський комуніст М.Джилас, котрий тоді перебував у Москві, з цього нічого не вийшло. “Сталін, – писав він, – сам у цей час наштовхнувся на опір в народних демократіях, отож йому й на думку не спадало зміцнювати самостійність УРСР. А красномовець, жвавий дідусь Мануїльський, міністр без міністерства, ще два-три роки марнословив у Об'єднаних Націях”.

Радянський підхід до Східної Європи корінними сягає в теорію і практику сталінізму. Вищим пріоритетом такої європейської політики було збереження і зміцнення, а якщо можливо, то й розширення результатів Другої світової війни і післявоєнного розвитку. Малося на увазі розширення сфери впливу на Східну і Центральну Європу, утвердження соціалізму – всім знайомі великодержавні амбіції, ідеологічне месіанство, що спотворено сприймалося як інтереси національної безпеки Радянського Союзу.

Сталінські деформації внутрішньої політики неминуче призводили до значних деформацій у зовнішній політиці. В 1945–1947 рр.

з'явився рідкісний шанс: сприяти створенню вздовж західних кордонів Радянського Союзу смуги дійсно дружніх країн від Фінляндії на півночі до Румунії на півдні. У Східній Європі склалася зовсім інша, ніж до війни, політико-психологічна атмосфера, винятково сприятлива з погляду безпеки СРСР. Країни Східної Європи стали на шлях народної демократії.

В державному устрої цих країн забезпечували верховенство народної влади, політичний плюралізм на основі багатопартійності, вільні вибори, парламентська система з урахуванням національних особливостей, традицій і рівня розвитку кожної країни. Робітничі та комуністичні партії у цих країнах і багато їх керівників (Г.Димитров, В.Пік, В.Ульбріхт та ін.) вважали, що цей шлях розвитку правильніший, здатний привести до встановлення в них демократичного режиму. Можливо, якби країни Східної Європи пішли таким шляхом, то Європа не була б розділена на дві ізольовані, ворожі частини, не виникло б жорсткої і небезпечної конфронтації Схід – Захід, не створились би об'єднані військові блоки НАТО і Варшавський пакт. Однак Й.Сталін не був би самим собою, якби обрав такий варіант розвитку. Тоталітарний, антидемократичний тип влади постійно схиляв його до варіанту розширення сфери радянського впливу в Європі: 1948–1949 рр. відбувся поворот цих країн до “радянської моделі” та керівної ролі правлячої комуністичної партії.

За таких обставин провідним напрямом розвитку міжнародних відносин для України були економічні зв'язки, передусім з країнами – членами РЕВ (утвореної 1949), де переважала зовнішня торгівля. УРСР постачала країнам – членам РЕВ вугілля, чавун, продукцію машинобудування, цінну сировину й інші товари, а отримувала з цих країн промислове обладнання, предмети широкого вжитку. Україна надавала технічну допомогу в будівництві промислових і народногосподарських об'єктів за кордоном, надсилала кваліфіковані технічні кадри, а з 1953 р. щороку вносила понад 500 тис. доларів у фонд ООН для країн, що розвивалися.

У 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. участь УРСР у виборних органах ООН стала мінімальною. Представники України також не посідали впливових постів у Секретаріаті й інших органах, як і в адміністративному апараті ООН. Щоправда, 1961 р.

суддею Міжнародного суду в Гаазі було обрано на дев'ять років українця В.Корецького, але не як представника України, а від СРСР, хоч Україна залишалась членом суду.

Суперечливим був розвиток міжнародних культурних і наукових зв'язків України у повоєнний період. У роки сталінщини, ідеологічного догмату вони обмежувалися обміном делегаціями літераторів і вчених, театральними і мистецькими колективами, переважно з соціалістичними країнами у дні великих свят, ювілеїв.

У повоєнні роки помітну роль почала виконувати народна дипломатія. Набував сили й організаційно зміцнювався рух прихильників миру. Представники України були делеговані на Конгрес захисту миру, що відбувався в серпні 1948 р. у польському м. Вроцлаві.

Делегація Української РСР взяла активну участь у роботі Першого Всесвітнього конгресу прихильників миру в квітні 1949 р., одночасно в Парижі та Празі. Все доросле населення підписало Відозву Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру (Стокгольмську відозву) в березні 1950 р. У 1951 р. у Києві відбулася Перша Українська республіканська конференція прихильників миру. Масовим був і рух громадськості республіки на підтримку Конгресу народів на захист миру (грудень 1952).

2. Дипломатія УРСР хрущовської "відлиги"

Не можна назвати гнучкою українську дипломатію періоду хрущовської "відлиги". XX з'їзд КПРС (1956), який його започаткував, став знаменним не лише тому, що викрив сталінські злочини, а й тому, що дійшов висновку: "фатальної неминучості термоядерної війни немає". Він проголосив принципи мирного співіснування країн з різним суспільно-політичним ладом, право народів обирати свій шлях розвитку.

Багато практичних кроків, здійснених новим лідером радянської держави на міжнародній арені, ніби стверджували на практиці виголошені гасла. Так, 1959 р. М.Хрущов здійснив поїздку до США. Це був перший в історії візит радянського лідера в цю країну, де він виступив з ідеєю роззброєння. М.Хрущов нарешті врегулював тривалий радянсько-югославський конфлікт, який виник ще 1948 р.

З іменем М. Хрущова пов'язаний перший етап відлиги, розрядки у відносинах *Схід – Захід*, зокрема радянсько-американських. Але з ним пов'язана і одна з найнебезпечніших післявоєнних криз – Карибська (1962), коли світ опинився на межі ядерної війни. З погрозами застосування ядерної зброї і США, і СРСР ще раніше виникали ситуації навколо сірійського конфлікту 1957 р., Лівану і Тайваню 1958 р., Берліна 1961 р. Такими методами досягти оздоровлення міжнародних відносин було неможливо. Це підривало численні миролюбні заяви М.Хрущова з “високих” трибун. Саме тому Віллі Шилінг назвав свою книгу “Хрущовська шарманка. Гра на нервах людства”.

Чимало зусиль затратив і сам М.Хрущов, і радянські дипломати, і засоби масової інформації, переконуючи американців і всю світову громадськість, що кинута радянським лідером фраза “Ми вас закопаємо” – це лише жарт.

Перші спроби після XX з'їзду КПРС відійти від сталінського курсу стосовно Східної Європи, що виявилися у визнанні за кожним народом права обирати шлях розвитку, були відкинуті в 1956 р. введенням радянських військ і кривавим придушенням повстання угорського народу, що повстав проти нав'язаного ззовні тиранічного режиму Ракоші.

Тривалий час радянська історіографія події в Угорщині оцінювала як контрреволюцію, підготовлену імперіалістами і спрямовану ЦРУ. Уільям Колбі (директор ЦРУ 1973 – 1976) у газеті “Московские новости” (№21, 1990) зазначив, що Президент США Ейзенхауер 1956 р. утримався від сприяння повстанню в Угорщині і пояснив це так: “...можливо, це і непорядно стосовно угорців, але ми не хочемо третьої світової війни”.

Чому М.Хрущов прийняв таке рішення? Після XX з'їзду він опинився під вогнем критики “старої гвардії”. В.Молотов, Г.Маленков звинувачували його в тому, що він розвалює соціалістичну систему, сприяє угорській кризі. Лякала М.Хрущова і перспектива виходу Угорщини з Варшавського договору і вступ її до НАТО. Внаслідок цього воєнно-блокова логіка переважила, і події в Угорщині були розцінені як контрреволюційний закат. У листопаді 1956 р. сесія ГА ООН визнала введення радянських військ в Угорщину і встановлення режиму Я.Кадара як порушення Статуту ООН.

За таких умов подолати атмосферу недовіри і неприязні, в якій опинилась і українська дипломатія, було нелегко. Лише з кінця 50-х років ХХ ст. для України з'явилась можливість відкрити зовнішній світ для себе і самій стати відкритішою для інших країн. Цьому сприяло заснування 1957 р. постійного представництва Української РСР при ООН.

Основним змістом діяльності України на міжнародній арені стала боротьба за мир і безпеку народів, мирне співіснування держав із різним суспільним ладом. Як член ООН, республіка значної уваги надавала питанням недопущення нової світової війни. На XII сесії Генеральної Асамблеї ООН в жовтні 1957 р. голова української делегації Л.Паламарчук (очолював українську дипломатію 1954–1966) заявив, що з метою послаблення міжнародної напруженості треба насамперед радикально розв'язати проблеми роззброєння, повністю заборонити атомну і водневу зброю, припинити її виробництво, істотно скоротити збройні сили і військові бюджети. Третього серпня 1960 р. постійне представництво УРСР при ООН надіслало Ноту на ім'я Генерального секретаря ООН, в якій висловлювалась пропозиція про особисту участь глав урядів держав – членів ООН у розгляді проблем роззброєння на Генеральній Асамблеї.

Однак досягти взаємних домовленостей на той час ще було неможливо, і не в останню чергу – через неконструктивну позицію Радянського Союзу. Незважаючи на це, делегація Української РСР і на наступних сесіях ГА ООН продовжувала підтримувати радянські пропозиції про загальне і повне роззброєння, виступала з власними ініціативами стосовно цього питання. СРСР, США і Англія 5 липня 1963 р. підписали в Москві Договір про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космічному просторі і під водою, а 19 листопада 1965 р. на пленарному засіданні ГА ООН була схвалена резолюція про нерозповсюдження ядерної зброї. В цих та інших подібних спільних актах та домовленостях була частка зусиль і Української РСР, її представників в ООН.

Немало зусиль українські дипломати доклали до того, щоб членами ООН стали Албанія, Болгарія, Румунія (1955), Монголія (1961). У вересні 1960 р. на XV сесії ГА ООН делегація СРСР, очолювана М.Хрущовим, внесла пропозицію прийняти деклара-

цію про надання незалежності колоніальним країнам і народам. У радянському проєкті були такі вимоги:

1. Негайно надати всім колоніальним країнам, підопічним територіям повну незалежність і свободу в будівництві власних національних держав. Колоніальний режим, колоніальна адміністрація у всіх її видах повинні бути скасовані повністю з тим, щоб надати можливість народам, які проживають на цих територіях, самим вирішувати свою долю і форми державного управління.

2. Ліквідувати всі опорні пункти колоніалізму у вигляді володінь і орендованих районів на чужих територіях.

3. Закликати уряди всіх країн суворо дотримуватись у відносинах між державами положення Статуту ООН і Декларації про рівність та повагу суверенних прав і територіальної цілісності всіх без винятку держав, не допускаючи жодних виявів колоніалізму, виняткових прав або переваг для одних держав на шкоду іншим.

Дискусія на Генеральній Асамблеї була політично гострою. Українська делегація виступила з її повною підтримкою і заклала прийняти рішучі заходи щодо прискорення процесів деколонізації. Декларація ООН про надання незалежності колоніальним країнам і народам була прийнята Асамблеєю більшістю голосів. Єдиний пункт, який вдалося зберегти західним державам і країнам, що їх підтримували, – це положення про дозвіл іноземним державам мати у країнах Азії й Африки (за згодою другої сторони) військові бази.

Рік 1960 увійшов в історію як рік Африки. Незалежність отримали 17 держав цього континенту. Як зазначалося на ювілейній конференції ООН 1982 р., прийняття лише одного рішення про ліквідацію колоніалізму вже виправдовує створення Організації Об'єднаних Націй.

Різноманітною була діяльність України в ЮНЕСКО. На XVI сесії ГА ООН українська делегація внесла резолюцію про заходи у справі сприяння ліквідації неписьменності в усьому світі. Цей проєкт було схвалено. Активно співпрацювала республіка і в Міжнародному бюро освіти (МБО). Свідченням внеску українського народу у скарбницю світової культури було рішення ЮНЕСКО про відзначення 150-річчя від дня народження Т.Шевченка.

Представники України з 1957 р. брали участь у роботі Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ). Тоді, коли ядер-

ні держави, зокрема СРСР, продовжували модернізацію ядерної зброї, республіка домагалася її повної заборони і використання атомної енергії в мирних цілях.

Дуже складно представникам України було працювати в галузевих комітетах МОП, адже їм доводилось торкатись питань про умови праці в металургійній промисловості, на вугільних шахтах, у будівництві, які в республіці залишались надзвичайно важкими.

Динамічного спрямування набули зовнішні зв'язки Української РСР. Якщо 1957 р. підприємства республіки поставляли продукцію в 31 країну світу, то 1960 р. – у 41, а вже 1965 р. – у 81 країну. В 1965 р. підприємства республіки здійснювали поставки машин, устаткування, приладів і матеріалів для 390 об'єктів, які споруджували в інших країнах за технічною допомогою СРСР. Питома вага України в зовнішньоторговельному обороті СРСР становила 23%. Особливо збільшилась поставка таких видів продукції, як металопрокат, вугілля, чавун, залізна руда, металорізальні верстати, екскаватори, автотранспортувачі. З 1964 р. республіка розпочала експорт літаків ТУ-124, АН-24, з 1965 р. автомобілів “Запорожець”, автобусів “ЛАЗ”, тепловозів М-62 та іншої продукції машинобудівного комплексу. Лише криворізькою залізною рудою свої потреби задовольняли: Болгарія – на 60%, Румунія – на 70%, Чехословаччина – на 75%, Польща – на 80%, Угорщина – на 82%, НДР – на 90%.

Тісні багатогранні зв'язки встановлювалися між порідненими областями і містами України та зарубіжних прикордонних країн. Їх ініціатори створили у 1957–1958 рр. радянсько-польські, радянсько-чехословацькі, радянсько-болгарські, радянсько-угорські, радянсько-румунські товариства дружби. На середину 1962 р. такі зв'язки мали 15 областей і міст України.

3. Україна на міжнародній арені у 60 – 80-х роках ХХ ст.

З приходом до влади Л. Брежнєва (1964), здавалось, суб'єктивізм у зовнішньополітичних відносинах буде зникати, адже визначився достатньо виразний курс на розрядку. Нагадаємо, що наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст., завдяки ініціативі

СРСР та його союзників і вмілій взаємодії з західними партнерами, було досягнуто чимало.

Так, під час першого в історії офіційного візиту Президента США Р. Ніксона до Радянського Союзу 1972 р. було підписано документ “Основи взаємовідносин між СРСР і США”, Договір про обмеження систем протиракетної оборони, розроблено тимчасові угоди про деякі обмеження стратегічних роззброєнь ОСО-1, а згодом ОСО-2. Підписано договори між ФРН, з одного боку. і СРСР, а також НДР, ПНР, ЧСРСР – з іншого. У вересні 1971 р. СРСР, США, Великобританія і Франція після тривалих переговорів підписали угоду по Західному Берліну. ГА ООН у вересні 1971 р. схвалила радянську пропозицію про скликання всесвітньої конференції із роззброєння.

Україна брала активну участь у поглибленні процесу розрядки. У 1971 р. вона підписала Договір про заборону розміщення зброї масового знищення на дні морів і океанів, 1974 р. – документ про “Визначення агресії” та ін. Важливий внесок України і в успішне проведення наради з безпеки і співробітництва в Європі – підписання 1975 р. у Гельсінкі Заключного Акта наради. Дехто вважає заслугою Л. Брежнєва підписання “Гельсінського пакта” як кульмінацію успіхів радянських зовнішньополітичних акцій 70-х років ХХ ст. Але, на жаль, брежнєвське керівництво вбачало у гельсінських документах 33 держав насамперед засіб лише для “закріплення післявоєнних реалій”, консервації того, що є, а все інше вважало культурним і науковим обміном, деідеологізація відносин була на той час другорядною.

Хоча 1977 р. з радянської ініціативи ГА ООН прийняла Декларацію про поглиблення, зміцнення розрядки міжнародної напруженості, проте повільний, але незаперечний відступ від неї розпочався.

У чому полягають його прояви і причини? Вважалося, що причиною цього є плани розробки нейтронної зброї, виробництво “Першингів-2” і розміщення крилатих ракет у Європі, небажання зупинити випробування ядерної зброї.

А Радянський Союз? Сучасні дослідники оцінили прорахунки брежнєвської політики, коли мільярди витрачалися на знищення радянських ракет, хоча можна було вчасно зупинити їх розгортання. Канцлер ФРН Р. Шмідт виступав із пропозицією

заморозити розгортання радянських ракет СС-20, а у відповідь – не розміщувати “першинги” й американські крилаті ракети. Причини відмови треба шукати в “брежньовській доктрині”, яка визріла набагато раніше, ще під час “Празької весни” 1968 р.

Як і М. Хрущов, не спромігшись зрозуміти суть угорських подій, брежньовське керівництво адекватно оцінило події у Чехословаччині. Л. Брежнев погрожував відставкою, якщо ревізійністи прийдуть до влади у Празі. Серед вищого керівництва КПРС, яке приймало рішення про вступ радянських військ у Чехословаччину, був і член Політбюро ЦК партії, перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест. Саме через П. Шелеста чехословацькі “товариші” передали звернення до Л. Брежнева “про допомогу”. Голос П. Шелеста звучав тоді дуже рішуче, хоча згодом, через два десятиріччя, він скаже: це було помилкове рішення, яке принизило роль і міжнародний авторитет Радянського Союзу. Він буде змушений визнати, що й серед простих людей України були противники тієї репресивної акції.

Саме після придушення “Празької весни” ідеї про демократизацію і лібералізацію відносин із сусідніми країнами зникли. Їх місце зайняла брежньовська “доктрина здержування”, яка остаточно прикувала до СРСР соціалістичні країни. Це засвідчують польські події 1980 р. Що зашкодило повторити тут чехословацький варіант? Існує думка, що на засіданні 4 грудня 1980 р. у Москві окремі члени Політбюро ЦК КПРС, зокрема В.Щербицький, поставились до цих подій з підвищеною відповідальністю. Тоді Політбюро поділилося у співвідношенні 6:6. Гадаємо, що причини інші: 7 грудня Президент США Дж. Картер надіслав послання Л.Брежневу. Бжезинський звернувся до глав західних держав і ООН, особисто до Індіри Ганді з проханням вплинути на позицію Москви – з дня на день мав розпочатися візит Л.Брежнева в Індію. Саме загроза замороження відносин зі США і західними країнами врятувала Польщу 1980 р.

Проте загроза радянської інтервенції знову стала реальністю 1981р. В. Крючков, який тоді очолював радянську зовнішньополітичну розвідку, був прихильником підготовки і проведення в Польщі празького варіанту, тому дуже тенденційно оцінював польську ситуацію, про що і доповідав у Москву голові КДБ Ю.Андропову. І лише зважений крок генерала В.Ярузельського

про введення в Польщі в грудні 1981 р. воєнного стану врятував країну від можливої інтервенції. Це вже була внутрішня справа поляків. Як зазначав В.Ярузельський, “поляк у поляка стріляти не буде”.

Для збереження і зміцнення панування у Східній і Центральній Європі необхідні були величезні збройні сили. Згідно з логікою боротьби з НАТО, “доктрина Л.Брежнєва” мала на меті абсурдну ідею: будь-що домогтися воєнно-стратегічного паритету, а в Європі – переваги. Цікаво, що радянська частина у воєнних витратах Варшавського договору становила 90%, а американська в НАТО – близько 50%.

Принциповою помилкою радянської зовнішньої політики було введення радянських військ в Афганістан 1979 р. Ще в 30-х роках ХХ ст. відомий радянський дипломат, Нарком закордонних справ М.Литвинов наголошував: “мир є цілісним”. Він мав на увазі, що мир у Європі не може бути стабільним, коли, наприклад, в Азії Японія здійснює агресію проти Китаю, а в Африці Італія зводить порахунки з Ефіопією.

Натомість Радянський Союз на початку 80-х років ХХ ст. вперто намагався переконати всіх і насамперед себе, що можна воювати в Афганістані й успішно будувати “загальноєвропейський дім”. Цього не могла зрозуміти і Європа. Такими діями Радянський Союз поховав і потужний антивоєнний рух, що набував сили на європейському континенті. Тоді ж голос членів делегації України у різних організаціях ООН, на сесіях її ГА звучав на підтримку невинуватих дій СРСР, які засуджували навіть союзники з Варшавського блоку.

Хто відповідає за війну в Афганістані? Академік Г.Арбатов вважає, що з чотирьох осіб, що приймали рішення, двоє не передбачали його наслідків (Л.Брежнєв – через хворобу, Д.Устинов – через політичну обмеженість). Але, за його словами, неможливо збагнути, як А.Громико і особливо Ю.Андропов допустилися такої помилки. Г.Арбатов спрощує це питання, адже добре відомо, що в регіональних конфліктах Радянський Союз завжди мав власні інтереси. Тисячі синів рядових трудівників України гинули в Афганістані. Однак Афганістан – не єдине місце на землі, куди посилали українську молодь. Були ще Ангола, Мозамбік, Ефіопія, Єменська Арабська Республіка й інші краї-

ни, де у бойових діях брали участь воїни з усіх радянських республік.

Разом з іншими радянськими республіками Українська РСР надавала економічну і науково-технічну допомогу країнам, що визволилися від колоніальної залежності. Промислові підприємства України поставляли продукцію в 70 країн Азії, Африки, Латинської Америки. Українські представники у різних організаціях ООН, на сесіях Генеральної Асамблеї рішуче виступали проти расової дискримінації та політики неоколоніалізму, за соціальний прогрес країн, що розвиваються. У 1970 р. УРСР була призначена членом Спеціального комітету ООН проти апартеїду, 1976 р. стала членом Комітету з прав людини. У 1983 – 1985 рр. республіку обрали членом Комісії з прав людини (ЕКОСОС). У відносинах з країнами третього світу дипломатичні кроки України в ООН були спрямовані на підтримку політики радянського керівництва, яке боролось з американською адміністрацією за сфери впливу, що не сприяло досягненню стабільності у світі.

На соціалістичні країни припадало 80 % усіх торгово-економічних зв'язків України. Однак тривалий час не розв'язувалася проблема взаємовигідності цих зв'язків, не удосконалювалась їх структура. Із соціалістичних країн республіка одержувала здебільшого готову продукцію, а з України туди відправляли передусім паливо і сировину за цінами, нижчими від світових, і до того ж, витрати на видобуток природних ресурсів постійно зростали. Україні доводилось мати невиправдані витрати через прагнення радянського керівництва до незмінної політики щодо Східної та Центральної Європи.

Критичний аналіз попередніх зовнішньополітичних доктрин і практики досягнень і невдач радянської дипломатії, глибоке осмислення реалій сучасності дали змогу по-новому визначити її роль, стратегію і тактику у міжнародних відносинах. Вперше теза про нове політичне мислення була висловлена М.Горбачовим у грудні 1984 р. у Лондоні, де він очолював радянську парламентську делегацію. Проте ставлення до цієї ідеї почало змінюватися після квітня 1985 р. завдяки утвердженню процесу перебудови.

Нове політичне мислення стало реальністю. Маргарет Тетчер заявила про закінчення “холодної війни”. Безпрецедентний факт допомоги всьому світу Вірменії після землетрусу був переконли-

вим свідченням цьому. Найпереконливішим виявленням оновлення зовнішньої радянської політики став вивід військ із Афганістану і реалізація договору щодо ракет середньої та меншої дальності. Велика заслуга М.Горбачова, радянської зовнішньої політики після 1985 р. полягала в тому, що розпочався систематичний і цілеспрямований демонтаж першоджерел конфронтації, а не їх наслідків, як було за часів Л.Брежнєва. “Доктрини Л.Брежнєва” змінив універсальний принцип свободи вибору і невтручання у внутрішні справи. Небезпечний класово-ідеологічний підхід у міжнародних справах змінив принцип орієнтації на загальнолюдські інтереси.

Нове політичне мислення сприймалось керівниками соціалістичних країн неоднозначно. У таборі радянських і місцевих консерваторів, “прихованих” і “відкритих” сталіністів було чути голоси про “розвал соціалістичної співдружності”, “реставрацію капіталізму”. Н.Чаушеску, наприклад, закликав до створення “Інтернаціоналу” противників перебудови, щоб збройною силою зупинити нові процеси у східноєвропейських країнах. Він заявив, що реформи стануть можливими у Румунії, “коли на яблунах виростуть груші”. Однак історія зробила вибір. Намагання будь-що зберегти сталінський псевдосоціалізм призвело до глибокої кризи і повалення тоталітарних режимів.

З утвердженням нового політичного мислення українській дипломатії, з одного боку, стало легше працювати, оскільки змінилося загальне ставлення до України у світі, з іншого – складніше. Кожна країна, кожен народ став активніше реалізувати невід’ємне право на вибір свого шляху розвитку. Цю політику Україна декларувала в ООН. Велике значення мала участь України у міжнародних програмах співпраці по лінії спеціалізованих організацій, запозичення і впровадження всього корисного, що було за кордоном.

Великим міжнародним форумом, який широко обговорював проблему формування нового способу мислення, стала 41-ша сесія ГА ООН у 1986 р. Республіка виступила співавтором 12 проєктів резолюцій із найважливіших аспектів політики виживання, роззброєння. У виступі на сесії глава делегації України наголосив, що проблема виживання може бути розв’язана лише внаслідок докорінного повороту до дійсно безпечного світу. Справжня

безпека може бути загальною, взаємною і рівною для всіх. Сесія схвалила 70 рішень, і українська делегація їх підтримала.

На 42-й сесії ГА ООН у 1987 р. Україна разом із БРСР, НРБ, УНР, СРСР, ЧССР виступила з меморандумом про всеосяжну систему міжнародного миру і безпеки. Представники республіки розробили і внесли два робочих документи, що забезпечували принципівий підхід до питань піднесення ролі ООН у галузі вдосконалення механізму реалізації шляхів досягнення безпеки.

Працюючи в першому комітеті під час роботи 43-ї сесії ГА ООН, республіка стала співавтором 10 резолюцій з питань міжнародної безпеки і роззброєння. У другому комітеті (економічні та фінансові питання) разом з Чехословаччиною Україна виступала з важливою ініціативою у справі зміцнення міжнародної екологічної безпеки. У третьому комітеті, який розглядав соціальні, гуманітарні питання, республіка стала ініціатором прийняття Резолюції про міжнародне співробітництво в галузі прав людини. Україна виступила співавтором понад 40 резолюцій, 60 разів українська делегація виступала з приводу головних питань, що обговорювалися на сесії Генеральної Асамблеї ООН.

У вересні 1989 р. в Києві проведено семінар ООН із питань багатосторонніх заходів зміцнення довіри і запобігання війни. Свідченням зростаючого міжнародного авторитету України стало відкриття Генерального консульства ФРН, візит у столицю республіки Прем'єр-міністра Канади Мартіна Брайана Мелруні в листопаді 1989 р., перебування у Києві та Львові у квітні 1990 р. Президента Республіки Польща В.Ярузельського.

Для України як європейської держави актуальним постало питання про конкретний внесок у загальноєвропейський процес, визначення форм участі у регіональному співробітництві в різних галузях: економічній, екологічній і гуманітарній. Особливого значення для формування нової структури економіки України набули спільні підприємства як найбільш зріла форма міжнародної економічної співпраці. Якщо на початку 1989 р. працювало дев'ять таких підприємств, то на 1 січня 1990 р. у республіці було зареєстровано 83 спільних підприємств із зарубіжними партнерами з 26 країн. Найбільша кількість підприємств була створена з фірмами ФРН, Австрії, Франції, Угорщини і Польщі.

З 1989 р. підвищилася ефективність підприємств і організацій республіки у зовнішньоекономічній сфері. Зареєстровано понад 2 тис. учасників зовнішньоекономічних зв'язків. Усього підприємства України поставили на експорт продукції на суму 6,3 млрд крб, але лише на 0,3 млрд крб за безпосередніми зв'язками з іноземними партнерами. І надалі повний контроль зовнішньоекономічних відносин України здійснювався з Москви.

Україна як член ЮНЕСКО, з якою співпрацювало на постійній основі майже 600 неурядових організацій, не була представлена в жодній. Ситуація змінилася в серпні 1990 р. У Києві відбувся перший конгрес МАУ (Міжнародної асоціації українців). Президентом був обраний Г. Грабович (США). Це перша міжнародна неурядова організація, в якій фігурує Україна. Значне місце у піднесенні ролі народної дипломатії належало Всесвітньому з'їздові українських лікарів у серпні 1990 р. у Києві та Львові. Він став своєрідним прообразом світового конгресу українців, що відбувся 1992 р.

Отже, незважаючи на розщепленість суверенітету України у міжнародних відносинах 1945–1990 рр., можна стверджувати, що саме участь республіки у діяльності міжнародних організацій, насамперед в ООН, дала їй змогу прилучитись до світового досвіду ведення і розв'язання міжнародних проблем.

Українці відмовилися від ігнорування думки громадськості, позбулися надмірної таємничості зовнішньої політики, відкритішою стала дипломатична “кухня”. Розширилось і коло учасників зовнішньополітичного процесу, зросла народна дипломатія. На січень 1990 р. Україна була учасницею 160 міжнародних договорів і це створило належні умови для її подальшої співпраці з широкого кола політичних, економічних, гуманітарних, правових та інших питань.

1. Вихід на міжнародну арену

Зовнішня політика держави, її зміст та вектор геополітичної орієнтації залежить від багатьох факторів: геополітичного статусу держави, типу політичного режиму, ідеологічної орієнтації правлячих політичних сил і опозиції, ступеня зрілості інститутів громадянського суспільства, а також рівня соціально-економічного розвитку. На сучасному етапі світового розвитку зовнішня політика держави має вирішальний вплив на процеси прискорення модернізації всіх суспільних систем (політичної, правової, економічної та культурної). Якщо зовнішня політика держави адекватно відображає глобальні тенденції світового розвитку і спрямована на інтеграцію країни у найрозвинутіші світові політичні й економічні структури (на сучасному етапі – це євроатлантичні), то така країна має перспективу наблизити політичні, правові, соціально-економічні та культурні стандарти до стандартів високорозвинутих країн. Однак зауважимо, що коли внутрішня політика, яку проводить правляча еліта, значно відстає від рівня розв'язання суспільних проблем, універсальних міжнародних стандартів, то найпередовіші пріоритети зовнішньої політики будуть зведені нанівець. Сучасний розвиток посткомуністичних країн переконливо підтверджує цей факт. Країни колишнього соцтабору, які чітко заявили про наміри в найкоротші терміни інтегруватися в євроатлантичні структури (НАТО і ЄС) і успішно здійснюють внутрішню політику відповідно до задекларованих зовнішньополітичних пріоритетів, стали членами НАТО і найближчим часом стануть членами ЄС, і навпаки, країни (це передусім країни СНД), які не чітко визначилися з вектором геополітичної орієнтації, у зовнішній політиці дотримувалися так званої “багатовекторності”, а у внутрішній політиці взяли курс на повільні, половинчасті, незбалансовані реформи, втратили історичний шанс стати у перспективі повноправними членами НАТО та ЄС.

Здобуття Україною незалежності кардинально змінило геополітичну мапу світу. Поява в центрі Європи країни, що територіально та за кількістю населення ставала в один ряд з провідними державами континенту, звісно, не могла не позначитися на особливостях глобальних процесів.

Суверенна Україна, відкриваючи себе світові, змушена була творити й власну, самостійну зовнішню політику. Впровадження її в життя супроводжувалося дією об'єктивних чинників, які визначали тенденції сучасного суспільного розвитку.

Однак справжньою датою формування зовнішньої політики України доцільно вважати 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет, що стала важливим кроком українського народу на шляху до самостійного політичного, економічного та національно-культурного розвитку. Відтоді зовнішня політика держави розвивалася логічно, послідовно і наступально.

У Декларації про державний суверенітет було наголошено: Україна “як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для забезпечення національних інтересів у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, технічній і спортивній сферах. Україна є рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, бере участь у загальноєвропейському процесі та в європейських структурах”.

Декларація про суверенітет стала не лише основою для подальшої розробки концепції зовнішньої політики молодої Української держави, а й визначила її принципові засади. Зокрема, проголошено, що Україна активно сприятиме зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, братиме безпосередню участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах, а також у майбутньому прагне стати постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Принципове значення має і визнання Україною переваги загальнолюдських цінностей над класо-

ними, пріоритету загально визнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Все це засвідчує чіткий намір молоді республіки увійти в коло авторитетних, цивілізованих держав світу.

Щодо відносин із республіками СРСР, то, згідно з Декларацією, вони будуватимуться на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи. У листопаді-грудні 1990 р. договори про економічну, політичну та культурну співпрацю на основі рівності та добросусідства були укладені Україною з Російською Федерацією та Білоруссю, а 1991 р. – із Казахстаном, Киргизстаном, Азербайджаном, Узбекистаном та іншими республіками.

Першочергового значення у розвитку двосторонніх відносин Україна надавала налагодженню контактів із сусідніми державами. Так, у жовтні 1990 р. міністрами закордонних справ України та Республіки Польща було підписано Декларацію про принципи й основні напрями розвитку українсько-польських відносин. Згідно з цією Декларацією, обидві країни прагнуть до утвердження добросусідських відносин і розвитку взаємовигідної співпраці, що відповідає їх національним інтересам і не спрямована проти третіх країн. Наголошено також, що Україна і Польща не мають одна до одної жодних територіальних претензій і не будуть їх висувати у майбутньому. Особливого значення надається культурній, науковій та гуманітарній співпраці, яка є дуже важливою для взаємного пізнання та розуміння двох народів. Документ передбачає взаємне інформування про досягнення у культурній і кадровій сферах, всебічне заохочення українсько-польських зв'язків з огляду на усвідомлення етнічної та культурної спорідненості двох народів і збереження позитивної спадщини їх багатовікових взаємин. Положення Декларації позначилися на розвитку укладених у 1991 р. українсько-польських міжурядових угод про співпрацю молоді та молодіжні обміни, торгівлю й економічне співробітництво.

Успішно розвивались добросусідські відносини з Угорською Республікою. Ще в березні 1991 р. було підписано на найвищому рівні спільну українсько-угорську заяву, де проголошено намір двох держав сприяти розвитку торгівлі, здійсненню спільних технологічних, екологічних програм тощо. Ще одним кроком стало

укладення в травні 1991 р. міжурядової угоди про торговельно-економічні зв'язки і науково-технічну співпрацю та Декларації про основні напрями співробітництва в гуманітарній сфері. У липні 1991 р. угоду про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічну співпрацю було підписано також з Чеською і Словацькою Федеративною Республікою.

Важливе місце у діяльності на міжнародній арені Україна відводила участі в роботі Організації Об'єднаних Націй. Саме призначення ООН як центру узгодження дій держав у справі підтримки міжнародного миру та безпеки, сприяння економічному, соціальному і духовному прогресу народів цілком відповідало основним зовнішньополітичним пріоритетам України. Помітне за останні роки зростання ролі ООН у розвитку дружніх відносин між державами стосовно широкого кола міжнародних проблем, у мирному врегулюванні конфліктів вимагало активізації участі в її роботі. На 45-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відкрилася наприкінці вересня 1990 р., представники України взяли участь у загальній дискусії, висвітлили бачення основних тенденцій розвитку міжнародного співробітництва, тих процесів, що відбуваються в сучасному світі. Особливу увагу було приділено питанням роззброєння, зміцнення міжнародної безпеки, захисту довкілля. Делегація України яскраво продемонструвала намір брати активну участь у налагодженні міждержавної політичної, економічної, культурної та науково-технічної співпраці.

Прийнятий Верховною Радою республіки 24 серпня 1991 р. Акт про незалежність України відкрив нову сторінку в історії української державності. Здійснились віковічні мрії та прагнення одного з найчисленніших народів Європи. Відтепер на території України почали діяти лише її Конституція та закони. Це змінило міжнародно-правовий статус країни і піднесло на якісно новий рівень відносини з іншими державами. Як повноправний член світового співтовариства Україна значно активізувала міжнародні контакти і розширила участь у роботі міжнародних організацій.

Восени 1991 р. відбулися перші офіційні візити Голови Верховної Ради України Л. Кравчука до Франції, США і Канади. Під час візитів політичні діячі та громадськість цих країн були ознайомлені з політичною й економічною ситуацією в республіці, її

перспективами як незалежної держави, вихідними принципами української зовнішньої політики. Одночасно було закладено фундамент для встановлення взаємовигідних ділових зв'язків між підприємницькими колами західних країн і представниками українського промислового й агробізнесу.

Не можна, однак, не помітити, що прагнучи розширення контактів з новою українською державою, західний світ не поспішав з офіційним визнанням її незалежності та встановленням з нею нормальних дипломатичних відносин, як це трапилося стосовно колишніх прибалтійських радянських республік. Це можна пояснити і небажанням псувати відносини з керівництвом ще існуючого на той час СРСР, і тим, що, на відміну від України, законність входження держав Балтії до Союзу Захід ніколи не визнавав. Величезне значення мало також проведення у балтійських республіках плебісцитів, більшість учасників яких проголосували за вихід із складу СРСР. Тому питання про незалежність України винесли на перший в українській історії всенародний референдум. Саме народне волевиявлення повинно було поставити останню крапку в тривалому процесі становлення незалежної Української держави і продемонструвати всьому світові непоборне прагнення українців до самостійного економічного, політичного та духовного розвитку.

Акт проголошення незалежної України, а також результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. створили необхідні правові та політичні передумови для створення незалежної Української держави, а отже, і для становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

Міжнародне визнання України розпочалося відразу після референдуму. Хвиля визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами була безпрецедентною. Вона засвідчила, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на теренах колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Східній Європі. Вагоме значення у визнанні незалежної України в світі мало те, що країна обрала цивілізований і мирний шлях побудови суверенної держави.

Першою (2 грудня 1991) незалежність України визнала Польща і вирішила встановити з нею дипломатичні відносини. Того

самого дня Прем'єр-міністр Канади Б. Малруні заявив, що Канада визнає Україну як незалежну державу; 3 грудня Україну визнала Угорщина; 4 грудня – Литва й Латвія; 5 грудня – Росія, Болгарія, Словенія, а за ними – Естонія, Чехословаччина, Грузія та десятки інших країн. До кінця грудня 1991 р. Заяви про визнання незалежності України зробили уряди 68 держав світу, серед яких і США, ФРН, Великобританія, Швеція, Італія, Японія.

Найвизначальнішими стали останні дні 1991 р.: Україну визнали всі держави “Великої сімки”, що засвідчило остаточний перелом у позиції світової громадськості стосовно незалежності нашої держави. Станом на 27 січня 1992 р. Україну визнала 91 держава, з 27 було встановлено дипломатичні відносини.

Після 1 грудня 1991 р. визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні, а й на рівні міжнародних організацій; 30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі (тепер – Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а згодом, 10 березня 1992 р., приєдналася до Північноатлантичної Ради зі співробітництва (з 1998 р. – Ради євроатлантичного партнерства).

Широкому визнанню самостійної Української держави сприяли її виважена внутрішня політика, що ґрунтувалася на принципах демократії, гуманізму та забезпеченості прав людини, а також її миролюбні зовнішньополітичні кроки, спрямовані на зміцнення безпеки у світі та розвиток міжнародної співпраці у всіх сферах. Ще 1 листопада 1991р. Верховна Рада республіки прийняла Декларацію прав національностей України, яка урочисто гарантувала всім народам, національним групам і громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободу релігійних переконань. Верховна Рада 5 грудня 1991р. виступила зі Зверненням до парламентів і народів світу, де зазначалось, що Українська держава буде неухильно дотримуватись норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини, які Україна ратифікувала, й іншими відповідними міжнародними документами. Було висловлено також намір приєднатись до Гельсінкського Заключного акта, Паризької хартії та інших документів НБСЄ.

Принципово важливим кроком на шляху становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин стало запровадження атрибутів державності, зокрема визнання громадянства України, національної символіки, запровадження власної грошової одиниці.

Важливе значення для підвищення авторитету України у світі мало прийняття 10 грудня 1991 р., у День прав людини, Закону про дію на її території міжнародних договорів. У ньому зазначалось, що, прагнучи долучитись до системи правових відносин між державами та на основі взаємної поваги державного суверенітету і демократичних засад міжнародної співпраці, Україна розглядає укладені та ратифіковані нею міжнародні договори як невід'ємну частину національного законодавства. Ці й інші акти молодій республіці засвідчили появу на політичній мапі світу нової демократичної держави, готової зробити гідний внесок у збереження загальнолюдських цінностей і розвиток міжнародного співробітництва. Лише впродовж січня 1992 р. незалежну Україну визнали ще 37 держав Європи, Америки, Азії, Африки, а до кінця року їх кількість зросла до 132, зокрема 106 встановили з нею дипломатичні відносини на рівні посольств. За цей же період було укладено 35 двосторонніх міждержавних договорів і 88 міжурядових угод. Незалежна Україна стала повноправним членом світового товариства, важливим чинником системи міжнародних відносин.

Цей період, окрім міжнародного визнання незалежної України, характеризувався активним процесом кристалізації її головних зовнішньополітичних інтересів і пріоритетів. Вони формувалися на засадах основоположних для нашої держави документів – Декларації про державний суверенітет, Акта про незалежність України. Однак повноцінну теоретичну основу зовнішньої політики України ще належало створити.

2. Зовнішня політика України після проголошення незалежності

Стрімке визнання України на міжнародному рівні дало поштовх до ґрунтовної розробки її зовнішньополітичної концепції. Визначені ще Декларацією про суверенітет принципові засади

української зовнішньої політики необхідно було конкретизувати з урахуванням тих реальних проблем, що постали перед республікою після проголошення її незалежності. Активна, цілеспрямована, чітко окреслена і виважена зовнішня політика повинна була забезпечити сприятливі умови для економічного та культурного піднесення України й одночасно забезпечити її участь у розв'язанні низки глобальних і регіональних проблем, які потребували об'єднаних дій міжнародного співтовариства.

Першою своєрідною програмою зовнішньополітичної діяльності незалежної України став виступ Голови її Верховної Ради Л. Кравчука на 46-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 2 вересня 1991 р. З високої трибуни ООН, насамперед, було проголошено вірність України принципам Статуту цієї організації, Гельсінкського Заключного акта та Паризької хартії і підтверджено намір стати безпосереднім учасником загальноєвропейського процесу членом європейських структур. Зазначалось також, що Україна не має територіальних претензій до жодного із сусідів і виступає проти будь-яких територіальних зазіхань.

Одним із важливих завдань зовнішньої політики Україна визначила активну участь у зусиллях світового співтовариства з роззброєння. Як зазначив у виступі Л.Кравчук, позиція українського керівництва полягає в тому, що процес зниження рівня військових потенціалів повинен стати всеосяжним, тобто охоплювати всі види зброї, всі регіони, всі країни світу. Україна виявила бажання стати безпосереднім учасником переговорного процесу про роззброєння. На особливу увагу, безумовно, заслуговує проблема ліквідації ядерної зброї. Взавши на себе 1990 р. зобов'язання дотримуватись трьох неядерних принципів (не приймати, не виготовляти і не набувати ядерної зброї), Україна висловила намір приєднатися до Договору про її нерозповсюдження як неядерна держава. Це прагнення цілком відповідало міжнародним зусиллям, спрямованим на обмеження та ліквідацію ядерної зброї в світі. Водночас практичні кроки щодо його реалізації сприяли зміцненню довіри між державами і позитивно впливали на всю міжнародну атмосферу.

У виступі глави української делегації було звернено увагу членів ООН на необхідність об'єднати зусилля для вирішення існуючих регіональних конфліктів і заявлено про прагнення України

взяти активну участь у пошуках шляхів їх мирного врегулювання.

Важливе значення для формування зовнішньополітичної концепції України мала також висловлена на сесії підтримка Україною принципу деідеологізації міжнародних відносин та ідеї про закріплення універсального уявлення про права людини і вироблення механізмів їх забезпечення. Загалом діяльність делегації України засвідчила зрілість її зовнішньополітичних позицій і стала гідним внеском у розвиток міжнародної співпраці.

Основні принципи української зовнішньої політики дістали підтвердження у прийнятому Верховною Радою республіки 5 грудня 1991р. Зверненні “До парламентів і народів світу”. В ньому зазначалось: Україна “спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на активізацію міжнародного співробітництва у вирішенні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем. Зовнішня політика України буде базуватись на загально визнаних принципах міжнародного права”.

Подальший розвиток і конкретизація зовнішньоекономічної концепції України були тісно пов’язані з новою ситуацією, що склалась після розпаду СРСР і необхідністю вироблення нових взаємовідносин з колишніми союзними республіками. Величезного значення набули проблеми розподілу колишньої загально-союзної власності, стабільності державних кордонів, долі ядерної зброї, пошуку нових форм організації економічної, політичної та культурної співпраці тощо.

З погляду концептуальної визначеності зовнішньополітичного курсу України особливо велике значення мав документ, схвалений Верховною Радою України 2 липня 1993 р. “Про Основні напрями зовнішньої політики України”. Він визначив головні національні інтереси України, завдання і принципові засади її зовнішньополітичної діяльності.

У прийнятому Верховною Радою документі зазначено, що з огляду на геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал Україна має всі можливості стати впливовою світовою державою, виконувати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі.

Зовнішня політика України спрямована на виконання таких найголовніших завдань:

1. Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави.
2. Забезпечення стабільності міжнародного становища України.
3. Збереження територіальної цілісності держави, недоторканість її кордонів.
4. Входження національного господарства до світової економічної системи для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу.
5. Захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України.
6. Надання їм допомоги згідно з міжнародним правом.
7. Поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

У документі зазначається, що Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співпраці з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав або груп держав. Вона розбудовує двосторонні та багатосторонні відносини на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи.

Україна неухильно дотримується міжнародних стандартів прав людини, забезпечує права національних меншин, які проживають на її території, вживає належних заходів до збереження національної самобутності зарубіжних українців згідно з нормами міжнародного права. У сучасних умовах, зазначено в документі, дотримання прав людини є не лише внутрішньою справою окремих держав.

Україна дотримується принципу неподільності міжнародного миру та міжнародної безпеки і вважає, що загроза національній безпеці будь-якої держави становить загрозу загальній безпеці, миру в усьому світі. У зовнішній політиці вона обстоює підхід “безпека для себе – через безпеку для всіх”.

Українська держава керується принципом примату права у зовнішній політиці, визнаючи пріоритет загальнозвизнаних норм

міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Її усталений принцип – сумлінне виконання всіх своїх міжнародних зобов'язань. Належно ратифіковані договори Україна вважає частиною власного внутрішнього права.

У зовнішній політиці Україна бере за основу фундаментальні загальнолюдські цінності і засуджує практику подвійних стандартів у міждержавних стосунках.

Вона виступає проти присутності Збройних Сил інших держав на українській території, а також проти розміщення іноземних військ на територіях інших держав без чітко висловленої згоди цих держав, окрім випадків застосування міжнародних санкцій відповідно до Статуту ООН.

Згідно з вимогами міжнародного права, Україна здійснює неозброєні примусові санаційні заходи у випадках міжнародних правопорушень, які завдають їй шкоди.

Вона застосовує свої Збройні Сили у випадках актів збройної агресії проти неї та будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність та недоторканість державних кордонів або для виконання своїх міжнародних зобов'язань.

Україна вважає себе, нарівні з усіма іншими колишніми радянськими республіками, правонаступницею Союзу РСР і не визнає переваг і винятків з цього принципу для жодної з держав- правонаступниць без офіційно оформленої згоди всіх цих держав.

Головними сферами зовнішньополітичної діяльності України в документах визначені:

1. Розвиток двосторонніх міждержавних відносин.
2. Розширення участі в європейському регіональному співробітництві.
3. Співпраця у межах Співдружності незалежних держав.
4. Членство в ООН та інших універсальних міжнародних організаціях.

Пріоритетними напрямками двосторонніх відносин України є активний розвиток відносин із такими групами держав: прикордонні держави, західні держави – члени ЄС та НАТО, географічно близькі держави, країни Азії, Азійсько-Тихоокеанського регіону Африки, Латинської Америки.

З прикордонними країнами, йдеться в документі, Україна має на меті укласти повномасштабні договори про добросусідство і

співробітництво, зокрема для остаточного підтвердження існуючих державних кордонів, створення атмосфери взаємної довіри і поваги, розбудови дружніх і взаємовигідних партнерських відносин у всіх галузях. У цьому контексті кожна прикордонна держава є стратегічним партнером України.

В “Основних напрямках зовнішньої політики України” звернено особливу увагу на те, що з огляду на особливості історичного розвитку і специфіку геополітичного та геоекономічного положення України домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами є українсько-російські відносини. Вони визначені в документі як зв’язки “особливого партнерства”, оскільки від їх спрямування значною мірою залежатиме прогресивний демократичний розвиток і України, і Російської Федерації, стабільність в усьому світі.

Розбудова стосунків із західноєвропейськими державами, йдеться в документі, створить умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних, духовних зв’язків України з європейською цивілізацією, прискорення демократизації, проведення ринкових реформ та оздоровлення національної економіки. Така співпраця стане надійним підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах та майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового економічного простору. В цьому контексті особливе значення для України мають відносини зі Сполученими Штатами Америки.

Географічно близькі держави разом із деякими прикордонними країнами є своєрідним мостом між Україною і заходом Європи. В документі зазначено, що Україна розвиватиме з ними повномасштабні дружні відносини. Така співпраця розширюватиме смугу стабільності і миру навколо України, сприятиме її утвердженню як впливової європейської держави, торуватиме шляхи до широких політичних, економічних, культурних, наукових, гуманітарних стосунків з Центральною, Північно-Східною і Південно-Східною Європою. Розгалужені та стабільні зв’язки України з географічно близькими державами є необхідною умовою повноцінного інтегрування України у сім’ю європейських народів, її активної участі в регіональному і субрегіональному співробітництві.

Україна розвиватиме також двосторонні відносини з азійськими, латиноамериканськими державами та країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Окреслюючи основні напрями регіонального співробітництва України в Європі, документ перелічує такі пріоритети в цій галузі: діяльність у межах Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), участь у Раді Північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичної асамблеї, розвиток контактів із Радою Європи та іншими європейськими структурами.

Україна розвиватиме свою зовнішньополітичну активність і на субрегіональних напрямках, зокрема у Чорноморському економічному співробітництві та Дунайській комісії, налагоджуватиме широкі контакти на Середземноморському напрямі, дотримуватиметься курсу на співробітництво в межах Центральноєвропейської ініціативи, прагнучиме підтримувати тісні контакти з Вишеградською групою, Північною Радою і Радою держав Балтійського моря, розвиватиме співробітництво у межах Карпатського євро-регіону.

У документі зазначено, що перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в європейських товариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах.

Україна як одна зі засновниць Співдружності незалежних держав розвиває співпрацю з її державами-учасниками відповідно до положень Угоди про Співдружність незалежних держав із застереженнями до неї, зробленими Верховною Радою України. Україна розглядає Співдружність як міжнародний механізм багатосторонніх консультацій і переговорів, що доповнює процес формування якісно нових повномасштабних двосторонніх відносин між державами-учасниками і має на меті сприяти розв'язанню проблем, які постали після розпаду Союзу РСР.

Україна виступає за розвиток найширших торговельно-економічних та інших зв'язків між країнами СНД на засадах суверенного партнерства, рівноправності та взаємовигоди. Вона відстоюватиме позицію збалансованої господарської діяльності в межах СНД як необхідного етапу на шляху впровадження цивілізованих форм розвитку інтеграційних процесів. Визнаючи потребу тісної економічної взаємодії в межах СНД, Україна зважає на

те, що нагальною потребою сучасного етапу є перегляд старих і перехід до нових форм інтеграції, які б сприяли якнайшвидшому входженню України й інших зацікавлених країн СНД в європейську і світову економічну систему.

Україна, йдеться в документі, уникатиме участі в інституціоналізації форм міждержавного співробітництва в межах СНД, здатних перетворити Співдружність у наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного спрямування.

У документі було визначено основні сфери діяльності України в ООН та універсальних міжнародних організаціях, йшлося про необхідність підвищення ефективності, рентабельності участі України в ООН та інших міжнародних організаціях, спрямування зусиль на активізацію діяльності в структурах, здатних забезпечити мир і порядок у світі, реально сприяти розв'язанню соціально-економічних проблем України. Першочергове значення Україна надавала миротворчій діяльності органів ООН, спрямованій на відвернення і врегулювання конфліктів.

Пріоритетними функціями зовнішньої політики України документ визначав: гарантування національної безпеки; створення умов для функціонування національної економіки; сприяння науково-технічному прогресові в Україні та розвиток її національної культури і освіти; участь у розв'язанні глобальних проблем сучасності; контакти з українською діаспорою; інформаційну функцію.

У розділі, присвяченому проблемі гарантування національної безпеки, йшлося про те, що Україна виступає за створення всеосяжних міжнародних систем, універсальної та загальноєвропейської безпеки і вважає участь у них за основний складник власної національної безпеки. Водночас Україна дбає про розбудову власних збройних сил відповідно до принципу необхідної оборонної достатності.

Верховна Рада України зобов'язала Кабінет Міністрів, Міністерство закордонних справ та інші міністерства і відомства, які беруть участь у реалізації зовнішньополітичного курсу, керуватися в роботі "Основними напрямками зовнішньої політики України".

Низка положень, які визначають суть зовнішньополітичної діяльності, порядок імплементації законодавства, а також забо-

рону розміщення іноземних баз на території України (хоч перехідні положення Конституції України допускають таке розташування, як тимчасове, на умовах оренди, в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими українським парламентом), закріпила Конституція України, ухвалена Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Відповідно до Основного Закону, суть зовнішньополітичної діяльності полягає в тому, що вона “спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співробітництва за принципами і нормами міжнародного права”. В Конституції також стверджується, що міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, стають частиною національного законодавства, а якщо вони суперечать Конституції, то їх укладення можливе лише після внесення відповідних змін до Основного Закону України.

В “Основних напрямках зовнішньої політики України”, Конституції України значну увагу приділено власне механізму здійснення зовнішньої політики. Чітко і недвозначно зазначено, що держава повинна мати механізм правового, фінансового та кадрового забезпечення для здійснення зовнішньої політики.

З проголошенням незалежності України постала необхідність у проведенні кардинальних структурних змін в українському суспільстві. Нові історичні реалії, міжнародне визнання України як суверенної та незалежної держави спонукало спрямувати основні зусилля на прискорення входження країни до світового співтовариства й пошуки власного місця серед рівноправних суб'єктів міжнародних відносин. Так, якщо на 1 січня 1992 р. незалежну Україну визнали 68 держав, то станом на відповідний період 1994 р. їх налічувалося 149, зокрема із 132 країнами було встановлено дипломатичні відносини. Активно здійснювалося відкриття дипломатичних представництв в Україні. На початок 1994 р. функціонувало 50 іноземних консульств, п'ять представництв міжнародних організацій, а також сім консульських установ. Наприкінці 1994 р. були акредитовані посли 78 держав, з них 55 із резиденцією у Києві. Все це разом зумовило масштабну структурну реформу, спрямовану на оптимізацію роботи зовнішньополітичного відомства України. На Міністерство закордонних справ (МЗС) були покладені функції реалізації завдань у сфері

зовнішньої політики, основні напрями якої на той час визначала Декларація про державний суверенітет України.

Для реалізації зовнішньополітичної діяльності створювалася внутрішньодержавна правова база. У 1992 р. було затверджено Положення “Про дипломатичне представництво за кордоном”. Були розроблені правові кредити, за якими визначалася доцільність відкриття закордонних дипломатичних установ України. Визначальними тут були обставини:

- 1) теоретична наближеність країн до України (країни-сусіди);
- 2) ступінь впливу країни на міжнародній арені;
- 3) наявність у країні потужної української діаспори;
- 4) країни-центри багатосторонньої дипломатичної діяльності;
- 5) країни, що утворилися на території колишнього СРСР.

Реалізацією зовнішньополітичних пріоритетів, які повинні були якнайефективніше забезпечити національні інтереси України, стало продиктоване відкриття у 1992 р. 18 посольств, насамперед, у п’яти державах “Великої сімки”, в Польщі та Росії як стратегічно важливих для України державах. Розширювалася мережа консульських установ. У 1993 р. було відкрито 15 закордонних представництв. Наприкінці 1995 р. у системі МЗС України налічувалося вже 46 закордонних дипломатичних установ.

Розширення представленості України за кордоном, з одного боку, та зміна структури й функцій центрального апарату Міністерства закордонних справ – з іншого, були взаємопов’язаними, взаємозалежними процесами. Центральний апарат від часу функціонування за нових для молодого держави історичних умов становив мобільну структуру, яка прагнула максимальної адаптації до вимог часу. Постійно здійснювалося її вдосконалення та реорганізація. Молода українська дипломатія робила чималий внесок у становлення міжнародний відносин.

1. Створення СНД і вироблення її організаційних засад

Створення Співдружності незалежних держав (СНД) і участь у ній України викликає пильну увагу багатьох політиків і в Україні, й за її межами. Кожна нова зустріч глав держав і урядів СНД, рішення, які вони приймають (з часу заснування Співдружності було укладено близько 1 тис. документів), посилюють дискусії, зіткнення поглядів стосовно їх доцільності й, взагалі, чи виправдовує себе перебування Української держави в Співдружності, які перспективи її подальшого розвитку.

Ось чому особливого значення набуває аналіз передумов виникнення СНД. Без з'ясування цього історичного тла неможливо побачити перспективи Співдружності. Необхідно зазначити, що виникнення СНД було не наслідком “Біловезької змови”, як наголошував колишній Президент СРСР М.Горбачов, а визнанням політичних реалій, які спричинили процес ліквідації СРСР і появу нового “несоюзного утворення”. З.Бжезинський у праці “Посткомуністичний націоналізм” писав: “... названа К.Марксом “тюрмою народів” царська імперія при Сталіні стала цвинтарем народів, а тепер, при М.Горбачові, швидко перетворюється на вулкан народів”. Заступник директора Гарриманівського інституту О. Мотиль, який спеціалізується на вивченні в Україні сучасних процесів, як і З.Бжезинський, вважав реальним розпад радянської системи “вздовж п'ятнадцяти ліній”.

Саме розпад тоталітарної системи пришвидшив розпад Радянського Союзу і посилив відцентрові процеси, зумовлені не лише активізацією національних факторів, а й гострими соціально-економічними причинами. “І це призвело до того, – зазначав Л.Кравчук, – що Радянському Союзу могила вже була вирита. І не ми її копали. Ми тільки зробили так, щоб він спокійно опустився туди й не завалив нікого”.

Остання спроба врятувати СРСР стала останньою “соломинкою, яка зламала хребет верблюдові”. Після придушення серпневого 1991 р. заколоту кожна республіка мала право приймати самостійне рішення. Україна проголосила незалежність 24 серп-

ня 1991 р. Але складність поточного моменту полягала в тому, як вийти з-під руїн імперії, уникнути “югославського варіанту”. Тож 7 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі зустрілись лідери, котрі мали домовитись про “несоюзне” майбутнє. Створення Співдружності та її завдання вони розуміли по-різному. Якщо Л.Кравчук вбачав у ній “цивілізований спосіб” виходу з імперії, аби не виникало жодних питань щодо його легітимності, спосіб унезалежнення України від гегемонії Росії, то Б.Єльцин розглядав СНД як примусово-мінімалістичний варіант забезпечення гегемонії Росії на території колишнього Союзу. С.Шушкевича, мабуть, надихала національно-демократична ідея.

Лідери Білорусі, Росії та України 8 грудня 1991 р. поставили підписи під Угодою про створення Співдружності незалежних держав. Отже, заснування СНД виявилось компромісом між повним роз'єднанням України та Росії й утворенням напівконфедеративного типу, бажаного для Москви. Стосовно республік, які приєдналися до СНД в Алма-Аті 21 грудня 1991 р., можна зазначити: за тодішньої ситуації іншого виходу для них не було.

До створення СНД у різних країнах поставились по-різному, але всі зазначили одне: мінсько-алмаатинський акт – це остаточний розпад колишнього СРСР. У виступі на міжнародному Бертельсманівському форумі в Німеччині 4 квітня 1992 р. Л.Кравчук так визначив розуміння нового “несоюзного утворення”: “СНД не є ані державою, ані наддержавою. Вона не є суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин СНД – це форма співробітництва незалежних держав, які самостійно відповідають за свій внутрішній розвиток і відносини з іншими країнами”.

Організаційні основи СНД були визначені Біловезькою Угодою про утворення СНД і Протоколом до неї, Алмаатинською декларацією, а також Статутом СНД від 22 січня 1993 р. Зауважимо, що головними полюсами СНД, як передбачав професор університету Джона Гопкінса і консультант з питань зовнішньої політики президента Б. Клінтона М.Мандельбаум, стали Росія й Україна.

Справжні наміри Росії щодо СНД, колишніх республік СРСР розкрив затверджений 14 вересня 1995 р. Президентом РФ Указ “Стратегічний курс Росії з державами учасниками Співдружності незалежних держав”. По суті, відкрито висувалося завдання за-

безпечення домінування Росії на території пострадянського простору, і цю “зону інтересів” мали розуміти не лише “треті країни”, а й міжнародні організації. Президент України Л.Кучма, перебуваючи з візитом в Аргентині у жовтні 1995 р., так оцінив указ Б. Єльцина: “Цей курс нас не влаштовує. Ми про це сказали вголос. Борис Єльцин був борцем проти імперії і за демократію і ми б хотіли, щоб він не відходив від цих позицій”.

Навряд чи можна погодитись з твердженням деяких політологів, що значення СНД для України після “розлучення” республік вичерпалось і лише небажання загострювати відносини з Росією та сподівання на російську допомогу у розв’язанні особистих проблем змушують українських діячів толерантно ставитись до Співдружності.

Відношення України до СНД від самого початку було зваженим і послідовним. Верховна Рада України Угоду про Співдружність ратифікувала 12 грудня 1991 р. із відповідними застереженнями, що унеможливлювали перетворення України на частину нової союзної держави. З метою припинити різне тлумачення Мінської угоди 20 грудня 1991 р. була прийнята заява Верховної Ради України “З приводу укладання Україною Угоди про Співдружність незалежних держав”, де наголошувалось, що Україна заперечує перетворення Співдружності незалежних держав “на державне утворення із своїми органами влади і управління” і “надання Співдружності незалежних держав статусу суб’єкта міжнародного права”.

Заява Верховної Ради України зобов’язувала керуватися нею у діяльності всі структурні ланки виконавчої влади на чолі з Президентом України. Її значення для подальшої позиції України у Співдружності було надзвичайно важливим. Україна чітко визначила умови участі в СНД, які стали на перешкоді Росії перетворити Співдружність на нове державне утворення, сприяли активізації діяльності України як суб’єкта міжнародних відносин.

Подальше обґрунтування позиції України до СНД містилось у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. “Про основні напрями зовнішньої політики України”, що розглядала СНД як міжнародний механізм багатосторонніх консультацій і переговорів, який доповнював повномасштабні двосторонні відносини.

По суті, упродовж всього першого етапу функціонування Співдружності чітко простежувались дві концепції відношення до СНД: політична (російська) й економічна (українська). Виступаючи з нагоди 5-річчя СНД, Президент України Л.Кучма в радіозверненні до українського народу зазначив, що Україна бере участь у діяльності СНД на правах асоційованого члена. “Тобто нами відразу ж було відкинуто будь-яку можливість входження до Співдружності як наддержавного утворення на зразок переінакшення Радянського Союзу. Кожна держава самостійно визначає ступінь своєї участі у Співдружності та напрями діяльності в її рамках... СНД матиме реальні перспективи лише в тому разі, якщо тут не буде старших і молодших, якщо всі матимуть однакові й рівні права. Україна не сприймає фельдфебельського тону...”.

Окрім того, зосередившись на західному напрямі, зовнішньополітичний апарат України не відразу зрозумів необхідність вивести у низку пріоритетів відносини з країнами ближнього зарубіжжя. Внаслідок цього керівництво країни не мало уяви про те, якими мають бути роль і функції України у пострадянському просторі, як вона повинна забезпечувати свої геополітичні інтереси. Закріплення і зміцнення позиції України в Співдружності вимагало вироблення концепції, яка б ґрунтувалась на чіткому уявленні про національні інтереси країни.

Щодо подальшої ролі України в СНД, то вона була визначена Президентом 19 липня 1994 р. у промові після прийняття присяги на вірність українському народові. “Ми повинні бути не просто присутніми у Співдружності незалежних держав, а навчатись активно впливати на політику всередині Співдружності, рішуче відстоюючи свої інтереси, не забуваючи, зрозуміло, і про наших партнерів. Якщо ми не будемо брати участь у встановленні “правил гри”, то ці правила все-таки встановляться, але без нас і на шкоду нашим інтересам”.

Згідно зі Статутом СНД, Україна на правах асоційованого членства намагалася ефективно діяти в різних структурах Співдружності. Вищим органом СНД є Рада глав держав, за нею йде Рада голів урядів, а далі – координуючі інститути. Наприкінці 1996 р. їх діяло 80, у 57 із них Україна брала участь. Зараз у СНД 64 органи; 99 % всіх пропозицій України враховується в проектах тексту декларацій. У квітні 1999 р. на зустрічі лідерів країн

Співдружності в Москві було прийнято рішення про вдосконалення структури органів СНД. Насамперед, йшлося про об'єднання Виконавчого секретаріату СНД, що перебував в Мінську і апарату секретаріату в Москві. Було створено Виконавчий комітет Співдружності з чисельністю 200 осіб. Загальна чисельність працівників органів СНД становила 710 осіб.

За час існування Співдружності прийнято сотні важливих документів, коефіцієнт корисної дії яких відображає сучасне соціально-економічне становище у всіх країнах СНД. Згодом особливі інтереси почали виявляти майже всі члени спільноти. Беручи до уваги ці обставини, а також відмінність, несхожість інтересів кожної з країн, звести ці інтереси до єдиного знаменника не здатна була жодна з міждержавних і наддержавних структур СНД, до утворення яких прагнула Росія та інші країни.

2. Участь України в Економічному Союзі Співдружності

З метою вироблення основ погодженої стратегії, подолання кризових явищ і реформування економіки 24 вересня 1993 р. був підписаний Договір про створення Економічного Союзу. В ньому закріплений дуже важливий принцип, запропонований Україною, – поважання суверенітету кожної держави і невтручання в справи один одного, непримінення будь-яких видів економічного натиску. Україна, як асоційований член СНД і Економічного Союзу, 24 жовтня 1994 р. розпочала діяльність у засіданнях новоствореного Міждержавного економічного комітету (МЕК), представленого віце-прем'єрами держав-учасниць СНД.

Не можна не визнати, що Україна разом з центром Російської Федерації становила цілісне, високо інтегроване ядро народно-господарського комплексу, як полюбляють зараз висловлюватися – єдиного економічного простору. Економічна структура і зв'язки, що склалися між республіками колишнього СРСР, і досі продовжують утримувати свої позиції. Ще навесні 1998 р. відомий спеціаліст, професор Гарвардського університету Р.Пайпс заявив: “Тепер між республіками СРСР стане можливий лише економічний союз”. Д.Бреслауер вважав, що розвал єдиного господарського організму навряд чи піде на користь реформам в Україні.

Повна геоеконімічна переорієнтація зі структурною перебудовою та переорієнтація на нові ринки потребує значних витрат часу і коштів, тому для України активна участь у формуванні економічного простору на теренах СНД поки що не має альтернативи.

Для налагодження ефективних і взаємовигідних відносин сторони домовилися поступово забезпечити зниження і відміну митних зборів, податків, узгодження митного законодавства, спрощення митних процедур. Саме через митні бар'єри почались руйнуватись раніше діючі зв'язки між республіками зі спеціалізації та кооперації, що призводили до прямих втрат і постачальників, і споживачів.

Для виконання і розвитку положень Договору про Економічний Союз були прийняті такі важливі документи, як договори про створення зони вільної торгівлі, співпрацю у сфері інвестиційної діяльності, концепція Платіжного союзу, концепція взаємного правового врегулювання господарських відносин.

В Ашгабаді 23 грудня 1993 р. члени Співдружності уклали Угоду про загальні умови і механізм підтримки розвитку виробничої кооперації підприємств і галузей держав-учасниць СНД. Україна ратифікувала її 14 березня 1995 р. На товари, вироблені виробничою кооперацією між підприємствами СНД, поширювався пільговий митний режим. Україна уклала такі міжнародні договори з Азербайджаном, Грузією, Туркменією, Казахстаном, Узбекистаном та Киргизією. У межах виробничої кооперації укладено угоди з міністерствами і відомствами Росії (9), Молдови (3), Туркменістану (2), Казахстану (2), Вірменії (1), Киргизстану (1). Між підприємствами Мінмашпрому України і СНД підписано 693 угоди, з них 642 – з Росією. Обсяг взаємопоставок становив 9387 тис. доларів, із них на Росію припадало 8900 тис.

На жаль, не були виконані Угода про вільну торгівлю від 24 червня 1993 р., Угода про створення зони вільної торгівлі від 15 квітня 1994 р. і Угода про режим вільної торгівлі від 8 лютого 1995 р. Їх реалізація через створення зон вільної торгівлі давала б змогу українському товару один раз перетинати кордон і він перебував би в режимі вільної торгівлі до Тихого океану чи Кушки і реалізовувався на таких самих засадах, як і місцеві товари. Однак Росія відклала їх запровадження на невизначений термін.

Лише у квітні 1999 р. на саміті країн-учасниць СНД було прийнято рішення про запровадження зони вільної торгівлі за умови, якщо всі держави ліквідують митні, валютні й інші перепони. Однак у швидку перемогу цих рішень вірили мало. Певні зрушення в цьому питанні простежилися на саміті країн СНД у Мінську в листопаді 2000 р. В. Ющенко підписав Протокол про правила ліцензування імпорту державами-учасниками Угоди про зону вільної торгівлі, а також правила визначення країни походження товару. На ювілейному саміті країн СНД у листопаді 2001 р. у Москві Президент Росії В.Путін зазначив, що його країна готова вже найближчим часом врегулювати неузгоджені питання зі створення зони вільної торгівлі з Україною, Білоруссю і Таджикистаном. Лише після цього на території Росії буде введено режим вільної торгівлі. Отже, хоч і повільно, але питання, пов'язані із запровадженням такого режиму, починають розв'язуватись.

За роки існування Митного союзу (1995 р. до нього ввійшли Росія, Білорусь, Казахстан, з березня 1996 р. – Киргизстан) жодних вагомих кроків на шляху його реалізації не було. Проте як механізм тиску, зокрема на Україну, він діяв. Так, з усіх країн СНД податок стягувався при експорті, а з України – ще й при імпорті, з інших країн лише при імпорті. Були встановлені квоти на спирт зерновий, етиловий і горілку, білий цукор, а з 15 травня 1997 р. було підвищено мито на цукор (це 8,6 % всього українського експорту).

Катастрофічний розвиток подій у Росії 1998 р. суттєво вплинув на економічну ситуацію в країнах Співдружності. Їх товарообіг скоротився на 14–37 %. Іноземні інвестори внаслідок фінансової кризи в Росії втратили від 12 до 16 млрд доларів. Це негативно позначилося на міжнародному авторитеті Росії, і щоб позбутись шокового стану, їй потрібно було майже п'ять років.

Усі спроби українського уряду й інших країн СНД ініціювати спільну роботу над міждержавною антикризовою програмою у межах Співдружності закінчились нічим. Зовсім непомітно виявилась роль Міжнародного економічного комітету. Ситуація стала серйозною причиною для аналізу пошуку нової прагматичної форми розвитку відносин між країнами СНД. Йдеться не про руйнування існуючих економічних зв'язків, а навпаки – саме про їх розширення і введення в дію зони вільної торгівлі.

З чим пов'язана не зовсім вдала економічна практика в межах СНД? Головна причина – невідповідність її сучасної моделі національним інтересам суверенних держав. Так, у жовтні 1995 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду про приєднання до Євразійського об'єднання вугілля та металу. Однак виконання статтей цієї угоди фактично призводить до відновлення консервації старої імперської схеми. Україна переважно виробляє сировину, напівфабрикати, а Росія – кінцеву продукцію – прокат титану, титанового листу, від реалізації яких Україна не отримує жодної копійки. Статут МЕК передбачає “Узгодження умов перевезень і тарифів”. Це означає, що Україна буде втрачати мільйони доларів за транзит російських товарів через її територію. Узгодження “квот на виробництво та експорт” знову обмежує права України щодо вибору ринків збуту. Отже, водночас за світовими цінами на нафту і газ ми отримали також Євразійське об'єднання вугілля і металу.

Проблем і труднощів у становленні Економічного Союзу СНД предостатньо. У багатьох випадках низка держав або окремі держави при розв'язанні спільних питань мають різні, здебільшого, прямо протилежні цілі. Тому не випадково, що з 28 документів, прийнятих Радою глав держав та Радою глав урядів, які підлягали ратифікації, Україна підписала 14, а ратифікувала вісім. Практично кожен третій документ нечинний.

У прийнятих рішеннях відсутні умови переорієнтації країн на міжнародні стандарти і світові ціни, не визначені шляхи використання іноземного капіталу, переважає підвищена роль держави, а не безпосередніх виробників і споживачів як головних суб'єктів ринкових відносин. Міждержавна рада з нафти і газу не може вирішити конфліктні ситуації, що постійно виникають через розподіл азербайджанської нафти і транспортування туркменського газу. Зосередження замкнених виробництв на території Росії негативно впливає на розвиток міждержавної спеціалізації.

Одна зі складних проблем, що постала перед країнами-учасницями СНД, – борги й активи колишнього СРСР. Ще до розпаду СРСР 16 квітня 1991 р. Постановою Верховної Ради України було доручено Раді Міністрів та Національному банку розпочати переговори з Радою Міністрів СРСР і Державним банком СРСР про передання Україні частки в золотому запасі, алмазному та

валютному фондах, а також розпочати переговори стосовно частки України у зовнішніх боргах СРСР. Особливо гостро проблема постала після розпаду Союзу та підписання 9 грудня 1991 р. Договору про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу й активів СРСР. Державний борг СРСР становив 81 млрд. дол., окрім того, існувала заборгованість за Ленд-лізом 0,8 млрд. дол., за кредити підприємств та організацій – 1 млрд. доларів, країнам РЕВ – 17,3 млрд. доларів. Актив СРСР – країни, що розвиваються, – 74 млрд. доларів, майно за кордоном – 3,5 млрд. руб. за балансовою відомістю, борги колишніх соціалістичних країн – 47,9 млрд. переводних рублів, золото – 259 т.

Було створено спеціальну комісію з правонаступництва стосовно боргів і активів колишнього СРСР. Однак оскільки комісія підтвердила, що сформулювати загальні правила неможливо, вона була ліквідована. На той час не було враховано обсягів резервного валютного фонду, алмазного фонду, інвестицій СРСР за кордоном і кредитів СРСР, наданих іншим банкам, а також доходи від експорту озброєнь. Фактично жодна країна-член СНД не отримала повної та достовірної інформації про стан активів і боргів.

У Москві 6 липня 1992 р. укладено Угоду про розподіл усієї власності СРСР. Частка України була визначена в 16,37%. Проте і ця угода не виконувалась. Тоді з метою “правового забезпечення власності РФ за кордоном” Указом Б. Єльцина від 8 лютого 1993 р. “Про державну власність колишнього СРСР за кордоном” було визначено, що Росія як держава-наступниця СРСР приймає на себе всі права і зобов’язання на використання цієї власності.

Україна 9 грудня 1994 р. змушена була підписати “нульовий варіант”, оскільки не мала змоги обслуговувати зовнішній борг і зросла заборгованість перед Росією та “Газпромом”. Росія погодилась на реструктуризацію українського боргу за умови підписання “нульового варіанту”. “Нульовий варіант” із Росією підписали всі країни, крім республік Прибалтики і Грузії.

Україна не ратифікувала “нульовий варіант”. Верховна Рада України 19 лютого 1994 р. прийняла рішення про порядок його ратифікації, а 24 жовтня 1997 р. було запропоновано укласти Угоду між Україною та Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього боргу та

активів колишнього СРСР за умови, якщо українська сторона отримає вичерпну інформацію про об'єктивний склад, балансову та ринкову вартість закордонної власності колишнього СРСР, стан балансів Держбанку СРСР, Держхрану СРСР, МБЕМ, МІБ, закордонних банків, які перебували у власності СРСР станом на 1 грудня 1991 р., про обсяги Золотого запасу, Діамантового фонду СРСР і терміни умови погашення боргів. Не сподіваючись, що у способі російського мислення відбудуться істотні зміни, відомий експерт з української політики Р.Сольчаник порадив українському керівництву дотримуватись стійких позицій у переговорах з Росією, зокрема з проблем "економічної спадщини" та зовнішніх боргів СРСР.

3. Співпраця Верховної Ради України з Міжпарламентською асамблеєю

Між державами-членами СНД 27 березня 1992 р. була укладена Угода про Міжпарламентську асамблею (далі – МПА). Україна в ній брала участь як спостерігач до 13 засідання, що відкрилось у Санкт-Петербурзі – штаб-квартирі МПА у квітні 1999 р. Це трапилось після того, як Верховна Рада України 3 березня 1999 р. 230 голосами – за, проти – 42 ухвалила Постанову "Про приєднання до МПА". Україна стала повноправним членом Міжпарламентської асамблеї.

Виникає запитання: чи доцільний вступ України до цього консультативно-дорадчого інституту? Одностайності тут немає. Безсумнівно, співпраця з МПА потрібна для реальнішого впливу України на процес реформування СНД, відстоювання власних позицій, насамперед у блоці економічних питань, зважаючи на обсяг нашої участі в економічному ринку Співдружності.

Однак наскільки ефективна роль МПА в налагодженні чи вирішенні міждержавних конфліктів на теренах СНД? Вірменія й Азербайджан так і не змогли просунутись за допомогою МПА у розв'язанні проблеми Карабаху, провалилась спроба її миротворчої функції у Придністров'ї, Абхазії. За час існування МПА жодного разу не розглядала на засіданнях питання про втручання Росії у внутрішні справи держав Співдружності, зокрема України, геноцид Росії проти власного народу в Чечні.

Виникають заперечення. У МПА є комісії, діяльність яких суперечить чинній Конституції України. Висувається вимога провести експертизу національних законодавств країн-учасниць СНД з метою узгодження і перевірки на відповідність норм міжнародного права, а Україна вже є членом Ради Європи. Вона має дружні відносини з Узбекистаном, Туркменистаном, іншими країнами; 22 січня 1993 р. була укладена Конвенція про правову допомогу в цивільних, сімейних і кримінальних справах. Однак чому ми повинні синхронізувати законотворчу діяльність з цими країнами?

У березні 1996 р. з ініціативи Г. Зюганова Державна Дума РФ ухвалила Постанову “Про денонсацію Біловезьких угод”, якими юридично припинялось існування СРСР. Цей акт поставив під сумнів легітимність державних інстанцій самої Росії та СНД. Реальний сенс скасування Біловезьких угод полягав у офіційно-законодавчому визнанні відновлення імперського курсу і домагань Росії. Небезпека приховується і в намаганні розширити функції МПА до ролі Євразійського парламенту, де рішення будуть прийматися кваліфіковано або більшістю голосів. По суті, – це спроба реанімації наддержавного органу, але МПА не є органом СНД, а лише консультативно-дорадчим інститутом. На цьому наголосив Президент РФ В.Путін, повідомивши, що Співдружність скерує в березні 2002 р. на парламентські вибори в Україну своїх спостерігачів. У рекомендаціях МПА, прийнятих у Санкт-Петербурзі на черговому засіданні в березні 2002 р., наголошувалось, що саме в Україні, на основі базового закону про вибори, вперше буде перевірена концепція демократичних виборів у країнах СНД.

Україна не бере участі у наднаціональних структурах – в Об’єднаному командуванні колективних миротворчих сил, Раді Міністрів оборони, Економічному суді. У Ташкенті 15 травня 1992 р. у межах СНД було підписано Договір про колективну безпеку. Незважаючи на тиск, Україна не поставила підпис під цим документом. Вона є позаблоковою державою, тому не повинна бути заручницею ні “натовської парасольки”, ні Ташкентського договору і Спільної військової організації.

Новою спробою втягнути Україну у військово-політичний блок стала Алмаатинська угода (лютий 1995). Її підписав тодішній міністр оборони України В. Шмаров, зробивши застере-

ження “із врахуванням національного законодавства”. Підписання угоди викликало різкий осуд низки політичних сил і громадських організацій. Прем’єр-міністр України Є. Марчук змушений був після закінчення зустрічі глав урядів СНД 12 квітня 1996 р. внести роз’яснення, що Україна буде виконувати їх лише в галузі військово-технічного співробітництва. В жовтні 1997 р. під час кишиневського саміту голів урядів країн СНД було відкинуто пропозицію Росії про створення комітету СНД із конфліктних ситуацій, що передбачав об’єднання військових сил, їх фінансування, технічне забезпечення для здійснення операцій в “гарячих точках” Співдружності (Карабах, Таджикистан, Абхазія тощо).

4. Проблема кордонів у СНД

Роки існування СНД засвідчили, що за наявності доброї волі та визнання життєво важливих інтересів партнерів досягти взаєморозуміння у розв’язанні спірних питань, якими складними б вони не були, не становить проблем. До таких проблем належить і питання врегулювання кордонів між країнами-учасницями СНД. Кордони – невід’ємна ознака будь-якої держави. Вони є обов’язковим елементом, що сприяє формуванню державно-територіального організму. Без чітко визначених і добре захищених кордонів держава не може забезпечити своє суверенне право на організацію власної соціально-економічної системи.

Україна почала робити висновки з уроків історії. Достатньо зазначити, що в 20–80-х років ХХ ст. довільне перекроювання кордонів відбувалось майже 100 разів. Для України ситуація була оригінальною, адже протяжність неврегульованих кордонів на душу населення тут переважала загальносвітові показники.

У Мінській угоді щодо утворення СНД було закріплене положення про взаємне визнання і поважання територіальної цілісності країн-учасниць Співдружності, недоторканості їх кордонів. У заяві Верховної Ради України 20 грудня 1991 р. з приводу Угоди про Співдружність незалежних держав зазначалося: “Кордон між Україною – з одного боку, та Росією і Білоруссю – з іншого, є державним кордоном України, який є недоторканим. Лінія його проходження визначена Договором між Україною і Росією 1990 р.,

лишається незмінною незалежно від того, чи є Україна стороною Угоди, чи ні”.

Проте російська сторона, зокрема глава МЗС Є. Примаков, висловив тезу про те, що кордони держав, які утворились після розпаду СРСР, не фіксуються і не гарантуються Гельсінськими домовленостями. Цю тезу не можна було розуміти інакше, як закладання ідеологічного підґрунтя до майбутніх територіальних переділів на пострадянському просторі, нового перекроювання кордонів. Саме таку оцінку дали глави низки делегацій під час Лісабонського саміту ОБСЄ.

За таких умов назріла необхідність надання державному кордону України правового статусу. В правовому сенсі кордон України не був оформлений не лише з Росією, а й з Білоруссю і Молдовою, хоча ці країни і не висували територіальних претензій. Добрі перспективи у правовому оформленні кордонів, здавалось, відкривав Меморандум про співробітництво в охороні державних кордонів республіки Білорусь, Російської Федерації й України, підписаний главами держав у Москві 15 квітня 1994 р. Спільна заява підтверджувала готовність продовжити роботу з договірно-правового оформлення своїх державних кордонів.

Але таку готовність виявили лише Білорусь і Україна, які створили спільну делімітаційно-демаркаційну комісію, що вже завершила необхідні делімітаційні роботи. У 1997 р. був підписаний Договір про державний кордон між Україною і Республікою Білорусь. Укладена в листопаді 1994 р. Угода між урядами України і Молдови про співпрацю з прикордонних питань дала змогу започаткувати делімітацію українсько-молдовського державного кордону. На листопад 1996 р. Україна з цими державами вже мала напрацьованих 40 договірних документів із прикордонних питань. У Кишиневі 21–22 травня 1998 р. відбулось спільне засідання українсько-молдовської комісії з делімітації державного кордону, було узгоджено 98,2% або 1180,4 км спільного кордону.

Складніше вирішувалось питання про делімітацію українсько-російського кордону. Україна не погоджувалась на пропозиції росіян “щодо внутрішнього і зовнішнього кордонів”, і тричі у 1992 р. МЗС України надсилало до МЗС Російської Федерації ноти з проектом Угоди про делімітацію українсько-російського

кордону, а також пропозиції стосовно початку його правового оформлення. Російська сторона від усіх цих пропозицій ухилилась. Влітку 1992 р. російський міністр А.Козирев попередив, що цілісність української території не може бути незаперечним фактом.

Російський парламент 9 липня 1993 р. прийняв Постанову “Про статус міста Севастополя”, в якій наголошувалось, що місто має перебувати у російському підпорядкуванні, оскільки при передачі Кримської області в 1954 р. зі складу Росії до складу України Указ Президії Верховної Ради РРФСР 1948 р. про безпосереднє підпорядкування Севастополя Російській республіці не визнано таким, що втратив чинність.

Це рішення було однозначно оцінено як агресивний політичний акт, який суперечить нормам міжнародного права, спрямований на порушення кордонів і територіальної цілісності України. Позицію України підтримала світова спільнота, передусім Рада безпеки ООН. Вона визнала такий крок несумісним із взаємними зобов'язаннями РФ та України про непорушність кордонів, такий, що суперечить цілям і принципам Статуту ООН, а відтак не має юридичної сили.

Однак, незважаючи на рішення Ради безпеки ООН, російська сторона продовжувала акцентувати на проблемах Криму. Державна Дума РФ 23 жовтня 1996 р. прийняла рішення “Про призупинення розподілу Чорноморського флоту”, що містило статтю, яка була прямим втручанням у внутрішні справи України. У квітні 1997 р. Рада Федерації РФ звернулась до Президента Б. Єльцина з пропозицією розглянути питання про спільне володіння Росією й Україною м. Севастополем. Справедливо зазначив Є. Гайдар, виступаючи у програмі “Зеркало” московського телебачення: “Якщо ви висуваєте претензію до сусідньої держави, то неминуче підштовхуєте цю державу до того, щоб вона вас розглядала як потенційного противника, виходячи з цього будувала свою воєнну доктрину, свою систему союзів. Надто дорога ціна зіпсованих відносин між Росією і Україною за можливий початок президентської кампанії”.

Спекуляції навколо Севастополя є не лише втручанням у внутрішні справи України, а й суперечать рішенням Будапештського Меморандуму від 5 грудня 1994 р., де Росія разом із США,

Великобританією, КНР і Францією є гарантом територіальної цілісності та недоторканості кордонів України.

Ще в травні 1995 р. МЗС України надіслало до МЗС РФ ноту з проектом Угоди про правове оформлення державного кордону. Лише в серпні 1996 р. міністр ЗС РФ Є. Примаков погодився на це, але справа рухалась повільно. Позиція Росії була зрозумілою, адже згідно зі “Стратегічним курсом Росії з державами-учасницями СНД” необхідно було дотримуватись того, що “національним інтересам Росії і спільним інтересам держав СНД відповідає надійна охорона по периметру СНД, яка має здійснюватись спільними зусиллями, ... слід прагнути до створення єдиної охорони їх кордонів”.

Росія запропонувала країнам-учасникам СНД укласти Концепцію і Договір про співробітництво в охороні кордонів держав-учасниць СНД з державами, що не входять до Співдружності. Ці документи підписали Вірменія, Білорусь, Грузія, Росія, Киргизія та Таджикистан. Разом з Україною їх не підписали Азербайджан, Молдова, Туркменістан і Узбекистан.

Україна і надалі відстоює механізм двосторонніх угод. Щодо кордонів, то вони мають бути уніфіковані: не можуть у незалежних державах існувати зовнішні та внутрішні кордони, вони рівноцінні і вимагають посиленої охорони. Достатньо нагадати, що на так званому внутрішньому кордоні України лише за 1991 – 1996 рр. було затримано 73 тис. порушників кордону, десятки тисяч одиниць зброї, тони наркотичної речовини тощо.

Наприкінці січня 1996 р. у Сочі відбулась зустріч делегацій прикордонних відомств України та РФ, які очолювали голова Держкомкордону – командувач Прикордонними військами України В. Банних і директор Федеральної прикордонної служби Росії А. Ніколаєв. За підсумками зустрічі було підписано протоколи про спільний прикордонний і митний контроль між Україною і Російською Федерацією.

Довжина українсько-російського кордону – 2484 км. На середину 1996 р. тут функціонувало 60 пунктів пропуску, з них залізничних – 15, автомобільних – 44 і одна паромна переправа. Планувалось після належного облаштування відкрити ще сім автомобільних і два залізничних пункти пропуску. На літо 1998 р. обидві сторони домовились про оформлення правового статусу акваторії Азов-

ського моря і Керчинської протоки і завершення делімітації державного кордону на 1999 р. На січень 2002 р. Україна повністю делімітувала сухопутний кордон з Росією.

На початку 2003 р. президенти Росії та України підписали договір про сухопутний кордон. Проблема морського кордону вирішувалась з величезними труднощами. В Керчі 24 грудня 2003 р. після нетривкого, чітко спланованого “конфлікту” навколо о. Тузли, Л.Кучма та В.Путін підписали договір про співпрацю у використанні Азовського моря та Керчинської протоки і визнання Азовського моря як внутрішніх вод обох країн. Третього березня 2004 р. парламенти Росії та України вступили в ратифікаційний процес стосовно спільних кордонів.

Проблема делімітації кордону, хоч і є скрупульозною, але порівняно недорогою. Демаркація кордону вимагає значних коштів. Так, на облаштування 1 км витрачається 40 тис. доларів. Україні потрібно для демаркації 183 млн доларів. Це, безумовно, немалі кошти, які зумовлюють велику демагогію всередині країни стосовно доцільності цих заходів. Але “прозорість кордонів” призводить до ще більших збитків для української економіки і йдеться не про створення “залізної завіси”, а наведення елементарного порядку на державних рубежах країни.

5. Шляхи реформування Співдружності

Безумовно, в існуючих формах Співдружність не мала майбутнього. Аналізуючи основні уроки діяльності СНД 1998 р., міністр закордонних справ України Б.Тарасюк наголосив: у межах СНД “ми були свідками виникнення кризи, внаслідок якої глави держав-членів СНД прийняли рішення про початок роботи з реформування Співдружності”.

У січні 1998 р. Президент України Л. Кучма звернувся з листом до Голови Ради глав держав, Президента Росії Б. Єльцина, в якому виклав пропозиції стосовно реформування СНД. У липні 1998 р. у Мінську відбулась нарада робочої групи з питань вдосконалення діяльності СНД та реформування його структури. У виступі Президент Білорусі О. Лукашенко наголосив: “Нині СНД перебуває в стані клінічної смерті, реанімації”. Всі розуміли необхідність докорінних змін у відносинах в СНД. Особливу увагу

привернула позиція України, яку виклав перший заступник МЗС України А. Бутейко, зазначивши: “Україна бачить СНД інструментом багатосторонніх переговорів та консультацій, раціональним механізмом економічного співробітництва з винесенням за рамки Співдружності, зокрема питань військового, політичного, правового співробітництва, а також питань колективної безпеки”. На порядку денному назріло скликання міждержавного форуму СНД.

Після закритої зустрічі голів держав Співдружності у Кремлі 2 квітня 1999 р. Б. Єльцин зауважив, що з ініціативи України і Росії вдалось підготувати змістовний політичний документ, який визначає шляхи перетворення СНД у ефективний міжнародний механізм взаємодії держав і відповідає вимогам ХХІ ст. За підсумками саміту було підписано низку основних документів стосовно реформування Співдружності. Президенти підписали Декларацію про основні напрями розвитку СНД. Доцільно зауважити, що Президент Росії вперше з дня заснування СНД переконливо наголосив, що РФ поважає право кожної країни-учасниці саміту обирати форми і масштаби співпраці у цій структурі і виступає проти створення у Співдружності наднаціональних структур.

Україна є дійсним членом СНД. На території інших країн співдружності 61% товарообігу належить Україні. Вона – за реформування, підвищення ефективності й удосконалення механізмів діяльності. Україна виступає і буде виступати за те, щоб у межах СНД укладали угоди, які відповідали б національним інтересам і гарантували б економічну безпеку держави, не допускали домінування однієї країни чи групи країн СНД у міждержавних організаціях та об’єднаннях. Розвиток і поглиблення відносин із країнами СНД не повинні здійснюватися внаслідок згортання взаємозв’язків із розвинутими країнами світу. Ступінь втручання України в СНД не має суперечити Конституції України.

З огляду на сучасний стан Співдружності, можна передбачити декілька варіантів її діяльності. Вірогідно, що подальшого розвитку не відбуватиметься. Це засвідчує, по-перше, не надто палке бажання багатьох суб’єктів СНД щось радикально змінювати. По-друге, наростаючі кризові явища в СНД, що виявляються у подальшій регіоналізації та дезінтеграції (про це свого часу попереджав керівник центру слов’янських і східноєвропейських до-

сліджень Каліфорнійського університету в Берклі Д.Бреслауер). Так, через два тижні після прийняття Державною Думою РФ Постанови “Про денонсацію Біловезьких Угод”, 29 березня 1996 р. у Москві була укладена чотиристороння Угода про економічну інтеграцію Російської Федерації, Казахстану, Киргизстану і Білорусі. Президенти Росії та Білорусі 2 квітня 1997 р. уклали Договір про об’єднання своїх держав, після чого О. Лукашенко назвав це утворення “першим ступенем СНД”, другим – “велику четвірку”, решту відніс до третього.

Окрім цього, дуже швидко створились інші автономні ступені – ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), до яких у 1999 р. приєднався Узбекистан, а в червні 2001 р. в Ялті було підписано статутний документ, що оформив це консультативне об’єднання в міжнародну організацію. Казахстан, Узбекистан, Киргизія і Таджикистан утворили Центральноеазійський союз. Згодом ці країни, разом з Росією й Білоруссю уклали Євразійський економічний союз. У червні 2001 р. Президент Молдови В.Воронін переконував Л.Кучму разом приєднатися до новоствореного союзу. Молдові це вигідно, оскільки вона не має спільних кордонів з СНД.

Наявність таких союзів всередині Співдружності може призвести до його напівстихийного розпаду, внаслідок чого це утворення буде обмежене чотирма членами, а може, навіть двома. “Ми за те, щоб зберегти СНД, – наголошував Президент України Л.Кучма. Але ми проти “двійок” або “четвірок” всередині Співдружності, проти політики “різних швидкостей”. Працюючу структуру не можна побудувати, якщо вона складається з декількох концентрованих кіл, кожне з яких житиме за своїми правилами та принципами. Настав час створення дійового механізму багатосторонньої співпраці. Без розробки такого механізму країни будуть так само “працювати ліктями”, виштовхуючи одне одного з спільного ринку, замість того, щоб спільно його наповнювати”. На думку ж російського Президента В. Путіна, яку він висловив у Ялті в серпні 2001 р. на неформальному саміті президентів країн СНД, такі регіональні об’єднання “можуть бути лабораторією для подальшої співпраці у рамках Співдружності”.

На Ялтинському саміті 23 листопада 2003 р. Україна, Росія, Білорусь і Казахстан підписали угоду про створення Єдиного Еко-

номічного простору (ЄСП). Угода про ЄС є спробою поєднати дві ідеї: українську – про зону вільної торгівлі та російську, важливим, прагматичним елементом якої, наголошував В.Путін, “повинна стати відмова від прагнення до суцільної інтеграції всіх пострадянських держав і орієнтація на посилення інтеграційного ядра”.

На думку першого віце-прем’єр-міністра України М.Азарова, яку він висловив під час виступу на дні уряду у Верховній Раді 4 грудня 2003 р., першим етапом в реалізації домовленостей по ЄСП має стати “формування зони вільної торгівлі без виключень і обмежень”. Йдеться по суті про так званий ослаблений варіант єдиного економічного простору на принципах вільної торгівлі, що запропонував в червні 2003 р. А.Гальчинський – радник Л.Кучми. Безумовно, між ідеєю ЄСП та її реалізацією – значна відстань, бо існує низка нерозв’язаних, суперечливих проблем і на черзі президентські вибори в Україні.

Доцільно передбачити ще один варіант, якщо ініціатором розпуску СНД стане Росія, що теж реально з огляду на внутрішньополітичні обставини в Москві та процес регіоналізації, – Співдружність припинить існування взагалі. Україна, мабуть, ніколи не стане ініціатором розпуску СНД, але так само, як у 1991 р., зможе використати такий перебіг подій і цілком зосередитися на європейському напрямі розвитку зовнішніх відносин – ЄС і Організації Чорноморського економічного співробітництва, статут якого Україна підписала 5 червня 1998 р. у Ялті, а Верховна Рада України його ратифікувала 19 березня 1999 р. На думку європейських експертів, актуальним буде розгляд питання про асоційоване членство України в ЄС, а також надання українським товарам режиму вільної торгівлі з ЄС.

Окрім цього, є ще варіант майбутнього СНД, який передбачає перетворення цієї організації після реформування на дійову і впливову. Підстави для цього існують. Зокрема, це була заява Голови Ради глав держав СНД, Президента РФ Б.Єльцина про те, що перший етап розвитку Співдружності завершився і він змушений визнати помилковою позицію Росії на цьому етапі. Оскільки Україна вже давно виступала за пріоритет двосторонніх відносин у СНД, запропоновано відмовитись від принципу консенсусу при прийнятті рішень у СНД, а саму Співдружність перетворити на “механізм зближення інтересів”.

Таку лінію сьогодні підтримує і Президент В.Путін. У листопаді 2001 р. у Москві відбувся ювілейний саміт Співдружності, що визначив основні напрями подальшої інтеграції країн-учасниць. У колективній Декларації, підписаній главами держав, окреслено завдання СНД на перспективу. Ключове значення другого етапу розвитку Співдружності полягало у запровадженні зони вільної торгівлі, яку за п'ять останніх років так і не створили. У підсумковому документі значну увагу звернуто на проблему боротьби з міжнародним тероризмом. З цією метою створено анти-терористичний центр СНД, що передбачає узгоджену роботу органів безпеки і спеціальних служб країн-учасниць Співдружності. У лютому 2002 р. у Шимбуласі, поблизу Алма-Ати, на третьому неформальному саміті глав держав СНД досягнуто домовленість про координацію подальших дій у боротьбі з міжнародним тероризмом і визначено напрями співробітництва в паливно-енергетичній сфері.

Однак для того, щоб відбулось реальне реформування СНД, потрібне усвідомлення, що Співдружність не може бути засобом досягнення лише одного або кількох її суб'єктів. Її призначення – бути інструментом узгодженої та взаємовигідної політики економічного і культурного розвитку, яка сприятиме становленню “нових демократій” і поступовому входженню країн-членів СНД до світового співтовариства. Більшість країн-учасниць СНД підтримують пропозицію України про зміну моделі СНД з політичної (російський варіант) на пріоритет економічної співпраці й опору, на взаємовигідні двосторонні зв'язки.

6. Двосторонні відносини України з країнами СНД

Досвід існування СНД засвідчує, що двостороння співпраця держав-учасниць у різних галузях розвивається загалом ефективніше, ніж багатостороння. Країни-учасниці СНД є не лише важливими торговельними партнерами, а й елементами так званого пострадянського простору, в якому домінують значні культурні, гуманітарні й інші інтереси, і проживають близько 6 млн 767 тис. українців. Не випадково в січні 1995 р. була прийнята державна програма “Українська діаспора на період до 2000 року”, але, на жаль, через недостачу коштів її реалізація практично була згорнута.

Геополітичне розташування України об'єктивно зумовлює її велику увагу в налагодженні тісних і взаємовигідних зв'язків, насамперед з країнами-членами СНД, які мають з нею спільні кордони – Росією, Білоруссю і Молдовою. Безумовно, основні напрями зовнішньої політики України і концепція розвитку відносин України з країнами СНД є пріоритетними і визначають відносини України з Російською Федерацією. “Для України вони є стосунками особливого партнерства, оскільки від їх характеру значною мірою залежатиме доля прогресивного демократичного розвитку як України, так і в Російській Федерації, стабільність в Європі і в усьому світі”.

Визначальний фактор українсько-російських відносин і стратегічності партнерства обох країн – їх географічна й історична схожість, спільні кордони. “Справа не тільки у тім, – наголошував А.Камінський, – що Україна і Росія є сусідами, і ні ми, ні вони не заберемося в іншу частину світу чи на іншу планету, тобто ми приречені на співіснування чи побічіснування. Важливим тут є, передусім, величезна протяжність нашого кордону з Росією і прикордонний рельєф, що робив його завжди відкритим чи, як сьогодні можна сказати, “прозорим”.

Для України Росія – необмежений російський ринок (у зовнішньоторговельному обігу України з країнами СНД і Балтії частка Росії становила 77%), основний постачальник енергоносіїв і один з головних кредиторів. У нас дуже близьке конституційне поле, багато в чому збігаються політичні системи і режими, структури і форми управління, взаємопов'язаний інформаційний простір. Станом на 2001 р. українська діаспора в Росії становила 4 млн осіб. На першому Всеросійському з'їзді вихідців з України, що відбувся у грудні 2001 р. у столиці РФ, активно обговорювалася тема створення впливового і дієвого українського лобі в Москві. Цікава і така деталь: у Москві працює 35 послів іноземних держав у Російській Федерації, які є за сумісництвом послами в Україні. Всі ці фактори повною мірою стверджують, що для Росії та України існує серйозний фундамент стратегічного партнерства.

Однак вирішальним тут є, як справедливо зазначав А. Камінський, “...державна ідеологія, національна філософія буття, зовнішньо-політична і військова доктрина керівних еліт, які визна-

чали і визначають ставлення однієї держави до іншої”. Проголошуючи неодноразово про намагання будувати відносини з Україною на основі тісної співпраці, дружби та особливого партнерства, Росія багатократно демонструвала історично звичну для себе позицію “старшого брата”, користуючись правом статусу “ правонаступниці СРСР”. Така позиція була не лише несправедливою, але і помилковою. Адже завжди краще мати справу з рівним партнером. Невипадково тривалий час українсько-російські відносини, за висловом Л. Кучми, переживали стан “холодної війни”.

Позиція Росії стосовно Чорноморського флоту, Севастополя розпочата (звернемо увагу!), пропрезидентським “Нашим домом”, передвиборна гонитва з відверто проголошеними Державною Думою територіальними претензіями до України, висуненням тези про те, що рішення про непорушність європейських кордонів не стосується території колишнього СРСР і, нарешті, заяви мера Москви про саму проблему Севастополя розв’язати силовим методом, могли звести нанівець “стратегічне партнерство” України і Росії. І лише виважена реакція українського керівництва на такі провокаційні дії, послідовний курс на розвиток добросусідських відносин не дали можливості довести ситуацію до критичного стану.

У Маріїнському палаці Києва 31 травня 1997 р. був укладений “Великий договір” – Договір про дружбу, співпрацю і партнерство між Україною і Росією. За словами міністра закордонних справ Росії І.Іванова, він “став результатом тривалих і складних переговорів”. На цей час вже було укладено близько 180 різних угод між Україною і Росією, а втілювались вони вкрай недостатньо.

Даючи оцінку підписаному Договору, Президент України Л.Кучма у лютому 1999 р. інтерв’ю політичному оглядачеві “Известий” О.Бовіну наголосив: “На сьогодні проблем політичного характеру, що могли зупинити процес співробітництва між Україною та Росією чи навіть повернути його назад, практично немає. Ми вирішили головне питання у травні минулого року – у “Великій” угоді визнали одне одного суверенними незалежними державами, у яких немає територіальних претензій. Розрубано гордіїв вузол, в якому переплелися і політика, і економіка, проблеми масштабні та дрібні, теми минулого і майбутнього. Отже,

ми знайшли ключ, принципову основу для вирішення всіх інших проблем, незважаючи на їх можливу складність”.

Верховна Рада України в січні 1998 р. 305-ма голосами “за” ратифікувала Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Депутати не підтримали пропозицію групи “Реформи” доповнити закон нормою про те, що угоди стосовно Чорноморського флоту залишаються нечинними до їх ратифікації парламентом. Не підтримали ратифікації здебільшого депутати від КУНу, УРП, УКРП, які входили до виборчого блоку, “Національний фронт”, а також деякі депутати групи “Реформи”. За підтримку договору висловилася більшість депутатів, зокрема представники національно-демократичних сил. Голосувати “за” закликав лідер Руху В.Чорновіл, внаслідок чого дехто з противників ратифікації звинуватив його в “догодженні” українській виконавчій владі. Серед тих, хто підтримав угоду, були й радикальні противники Президента Л.Кучми (ліві, “громадівці”), які не могли не зважати на настрої свого електорату зі східних і південних областей України. Коментуючи ратифікацію Договору, перший Президент Л.Кравчук наголосив: “Україна і Росія завжди будуть жити поруч, кордон ніхто не перенесе. Крим і Севастополь – у складі України, що зафіксовано в договорі і є основним” .

Майже дворічним став “ратифікаційний марафон” для Держдуми РФ, не зважаючи на зусилля депутатів двох країн. Ні зустріч українських і російських депутатів у Києві (жовтень 1997), ні поїздка парламентської делегації України в Москву (листопад 1997) не дали помітних результатів стосовно ратифікації. Безрезультатно закінчився і візит Голови Верховної Ради України О.Мороза (грудень, 1997). Російські парламентарії спочатку відклали ратифікацію до парламентських виборів в Україні у березні 1998 р. Здавалось би, їх результати були цілком сприятливі, але питання не порушувалось у порядку денному російської Держдуми. Згодом в Росії розгорілась урядова криза, і депутати були зайняті проблемою свого виживання. Коли у Верховній Раді України розпочалась “спікеріада”, довелось чекати на результати “спікерських торгів”. Як не дивно, але доля Договору знову залежала від внутрішніх українських процесів. Коли ж О.Ткаченко очолив Верховну Раду України, в Росії виникла фінансова криза.

Відтермінувати ратифікацію Договору до парламентських виборів у Росії (1999) не випало. Прискорив ратифікацію виступ О. Ткаченка в російському парламенті і його попередні заяви про вступ України до МПА, створення в майбутньому єдиного економічного простору, єдиної валюти.

Більшістю голосів (106 при 90 потрібних) Рада Федерації Росії 17 лютого 1999 р. нарешті ратифікувала “Великий договір”. Проти виступив голова думського комітету у справах СНД Г.Тихонов. Він кваліфікував “Великий договір” як визнання кордонів України, довільно нею проведених, а отже, зняття будь-яких перешкод для її вступу в НАТО. Ю.Лужков назвав ратифікацію нечинною і вимагав оприлюднити інформацію росіянам, “хто голосував за передання Криму і Севастополя”. В.Жириновський назвав цей день “чорним” у історії Росії і як кордони між країнами пророкував колючий дріт і натовські війська, що його будуть охороняти.

Ратифікація “Великого договору” стала вагомою поразкою відверто шовіністичних кіл Росії, хоча його було ратифіковано із застереженням про те, що документ набуде чинності лише після того, як Верховна Рада України ратифікує угоду стосовно Чорноморського флоту. Однак основне полягало в тому, що вперше з 1654 р. Росія офіційно визнала цілісність України як незалежної держави. Так відкрилась можливість нанести лінію кордону на карті та підписати Угоду про державний кордон.

Із прийняттям “Великого договору” про українсько-російську співпрацю було створено необхідну політичну і юридичну базу, що дає змогу (за умови політичної волі керівництва обох держав) остаточно подолати труднощі “розлучення” і надалі будувати відносини на цивілізованих принципах взаємовигоди і взаємоповаги.

Труднощі, які гальмують розвиток двосторонніх відносин, мають здебільшого політико-кон’юнктурний підтекст і цілком переборні. Це засвідчує врегулювання проблеми Чорноморського флоту і, похідної значною мірою від неї, міста Севастополя. Російсько-українська політико-дипломатична “епопея” навколо розв’язання проблеми ЧФ, принаймні на міжурядовому рівні, закінчилась 28 травня 1997 р. Було підписано три угоди: про статус та умови перебування російського Чорноморського флоту на те-

риторії України; про параметри розподілу ЧФ та міждержавну угоду про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом флоту і його перебуванням на території України. Окрім цього, глави урядів підписали також Протокол “Про додаткові заходи щодо виконання угод з Чорноморського флоту”.

Згідно з підписаними угодами, РФ погодилася на 20-річний термін оренди визначених бухт розміщення флоту у Севастополі, який отримує статус головної бази ЧФ Російської Федерації. Натомість Росія братиме участь у розвитку міської інфраструктури Севастополя. Особовий склад ЧФ становитиме не більше, ніж 25 тис. осіб. Вирішено питання про взаєморозрахунки між Росією й Україною за оренду. Росія також погодилась компенсувати Україні суму за тактичну ядерну зброю, вивезену з території України в сумі 450 млн доларів.

Верховна Рада України 25 березня 1999 р. ратифікувала три російсько-українські угоди стосовно Чорноморського флоту. Голова Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки та оборони Г.Крючков наголосив, що ратифікації “не було альтернативи”, а нератифікація значно ускладнила б відносини між двома державами, вона була б вигідною тим політичним силам, які не бажають стабільності. Позитивним фактом є також закладений в угоді принцип: український борг за енергоносії буде погашатися за рахунок російської орендної плати. У січні 2002 р. Голова Верховної Ради України І.Плющ підписав протокол “Про розвиток співробітництва між законодавчими органами України та Росії”.

Після політичних домовленостей набуло першочергового значення упорядкування взаємовигідного економічного співробітництва. Необхідність налагодження добросусідських, партнерських відносин – потреба двох держав. Російська й українська економіка взаємозалежні не лише у зв'язку з інтеграцією, що склалася історично, серед всіх членів СНД. Саме ці держави становлять найбільший відсоток у торговельно-економічному балансі. Кардинально змінити ринки збуту в умовах жорсткої світової конкуренції – справа нереальна.

У 1998 р. товарообіг між Україною і Росією становив 13 млрд доларів. Позитивною ознакою українського експорту (здебільшого продовольчі товари, продукція машинобудівної, металургійної і хімічної промисловостей) стало зростання до 90% продук-

ції. Імпортуємо здебільшого, як і раніше, енергоносії (газ, нафта, вугілля, нафтопродукти) – 73,8% усього імпорту. У листопаді 2000 р. під час зустрічі у Мінську Президент Росії В.Путін і Президент України Л.Кучма домовились про те, що Росія надасть Україні довготривале відтермінування сплати боргів за природний газ. У Києві прем'єри А.Кінах і М.Касьянов підписали 4 жовтня 2001р. Угоду “Про реструктуризацію боргу України за російський газ”. Згідно з нею, Росія погодилася продовжити термін сплати українського боргу на 12 років, ставка 4% річних, з трирічним пільговим періодом.

Значні перспективи розширення транспортних коридорів загальноєвропейського сполучення. На сучасному етапі послуги залізничного транспорту становлять лише 109,6 млн доларів. Є пропозиція укласти довготерміновий Договір про транзит (на десять років) газу в Європу транспортною мережею України.

Створення на двосторонній основі нових інтеграційних зв'язків із Росією, позбавлених позаекономічних ознак, спроможне не тільки розв'язати проблеми економічної реконструкції, а й відійти від консервативно-застарілих технологій і наблизитись до стандартів ЄС. Намітилась тенденція до розширення виробничої кооперації. За даними міністра Росії у справах СНД Б. Пастухова, 400 заводів Росії отримують 6 тис. виробів українського виробництва. Окрім того, понад 30 регіонів РФ уклали договори з Україною про співпрацю. У Росії діє понад 800 підприємств з українським капіталом. Створено близько 30 фінансово-промислових українсько-російських груп у провідних галузях економіки.

На зустрічі представників міжурядової комісії в грудні 2001 р. у Москві укладено домовленість про те, що Росія платитиме з 2002 р. за транзит газу до Європи не лише самим газом, а частково і валютою. М.Касьянов погодився надати Україні кредит у сумі 270 млн доларів для побудови енергоблоків на Рівненській і Хмельницькій АЕС. З доведенням до ладу нафтопроводу “Одеса – Броди” Росія зможе постачати нафту в Західну Європу, омиваючи Босфор. Докладаються спільні зусилля, щоб разом вступити до Світової організації торгівлі.

Особлива роль належить співпраці з Росією у галузі військово-промислового виробництва і проблем космосу. Україна успадкувала від СРСР другу за величиною (40%) і, як стверджують

фахівці, найціннішу частину військово-промислового комплексу. Згідно з офіційними джерелами, 1840 промислових підприємств і 2,7 млн робітників були зайняті у військовому виробництві; 700 із цих підприємств, що налічували 1,3 млн працюючих, випускали тільки військову продукцію. Серед них – 300 таких гігантів, як “Південмаш”, “Арсенал”, “Хартрон” тощо. На цих підприємствах вироблялися транспортні літаки, ракетні крейсери, танки (Україна виробляла близько 50% радянських бойових транспортних засобів), ракети “Зеніт”, “Циклон”, SS-18, SS-20, SS-23, SS-24 та ін.

Європейське визнання здобув українсько-російський АН-70. Єдиний літак в світі, що поєднує високу швидкість (800 км/год) і низькі витрати палива, здатний переносити 35 т вантажу на 5 тис. км, що у 2 – 3 рази прискорює перекидання військ. Етапною подією був запуск першого супутника дистанційного зондування землі “Січ-1”. Був укладений контракт за проектом “Морський старт” (Україна, США, Росія, Норвегія) і створена пускова платформа морського базування вартістю 600 млн доларів. Україна постачає продукцію ВПК у понад 30 країн світу. За оцінкою спеціалістів, уже тепер є реальним розміщення замовлень на підприємствах на суму 1,5 млрд доларів.

ВПК України за умов розширення взаємної співпраці може виконувати роль “локомотива” в піднесенні української економіки. В грудні 2001 р. у Харкові у межах українсько-російського бізнес форуму відбувся “круглий стіл” “оборонно-промисловий комплекс”, де було проголошено про початок створення спільного основного бойового танка ХХІ ст., танка четвертого покоління, модернізацію бойових літаків, виробництво в Україні гелікоптерів АН-72 і АН-72П (патрульний), АН-74 для комерційної авіації.

Російська Федерація була і залишається найбільшим кредитором України – близько 4 млрд доларів. Структура українського боргу: технічний кредит – 2,5 млрд доларів з 1995 р. переоформлений у державний борг, борг за енергоносії – 1,4 млрд переоформлений як облігації внутрішньої позики з терміном погашення у 12 років.

Просування до економічного зближення двох держав має бути взаємним. Хоч 27 лютого 1998 р. у Москві президенти України і

Росії поставили підписи під Договором “Про економічне співробітництво між Україною і Російською Федерацією на 1998–2007 рр.”, поки що не діють угоди про зону вільної торгівлі, взаємний захист інвестицій, про уникнення подвійного оподаткування, митні тарифи. Товарообіг між Росією й Україною на 2003 р. зріс, але його обсяг становить лише 60% від рівня 1996 р.

У листопаді 2001 р. у Москві відбулась зустріч В.Путіна і Л.Кучми. Як зазначив посол України в Росії М.Білоблочкий, константуючи підсумки переговорів, Україна і Росія вже готові підписати угоду про зону вільної торгівлі. В Одесі під час зустрічі Л.Кучми та В.Путіна 17 березня 2002 р. досягнута домовленість про наближення створення зони вільної торгівлі і вирішення проблеми стягування ПДВ на експорт енергоносіїв України; 28 березня 2002 р. уряд України скерував до Москви для узгодження проект Договору про зону вільної торгівлі.

Однак проблеми далі існують. “Конструктори російської нової політики” інколи за аналогією, керуючись історичними підходами, вважають, що можна досягти сильного впливу на Україну маніпулюванням ринками – через їх відкриття чи закриття. Так, у грудні 2001 р. уряд Росії прийняв Постанову “Про обмеження українського імпорту металопродукції”, в січні 2002 р. – рішення про введення податку у розмірі 21 % на український імпорту карамелі.

Постає питання: чи Росія дійсно прагне стратегічного партнерства, а не лише в деклараціях? Це має вагоме значення для обох країн. Тут існують значні труднощі, які мають тенденцію і до розвитку, і до гальмування процесів співпраці. Для Росії головна проблема – позбутися “синдрому розлучення”, “імперського мислення” у питаннях партнерства. Звідси й особливості партнерства: рівноправне чи ні. З цього приводу колишній міністр ЗС Росії А.Козирев висловив цікаву думку: “Є питання, гіркі як запій. Одне з них – чи бажаємо ми бути наддержавою, котра володіє правом на життя людей, чи нормальною країною. Коли бажаємо, то чи здатні”.

Якщо не позбутися “синдрому розлучення”, наголошував Президент України Л.Кучма, то “я бачу серйозну загрозу майбутньому україно-російських відносин”. Є чотири складових, які мають визначати суть україно-російських відносин. По-пер-

ше, і в Україні, і в Росії існують глибокі національні інтереси, які треба розуміти і поважати. По-друге, треба навчитися будувати політику на пошуках не аспектів розділення, а зіткнення цих національних інтересів. По-третє, припинити практику подвійних стандартів у підході до рівноправ'я сторін. І нарешті, не максимізувати проблеми, а методично розв'язувати їх на політичному та практичному рівні.

Зближення позицій стає все відчутнішим. На ювілейному саміті країн СНД у листопаді 2001 р. в Москві Президент РФ В.Путін проголосив 2002 рік Роком України в Росії, а Президент України Л.Кучма виступив з ініціативою проголосити 2003 рік – Роком Росії в Україні. У лютому 2002 р. Л.Кучма здійснив робочий візит у Ханти-Мансійський і Ямало-Ненецький автономні округи Російської Федерації, де проживають багато вихідців з України.

Чільне місце в зовнішній політиці посідають українсько-білоруські відносини, що вирізняються поважністю й обопільним прагненням зберегти дружні відносини. Білоруси є третьою за чисельністю національною меншиною в Україні – 440 тис. осіб. У зовнішньоекономічній діяльності України Білорусь серед країн СНД посідає друге місце після Російської Федерації. Зовнішньоторговельний обіг в 1997 р. становив 1259 млн доларів.

Республіка Білорусь визнала Україну суверенною державою 24 грудня 1991 р., дипломатичні відносини встановлені 27 грудня 1991 р. У цей день були укладені двосторонні угоди “Про співпрацю в галузі транспорту, зв'язку, науки і технології” і “Про порядок врегулювання боргових і кредитних зобов'язань, вільну торгівлю”.

Подальшим кроком у розвитку українсько-білоруської співпраці стало підписання в липні 1995 р. під час візиту до Мінська Президента України Л. Кучми Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Республікою Білорусь і Україною. Була висловлена впевненість, що реалізація цього документа підвищить ефективність українсько-білоруських відносин у всіх сферах. Сторони висловили готовність проводити консультації з актуальних питань українсько-білоруських відносин, а також тісніше співпрацювати та координувати дії у межах міжнародних організацій і форумів.

Однак, коли Білорусь на початку квітня 1996 р. першою запропонувала утворити Співтовариство суверенних республік Росії

та Білорусі, почав формуватись і єдиний економічний простір. Економічна політика “старшого брата” почала адекватно трансформуватись на білоруському тлі, а на шляху українсько-білоруського співробітництва почали виникати певні бар’єри. План створення цього союзу відповідав зовнішньополітичній доктрині “збирання руських земель”, проголошеній Є.Примаковим і підтриманій Головою Держдуми РФ Г.Селезньовим. Як у минулому Куба, так і Білорусь обходиться Росії в 2 млрд руб. на день. Однак білоруси фактично не платили ні за газ, ні за нафту, ні за інші енергетичні ресурси. Це викликало роздратування російських “нафтових магнатів” із Західного Сибіру настільки, що ті відмовились зустрічатись із О.Лукашенком під час його візиту в Москву. У березні 2002 р. Президент РФ В.Путін дав вказівку завершити до 1 квітня поточного року формування єдиного економічного простору Росії та Білорусі.

Практично не маючи завершених виробництв, Білорусь значною мірою залежить не лише від російського ринку, а й від поглиблення міждержавної кооперації разом із Україною. З квітня 1996 р. почала працювати спільна міжурядова українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва. Розвивається співпраця прикордонних районів: створено транскордонне об’єднання “Єврорегіон “Буг”, розробляються угоди про співробітництво прикордонних областей. Обидві країни співпрацюють у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, що відбувається за програмами “Сасакава – Чорнобиль” та “АЙФІКА”. До того ж Україна надає Білорусі допомогу в дезактивації забруднених територій, оздоровленні постраждалих дітей у Криму та ін.

У вересні 1998 р. у Києві Прем’єр-міністр України і Прем’єр-міністр Республіки Білорусь підписали Угоду про створення експертних комісій у галузі економічного співробітництва і контролю за бартерними схемами та прямими розрахунками. Білорусь висловила за збільшення постачань з України руди, металопрокату, олії, зерна, постачання тепловозів, нових “Таврій”, зокрема для інвалідів. Для України значний інтерес становлять поставки автомобілів БЕЛАЗ, тракторів, мінеральних добрив. Є домовленість про створення в Україні спільного підприємства з виробництва БЕЛАЗів, оскільки українські виробники для його виробництва в Білорусі поставляють 42% комплектуючих.

Українсько-білоруська правова база має понад 100 угод і протоколів. Нові горизонти українсько-білоруських взаємин відкрились після підписання у Мінську 11 грудня 1998 р. президентами України і Білорусі Договору між Україною і Республікою Білорусь на 1999–2008 рр. Було укладено низку інших документів. Угоду “Про принципи стягнення непрямих податків” О. Лукашенко назвав “найцивілізованішою нормою в торгівлі між державами”. Верховна Рада України 19 березня 1999 р. ратифікувала нову міждержавну Угоду про вільну торгівлю. В березні 2002 р. у Києві відбулись переговори щодо підписання митного договору. Загалом українсько-білоруська співпраця розвивається без особливих проблем у різних галузях. Це пояснюється тим, що стратегічні інтереси, зокрема у сфері економічних відносин, здебільшого збігаються, і країни не мають ні територіальних суперечок, ні взаємної настороженості.

Молдова як прикордонна держава, згідно з “Основними напрямками зовнішньої політики України”, є також стратегічним партнером України. На території республіки проживає 600 тис. українців, 14% загальної кількості населення. У зовнішнь-торговельному обігу Молдови українська частка становить 20%, друге місце після Росії (її частка – понад 50%).

Україну як суверенну державу Молдова визнала 27 грудня 1991 р., а дипломатичні відносини були встановлені 10 березня 1992 р. Під час візиту до Кишенева Президента України Л. Кравчука 23 жовтня 1992 р. було укладено Договір про добросусідство, дружбу, співробітництво між Україною та республікою Молдова, який започаткував створення договірно-правової основи відносин двох держав. Активній реалізації Договору сприяло відкриття українського посольства в Республіці Молдова у березні 1993 р.

В середині 1993 р. у Києві було укладено Договір з питань трудової діяльності та захисту громадян України і Молдови, які працюють за межами своїх держав, Угоду про торговельно-економічну співпрацю, митний контроль. Укладено понад 50 договорів і протоколів, які становлять правову основу українсько-молдавських взаємовідносин. Підписано угоди про вільну торгівлю, недопущення подвійного оподаткування, спільні фінансово-промислові групи, гарантії пенсійного забезпечення, консульська конвенція.

Для оперативного розв'язання питань торговельно-економічних відносин була створена міжурядова комісія. Передбачається створення спільних підприємств із переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, а також українсько-молдавського банку. У Києві 18 квітня 1996 р. була досягнута домовленість стосовно підписання Договору про утворення митного союзу між Україною і Молдовою, який має особливе значення. Адже понад 70% загального зовнішньо-торговельного обігу припадає на країни СНД і основний транзит йде через територію України, а укладений на початку 1997 р. зовнішньоторговельний обіг із Молдовою зріс до 200 млн доларів. Після візиту Прем'єр-міністра Молдови І.Чубука до Києва в серпні 1998 р. були досягнуті домовленості про розширення торгово-економічних зв'язків до 2000 р.

Розпад СРСР, окрім економічних проблем, залишив у спадщину на південно-західних кордонах України "гарячу точку" – конфлікт навколо Придністровської Молдавської республіки (своєрідний молдавський Калінінград), який призвів до вибуху громадянської війни, а також створив проблему навколо дислокації 14-ої російської армії. Не випадково Україна посилює вплив у цьому напрямі, адже тут проживає понад 200 тис. етнічних українців. Разом з Росією і ОБСЄ Україна виступає гарантом мирного врегулювання конфлікту, зокрема запропонувавши проект Угоди про порядок і механізм виведення російського війська й озброєння з цього регіону. Важливе значення має Меморандум про врегулювання конфлікту в Придністров'ї, підписаний за активною участю України. У липні 1998 р. досягнута домовленість про юридичне оформлення українсько-молдавського кордону. У листопаді 2001 р. Президент Молдови В.Воронін звернувся до Л.Кучми з пропозицією упорядкувати митний контроль на кордоні з Придністровською республікою. В Одесі 17 березня 2002 р. відбулась зустріч президентів трьох країн – України, Росії і Молдови. Л.Кучма, В.Путін та В.Воронін зосередили увагу на врегулюванні проблем Придністров'я.

Безсумнівно, зміцнення відносин з Україною допоможе Молдові продовжити просування до Європи і розв'язати проблеми Придністров'я, які є, мабуть, найбільшою перешкодою для нормального розвитку цієї країни.

Перспективні партнерські зв'язки склалися в Україні з пост-радянськими державами Кавказського регіону – Вірменією, Грузією й Азербайджаном, які займають важливі геополітичні позиції на південному напрямі СНД. В умовах реформування ринкової економіки важливу роль вони приділяють зовнішньо-економічним зв'язкам на двосторонній основі, зокрема з Україною.

Вірменія 18 грудня 1991 р. визнала Україну як незалежну державу і вже 25 грудня цього ж року встановила з нею дипломатичні відносини. Загальний товарообіг між Україною та Вірменією 1995 р. становив лише 12 млн доларів і не відповідав потенційним можливостям держав. Під час візиту Президента України Л. Кучми до Єревана у травні 1995 р. відбулись переговори з Президентом Вірменії Л. Тер-Петросяном, під час яких було укладено домовленість про створення постійної українсько-вірменської Комісії з торговельно-економічної співпраці. Підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Вірменією, угоди про запобігання подвійного оподаткування доходів і майна, співпрацю у галузі культури і науки, охорони здоров'я.

Укладено близько 30 угод у різних галузях міждержавних відносин, однак через відсутність зони вільної торгівлі значні відстані роблять торговий вантажообіг неефективним у зв'язку зі зростанням накладних витрат.

Щодо особливостей українсько-вірменських відносин, то вагомий вплив має російський фактор. Складне геополітичне становище Вірменії, яка перебуває здебільшого в оточенні мусульманських країн, спонукає її в пошуках сильних союзників до зміцнення відносин з Росією у військово-політичній і економічній сферах. У Москві 1997 р. було підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. З часу створення СНД Вірменія з колишніх радянських республік підтримує з Росією найтісніші відносини. Лише з 1999 р. президент Вірменії Р. Кочарян почав пошук менш традиційних союзників, зокрема, став прихильником поглиблення військово-політичної співпраці з Вашингтоном.

В умовах низької ефективності співпраці у межах СНД Азербайджан акцентує на двосторонніх відносинах. Договір про основи міждержавних відносин між Україною і Азербайджанською

республікою підписано в Києві 19 листопада 1991 р. У перші роки перехідного періоду спільні зовнішньо-економічні зв'язки розвивались дуже повільно. І лише після взаємних візитів Президентів Л.Кучми та Г.Алієва відповідно до Баку і Києва їх ефективність почала зростати. Основоположним документом у взаєминах двох держав є Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Азербайджаном; 25 серпня 1998 р. був підписаний Договір про вільну торгівлю, 11 грудня того ж року – Договір про виробничу кооперацію, в березні 1997 р. – Договір про взаємний захист інвестицій. Правову основу українсько-азербайджанських відносин становлять понад 70 документів. Постійно зростає товарообіг між Україною і Азербайджаном. Якщо 1995 р. він становив 82,4 млн доларів, то в 1997 р. зріс до 144 млн. У 1998 р. Україна в загальному обсязі зовнішнього товарообороту Азербайджану посіла четверте місце після Росії, Туреччини та Ірану. Структура українського експорту – переважно продовольчі товари (цукор, борошно, спирт, масло й олія), що становлять понад 50%, а також цемент, продукція металургії та машинобудування. В обмін на нафтопродукти експортуємо компресори, насоси й інше устаткування для нафтодобувної промисловості Баку.

Каспійська нафта вже кілька років поспіль є предметом величезної політичної та економічної боротьби світового масштабу. Родовища нафти – одні з найбільших у світі, тому одразу ж після розвалу СРСР вони стали предметом зацікавлення монстрів нафтової промисловості. За міжнародними тендерами Азербайджан уже уклав 14 контрактів. Найперспективніші маршрути транспортування нафти, на думку Г.Алієва, три: Баку – Новоросійськ, Баку – Супса і основний – Баку – Джейхан. Угоду про будівництво останнього підписали президенти США, Туреччини, Азербайджану і Грузії 18 листопада 1999 р. під час стамбульського саміту ОБСЄ. Однак він поки що не реалізується, оскільки проект надто дорогий – вартістю майже 2,3 млрд доларів – й іноземні інвестори вагаються.

Ще під час вересневого саміту “Чорного золота” 1998 р. у Баку, де були присутні представники 32 держав і 13 міжнародних організацій, Г.Алієв запевнив Л.Кучму, що трубопровід Баку – Супса, до якого Україна виявляє особливий інтерес, буде споруджуватися. Для України це має вагоме значення, бо вона сама є

споживачем нафтопродуктів, тому реалізація Євразійського нафто-транспортного коридору далі через термінал в Одесі і нафтопровід: Одеса – Броди – нафтопровід “Дружба” дасть змогу транспортувати нафту практично на всі українські нафтопереробні заводи.

Окрім цього, порівняно незначна модернізація нафтопроводу “Дружба” може забезпечити постачання нафти в Західну Європу. Український шлях транспортування нафти дешевший на 8 – 10 доларів за 1 т порівняно з іншими варіантами. Єдина проблема – його фінансування західними інвесторами. Три Президенти – Л.Кучма, Е.Шеварднадзе і Г.Алієв – 17 квітня 1999 р. урочисто проголосили у грузинському порту Поті про відновлення “шовкового шляху” і відправили в рейс перший танкер із каспійською нафтою по західному маршруту. На думку Президента України Л.Кучми, це ще більше зближить Азербайджан, Грузію й Україну і буде мати вагоме геополітичне значення.

У 2001 р. Україна запропонувала Державній нафтовій компанії Азербайджану й іншим власникам нафти взяти участь у консорціумі з експлуатації нафтопроводу Одеса – Броди і спрямувати майже 500 тис. т нафти для його заповнення. Уряд Азербайджану в лютому 2002 р. у відповідь запропонував Україні взяти участь у розвідуванні, переробці та транспортуванні каспійської нафти.

Важливою справою для України є розвиток взаємовигідних відносин із республікою Грузія. Грузія визнала незалежність України 12 грудня 1991 р., дипломатичні відносини встановила з нею 21 липня 1992 р. Під час візиту Е. Шеварднадзе до Києва, у квітні 1993 р., було підписано майже 20 документів для розширення торговельно-економічних зв'язків. Основні напрями взаємної співпраці були визначені в Договорі про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною і Республікою Грузія. З метою надання динамізму в його реалізацію під час візиту Президента України Л. Кучми до Грузії, у січні 1995 р., було укладено угоди про виробничу кооперацію, заохочення та взаємний захист інвестицій, вільну торгівлю, взаємні розрахунки між національними банками тощо.

У Тбілісі 9 січня 1995 р. підписано Декларацію про перспективи розвитку співробітництва між Україною і Республікою Грузія та спільних підходів стосовно питань міжнародних відносин. Як у

ній наголошувалось, Україна і Грузія вважають, що принципи територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання, незастосування сили або погрози силою є гарантом регіонального і загальноєвропейського миру та безпеки. Президенти однозначно висловились проти спроб Росії створити наднаціональні структури в СНД. Органи СНД мають бути відкритими для всіх держав-учасниць і розвиватися як міждержавні. Партнери домовились про здійснення спільних розробок і реалізацію проектів транзиту енергоносіїв, а також заснування паромної переправи між Чорноморськими портами України та Грузії.

Україна повністю підтримала ініціативу Президента Грузії Е. Шеварднадзе “За мирний Кавказ”, як основу формування нової системи безпеки і співпраці в цьому кавказькому регіоні. Якщо в 1995 р. зовнішньо-торговельний оборот між Україною і Грузією становив 14,3 млн доларів, то в 1998 р. він зріс до 64,3 млн. У грудні 1996 р. вступила в експлуатацію паромна лінія Іллічевськ – Поті. Урочиста церемонія відкриття нафтомагістралі Баку – Супса 17 квітня 1999 р., на якому був присутній Президент України Л.Кучма, стала етапним моментом співпраці держав, об’єднаних спільністю довготермінових інтересів. У червні 2001 р., виступаючи на ялтинському саміті, Е.Шеварднадзе наголосив на необхідності зміцнення економічного союзу між країнами і прискорення ратифікації Хартії ГУУАМ.

Незважаючи на відстані, динамічно розвивається співпраця України з пострадянськими державами Середньої Азії. Передусім висуваються питання економічного співробітництва, адже Середня Азія – це нафта, нафтопродукти, газ, кольорові метали, уран, феросплави, бавовна, яких потребує економіка України.

Республіка Казахстан є однією з перших країн, що визнала Україну незалежною державою 23 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлені 23 липня 1992 р. Однак посольство України в столиці Алма-Аті почало працювати лише з травня 1994 р. Верховна Рада України 27 липня 1994 р. ратифікувала консульський договір між Україною та Республікою Казахстан. Засади двосторонньої співпраці ґрунтуються на Договорі про дружбу і співробітництво, угодах про основні принципи співпраці в різних галузях.

У лютому 1993 р., під час перебування урядової делегації України, очолюваної Прем’єр-міністром Л.Кучмою, в Алма-Аті були

підписані угоди про участь України в розвитку нафтогазового комплексу Казахстану на 1993 – 2005 рр., принципи співпраці у сфері забезпечення спільної космічної діяльності та ін. У вересні 1994 р. в Алма-Аті було укладено Договір про торговельно-економічне співробітництво, в якому було визначено стратегію двосторонніх відносин України і Казахстану. Партнери домовились про постачання 77 найважливіших видів продукції з Казахстану і 55 – з України.

Обидві країни надзвичайно зацікавлені в розвитку політичних, економічних добросусідських відносин: в Україні є те, чого не вистачає Казахстану, а в Казахстані чимало того, що необхідно Україні. Тому і на зустрічах президентів, і на переговорах делегацій обговорювались питання якнайшвидшого розв'язання проблем для того, щоб співпраця розвивалась якомога швидше.

Цьому слугував і візит Л.Кучми у Казахстан 21–22 вересня 1995 р. За його результатами підписано кілька документів, зокрема міжурядові угоди про співпрацю в галузі науки і технологій, військової освіти, пенсійного забезпечення. Партнери обговорили стан двосторонніх відносин в аспекті Митного союзу, підписаного між Казахстаном, Росією та Білоруссю. Форсування його Росією ставало перешкодою реалізації українсько-казахстанської Угоди про вільну торгівлю (1994).

На 1996 р. спільний товарообіг становив 1 млрд 650 млн доларів. Однак спільні підрахунки засвідчують, що у майбутньому реально досягнути зростання показників до 5–7 млрд доларів. Певні труднощі через політику Митного союзу змусили Казахстан вводити митні платежі. Це призвело до подорожчання його продукції, яка за певних умов стає неконкурентоздатною. Вступ Казахстану до Євразійського економічного співтовариства (Росія, Білорусь, Казахстан, Киргистан і Таджикистан) і введення на 2007–2010 рр. спільної для цих країн грошової одиниці може посилити цю тенденцію.

Виходом з цього є створення спільних підприємств. Існують спільні проекти в галузі літакобудування, машинобудування, освоєння космосу. У жовтні 1997 р. з метою підвищення ефективності торгово-економічних зв'язків постійно діє Комісія з економічного співробітництва. Підписано 12 документів, серед яких особливе значення має Декларація між Україною та Республікою Казахстан про подальший розвиток співпраці. В 1998 р. у новій

столиці Казахстану досягнута домовленість про постачання в Україну нафти, палива для АЕС, кольорових металів. Обговорено 38 напрямів торговельно-економічної співпраці. Як позитивний момент зазначено, що українські проєктанти виграли тендер на розробку нових нафтопроводів у Казахстані.

Про активізацію відносин двох держав у всіх сферах засвідчує і те, що з квітня 1996 р. на першому каналі національного телебачення Казахстану дебютувала телепрограма “Україна сьогодні”. Це має вагомим значення, оскільки в Казахстані живе і працює понад 900 тис. українців. З метою створення сприятливіших умов для їх національно-культурного розвитку підписано Угоду про трансляцію на Казахстан передач радіослужби України.

Українсько-киргизькі відносини. У минулому народи пов’язував так званий Степовий шлях – північна гілка відомого Шовкового караванного шляху зі Сходу на Захід. Цей шлях відроджується вже в нових умовах, нових історичних реаліях.

Українсько-киргизькі відносини певний час ґрунтувалися на Договорі про дружбу і співробітництво (квітень, 1991), де “першим рядком визначено і підтверджено право обох народів розпоряджатися своєю долею, прагнучи до зміцнення і розвитку багаторічних економічних і культурних зв’язків, відносин дружби і всебічного економічного співробітництва”. Киргизстан визнав Україну незалежною державою 20 грудня 1991 р., дипломатичні відносини встановлені у вересні 1992 р.

Під час візиту до Бешкека української урядової делегації в лютому 1993 р. було підписано 12 міжурядових угод, шість – на рівні міністерств і відомств і чотири протоколи. У грудні 1993 р. укладено Угоду про торговельно-економічне співробітництво, а 1995 р. про режим вільної торгівлі.

Розширенню та зміцненню двосторонніх відносин і подальшої співпраці сприяв перший офіційний візит в Україну в червні 1996 р. Президента А. Акаєва. Він висловив надію про усунення штучних перешкод, які призвели до того, що частка українських товарів у зовнішньо-торговельному обсязі Республіки Киргизстан знизилася з 9% до 1%. На його думку, енергетика повинна стати одним з найважливіших напрямів для взаємовигідної співпраці. Україна свого часу постачала в Киргизстан потужні турбіни, генератори, різні електротехнічні вироби. Було підписано пов-

номасштабний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Киргизстан, а також пакет міжурядових угод про співпрацю в галузі науки і техніки, виробництва і постачання авіаційної техніки у 1996–2001 рр.

Вагомим кроком у розвиток відносин між державами став візит Л.Кучми у Киргизстан. У жовтні 1997 р. Президенти уклали декларацію і домовились про створення спільних підприємств і розширення співробітництва в галузі енергетики, машинобудування, гірничорудній і золотовидобувній, хімічній і електротехнічній галузях, поставки сільськогосподарської продукції.

Республіка Узбекистан потенційно є однією з найбагатших країн Середньої Азії – виявлено запаси нафти і газу, залізної і мідної руд, золота (восьме місце з видобування у світі), урану (9% світових запасів); вироблялось 2/3 колишнього союзного рівня бавовни-волокна, 48% шовку-сирцю, 75% каракулю. Республіка має розвинуте сільсько-господарське машинобудування, авіаційну промисловість, виробництво кольорових металів. Зменшення промислового виробництва – найнижче серед пострадянських республік. У 1996 р. Узбекистан повністю перейшов на самозабезпечення зерном і нафтою. Керівництво здійснює свій шлях розвитку і негативно ставиться до створення наднаціональних структур у СНД.

Республіка Узбекистан визнала Україну як незалежну державу 4 січня 1992 р., а дипломатичні відносини були встановлені 14 серпня 1992 р. Основи двосторонніх взаємовідносин і співпраці закладені у Договорі про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво між Україною і республікою Узбекистан від 25 серпня 1992 р. Він складався із 29 статей, спрямованих на поглиблення політичної, економічної та культурно-гуманітарної співпраці на 10 років.

У Маріїнському палаці в Києві 10 листопада 1994 р. було підписано спільну українсько-узбецьку Декларацію про основні напрями економічного співробітництва, угоди про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна, військово-технічну співпрацю у межах СНД. Чимало уваги приділено постачанню газу з Узбекистану в Україну в обмін на устаткування для освоєння нафто-газових родовищ, збільшення поставок бавовни для української текстильної та легкої промисловості. Першим пріоритетним напрямом у розвитку економічних відносин двох країн

стало постачання газу з Узбекистану (в 1997 р. – 4,5 млрд м³) в обмін на устаткування для нафто-газового комплексу. Другий пріоритетний напрям – літакобудування, зокрема співпраця між Київським АКБ ім. Антонова і Ташкентським авіаційним заводом. Розширюється співробітництво між текстильними комбінатами України і виробниками бавовни і шовку Узбекистану. Великий бавовняний і шовковий шлях проліг до Донбасу. Значні перспективи в галузі військово-технічної співпраці, розвитку фармацевтичної промисловості.

Постійно зростає українсько-узбецький товарообіг. Якщо 1995 р. він становив 126 млн доларів, то 1997 р. – 178 млн. Однак через митну політику і зростання тарифів ускладнюється проблема подальшого транзиту товарів з Узбекистану до Європи, бо цей шлях через Росію, а остання не зацікавлена мати конкурентів.

Узбекистан для України є надійним партнером. Між цими державами укладено понад 50 договорів; 19 березня 1999 р. Верховна Рада України ратифікувала консульську конвенцію між Україною і республікою Узбекистан. Під час офіційного візиту Президента Узбекистану І.Карімова в Україну в жовтні 1999 р. було підписано між Україною та Узбекистаном Договір про економічне співробітництво на 1999–2008 рр. На думку І.Карімова, цей договір “став актом із добре відпрацьованою програмою та етапами її виконання”. Плідно розвивається регіональне співробітництво між Донецьком і Ташкентом, Харківською і Навойською областями. Це єдина держава, яка не має боргів і виконує свої зобов’язання за всіма угодами.

Туркменістан одним із останніх проголосив незалежність – 27 жовтня 1991 р. – і навіть тривалий час жив за радянською конституцією та законами СРСР. У 1993 р. країна визначила курс еволюційного розвитку (так звану Туркменську модель), який поступово, без соціальних загострень і при провідній ролі держави, має призвести до успіху. У країні діє карткова система, що дає змогу придбати продукти за цінами у 50 разів нижчими від ринкових. Громадяни при середній зарплаті 20 доларів не сплачують за житло, електроенергію, водопостачання.

Туркменістан добре забезпечений енергоносіями. Посідає четверте місце в світі за обсягом видобутку газу (після Росії, США і Канади). Запаси газу оцінюються в 15,5 трлн м³, а нафти – у 6,3 млрд т.

Республіка Туркменістан визнала незалежність України 20 грудня 1991 р., а дипломатичні відносини встановлено 10 жовтня 1992 р. укладанням Договору про дружбу і співробітництво. Україна закуповувала значну кількість газу з Туркменістану в обмін на постачання промислових і продовольчих товарів. У 1995 р. на Україну було відправлено 14 млрд м³ газу.

Під час переговорів у січні 1995 р. у Києві та в листопаді 1995 р. в Ашгабаді обидві держави домовились про сприяння розвитку нових форм відносин через виробничу кооперацію, створення спільних підприємств, акціонерних товариств. За газопостачання Україна погодилася надати послуги еквівалентної вартості, зокрема транспортні, науково-дослідні, геолого-розвідувальні роботи на території Туркменістану, підготовка в Україні військових спеціалістів Туркменістану.

Перерва в українсько-туркменських відносинах виникла в зв'язку з несвоечасною сплатою боргів, які були переоформлені у довготерміновий кредит для України (з 1996 р. з однаковими частками упродовж семи років), і через втручання "російських" газових концернів та небажання допустити створення спільного українсько-туркменського концерну. З березня 1997 р. Туркменістан припинив постачання газу Україні, але така ситуація, за оцінками міжнародних експертів, призвела до втрати Туркменією 1,8 млрд доларів, а Росії – 750 млн доларів.

У грудні 1998 р. після переговорів Президентів Л.Кучми і С. Ніязова досягнута домовленість про постачання газу з Туркменістану на суму 720 млн доларів. На 2001 р. укладено домовленість про постачання 30 млрд м³ газу ціною 40 доларів за 1 тис. м³. Однак 50% його вартості сплачувалося у валюті, 50% – товарами і послугами.

Однак експорт газу Туркменістану, що пролягає через Казахстан і Росію, залишається дуже проблематичним. З урахування митних зборів, його ціна зростає у декілька разів. Це також гальмує постачання продукції промисловості й АПК України в Туркменістан. Ситуація проте в останній період значно поліпшилася. Досягнуто угоди з Росією, що ціни на транзит газу з Туркменістану для України будуть такі ж, як і для Росії на українській території. Під час візиту до Києва Президента Туркменістану С.Ніязова 14 травня 2001 р. було укладено десять міжурядових

документів, серед яких – Договір про торговельно-економічне співробітництво на 2001–2010 рр.

Таджикистан – це найвіддаленіша країна СНД. Політично та економічно вона була малопривабливою через тривалу громадянську війну, з якої не так давно вийшла. На 1991 р. українці в Таджикистані посідали четверте місце за чисельністю – 125 тис. осіб, сьогодні їх залишилось 5 тис. Республіка Таджикистан визнала Україну незалежною державою 25 грудня 1991 р., дипломатичні відносини були встановлені 24 квітня 1992 р.

Українсько-таджицькі відносини почали налагоджуватись з 2001 р., після візиту Президента Таджикистану Е.Рахмонова до Києва і на Львівщину, де трагічно загинув і похований його рідний брат. Складність взаємовідносин полягає в тому, що Таджикистан залишається однією з найслабших у військово-політичному та соціально-економічному сенсі пострадянських республік, і Президент Е.Рахмонов не має іншого вибору, ніж орієнтуватися на Росію і погоджуватись на будь-які її умови.

Отже, незважаючи на всі суперечності й труднощі співпраці з країнами Співдружності, нинішнє керівництво не вважає інтеграцію України в європейські структури альтернативою її діяльності в межах СНД. Навпаки, стає цілком зрозумілим, що альтернативи традиційним відносинам з колишніми республіками СРСР ще не налагоджено. Певна одномірність коопераційних відносин – це не краще становище, але це реальність, яку треба брати до уваги. Основне для України у відносинах з країнами СНД і іншими державами – завжди і всюди відстоювати власні національні інтереси.

1. Участь України в Організації Об'єднаних Націй

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – найуніверсальніша міжнародна організація, яка об'єднує майже всі країни сучасного світу. На 2002 рік членами ООН стало 190 країн. Ідея створення міжнародної організації для підтримання миру і безпеки у всьому світі виникла під час Другої світової війни.

Основними віхами на шляху створення ООН стали Декларація Організації Об'єднаних Націй, яку 1 січня 1942 р. підписали 26 країн антигітлерівської коаліції, Московська конференція міністрів закордонних справ США, СРСР, Великобританії (жовтень 1943 р.), Думбартон-Окська (1944 р.), Ялтинська (1945 р.) і Сан-Франциська (1945 р.) конференції. На останній 26 червня 1945 р. було підписано Статут Організації Об'єднаних Націй. Він набув чинності 24 жовтня 1945 р. Цей день щорічно відзначається як день Організації Об'єднаних Націй.

У Декларації від 1 січня 1942 р. 26 країн антигітлерівської коаліції зазначили про рішучість союзників вести війну проти агресорів до переможного кінця для захисту “життя, свободи, незалежності, релігійної свободи і для забезпечення збереження людських прав та справедливості у всіх країнах”.

На Московській конференції міністрів закордонних справ у жовтні 1943 р. прийнято Декларацію трьох держав з питань загальної безпеки, де йшлося про рішучість вести війну проти агресорів до їх повної капітуляції, а також наголошувалось на необхідності “утворення загальної міжнародної організації для суверенної рівності всіх миролюбних країн, членами якої можуть бути всі держави – великі та малі”.

Конференція у Думбартон-Оксі, що відбулася в серпні – вересні 1944 р. за участю представників США, СРСР, Великобританії, а в жовтні того ж року – з участю представників США, Великобританії і Китаю, опрацювала угоди, що містили основу Статуту. Найбільша суперечність між союзниками виникла з пи-

тань формування і діяльності Ради безпеки, зокрема членства, голосування і процедури. При їх складанні було запозичено багато положень із Статуту Ліги націй.

На Ялтинській конференції глав урядів СРСР, США і Великобританії, за наполяганням радянської делегації, керівники західних держав дали згоду ввести УРСР і БРСР до складу майбутньої міжнародної організації за умови розгляду цього питання на установчій конференції в Сан-Франциско. Учасники установчої конференції 30 квітня 1945 р. прийняли рішення про введення УРСР до ООН, зваживши на те, що одна з найбільших республік СРСР зазнала великих матеріальних і людських втрат від загарбників, а солдати-українці, які становили 20% радянської армії, зробили все для розгрому агресорів.

Просування України в ООН не означало наміру Сталіна переглянути колоніальний статус республіки в складі СРСР: її і надалі розглядали як економіко-географічний регіон унітарної по суті держави. Йшлося лише про збільшення представництва СРСР в ООН, а Україні, як і Білорусі, відводилася роль додаткової одиниці, здатної голосувати і формально ініціювати обговорення питань, продиктованих Москвою.

Україна хоч і не стала повноцінним суб'єктом міжнародного права, однак, згідно зі Статутом ООН, її формально визнавали як повноправного члена Організації. Впродовж тривалого часу, аж до проголошення незалежності в 1991 р., трибуна ООН була для УРСР важливим засобом поширення інформації про український народ, його культуру.

Як одна зі засновниць ООН Україна зробила свій внесок у розробку Статуту, окремих документів, що мали практичне значення у розв'язанні міжнародних питань.

Заснована на принципах суверенної рівності всіх держав-членів, ООН визначила основні завдання: підтримувати мир і безпеку між народами, вживати колективних заходів, спрямованих на відвернення й усунення загрози миру, ліквідації актів агресії, сприяти міжнародній співпраці у вирішенні економічних, соціальних і культурних проблем, розвивати повагу до прав людини і основних свобод для всіх народів незалежно від раси, статі, релігії і мови.

З проголошенням незалежності 24 серпня 1991 р. розпочинається якісно новий етап діяльності України на міжнародній арені.

ції: вона стала здійснювати самостійну зовнішню політику, перетворилась на активного учасника важливих подій світового рівня.

Вже з перших днів незалежності, коли розглядалося питання про політичне і дипломатичне визнання України державами світу, велику роль в утвердженні її на міжнародній арені виконувала ООН. Проголошення незалежності України збіглося з перебуванням у Києві Голови 45-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Г. де Марко; 24 серпня 1991 р. його прийняв Голова Верховної Ради України Л. Кравчук. Г. де Марко привітав голову українського парламенту з прийняттям історичного документа – Акта про незалежність України, висловив задоволення з приводу того, що його перебування збіглося з важливою історичною подією. У відповідь Л. Кравчук, подякувавши за поздоровлення, наголосив: український народ з особливим задоволенням сприймає той факт, що першим іноземним діячем, який вітає незалежну Україну, є Голова Генеральної Асамблеї ООН. Наступним кроком, закладеним у фундамент співпраці, визнання і взаємодовіри між Україною та ООН, став виступ Голови Верховної Ради Л. Кравчука на 46-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 1 жовтня 1991 р. Для багатьох країн світу, зазначив він, особливу тривогу викликав той факт, що після розпаду СРСР Україна стала володарем ядерної зброї, яка є на її території лише тимчасово. Україна має намір дотримуватись політики нейтралітету і виступає за нерозповсюдження ядерної зброї в світі. Україна не просто поміняла табличку зі своєю назвою у залі засідань ООН, а докорінно змінила ставлення до низки міжнародних проблем. Таку позицію України схвалила і підтримала більшість членів ООН.

Основні принципи зовнішньої політики України були оголошені у зверненні Верховної Ради “До парламентів і народів світу” від 5 грудня 1991 р.: “Україна, одна з держав – засновниць Організації Об’єднаних Націй, відповідно до цілей і принципів Статуту ООН повністю спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на активізацію міжнародного співробітництва...”.

Зазначалося, що Україна має намір приєднатися до Договору 1968 р. про нерозповсюдження ядерної зброї і як ядерна держава виступає за загальне ядерне роззброєння, дотримується

трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не здобувати ядерної зброї. Взамін за ліквідацію ядерної зброї Україна вимагала гарантій безпеки від усіх постійних членів Ради безпеки ООН. Як одна із засновниць ООН Україна дала зрозуміти світові, що вона зацікавлена у подальшому зміцненні миру і безпеки. У схваленому Верховною Радою 2 липня 1993 р. документі “Основні напрями зовнішньої політики України” при визначенні її завдань наголошувалося: створення універсальних систем безпеки Україна вважає основним складником власної національної безпеки.

Як до найвищого міжнародного гаранта миру і безпеки уряд України звернувся до ООН після того, коли в липні 1993 р. Державна Дума Російської Федерації прийняла постанову “Про статус міста Севастополя”. На прохання Міністерства закордонних справ України було терміново скликано засідання Ради безпеки, де рішуче засуджено політичні, позбавлені елементарної логіки і міжнародної етики, дії російської Думи. Представник Росії в Раді безпеки запевнив, що постанова Думи про так званий російський федеральний статус м. Севастополя не відповідає курсу Президента Росії та уряду, ствердив повагу до суверенітету і територіальної цілісності України. Рада безпеки ухвалила документ, в якому рішення Думи Російської Федерації оцінювалось як безпрецедентний, не сумісний з цілями і принципами ООН, випад проти сусідньої держави. В усьому світі рішення Ради безпеки було сприйняте як результат, спрямований на осудження амбіційних проявів проімперіалістичних політиків.

Підвищенню міжнародного авторитету України слугували заяви уряду, її представників в ООН про те, що держава підтримує ідею створення без’ядерної зони в басейні Чорного моря. Реалізація цієї ідеї знайшла вияв у підписаній 3 серпня 1992 р. Ялтинській угоді між Україною і Російською Федерацією.

Україна активніше почала використовувати участь в ООН для роз’яснення і розв’язання гострих економічних і соціальних питань. З ініціативи і за участю представників України на сесії Економічної та Соціальної ради в 1991 р. делегації шести країн внесли проект резолюції про спільне подолання наслідків Чорнобильської аварії, а за певний період, у листопаді 1992 р., ще один проект – “Зміцнення міжнародного співробітництва і ко-

ординації зусиль у справі вивчення, пом'якшення та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи”.

Щоб прискорити перехід до ринкової економіки і проведення ґрунтовних економічних та соціальних реформ, посилення інтеграційних процесів у системі світових господарських зв'язків, уряд України прийняв рішення розширити співпрацю зі спеціальними установами ООН. За нетривалий період Україна стала членом Міжнародного валютного фонду (1992 р.), Міжнародного банку реконструкції та розвитку (1992 р.), Міжнародної фінансової корпорації (1993 р.), Багатостороннього агентства з питань гарантій інвестицій (1993 р.), Міжнародної морської організації (1994 р.) тощо.

Найтісніші зв'язки Україна налагодила з Міжнародним банком реконструкції та розвитку, який є філією світового банку (World bank). Україна і світовий банк співпрацюють над розробкою і впровадженням майже 30 проектів.

Світовий банк фінансує такі основні види діяльності, як: мікроекономічне управління й інституційний розвиток, реформи фінансового сектора, розвиток енергетики, сільського господарства, соціальної сфери, охорони довкілля, інфраструктури. З макроекономічного управління найбільше коштів виділено на реформу структури державного управління (200 млн доларів), управління державними ресурсами (200 млн доларів). Проектується витратити 300 млн доларів на розвиток приватного сектора, зміцнення конкурентної здатності українських підприємств. На стадії впровадження проект надання допомоги сільському господарству в 120 млн доларів, на стадії підготовки програма удосконалення управління і забезпечення зайнятості населення на суму 200 млн доларів.

З певними труднощами розвиваються відносини України з МВФ. Систематичну фінансову допомогу Україні МВФ здійснював з 1994 до 1997 р. У 1998 р. було припинено фінансування зовнішніх платежів України на 5 років, що негативно позначилося на фінансовій стабільності країни. Український парламент розглядав питання про припинення співпраці з МВФ. Проте денонсація угоди про вступ до МВФ не відбулася. Після тривалих переговорів МВФ відновив для України програму розширеного кредитування на 2, 26 млрд доларів. Рішення МВФ стало своєрід-

ним заохоченням для світового банку та світових кредиторів для додаткових інвестицій.

Перехід від адміністративної господарської системи до ринкової економіки, що в Україні, як і в більшості нових незалежних держав, супроводжується кризою, став предметом уваги Європейської економічної комісії ООН. У щорічних економічних аналізах ООН зазначається великий економічний потенціал України, подаються рекомендації стосовно поліпшення господарської діяльності, констатуються конкретні причини відставання. Серед них – наявність застарілого промислового устаткування, недостатній державний контроль за витратами, повільний хід приватизації та ін.

У реалізації нової економічної політики уряд України надіється і на підтримку ООН, яка, беручи до уваги міжнародний досвід, розробляє програми ефективного використання природних, людських і фінансових ресурсів країн, а також міжнародної науково-технічної співпраці.

Нового імпульсу набула участь України в ЮНЕСКО після створення в листопаді 1995 р. Національної комісії України у справах ЮНЕСКО. Українські наукові й освітні установи виконують оригінальні проекти в межах програм ООН, беруть участь у спільних дослідженнях. З 1991 р. започатковано позабюджетну програму “ЮНЕСКО – Чорнобиль”, проект якої спрямований на ліквідацію наслідків аварії.

Визнанням авторитету і внеску України у програмну діяльність ООН стало обрання її 1995 р. до Виконавчої ради ЮНЕСКО і до Міжнародного комітету з питань повернення культурних цінностей. Через ООН здійснюється популяризація української культури, історії, духовного життя народу. Лише в останні роки з допомогою ООН видано англomовну монографію про творчість Т. Шевченка, іспаномовну антологію української поезії, відеокасети із записами українських народних пісень і музики. ЮНЕСКО брала участь у святкуванні 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького та П. Могили. Україна звернулася до ООН за допомогою у розв’язанні такої складної проблеми, як облаштування депортованих кримських татар. У квітні 1996 р. у Женеві відбулась конференція під егідою ООН, яка виділила 2 млн дола-

рів для фінансування окремих проектів облаштування кримських татар.

Зараз в Україні діє мережа наукових і культурно-освітніх осередків ЮНЕСКО, що забезпечують участь у програмній діяльності й ефективне використання потенціалу цієї організації. У вузах і наукових закладах України функціонують 11 кафедр ЮНЕСКО, налічується 35 асоційованих шкіл і майже 30 клубів цієї організації. Участь України в ЮНЕСКО сприяє розв'язанню такої складної проблеми, як зміцнення національного інтелектуального потенціалу та його інтеграції в світовий науково-технічний прогрес.

Визнанням авторитету України на міжнародній арені під егідою ООН було рішення східноєвропейських держав висунути кандидатуру міністра закордонних справ України Геннадія Удовенка на посаду Голови Генеральної Асамблеї 1997 р. Визначною подією у житті міжнародного співтовариства стала 52-а сесія Генеральної Асамблеї ООН, оскільки саме під час її роботи було схвалено кардинальні рішення про глибоку перебудову її структур.

Діяльність Голови Генеральної Асамблеї зосереджувалась на формуванні спільних підходів серед держав – членів ООН у розв'язанні пріоритетних питань. Проводився активний діалог з представниками найвпливовіших об'єднань, таких як ЄС, Рух неприєднання та ін.

Посада Голови Генеральної Асамблеї надала додаткової можливості для активізації двосторонніх контактів України на різних рівнях. За існуючою традицією, Голова Генеральної Асамблеї повинен зустрічатися з усіма учасниками загальних дебатів, у яких мали виступати 18 глав держав, 14 прем'єр-міністрів, 111 міністрів закордонних справ.

Члени української делегації брали активну участь у переговорному процесі. В контексті загального реформування ООН підвищену увагу на 52-й сесії Генеральної Асамблеї викликало обговорення питання про справедливе представництво у Раді Безпеки та розширення членського складу. В обговоренні взяла участь рекордна кількість делегацій – 71. Це питання можна вважати одним з ключових у всьому комплексі перебудови ООН.

Зважений підхід до розв'язання нагальних питань порядку денного сесії Генеральної Асамблеї, досягнення необхідних компро-

місів ще раз підтвердили послідовність зовнішньої політики України, сприяли зростанню її авторитету як надійного члена ООН у вирішенні важливих міжнародних конфліктів.

У 1999 р. Україна обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН на 2000 – 2001 рр. Країни (158), які віддали голос за обрання України непостійним членом Ради Безпеки ООН, підтвердили авторитет нашої держави на світовій арені.

За період діяльності представника України в Раді Безпеки у 2000 – 2001 рр. було успішно реалізовано низку міжнародних ініціатив нашої держави, зміцнено її статус у розв'язанні глобальних і регіональних проблем, істотно розширено коло двосторонніх контактів із багатьма країнами світу.

За період членства у Раді Безпеки суттєво розширилася участь України в миротворчих операціях ООН у Боснії та Герцеговині, Македонії, Грузії, Конго, Ефіопії, Лівані, Східному Тиморі, Сьєрра Леоне, Анголі, Бурунді. Під час головування України в Раді Безпеки, яке здійснюється по чергово всіма постійними і непостійними членами, до пріоритетних напрямів діяльності української делегації належить комплекс питань із балканської проблеми: термінове засідання, присвячене розгляду кризової ситуації у Македонії та Косово, а також з близькосхідного врегулювання.

Після проведення терористичних актів 11 вересня 2002 р. у США Рада Безпеки активізувала діяльність в організації безпеки і перетворилася в Координаційний центр боротьби проти тероризму. Вже 12 вересня Рада Безпеки прийняла резолюцію, де рішення засуджувалися терористичні напади, містився заклик до всіх держав вжити негайних заходів для покарання організаторів, виконавців і спонсорів терористів. При Раді Безпеки було засновано Антитерористичний комітет, на засідання якого подано доповіді про національні антитерористичні заходи 130 країн, зокрема й України.

Антитерористична діяльність Ради Безпеки була тісно пов'язана з розглядом ситуації в Афганістані. Впродовж вересня-грудня 2001 р. афганська проблема стала основною в роботі Ради Безпеки, зокрема планувалося застосування примусових заходів проти руху Талібан.

Поворотним моментом у започаткуванні політичного процесу в Афганістані було ухвалення резолюції Ради Безпеки, в якій

затверджувалися підходи до політичного врегулювання в Афганістані. Їх виконання розпочалося 3 грудня 2001 р. Проведення під міжнародним контролем демократичних виборів у Афганістані весною 2002 р., створення виборних законодавчих і виконавчих органів влади були результатом попередньої роботи Ради Безпеки. Процес демократизації Афганістану відбувався паралельно з ліквідацією основних баз терористів.

Коли визначалися основні напрями діяльності ООН на XXI ст., Україна, яка є членом майже 20 спеціалізованих установ цієї організації, а також 60 її постійних і тимчасових комітетів, стала одним із найважливіших чинників у міжнародній політиці. Україна вже зробила внесок у миротворчу діяльність на Балканах, Близькому Сході, в Африці, а її спеціальні підрозділи діють у складі військ ООН. Україна докладає всіх зусиль, щоб у XXI ст. ООН стала оновленою і перетворилася в надійніший інструмент співпраці, гарант миру і безпеки. Вона активний прихильник реформування ООН, виступає за необхідність посилення швидкого реагування для попередження конфліктів. Українська делегація запропонувала вжити заходів для демократизації роботи Ради Безпеки. Україна виступає за обмеження права вето постійних членів Ради Безпеки при прийнятті надважливих рішень. Започаткування Україною нової програми для ООН "Світ XXI століття без ядерної зброї" передбачає встановлення особливого статусу з міжнародними гарантіями безпеки для країн, що відмовилися від ядерної зброї. Друга важлива пропозиція України – створити в межах ООН новий орган – Раду Економічної Безпеки, яка б зосередила діяльність у встановленні сприятливого режиму інтеграції в міжнародну спільноту постсоціалістичних країн. Україна докладає всіх зусиль, щоб у XXI ст. найуніверсальніша міжнародна організація ефективно розв'язувала сучасні проблеми задля миру і співробітництва всього людства.

2. Участь України в європейських міжнародних організаціях

Однією з найважливіших зовнішньополітичних цілей після проголошення незалежності Україна визначила входження до європейських міжнародних організацій. Курс на інтеграцію в єв-

ропейські структури – Раду Європи, Європейський Союз, НАТО й інші міждержавні організації, що є основою політичної архітектури Європи, чітко визначився з перших етапів зовнішньої політики суверенної держави. Процес інтеграції України в європейський політичний, правовий, військовий і економічний простір відбувався (і здійснюється на сьогодні) з певними труднощами, сповільнювався внутрішніми і зовнішніми ускладненнями перехідного періоду. Для України, яка, за оцінками міжнародних експертів, за рівнем визнання міжнародних документів і прав людини в середині 80-х років ХХ ст. посідала 62 місце серед країн – членів ООН, інтеграція в міжнародні європейські організації не могла відбуватися швидко і легко.

Зміцненню міжнародного становища України і процесу її демократизації сприяв вступ до Ради Європи (РЄ) – найстарішої і найбільшої регіональної міжнародної організації. Основними завданнями, заснованої в грудні 1949 р. Ради Європи, є: захист прав людини і парламентської демократії, забезпечення принципу верховенства закону, прийняття угод, які сприяють єдності європейських країн, їх економічному і соціальному прогресу, спільної політики у соціальній і правовій сферах, забезпечують міжнародну співпрацю в організації колективної безпеки, ліквідації регіональних конфліктів. Основними органами РЄ є Комітет міністрів, куди входять міністри закордонних справ держав-учасниць, і Парламентська Асамблея, куди входять депутати національних парламентів, представництво яких залежить від чисельності населення країни. РЄ виробляє рекомендації урядам, що визначають основні принципи діяльності у правничих справах, освіті, охороні здоров'я і культурі. РЄ має великий досвід у демократичних перетвореннях. Майже 160 угод і конвенцій, ухвалених РЄ, набули чинності закону і зобов'язують країни, які є членами цієї організації, впроваджувати їх у національне законодавство. Найвідоміші документи РЄ з удосконалення процесу демократизації – “Європейська конвенція прав людини”, “Європейська культурна конвенція”, “Європейська хартія місцевого самоврядування”, “Європейська хартія регіональних мов або мов меншин” тощо.

Питання про вступ України до РЄ виникло з перших днів її незалежності. Участь у цій міжнародній організації – свідчення

не лише європейського вибору в зовнішній політиці, а й показник курсу на демократизацію внутрішньополітичного й економічного життя країни.

Вже через два тижні після проведення референдуму 1 грудня 1991 р. Міністерство зовнішніх справ України звернулося до Генерального секретаря РЄ з пропозицією про співпрацю. Відповіддю РЄ було запрошення делегації Верховної Ради України на спеціальну сесію Парламентської Асамблеї у лютому 1992 р., де офіційно розпочалися переговори про вступ до РЄ. Ще одним кроком у розвитку контактів з РЄ став візит у квітні 1992 р. у штаб-квартиру організації в Страсбурзі української делегації юристів. У підготовленому документі “Відносини з Україною” подано рекомендації Комітету Міністрів РЄ розглянути питання про приєднання України до цілого пакету конвенцій.

Упродовж наступних двох років Верховна Рада України розпочала повільно приводити національне законодавство у відповідність до міжнародних норм і стандартів, зокрема до конвенцій і угод РЄ. В перші роки незалежності, долаючи наслідки тоталітарної ментальності, Верховна Рада прийняла після гострих політичних дискусій понад 50 законів і велику кількість постанов стосовно прав людини, які сприяли демократизації суспільства. Серед них – закони “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”, “Про свободу совісті і релігійних організацій”, “Про громадянство України”, “Про національні меншини”, які відповідали кодексу європейської демократії. Україна на практиці демонструвала намір стати учасницею конвенцій РЄ, приєднатися до міжнародних угод.

Взаємини України з РЄ з квітня 1994 р. вирізнялися поживавленням і ефективністю. В Страсбурзі розпочала діяльність місія політичного спостерігача України при РЄ, набувала темпів робота з приведення українського законодавства у відповідність до загальноєвропейських стандартів. Офіційний вступ України до РЄ відбувся в Страсбурзі 9 листопада 1995 р. Україна стала 37-м членом РЄ. Це був один із перших зовнішньополітичних успіхів незалежної України, що засвідчив її демократичний вибір здійснювати розбудову держави з орієнтацією на європейський досвід.

Членство в РЄ покладає на Україну відповідальність у міжнародному масштабі. Прилучення до загальноєвропейських

ких стандартів демократичних свобод і прав людини вимагає не лише великих зусиль у подоланні наслідків тоталітарного минулого, а й врахування нових реалій. Прийняття Конституції України мало особливе значення у розбудові демократичних інститутів європейського зразка. РЄ неодноразово висловлювала задоволення першими підсумками участі України в низці програм, практичною роботою українських парламентарів у комітетах та комісіях, але водночас висловлювала претензії стосовно проведення демократизації й дотримання прав людини. Під час інспекційних поїздок по Україні з метою вивчення питання про реалізацію законів і конвенцій представники РЄ зазначають певні труднощі та відхилення від європейських стандартів.

На сучасному етапі Верховна Рада й Уряд України, долаючи окремі труднощі, забезпечують курс на подальшу демократизацію суспільно-політичного життя і зміцнення співпраці в межах РЄ. При підготовці пакетів законів уряд і Верховна Рада особливо увагу звертають на їх відповідність конвенціям та угодам РЄ.

Яскравим показником активної діяльності України на міжнародній арені є її співпраця в **ОБСЄ (Організація з питань безпеки та співробітництва в Європі)**. ОБСЄ (до 1994 р. НБСЄ – Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі) – одна з провідних структур з підтримання безпеки і стабільності, яка охоплює територіально не лише європейський континент, а й Північну Америку (США та Канаду), Центральноазійські республіки колишнього СРСР. На 2002 рік членами ОБСЄ було 55 держав. Найвищий орган ОБСЄ – зустрічі глав держав і урядів країн-учасниць, що відбуваються кожних два роки. Сформувавшись ще в роки “холодної війни” на основі Гельсінського Заключного Акта 1975 р., підписаного 33 країнами (зокрема США і Канадою), організація НБСЄ повинна була сприяти розвитку діалогу між Сходом і Заходом в інтересах пом’якшення блокового протистояння. Згодом НБСЄ постійно удосконалювалася внаслідок переговорів країн-учасниць. Вирішальне значення для глибокої якісної перебудови НБСЄ мала зустріч глав урядів країн-учасниць у Парижі в листопаді 1990 р. Цей саміт НБСЄ, констатувавши про закінчення “холодної війни”, оголосив початок нової ери в міжнародних відносинах, прийняв Паризьку хартію для нової Європи – своєрідну програму утвердження демократії, миру

та європейської єдності. Паризька хартія передбачала створення нових структур НБСЄ: Рада Міністрів закордонних справ для регулярних політичних консультацій, Комітет високих представників для розгляду поточних справ і виконання ухвалених рішень (перейменована 1994 р. у Постійну Раду), а також постійних органів – Секретаріату, Центру запобігання конфліктам і Бюро демократичних інститутів і прав людини. Значно розширили нормативну основу і посилили діяльність ОБСЄ постанови і рішення Гельсінського (1992 р.), Будапештського (1994 р.), Лісабонського (1996 р.) і особливо Стамбульського (1999 р.) самітів. На Стамбульському саміті прийнято Хартію європейської безпеки. Були створені нові структури для посилення дієвості ОБСЄ – Форум співробітництва в галузі безпеки, Економічний форум, Верховний комісар у справах національних меншин, Парламентська асамблея ОБСЄ та ін. Внаслідок цього чітко окреслилися основні структури, форми і напрями діяльності ОБСЄ. На відміну від ООН, яка, згідно зі Статутом, може використовувати збройні сили, ОБСЄ для досягнення основної мети – безпеки і стабільності в регіоні, використовує різні форми співпраці на основі загальної згоди (консенсусу) всіх держав-учасниць організації: ОБСЄ діє через спеціальних координаторів, які співпрацюють з владними структурами держав або розсилає спеціальні місії в держави, де виникають етнічні чи релігійні конфлікти, а також для постконфліктних реабілітацій.

Вступивши в січні 1992 р. у НБСЄ, Україна стала однією з активних учасниць усіх політичних і соціально-економічних процесів, започаткованих у Гельсінкі 1975 р.

Участь України в діяльності ОБСЄ є пріоритетним напрямом зовнішньої політики держави. Як зазначається в документі Верховної Ради від 2 липня 1993 р. “Основні напрями зовнішньої політики України”, співпраця з ОБСЄ сприяє повномасштабному входженню України до загальноєвропейського простору і використанню механізмів цієї організації з метою забезпечення її національних інтересів.

Членство України в ОБСЄ забезпечує рівноправну участь держави у розв’язанні актуальних проблем міжнародної безпеки і співпраці в регіоні, дає право виносити на цей загальноєвропейський форум питання виникнення загрози для національної та

міжнародної безпеки, вимагати розслідування й обговорення випадків порушення принципів і норм ОБСЄ, що загрожують безпеці країни. Діяльність України в ОБСЄ сприяє реалізації її основних національних інтересів – утвердження та розвитку незалежної суверенної держави, забезпечення територіальної цілісності та недоторканості кордонів, стабільності міжнародного становища.

Участь України в ОБСЄ сприяє процесу демократизації, вирівнюванню її законодавства згідно зі встановленими європейськими нормами і вимогами. Національні інтереси України вимагають максимально використати експертну й іншу допомогу ОБСЄ у зміцненні в державі засад демократії, верховенства права, розвитку ринкової економіки. Залучення ОБСЄ до розв'язання питань щодо Автономної Республіки Крим, національних меншин є прикладом прагматичної реалізації можливостей співпраці з цією організацією. На відміну від інших держав СНД, де ОБСЄ зберегла свої місії у зв'язку з невирішенням окремих етнічних конфліктів, з України в 1999 р. виведено місію і встановлено нову форму співпраці через Координатора проектів цієї організації. На сучасному етапі задіяно 12 напрямів, за якими реалізуються різні проекти ОБСЄ, найважливіші з яких: комплексний огляд законодавства з прав людини, практична підтримка діяльності Верховного Суду, забезпечення свободи засобів масової інформації, проект, спрямований на повернення й адаптацію кримських татар тощо. Планується великий проект “Модельник адміністративних судів” галузі судової системи, яка ще не існує в Україні. Важливість системи полягає в тому, що саме в адміністративні суди звертаються громадяни, які хочуть відкрити судову справу проти державних структур влади. На підтримку цих проектів ОБСЄ виділяє кошти, що складаються з добровільних внесків держав-учасниць.

Діяльність України в ОБСЄ сприяє прискоренню процесу її євроатлантичної інтеграції – стратегічної зовнішньополітичної мети. Така діяльність узгоджується з цілями і завданнями співробітництва України з ЄС, НАТО і Радою Європи.

ОБСЄ надає Україні чималі можливості для розвитку співпраці з ЄС, зокрема в питаннях спільної зовнішньої політики, взаємодії між ОБСЄ та європейськими миротворчими силами, в яких

беруть участь українські військові підрозділи. Миротворча діяльність ОБСЄ на Балканах, у Придністров'ї, на Кавказі і у Центральній Азії сприяє підвищенню міжнародного авторитету країни, зміцненню іміджу вагомому чинника європейської безпеки і стабільності. Україна домагається реалізації своїх пропозицій стосовно вдосконалення в ОБСЄ стратегії запобігання конфліктам. У жовтні 2001 р. у Києві проведено під егідою ОБСЄ семінар "Превентивні функції ОБСЄ: досвід, можливості, завдання". Він обґрунтував низку практичних порад для поліпшення діяльності цієї організації. Враховуючи, що ОБСЄ – єдина організація з питань безпеки в Європі, де Україна є рівноправним членом і може в повному обсязі відстоювати національні інтереси в галузі безпеки, вона зацікавлена у підвищенні ефективності її роботи та зміцненні авторитету. Інтересам України відповідає активне сприяння подальшому розвитку ЄС і ОБСЄ, використання збройних сил, що формуються ЄС. Прийнявши змістовні документи на засіданні Ради Міністрів у грудні 2001 р. у Бухаресті про роль і завдання ОБСЄ в антитерористичній боротьбі, організація визначила новий важливий напрям у діяльності на ХХІ ст. ОБСЄ здійснює новий крок у протиборстві з сучасними загрозами безпеки та стабільності. Україна, яка в межах цієї організації вступає в друге десятиліття діяльності, продовжує нарощувати вагомий внесок у міжнародне співробітництво на всебічній основі для зміцнення миру і безпеки, поглиблює національні процеси демократизації та реформування.

З перших кроків утвердження України на міжнародній арені розпочалося її співробітництво з найпотужнішим військово-політичним союзом сучасного світу – **Організацією Північноатлантичного договору – НАТО (North Atlantic Treaty Organization)**. Виникнувши в роки "холодної війни" на основі договору про спільну оборону, підписаного у Вашингтоні 4 квітня 1949 р. дванадцятьма країнами Європи і Північної Америки (Бельгією, Великою Британією, Данією, Ісландією, Італією, Люксембургом, Норвегією, Португалією, Францією, Канадою і США), цей союз до початку 90-х років ХХ ст. мав яскраво виражену антикомуністичну спрямованість. У договорі від 4 квітня 1949 р. наголошувалося на тому, що країни-учасниці здійснюватимуть колективну оборону, рішуче захищатимуть "свободу, спільну спадщину всіх народів і їхню ци-

вілізацію”, а збройний напад на одну із країн союзу “розглядається як напад на них усіх”.

За умов військового протистояння між комуністичним блоком і країнами Заходу в роки “холодної війни” союз НАТО постійно удосконалював структуру і розширювався. До середини 50-х років ХХ ст. організаційна робота в НАТО зводилася до розв’язання загальних проблем безпеки, створення основних органів союзу, пошуку оптимальних структур. Основна ідея у створенні колективної безпеки західного світу полягала у поєднанні військових зусиль із завданнями економічного розвитку європейських країн. Учасники союзу взяли до уваги те, що лише одночасні успіхи у цих двох напрямках забезпечать успішну реалізацію цілей НАТО. Завершенням організаційного становлення союзу стало розширення та стабілізація складу його учасників. У 1952 р. до НАТО приєдналися Греція і Туреччина, а у травні 1955 р. Федеративна Республіка Німеччина, вступ якої значно зміцнив систему європейської безпеки і викликав різку негативну реакцію СРСР, який у відповідь створив військово-політичний союз – Організацію Варшавського Договору в складі восьми комуністичних країн.

У наступні роки удосконалювалися структурні підрозділи союзу, військова, політична й економічна співпраця. Поруч з вищим органом союзу – Північноатлантичною радою, до складу якої входили постійні представники всіх держав-учасниць, виникли Військовий комітет, відповідальний за всю військову діяльність, і його виконавчий орган – Міжнародний військовий штаб, Комітет оборонного планування і Група ядерного планування. Забезпечує роботу Північноатлантичної ради та підпорядкованих їй комітетів Міжнародний секретаріат Альянсу, який очолює Генеральний секретар НАТО. Він – найвища посадова особа, є представником союзу в зовнішніх відносинах і в зв’язках між урядами держав-учасниць, очолює процес підготовки і прийняття рішень всіма органами НАТО.

Об’єднана військова структура НАТО складається з мережі вищих і нижчих військових командувань, яким підпорядковуються збройні сили, що поділяються на три категорії: сили швидкого реагування, головні сили оборони і сили нарощування. Об’єднана військова структура забезпечує переваги колективної оборо-

ни, економить національні ресурси внаслідок запровадження спільних стандартів у військовій техніці й у матеріально-технічному постачанні.

З проведенням “оксамитових революцій” у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, розпадом СРСР і виникненням на його території незалежних держав розпочався процес сучасної трансформації НАТО, опрацювання і запровадження нової стратегічної концепції. У прийнятому в Римі у листопаді 1991 р. документі глав держав та урядів країн-членів НАТО зазначалося, що глибокі політичні зміни в Центральній і Східній Європі спричинили зникнення безпосередньої загрози спланованої агресії, а це завжди зумовлювало найбільший неспокій союзу впродовж 40 років його існування. Проте, наголошувалося в документі, виникли інші ризики, які важко спрогнозувати: непевністю супроводжується процес демократизації в країні, що успадкувала весь ядерний потенціал СРСР і має могутню армію, міжетнічна ворожнеча і територіальні суперечності в окремих країнах євразійського простору загрожують втягнути в конфлікти зовнішні сили і перекинутися на держави НАТО. Зазначалося, що на безпеці можуть позначитися й інші чинники, у тому числі – розповсюдження зброї масового знищення, терористичні акції, зрив постачання життєво-необхідних ресурсів. Нова концепція, враховуючи реалії кінця ХХ – початку ХХІ ст., ґрунтується на двох основних засадах: мета і функції союзу в сфері безпеки надалі зберігаються, проте для досягнення їх необхідно широко використовувати, поруч з традиційною розбудовою військової могутності, політичні засоби, зокрема діалог і співпрацю між НАТО й іншими державами в усіх галузях, пов’язаних з військовою безпекою. Нова концепція передбачає зниження загальної чисельності збройних сил, широке використання сил негайного і швидкого реагування, зокрема багатонаціональних.

У розвиток нової стратегічної концепції про розширення співпраці з країнами Центральної та Східної Європи в грудні 1991 р. за участю міністрів закордонних справ країн-учасників НАТО, шести країн Центральної, Східної Європи і трьох держав Балтії була створена Рада північноатлантичного співробітництва (РПАС). Перші кроки її діяльності засвідчили про принципові зміни у взаємовідносинах НАТО зі східними сусідами. Поряд з

країнами Балтії про намір приєднатися до РПАС заявила Україна та десять інших держав СНД. Уже в квітні 1992 р. у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі розпочалися регулярні зустрічі міністрів оборони держав-членів з новими партнерами країн Центральної і Східної Європи. У квітні 1992 р. Україна приєдналась до РПАС.

Одним із важливих висхідних моментів конкретної співпраці України з НАТО став 1994 рік. У січні цього року відбувся саміт країн-членів НАТО, на якому було схвалено програму “Партнерство заради миру”, завданням якої було формування нових відносин безпеки між Північноатлантичним союзом і його партнерами у збереженні стабільності та миру. Країнам, зацікавленим у партнерстві з НАТО, пропонувався для підписання документ, який передбачав співпрацю у досягненні таких цілей: сприяння відкритості у плануванні національної оборони та формуванні військового бюджету; забезпечення демократичного контролю над збройними силами, підтримання готовності брати участь в операціях, здійснюваних під егідою ООН або НБСЄ; розвиток співпраці з НАТО у військовій сфері з метою здійснення спільного планування, навчальних маневрів, пов’язаних з миротворчою діяльністю; формування збройних сил, які можуть краще взаємодіяти з військовими з’єднаннями Північноатлантичного союзу. Після підписання цього документа кожна держава-учасниця подавала індивідуальний проект, де визначалися заходи співробітництва. Лише після схвалення індивідуального проекту штаб-квартирою НАТО складалася конкретна робоча програма партнерства, до виконання якої залучалися адміністративні та військові структури союзу і країни-партнери. Така ускладнена процедура співпраці засвідчувала демократизм відносин між НАТО і державами-партнерами, кожна з яких зберігала повну суверенність у питаннях безпеки, демонструвала гнучкість підходів Альянсу до різних країн. Україна однією з перших приєдналась до програми “Партнерство заради миру”. Міністр закордонних справ А.Зленко підписав 8 лютого 1994 р. документ, який започаткував активну співпрацю і зближення між Альянсом та Україною.

Після 1994 р. співробітництво між НАТО й Україною перейшло в практичну площину. В 1995 – 1997 рр. у межах програми “Партнерство заради миру” проведено двосторонні навчання вій-

ськових підрозділів на території України і країн НАТО, а український 240-й батальйон увійшов до складу миротворчих сил НАТО в колишній Югославії. Керівництво НАТО на практиці переконалося в надійності України як партнера. Після візиту президента Л. Кучми в червні 1995 р. у штаб-квартиру НАТО для підтвердження вагомості планів співробітництва з союзом послом України в Брюсселі було призначено першого заступника Міністра закордонних справ Б. Тарасюка. В 1997 р. він очолив місію України при НАТО. В березні 1996 р. сторони приступили до юридичного оформлення відносин між Україною і НАТО, а в квітні цього ж року Київ вперше відвідав Генеральний секретар Альянсу Хав'єр Солана. Другий візит в Україну Х. Солана здійснив у травні 1997 р. Під час перебування у Києві Х. Солана відкрив Центр інформації і документації НАТО, перший в країні-партнері НАТО. Центр не лише поширює цікаву інформацію про НАТО, але й організовує поїздки до штаб-квартири депутатів і вчених. Ці візити засвідчили зростаючу зацікавленість НАТО у співпраці з Україною.

Пожвавленню діалогу НАТО з Україною сприяла позитивна позиція українського уряду щодо планів розширення союзу на схід, висловлена Л. Кучмою в березні 1996 р. Така позиція контрастно виділялася на тлі протестів російського уряду про недопустимість розширення НАТО. Підтримка Україною планів розбудови НАТО, неухильне і точне виконання нею всіх зобов'язань, пов'язаних із партнерством, привели до серйозних зрушень в усіх відносинах Альянсу з Києвом. Навесні 1997 р. розпочалися офіційні переговори між Україною і НАТО про виведення їх співпраці на рівень "особливого партнерства". Саме в цей час український уряд висловив сподівання, що НАТО підтримає зусилля України, спрямовані на досягнення її стратегічної мети – повної інтеграції в Європейські та Євроатлантичні структури безпеки.

Новий, вищий рівень співпраці розпочався з підписанням 9 липня 1997 р. Хартії про особливе партнерство між Україною й Організацією Північноатлантичного договору. В документі, підписаному Україною і представниками 16 країн-учасниць союзу, зазначалось, що незалежна і стабільна Україна – один "з ключових факторів забезпечення стабільності в Центральній і Східній

Європі та на континенті взагалі” Союзники НАТО підтвердили позицію щодо підтримання суверенітету і територіальної цілісності України, її демократичного розвитку. Важливим положенням хартії стала домовленість про створення консультативного механізму для проведення спільних консультацій у випадку, коли Україна вбачатиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності або безпеці.

На розвиток особливої співпраці спрямовані й інші положення хартії. В умовах, коли деякі російські політичні діячі намагалися посилити дипломатичний тиск на Україну і висували їй необґрунтовані територіальні претензії, країни НАТО чітко висловлювались за підтримку Києва.

Для реалізації положень хартії в жовтні 1997 р. при штаб-квартирі НАТО в Брюсселі засновано постійну місію України, очолювану Надзвичайним і Повноважним послом, військову місію зв'язку, а також Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва з НАТО під головуванням Секретаря Ради національної безпеки й оборони. В листопаді 1998 р. затверджено державну програму співпраці України з НАТО на період до 2001 р., яка конкретно передбачала виконання основних завдань, визначених хартією. Наголосивши, що “Україна розглядає НАТО як найефективнішу структуру колективної безпеки в Європі”, програма чітко визначала співробітництво між Україною і НАТО в сфері цивільно-військових відносин, зокрема участь у Міжнародних оперативних силах і в миротворчій діяльності, галузях озброєнь і воєнної економіки, боротьби з організованою злочинністю і тероризмом, науки і технологій, у сфері телекомунікаційних та інформаційних систем.

Важливим випробуванням відносин України з НАТО стала війна в Косово. Частина українських політичних сил засуджувала миротворчу операцію НАТО в Косово, зважаючи на те, що вона здійснювалась без рішення ООН. Запропонували посередницькі послуги у розв'язанні проблеми Косова через політичні переговори, Україна активно залучилась до процесу підтримки миру в цьому регіоні, пославши туди військові формування в складі змішаного українсько-польського батальйону.

Поглибленням відносин між Україною і НАТО вирізняються перші роки нового століття. В лютому 2000 р. вперше в Києві від-

булося засідання Комісії Україна-НАТО, а в червні цього ж року – засідання на рівні міністрів оборони. Водночас на території України відбулися спільні маневри військ країн НАТО у межах програми “Партнерство заради миру”. Особливою масштабністю вирізнялися навчання “Транс-Карпатія 2000” з метою подолання наслідків катастрофи та проведення гуманітарних операцій. Окрім України й окремих країн НАТО, в них взяли участь такі держави, як Швейцарія, Хорватія, Словаччина, Румунія, Словенія та Швеція.

Державна програма співпраці України з НАТО на період до 2001 р. була успішно виконана і в січні 2001 р. затверджено нову державну програму на 2001–2004 рр. Після проведення серій двосторонніх зустрічей із керівниками структурних підрозділів НАТО в Києві було створено відділ співробітництва з Північноатлантичним союзом, до якого ввійшло Управління міжнародних зв'язків та європейської інтеграції.

Заява Президента і Секретаря Ради національної безпеки і оборони в травні 2002 р. про намір України стати членом Північноатлантичного союзу стала логічним завершенням розвитку попередніх українсько-натівських відносин. Безумовно, на сучасному етапі союз НАТО ще не готовий прийняти Україну до свого складу, проте двосторонні відносини будуть поглиблюватися і набуватимуть нових динамічних форм. Курс України на вступ до НАТО чітко окреслений і не може бути змінений.

У реалізації Україною стратегічного завдання європейського вибору особливого значення надається співпраці з Європейським союзом (ЄС) – політичним і економічним міждержавним об'єднанням, створеним згідно з Маастріхтською угодою 1992 р. на основі Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і Євroatому.

Об'єднавчий рух у європейських країнах, що виник у першому повоєнному десятилітті, розпочався утворенням (згідно з Паризьким договором 16 квітня 1951 р.) Європейського об'єднання вугілля і сталі, до якого належало шість країн – Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург. Перші випробувальні кроки співпраці в межах ЄОВС дали підстави для розбудови нових напрямів та вдосконалення форм спільної діяльності. Згідно із Римським договором від 25 березня 1957 р. шести країн (ЄОВС),

було утворено ще дві формально самостійні, але тісно взаємопов'язані міждержавні організації: Європейський економічний союз ("Спільний ринок"), Європейську комісію з питань атомної енергії ("Євроатом"). Головна мета всіх трьох співтовариств – поетапна економічна, а згодом і політична інтеграція західноєвропейських держав. У процесі інтеграційного розвитку виникли єдині органи трьох співтовариств – Європейський парламент, Європейська рада, Рада Міністрів ЄС, Комісія європейських співтовариств і Європейський трибунал справедливості (Європейський суд). Внаслідок економічної співпраці країни "Спільного ринку" впродовж 60–80-х років ХХ ст. значно прискорили виробництво, досягли високих показників у всіх галузях економіки і поступово стали єдиною господарською структурою. Оцінивши переваги економічної співпраці, уряди інших європейських країн прагнули вступити до ЄЕС. Цей економічний союз поступово розширився. Його членами стали Великобританія, Данія, Ірландія (1973 р.), Греція (1981 р.), Іспанія, Португалія (1986 р.), Австрія, Фінляндія, Швеція (1995 р.). Об'єднання сировинних і людських ресурсів держав ЄС, наукового і технологічного потенціалів технічно найрозвинутіших європейських країн створює значні переваги у процесі виробництва для всіх держав, що входять до союзу. Основні завдання економічної співпраці: посилення економічної і соціальної взаємодії, створення єдиного внутрішнього ринку через усунення всіх перешкод для пересування товарів, послуг, капіталів, трудових ресурсів ("Європа без кордонів"), проведення єдиної фінансово-кредитної політики, запровадження безготівкових операцій і єдиної валюти.

Угодою про Європейський союз передбачено подальше вдосконалення співпраці у проведенні внутрішньої політики внаслідок удосконалення законодавства, створення уніфікованих правових норм і кодексів, проведення єдиної соціальної політики і запровадження єдиного європейського громадянства, яке не відміння національного. Ще 1985 р. усі країни ЄЕС (крім Великобританії та Ірландії) приєдналися до Шенгенських угод, які встановлюють єдині візові правила стосовно жителів інших країн і регулюють режим вільного пересування громадян держав союзу. Основну функцію у формуванні зовнішньої політики країн ЄС виконує Західноєвропейський союз, який складається з країн-членів ЄС.

Сучасні зв'язки між Україною та ЄС ґрунтуються на широкій політичній і міжнародно-правовій основі – Угоді про партнерство і співробітництво (УПС) між Україною і ЄС, підписаній 14 червня 1994 р. Вона укладена на початковий період тривалістю 10 років і передбачала співпрацю в політичних, економічних та гуманітарних питаннях, є правовою основою для поступового введення України в європейські інтеграційні процеси. Відповідно до Угоди, головною метою партнерства є забезпечення політичного діалогу між сторонами, що сприятиме розвитку тісних політичних і економічних відносин, науково-технічної і культурної співпраці. Завданням УПС є також підтримка зусиль України в зміцненні демократії, розвитку економіки та завершенню її ринкових перетворень.

Розвиток економічних стосунків України і ЄС полягає в лібералізації на взаємних засадах ринкових умов для обміну товарами, надання на засадах взаємності режиму найбільшого сприяння експортерам та інвесторам, запровадження єдиних стандартів у конкуренції та державної підтримки виробників, допомозі країн ЄС у приєднанні України до ГАТТ/СҚТ. Згідно з УПС, її виконання повинні забезпечити три спільні органи: Рада з питань співробітництва (на рівні міністрів закордонних справ), Комітет з питань співробітництва (представники України і Ради ЄС) та Парламентського комітету з питань співробітництва (форум парламентарів України і Євросоюзу). Реалізацію УПС започаткувала Рада Міністрів ЄС спеціальним рішенням від 28 листопада 1994 р. про спільну позицію щодо України. Проте введення в дію Угоди про партнерство та співробітництво між ЄС і Україною ускладнювалося майже чотирирічним процесом її ратифікації парламентами європейських країн. Угода офіційно набула чинності з 1 березня 1998 р., коли останньою її ратифікувала Португалія.

Період 1994–1998 рр. ознаменувався значним прогресом у взаєморозумінні сторін, зближенні їх підходів до розв'язання основних проблем двосторонніх стосунків. Це засвідчив перший саміт *Україна – ЄС* у Києві у вересні 1997 р. Після його проведення відбулися суттєві зміни в двосторонніх відносинах і внутрішньому забезпеченні інтеграційного процесу в Україні. Указом Президента від 24 лютого 1998 р. створено українську частину Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, яку очолив прем'єр-

міністр України. Указом передбачено формування у всіх органах державної влади підрозділів зі співпраці з ЄС. Створено також Національне агентство України з питань розвитку та європейської інтеграції.

У Люксембурзі 8–9 червня 1998 р. відбулося перше засідання передбаченої УПС Ради з питань співпраці між Україною та ЄС. Під час засідання українська сторона офіційно заявила про бажання України набути асоційованого членства в ЄС. Це звернення прем'єр-міністра України до ЄС формально започаткувало курс України на набуття членства в ЄС. Рада також обговорила широке коло питань двосторонніх відносин, які виникають із взаємного інтересу, схвалила правила процедури Ради із співробітництва, прийняла Спільну робочу програму з впровадження УПС на 1998–1999 рр.

Указом Президента України 11 червня 1998 р. було затверджено Стратегію інтеграції України до ЄС. Стратегія визначає основні напрями роботи органів виконавчої влади з метою досягнення нашою державою статусу асоційованого, а у майбутньому – повноправного члена ЄС.

Шляхи опрацювання довгострокової стратегії відносин між Україною та ЄС стали предметом численних зустрічей упродовж 1998 р. на різних рівнях. Зокрема, позиції сторін були викладені на консультаціях *Україна – ЄС* на рівні міністрів закордонних справ 24 вересня 1998 р. у Нью-Йорку.

Віденський саміт (16 жовтня 1998 р.) став важливою віхою у двосторонніх зв'язках України та ЄС. Основну увагу керівників України та ЄС під час Другого саміту було привернуто до питань співпраці у галузі зовнішньої політики та політики безпеки, кооперації з метою реалізації Угоди про партнерство і співробітництво. За результатами саміту підписано спільне прес-комюніке, де були відображені важливі напрями майбутньої співпраці між Україною та ЄС у різних галузях. Двосторонні відносини *Україна – ЄС* у цьому документі охарактеризовані як “стратегічне та унікальне партнерство”.

Другий саміт продемонстрував послідовність зовнішньо-політичного курсу України і підтвердив намір нашої держави реалізувати стратегічний курс на інтеграцію до ЄС. Цей підхід було

ібережено і на першому засіданні Комітету з питань співпраці між Україною та ЄС 5 листопада 1998 р. у Брюсселі.

На засіданні Комітету були засновані шість підкомітетів, що охоплюють основні напрями УПС:

- 1) з питань торгівлі та інвестицій;
- 2) з фінансових, економічних питань і статистики;
- 3) з енергетики, ядерних питань та навколишнього середовища;
- 4) з митної, прикордонної співпраці, боротьби з відмиванням грошей і наркобізнесом;
- 5) з транспорту, телекомунікації, науки і технологій, освіти та навчання;
- 6) з вугілля, сталі, гірничої промисловості, сировинних матеріалів.

У грудні 1998 р. розпочав роботу Парламентський комітет з питань співробітництва між Україною та ЄС.

Рішення Віденського саміту ЄС 11–12 грудня 1998 р. стосовно розробки спільної стратегії ЄС щодо України було сприйнято як вияв політичної волі ЄС, адекватну відповідь на прагнення України опрацювати довгострокову стратегію відносин *Україна – ЄС*. Насамперед, йдеться про відображення у стратегії бажання України стати повноправним членом ЄС, а також положень стосовно:

- 1) можливості набуття Україною найближчим часом статусу асоційованого члена ЄС, шляхів залучення України до європейського інтеграційного процесу;
- 2) посилення співпраці в галузі юстиції та внутрішніх справ;
- 3) сприяння адаптації українського законодавства до норм ЄС;
- 4) відкриття ринків України та ЄС і залучення України до Європейського економічного простору;
- 5) підтримка адаптації фінансового ринку України до функціонування в умовах існування євро в країнах ЄС;
- 6) збільшення інвестицій в Україну, зокрема за рахунок коштів ЄБРР (Європейського банку реконструкції і розвитку) та Європейського інвестиційного банку;
- 7) залучення України до роботи Європейської конференції;
- 8) облаштування кордонів України відповідно до норм ЄС;
- 9) лібералізація візового режиму до його відміни включно.

Важливим внутрішнім кроком України на шляху інтеграції до ЄС є Указ Президента України від 9 лютого 1999 р., яким затверджено низку заходів, спрямованих на адаптацію законодавства України до норм ЄС.

Серед останніх вагомих подій у сфері європейської інтеграції зазначимо інавгураційне засідання Українсько-польської конференції (УПК) (29 березня 1999 р., м. Варшава) та консультації міністрів закордонних справ *Україна–триїка ЄС* (13 квітня 1999 р., м. Київ). Робота УПК спрямовувалася на активізацію руху обох країн до ЄС, адаптацію законодавства України до норм ЄС, передачу польського досвіду європейської інтеграції Україні тощо. Наступне засідання УПК відбулося у Києві 7–8 липня 1999 р. На зустрічі міністрів закордонних справ *Україна–триїка ЄС* були обговорені актуальні питання міжнародного життя та двосторонніх стосунків *Україна – ЄС*.

Економічні питання двосторонніх відносин були розглянуті під час Другого засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС (26–27 квітня 1999 р., м. Люксембург). Під час зустрічі сторони констатували успішність реалізації Спільної робочої програми стосовно впровадження УПС, яка була затверджена на минулорічному засіданні ради. Делегації України та ЄС дійшли висновку, що Друге засідання Ради знаменувало подальшу інтенсифікацію двосторонніх відносин. Вони зазначили широку розбудову інституційних засад співпраці, що створило вагому основу для розвитку міцного політичного й економічного партнерства між ЄС та Україною.

На Кельнському саміті ЄС 3–4 червня 1999 р. у висновках головуючої в ЄС Німеччини Євросоюз зазначив досягнення якісно нового рівня у стосунках з Україною. У висновках наголошено на важливому значенні, якого Євросоюз надає розробці Спільної стратегії ЄС щодо України. Цей документ повинен сприяти розширенню всього обсягу тісних взаємовідносин між Україною та ЄС і має бути прийнятим якомога швидше.

Вже 21 червня 1999 р. на саміті ЄС – США у Бонні було прийнято Заяву ЄС і США стосовно України. В ній США та Євросоюз висловили задоволення розвитком стратегічного партнерства з Україною, наголосивши, що їх спільний стратегічний інтерес полягає у повнішому залученні України до євроатлантичних стру-

тур. ЄС і США визнали важливу роль України у розбудові відносин зі своїми сусідами та загалом трансатлантичних відносин. ЄС та США надаватимуть всебічну підтримку у подальшому просуванні України до стабільної демократії та процвітаючої економіки.

Така заява засвідчує певні зміни в усталеному сприйнятті нашої держави. Водночас традиційний набір пріоритетів обох країн стосовно України показує повільну зміну в усвідомленні про її місце в євроатлантичній спільноті.

Важливою подією у відносинах між Україною та Європейським союзом став Третій саміт *Україна – ЄС*, що відбувся 23 липня 1999 р. у Києві. Розглядалося питання підготовки Євросоюзом спільної стратегії стосовно України, реалізації Україною стратегії інтеграції до ЄС, перебіг імплементації Угоди про партнерство та співпрацю, інші аспекти поглиблення двосторонніх відносин. Напередодні цієї зустрічі у верхах відбулося підписання угоди про інституційні засади програми транспортування нафти та газу “INOGATE”, яка фінансується ЄС у межах програми TACIS.

Загалом обсяг товарообігу між Україною та ЄС на початку XXI ст. становив 6538466 тис. доларів США (з країнами СНД – 8121809 тисяч доларів).

У процесі реалізації Україною УПС існує низка труднощів, що виникають із неузгодженості окремих законодавчих актів із вимогами угоди, серед яких відсутність уніфікації ставок акцизного збору, відсутність цивілізованого механізму захисту внутрішнього ринку від недобросовісної конкуренції тощо.

Важливим напрямом діяльності має бути створення сприятливих умов для збільшення експорту українських товарів на ринки ЄС.

Програма технічної допомоги ЄС країнам СНД TACIS, прийнята 1991 р., покликана забезпечувати створення ринкової економіки та демократизації суспільства. Програма TACIS дедалі більше виглядає анахронізмом для України, про що наголошувалось на саміті *Україна – ЄС* у вересні 1997 р. Уряд, підтвердивши курс на співпрацю з ЄС, пропонував переглянути концептуально позицію Заходу про надання допомоги Україні як суб'єкту СНД, або введення її до програми PHARE, що діяла на той час в Польщі, Угорщині та країнах Балтії. Співпраця ЄС з Україною

не є частиною відносин ЄС – СНД, на чому ґрунтується програма ТАСІС, яка виникла в період розпаду СРСР. Навіть за оцінками експертів, ЄС – програма ТАСІС вже малоефективна.

В грудні 1999 р. країни ЄС прийняли Спільну стратегію щодо України, де зафіксована основна мета й інструменти розвитку співпраці, а конкретні питання залишені для розв'язання в процесі її реалізації. На думку експертів ЄС, такий підхід значно підвищить ефективність прийняття подальших рішень стосовно конкретних заходів у співпраці з Україною, оскільки, за положенням Амстердамської угоди, у схваленні важливих зовнішньополітичних питань вирішальна роль належить кваліфікованій більшості, а не консенсусу.

Найважливіше завдання України у співпраці з ЄС – стати асоційованим членом цього союзу. Європейська угода про асоційоване членство становить основу для співпраці з ЄС, і вона сформульована на таких принципах, як і один з головних установчих документів – Угода про Європейське економічне співтовариство. Це дає змогу країні – асоційованому членові долучитися до всіх інтеграційних процесів у межах ЄС. Шлях до вступу в ЄС окремих країн Центральної Європи засвідчує, що період асоційованого співробітництва між Україною та ЄС може тривати декілька років. Навіть розв'язання питання про перехід України на режим вільної торгівлі з ЄС вимагатиме тривалого часу для повного впровадження. Україні потрібно досягти стабілізації в економічному розвитку. Адже обов'язковою умовою членства в ЄС є досягнення рекомендованих європейських стандартів виробництва, згідно з якими країна – член союзу не може допускати дефіцити бюджету більше як 3% і знизити щорічну інфляцію до 1,5%. А якщо взяти до уваги необхідність приведення законодавства України до найважливіших європейських норм при сучасній розстановці політичних сил у Верховній Раді, то вступ до ЄС є нереальною перспективою найближчих років.

Травневі заяви урядових осіб у 2002 р. про намір вступити до НАТО можуть посприяти “європеїзації” України, але цей процес найбільшою мірою залежить від її соціально-економічної та політичної стабілізації. Реалізація стратегічного завдання України – інтеграція в європейські структури – вимагає, щоб всі соціаль-

но-економічні та політичні перетворення здійснювалися згідно з стандартами Європи.

Із серпня 1992 р. Україна розпочала співпрацю з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) – спеціалізованою міжнародною економічною організацією, заснованою в 1991 р. з метою сприяння ринковій економіці й демократії в країнах Центрально-Східної Європи та СНД. Банк видає кредити на комерційних засадах державним і приватним структурам під конкретні проекти, здійснює прямі інвестиції, фінансування через посередників, а також надає підтримку в проведенні приватизації та розвитку підприємництва.

На відміну від інших банків він здатний працювати не лише з державними структурами, а й приватним сектором. Підтримка приватного сектора є основним завданням ЄБРР, який прагне скеровувати туди не менше 60% фінансування. ЄБРР тісно співпрацює з Світовим банком, Міжнародним валютним фондом, Європейським інвестиційним банком та іншими організаціями. Членами банку є 60 держав, зокрема всі країни ЄС. Вищий орган ЄБРР – Рада керуючих, до якої належать міністри фінансів усіх країн-членів.

Співпраця ЄБРР з Україною активно здійснюється за всіма напрямками. До кінця 90-х років ХХ ст. банк підписав 27 проектів на загальну суму 659,7 млн екю, 20 з яких передбачалось реалізувати у приватному секторі. Основні кошти спрямовувалися на підтримку в Україні харчової та нафтогазової промисловості, транспорту, сільського господарства і зв'язку. Крім інвестицій, ЄБРР сприяє технічній співпраці, скеровує фонди на структурну перебудову українських підприємств, організаційний розвиток приватизованих підприємств. Банк здійснює посередництво між країнами “великої сімки” і Україною в реалізації програми “Укриття”, яка передбачала перетворення Чорнобильського “саркофага” у безпечну екологічну систему. Ще в лютому 1993 р. “велика сімка” запропонувала ЄБРР відкрити рахунок ядерної безпеки для отримання внесків від країн-донорів, було схвалено статут фонду. Спеціальний фонд відкрили в грудні 1997 р., коли надійшли внески від 14 країн на 260,6 млн екю.

В листопаді 1996 р. (ще до офіційного відкриття фонду) було підписано проект фінансування безпеки Чорнобильської АЕС на

188,1 млн єкю. Цей проект став лише частиною узгодженої програми підтримки рішення України про закриття 2000 р. ЧАЕС.

На саміті країн “великої сімки”, країн ЄС та України в червні 1997 р. у Денвері схвалено проект впровадження багатостороннього фінансового механізму для допомоги у перетворенні ЧАЕС і навколишнього району в екологічно чистий простір за програмою “Укриття” (Shelter implementation plan – SIP). Держави “великої сімки” зобов’язалися виділити на реалізацію плану 300 млн доларів, а країни ЄС – 100 млн. єкю. Програма SIP передбачала: зменшити можливість руйнування укриття четвертого блоку ЧАЕС, поліпшити його ядерну безпеку, створити гарантії безпеки для працівників, розробити довготітню стратегію переходу до екологічно безпечного довкілля.

На виконання цієї програми у вересні 1997 р. під головуванням віце-президента США А. Гора і Президента України Л. Кучми відбулася конференція, де було залучено ще 13 країн-донорів фонду. ЄБРР уклав угоди за внесками на суму понад 200 млн єкю. Проте після закриття ЧАЕС у грудні 2000 р. у впровадженні цієї програми виникли певні труднощі, пов’язані з невиконанням державами-донорами взятих фінансових зобов’язань. Загальна вартість проекту закриття ЧАЕС і ліквідації наслідків цього закриття, за підрахунками української сторони, – 1725 млн доларів. За підрахунками спеціалістів ЄБРР, ця сума значно нижча. Розходження у підрахунках створює додаткові труднощі в реалізації проекту.

На пропозицію “великої сімки” ЄБРР бере участь у фінансуванні проекту завершення другого блоку Хмельницької та четвертого блоку Рівненської атомних електростанцій. Проте внаслідок організованих протестів проти будівництва атомних електростанцій партіями зелених у країнах ЄС, які мають в урядах представників, банк двічі припиняв фінансування добудови енергоблоків.

На початку XXI ст. на стадії розробки перебуває десять проектів ЄБРР, які стосуються підтримки фінансового сектора, послуг у сільському господарстві та приватного сектора. Розглядаються проекти створення фонду для малого бізнесу. Проте розробка цих проектів і їх впровадження ЄБРР пов’язує з прискоренням перебудови економіки на ринковій основі.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАПРЯМ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Важливе місце в системі зовнішньополітичних пріоритетів України посідає західний напрям зовнішньої політики. Один з провідних векторів – європейський. Відомий український історіософ І. Лисяк-Рудницький писав: “Європа – це щось більше, ніж великий півострів євразійського суходолу; вона – сім’я народів, які, незважаючи на політичну роз’єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культуру і суспільну спадщину”. У 90-х роках ХХ ст. Україна практично долучилася до творення спільного “європейського дому”. Європейський напрям зовнішньої політики України розуміється як встановлення і поглиблення дуже широких двосторонніх зв’язків із країнами континенту, як активна участь у виробленні майбутньої загальноєвропейської архітектури, співпраця з європейськими структурами тощо. Реалізація євроінтеграційного курсу України висуває перед зовнішньополітичним відомством та іншими державними органами влади низку труднощів і проблем. Від того, як вони вирішуватимуться, залежить ефективність та результативність процесу інтеграції України до Європи.

На теренах України часто відбувається таке: інтеграція стає поняттям декларативним, використовується як інструмент у політичній боротьбі, проте не є стратегічно усвідомленим пріоритетом. Використання гасел європейської інтеграції лише як козирів у внутрішньополітичній грі та засобу одержання чергових порцій міжнародної допомоги відштовхне європейців від України, зробить її ще менш привабливою для їх капіталу.

Попри декларації про геополітичну значимість орієнтації на європейські держави та структури, Україна не виробила життєздатної стратегії європейської інтеграції на основі двосторонніх зв’язків. Під поняттям “стратегія” треба розуміти комплексну модель визначення значимості тієї чи іншої ініціативи, її мети та пріоритетів, шляхів і засобів реалізації, ресурсів, необхідних для досягнення проголошеної мети.

Тому Україна не має загальнонаціонального, всеохоплюючого погляду на розв'язання комплексних завдань європейської інтеграції. Десятки державних інституцій та формальних груп і комісій залучені до процесу прийняття рішень у цьому напрямі. Їх зусилля належно не скоординовані, сфери відповідальності та повноваження визначені умовно, тому значна частина рішень, що приймаються у надрах бюрократичного апарату, ніколи не реалізується на практиці.

Намагаючись встигнути на всіх напрямках інтеграції, Україна розпорошує інтелектуальні та матеріальні ресурси, часто розв'язує другорядні, рутинні питання, залишаючи без належної уваги та ресурсного підкріплення насправді важливі питання. Тобто, українська політика стосовно держав Європи та європейських інституцій занадто широка і неструктурована, щоб бути ефективною.

Отже, інтегрування України в Європу опинилося в складній системі зовнішньополітичних і внутрішньополітичних чинників, які або сприяють цьому процесові, або ускладнюють його. Основу інтегрування України зі загальноєвропейськими міжнародними організаціями становлять внутрішні економічні та політичні перетворення. Однак міжнародне становище України є невід'ємною частиною просування України до Європи. Взаємовідносини України з Росією, США, країнами Центральної та Східної Європи, розширення НАТО та ЄС, внутрішні проблеми розвитку самого ЄС ще тривалий час вирішально впливатимуть на практичну реалізацію стратегічного напрямку зовнішньої політики України – інтегрування до єдиної Європи.

1. Двосторонні зв'язки з державами Західної Європи

західним державам належить провідна роль у сучасній міжнародній системі, зокрема у всесвітньому економічному комплексі та в міждержавних інституційних механізмах управління глобальними і регіональними процесами. Отже, визначальною рисою зовнішньої політики України стосовно цих держав є встановлення з ними відносин політичного і військового партнерства, взаємовигідної економічної співпраці, широких культурних, наукових, гуманітарних зв'язків.

Розбудова стосунків із західноєвропейськими державами створює умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних, духовних зв'язків України з європейською цивілізацією, прискорення демократизації, проведення ринкових реформ та оздоровлення національної економіки. Водночас така співпраця стане підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах та інтегрування її господарства до загальноєвропейського економічного простору.

Геополітичну мапу і баланс інтересів на континенті неможливо врахувати без таких великих і високорозвинених країн – Німеччини, Великобританії, Франції та Італії, що заклали підвалини європейської цивілізації. Для України вони мають не лише самодостатнє значення як провідні партнери в галузі торгівлі, науково-технічних і культурних зв'язків, а й виразники українських інтересів у європейських інтеграційних структурах. У розвитку взаємовідносин між Україною та провідними західноєвропейськими державами можна виділити два етапи. Перший хронологічно відповідає початку 90-х років ХХ ст. У цей період між країнами не спостерігалось активної співпраці. Це певною мірою пояснюється тим, що відносини між ними лише зароджувалися і західноєвропейська спільнота не сприймала Україну незалежною державою та розглядала її через призму російських інтересів.

Другий етап у розвитку взаємовідносин хронологічно відповідає другій половині 90-х років ХХ ст. і продовжується донині. На цьому етапі стосунки між Україною та провідними державами Західної Європи значно активізуються, стають плідними, взаємовигідними для обох сторін. Значною мірою це сталося через розв'язання двох основних проблем, які домінували у відносинах із Заходом і, зокрема, західноєвропейськими країнами: відмова України від ядерної зброї та визнання її незалежності з наданням відповідних гарантій. Ці проблеми вирішені у комплексі: Україна відмовилась від статусу ядерної держави, а західні країни у відповідь на зважену й послідовну політику України визнали її повноправним членом світового співтовариства і надали гарантії безпеки. Це можна пояснити і тим, що Європа вже усвідомила Україну як важливий геополітичний чинник загальноєвропейської безпеки, як новий ринок збуту і можливий вигідний економічний партнер.

Серед найактивніших партнерів України є об'єднана Німеччина. Її геополітична роль визначається не лише високими і сталими темпами економічного зростання, а, насамперед, стабільним фінансовим становищем.

Німеччина посідає вигідну стратегічну позицію “перехрестя” Європи і є одним із промислових та фінансових гігантів світу. Вона здійснює активну інвестиційну політику.

Німецькі політики “нової хвилі” дотримуються традиційних постулатів вітчизняної дипломатії, вважають Австрію, Чехію, Хорватію, Словенію, а також Україну та Росію сферою свого впливу. Важливу роль вони відводять нашій країні, беручи до уваги її гео економічний потенціал і зростаючу зовнішньополітичну роль як однієї з великих держав Європи. В цих стратегічних розрахунках Україні належить не останнє місце у системі противаг Росії і, водночас, як її партнеру.

Німеччина однією з перших 26 грудня 1991 р. визнала незалежність України; 17 січня 1992 р. між двома державами були встановлені дипломатичні відносини. Через місяць, 17 лютого, посол ФРН у Києві фон Бассевітц вручив вірчі грамоти і став першим послом іноземної держави в Україні, а 16 березня 1992 р. офіційно розпочало роботу посольство України в Бонні. У Німеччині працює відділення посольства в Берліні (консульський округ – Берлін та так звані “нові” федеральні землі на території колишньої НДР).

Індикатором стану двосторонніх відносин є взаємні візити вищого керівництва, оскільки вже сам факт їх здійснення засвідчує наявність у політичного істеблїшменту прагнення до зміцнення різнопланових зв'язків. Підтримка Німеччини – визнаного лідера інтеграційних процесів на континенті – означає для України готовність Європи співпрацювати з нею як із перспективним, передбачуваним партнером, визнання її вагомим чинником політичної стабільності в європейському просторі.

Важливим етапом у розвитку відносин між двома країнами став 1993 рік, коли відбувся візит в Україну Федерального канцлера ФРН Г. Коля. Було укладено рамковий документ – Спільна декларація про основи відносин між Україною та ФРН, а також

угоди про широкомасштабну економічну співпрацю, взаємний захист інвестицій. В цьому ж році Київ відвідали віце-канцлер, міністр закордонних справ К. Кінкель, міністр оборони Ф. Рюе, інші високі посадові особи ФРН, декілька делегацій Бундестагу. Німеччина приймала Прем'єр-міністра України, міністрів, депутатів Верховної Ради.

Поглибленню військового співробітництва між двома країнами сприяв візит міністра оборони України до ФРН 11 – 13 квітня 1994 р. Загалом у межах Програми військової співпраці між Збройними Силами України та Бундесвером в 1994 – 1995 рр. відбулося 20 робочих зустрічей.

У липні 1995 р. з візитом до ФРН завітав Президент України Л. Кучма. Федеральний канцлер Г. Коль, інші керівники держави, представники майже всіх впливових партій підтвердили зацікавленість в існуванні на мапі Європи міцної та незалежної України, в її подальшому утвердженні в політичному, економічному та правовому європейському просторі. Усвідомлюючи нагальну необхідність конкретизації двостороннього співробітництва, керівник федерального уряду запропонував утворити нову форму німецько-українських міжурядових контактів – регулярний обмін міжвідомчими делегаціями, які визначатимуть шляхи та пріоритетні напрями розвитку двосторонньої співпраці, насамперед, в економічній сфері.

Відповідно до цього рішення, за особистим дорученням канцлера, у жовтні того ж року Київ відвідала делегація статс-секретарів Федерального уряду, а у травні 1996 р. до Бонна відряджалася представницька делегація уряду України, очолювана віце-прем'єр-міністрами Р. Шпеком та І. Курасом. За визнанням української та німецької сторін, ці візити були успішними, діловими, конструктивними.

На початку вересня 1996 р. Україну відвідав Г. Коль. Одним із основних та вагомих результатів цього візиту стало досягнення дійсно довірливих, партнерських відносин між Президентом України та Федеральним канцлером Німеччини. Вони наголосили, що й надалі підтримуватимуть постійні контакти, зокрема у формі телефонних розмов. Було продовжено практику обміну урядовими делегаціями. Лейтмотивом візиту, як і всього розвитку двосторонніх відносин за останні

роки, стала фраза Г. Коля: “Україні потрібна Європа, а Європі потрібна Україна”.

Третього грудня 1998 р. відбувся робочий візит міністра закордонних справ Б. Тарасюка до ФРН, який став першим контактом на високому рівні після сформування нового Федерального уряду. В ході його переговорів з віце-канцлером, міністром закордонних справ Й. Фішером, котрий виступив за те, щоб Німеччина залишилась “адвокатом розширення ЄС у східному напрямку”, було обговорено багато питань двостороннього співробітництва й актуальних міжнародних проблем. Сторони констатували динамічний розвиток взаємин у політичній, економічній, науково-технічній, культурній сферах. Однією з провідних тем переговорів було сприяння Німеччини у просуванні України до європейських та євроатлантичних структур з огляду на головування ФРН 1999 р. у “великій сімці” та в першому півріччі – в Європейському Союзі (ЄС) і Західноєвропейському союзу (ЗЄС). Б. Тарасюк наголосив, що водночас із реалізацією Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС необхідна розробка останнім справжньої стратегії стосовно України, яка б передбачала набуття нею у перспективі асоційованого, а з часом – повного членства в Союзі.

П'ятого лютого 1999 р. відбувся черговий робочий візит Б. Тарасюка до Німеччини. У ході переговорів особливу увагу було приділено проблематиці, пов'язаній з сучасною фінансово-економічною ситуацією в Україні, її співпраці з Міжнародним валютним фондом, іншими фінансовими інституціями.

Після закінчення переговорів обидва міністри взяли участь в урочистій церемонії відкриття Німецько-українського форуму, що відбулося в Міністерстві закордонних справ ФРН. Ця громадська організація об'єднувала представників провідних німецьких концернів, засобів масової інформації, політиків, науковців, діячів культури. Від діяльності форуму, як наголошував Б. Тарасюк, доцільно очікувати нових імпульсів для розвитку двосторонніх відносин у різних галузях, а в ідеалі він повинен стати форумом спілкування і взаємного збагачення української та німецької культур. Метою форуму, зазначив Й. Фішер, має стати розширення двосторонніх контактів на весь політичний спектр, на регіональні політичні сили, нові економічні та культурні еліти.

За активного сприяння Німеччини 10 грудня 1999 р. на Гельсінському саміті ЄС було ухвалено Спільну стратегію Союзу стосовно України, де викладено шляхи партнерства з Україною.

З 1998 р. українською та німецькою сторонами було започатковано проведення щорічних політичних консультацій на вищому рівні. Такий механізм співробітництва має Німеччина з країнами Центральної та Східної Європи лише з Україною, Росією і Польщею. Форма ж такого співробітництва у відносинах України з європейськими державами існує лише з ФРН.

Суттєвим імпульсом розвитку українсько-німецьких відносин став робочий візит Президента України до Берліна в січні 2001 р. Низка наступних двосторонніх заходів, серед яких, насамперед, доцільно назвати проведення після майже чотирирічної перерви засідання Ради з питань економічного співробітництва 18–20 липня в Одесі, уможливили досягнення зрушень у розв'язанні окремих проблемних питань, насамперед, в економічній сфері. Початок компенсаційних виплат українським громадянам-жертвам нацизму, завершення процесу повернення законному власникові “архіву Баха”, фінансова участь німецької сторони у відтворенні інтер'єрів Свято-Успенського собору стали важливими віхами у наших відносинах із Німеччиною. Все це створює позитивну атмосферу для подальшої планомірної співпраці з цією впливовою європейською державою.

В Києві 6 грудня 2001 р. з одноденним візитом перебував Федеральний канцлер ФРН Герхард Шрьодер. Переговори можна назвати дружніми і плідними. Сторони підписали міжурядову Угоду про реструктуризацію частини зовнішнього боргу України в межах угоди про реструктуризацію з Паризьким клубом. Німеччина також обіцяла стати партнером України на її шляху до Європи.

Візит Г. Шрьодера відбувся у межах IV українсько-німецьких консультацій на вищому рівні. Українська і німецька сторони зазначили гарний рівень співробітництва країн. Зокрема, Г. Шрьодер назвав “успішним і дуже гарним” стан українсько-німецького співробітництва, нагадавши, що товарообіг між Україною і ФРН за останній рік збільшився на 20% (Німеччина посідає друге–третє місце в показниках товарообігу України, а Україна – 51 в товарообігу Німеччини). “Ми довіряємо Україні”,

– наголосив він, зауваживши, що поточний рік для України був успішним в економічному плані.

Говорячи про розширення ЄС, Федеральний канцлер ФРН пообіцяв, що Німеччина буде “відвертим і щирим партнером” України на її шляху в Європу. Як він зазначив, Німеччина хоче бути надійним партнером України в економічному співробітництві з Європою.

Президент України, у свою чергу, заявив про те, що він вважає дуже важливою підтримку Німеччиною прагнення України вступити в Європейський Союз. “Виборові України на шляху в Європейський союз немає альтернативи, у зв’язку з чим для нас важлива підтримка Німеччини”, – наголосив він.

Крім заяви про те, що всі домовленості, досягнуті під час трьох українсько-німецьких консультацій 2000 р. виконані, сторони також повідомили про підписання низки двосторонніх документів.

Безсумнівно, одним із найважливіших серед підписаних документів стала міжурядова Угода про реструктуризацію частини зовнішнього боргу України в межах угоди про реструктуризацію з Паризьким клубом. Сума реструктуризованого Німеччиною українського боргу – 245 млн доларів (за даними Мінфіну, на 1 липня 2001 р. український борг Німеччині становив 291 млн доларів, частина якого – не прямий, а гарантований урядом).

Крім того, сторони підписали спільну заяву урядів двох країн про підтримку заходів підготовки українських управлінських кадрів у Німеччині і спільну Заяву про співробітництво органів юстиції. Відповідно до домовленості, щорічно менеджери з України стажуватимуться на німецьких підприємствах.

Після бесіди в Маріїнському палаці Л. Кучма і Г. Шрьодер взяли участь у церемонії завершення будівництва будинку посольства ФРН в Україні на центральній київській вулиці імені Богдана Хмельницького.

Віце-прем’єр, міністр України Василь Роговий 15 березня 2002 р. у Берліні зустрівся з міністром економіки ФРН Вернером Мюллером і німецькими підприємцями.

Візит В. Рогового до Німеччини був радше інформаційного спрямування. На зустрічах з міністром економіки ФРН В. Мюллером і підприємцями він наголосив на позитивних зрушеннях і

українській економіці, закликаючи німецьких бізнесменів активізувати діяльність в Україні. Те, що ситуація в українській економіці за останній час дещо стабілізувалася, помітили й у Німеччині. З огляду на це уряд ФРН почав обережно відновлювати страхування спільних проектів через компанію “Гермес”. Міністр економіки ФРН погодився переглянути умови такого страхування. Якщо раніше для цього від України вимагали винятково державних гарантій, то тепер розглядається можливість гарантування і з боку українських комерційних банків. Крім того, Німеччина висловила готовність підтримати Україну в прагненні домогтися надання їй вигіднішого рейтингу інвестиційного ризику. Водночас німецькі підприємці звертають увагу на серйозні недоліки, які й надалі заважають ефективно працювати і відлякують інвесторів. Тому прямі німецькі інвестиції в Україні залишаються на низькому рівні і становлять лише 250 млн доларів. Один із керівників Східного комітету Федерального союзу німецької промисловості Антон Фогт зауважив: “Вже можна говорити про відносно стабільні рамкові умови. Внесено низку позитивних змін у законодавство. Але втілення в життя ухвалених на папері прогресивних положень відбувається дуже повільно. Актуальною залишається проблема корупції серед державних службовців”. Окрім того, на думку експертів, німецьким підприємцям катастрофічно не вистачає інформації про український ринок, стосовно якого постійно змінюється законодавство. Існування цих проблем стримує від вкладання грошей в українську економіку передусім середніми підприємствами, що становлять більшість у Німеччині. Але й вони поступово починають демонструвати підвищений інтерес до українського ринку. Для прикладу А. Фогт назвав такі фірми, як виробник будівельних матеріалів “Кнауф” і виробник кабельних систем для автомобілів “Леоні”. Він стверджує, що за останній час в Україні німців найбільше цікавлять енергетичний сектор, будівельна галузь та телекомунікація.

Безперечно, передумовою позитивного розвитку політичного співробітництва між Україною та ФРН є значний збіг інтересів і спільність позицій з проблемних питань сучасного міжнародного життя. Наочним прикладом саме такого розвитку відносин є успішна співпраця у сфері вивезення та знищення ядерної зброї, що була на території України. Плідно співпрацюють обидві дер-

жави і в межах багатосторонньої дипломатії. Регулярними стають політичні консультації з різних питань діяльності ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій і структур.

Обидві сторони підходять до питання розвитку відносин творчо, шукаючи нетрадиційних рішень. Підтвердження цього підходу – проект розвитку політичної співпраці в “трикутнику” Україна – Німеччина – Польща. За зразок було взято “Веймарський трикутник” ФРН – Франція – Польща, який існує з 1991 р. і є практикою проведення неформальних зустрічей на рівні міністрів закордонних справ, а також тристоронніх політичних консультацій на рівні МЗС. Керівництво країн підтримало ідею, оскільки це сприятиме стабільності на європейському континенті, а також входженню України до економічних європейських структур і використанню Німеччиною та Польщею чорноморського транспортного шляху і кавказьких енергоносіїв. Відкриваються сприятливі можливості для залучення німецького капіталу на інвестування донецьких шахт. У жовтні 1996 р. у Дюссельдорфі відбувся тристоронній семінар “Німецько-українсько-польські стосунки”, а в листопаді того ж року в Бонні – тристоронній семінар “Безпека для нової Європи”; до участі в ньому запрошено також французьких представників.

Яким би важливим не був політичний напрям двосторонніх відносин, найпріоритетнішою виявилася конкретна економічна віддача від такого співробітництва. Україна увійшла до десятки головних торговельних партнерів Німеччини у Центральній і Східній Європі й упевнено посідає друге місце після Росії в торгівлі ФРН з країнами СНД та Балтії. Домінуючими статтями українського імпорту є продукція машинобудування, автотранспортні засоби, електротехнічні вироби.

Серед країн Європейського Союзу Німеччині належить провідне місце у зовнішньоторговельному обороті України. Частка Німеччини в експорті України у країни ЄС за останні роки становить 28–32% експорту. Це означає, що у найближчому майбутньому ці дві країни залишаться основними торговельними партнерами України в Європі й слугуватимуть барометром чи орієнтиром і для інших країн регіону стосовно можливості плідної співпраці та налагодження взаємовигідних зв'язків із Україною.

У товарній структурі експорту продовжують домінувати товари металургійної та текстильної промисловості, з певним зниженням хімічної галузі. Водночас привабливим виглядає (хоча і незначне) зростання технічних засобів. Загалом експорт України у Німеччину характерний домінуванням товарів низької технологічної переробки з низьким рівнем доданої вартості. У товарній структурі імпорту з Німеччини переважають товари високого ступеня переробки. Зважаючи на виняткову роль Німеччини у Європейському Союзі, орієнтація українського бізнесу на цю країну не просто бажана, а навіть необхідна для сприяння плідному економічному співробітництву України з ЄС.

Звичайно, рівень технологічної оснащеності України суттєво відстає від німецького рівня. Однак у сучасній системі розподілу праці це не становить перешкоди для плідних економічних контактів. Навпаки, виробничі потужності України, поряд з порівняно кваліфікованою і відносно дешевою робочою силою, можуть навіть сприяти плідній кооперації. До того ж проміжна переробка з часом може збільшувати додану вартість у міру накопичення досвіду та розширення довіри між економічними агентами. Важливо лише, щоб “патріотичні” сили України не вимагали “рівноцінного” партнерства, адже це згубно вплине на зароджувані паростки співпраці.

Приплив німецьких капіталів, активна участь відомих фірм ФРН у модернізації багатьох перспективних українських підприємств набуває вирішального значення. Якщо у 1995 р. обсяги прямих німецьких інвестицій в Україні становили 101,3 млн доларів, то в 2001р. вони збільшилися до 237,9 млн. Серед країн ЄС Німеччина посідає третє місце після Нідерландів (361,8 млн доларів) та Англії (299,4 млн доларів) за обсягами інвестицій.

Конкретним виявом зацікавленості в економічній співпраці з Україною стали візити німецьких делегацій до Києва. Достатньо сказати, що під час візиту Г. Коля у вересні 1996 р. його супроводжували 35 німецьких бізнесменів. 3-поміж них були представники значних і впливових фірм ФРН, таких, як “АВР”, “Сіменс”, “Даймлер-Бенц” та інші. Вони привезли з собою пакет проектів, що стосуються здебільшого енергетичної галузі (наприклад, проект з реабілітації Зміївської електростанції у Харківській області, вартість – 130 млн німецьких марок), сфери зв’язку та комуніка-

цій, переробки сільськогосподарської продукції. Під час візиту Федеральний канцлер підписав декілька документів, зокрема Спільну заяву про програму ТРАНСФОРМ, яка передбачає надання Україні консультативної допомоги для розбудови демократії та ринкової економіки. Ця програма складається з майже 100 проектів. Завдяки її існуванню, Київ регулярно відвідують економісти, котрі проводять консультації у Національному банку України, Міністерстві фінансів, Міністерстві зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі.

Зростає інтерес німецьких інвесторів до реалізації проектів із розробки родовищ нафти, її переробки, транспортування, розвитку інфраструктури пасажирського і вантажного транспорту, модернізації та розширення зв'язку.

Обсяги технічної допомоги, що надійшли в Україну з Німеччини за останні роки, мали таку структуру: 1997 р. – 17,1 млн доларів, 1998 р. – 17,1 млн, 1999 р. – 10,1 млн, 2000 р. – 3,7 млн доларів. Спостерігаємо зменшення розмірів технічної допомоги з боку Німеччини, але ця динаміка характерна загалом для ЄС і, зокрема, у країнах ЄС.

Серед головних перешкод, які стримують надходження німецького та загалом іноземного приватного капіталу до України, залишаються недостатньо чітка і нестабільна законодавча база, невирішеність питання про власність на землю, повільні темпи приватизації, занадто високі податки, суперечності у податковій політиці, недостатньо розвинута банківська система.

Важливим і корисним для України є співпраця з установами й організаціями ФРН у питаннях мінімізації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і в галузі ядерної та радіаційної безпеки.

З різних аспектів ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи проведено численні дослідження, майже щороку відбуваються конференції, присвячені вивченню цих проблем, активну участь у цьому процесі бере Німеччина.

Відповідно до спільної заяви Міністра охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України і міністра охорони навколишнього середовища та безпеки ядерних реакторів ФРН про співробітництво щодо збереження клімату в галузі “Навколишнє середовище та енергетика”, підписаної 4 липня 1995 р., була створена змішана українсько-німецька робоча гру-

па. В Україні 11–12 грудня 1995 р. відбулося її перше засідання, під час якого досягнуто прогресу в розв'язанні проблеми “розмороження” українсько-німецького довгобуду “Установка для вилучення сірки з димового газу для ІХ енергоблоку Добротвірської електростанції” та активізації співпраці з екологічного оздоровлення колишніх військових об'єктів на території України внаслідок технічної допомоги ФРН.

Реалізуються спільні програми визначення радіаційного навантаження на населення та навколишнє середовище на територіях України, що постраждали внаслідок аварії (Фастівський район Київської області, вісім районів Житомирської області).

В Оттаві 20 грудня 1995 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо закриття ЧАЕС між Україною і державами “великої сімки” та Єврокомісії, членом яких є Німеччина. Його підписанню передували довготривалі, напружені переговори. Текст цього документу став результатом складного компромісу, але він чітко визначає принципи співробітництва між Україною і “великою сімкою” у пошуку, мобілізації та залученні фінансових ресурсів для закриття ЧАЕС. Цю програму розроблено за принципом мінімальних витрат, до того ж фінансування всіх безпробуткових проєктів має здійснюватися за грантами, а прибуткових – за кредитами. Меморандум не визначає фінансових зобов'язань України – вона має брати участь у фінансуванні проєктів, виходячи з реальних можливостей, зумовлених станом економіки.

Проблема подолання наслідків Чорнобильської катастрофи багатомірна, але декілька аспектів реалізації Меморандуму заслуговують на детальнішу згадку. Передусім це стосується реалізації проєкту “Укриття”. Ризики, пов'язані зі значною кількістю радіоактивних матеріалів, зокрема і ядерних, що містяться у саркофазі над четвертим енергоблоком ЧАЕС, і перебігом процесів, які погіршують його захисні характеристики, визначили нагальну потребу в розробці та здійсненні заходів, спрямованих на перетворення цього об'єкта в екологічно безпечну систему.

Загальний бюджет заходів на об'єкті “Укриття” становить 768 млн доларів США. Нині Чорнобильський фонд “Укриття” фінансують 29 країн-донорів і міжнародні організації.

Для наповнення фонду “Укриття” розроблено механізм проведення спеціальних конференцій донорів. Перша з них відбулася 20 листопада 1997 р. у Нью-Йорку. Було проголошено внесків на суму 343 млн доларів США. Аби в подальшому наповнювати фонд до суми 768 млн доларів США, 5 липня 2000 р. у Берліні відбулася друга конференція донорів під співголовуванням прем'єр-міністра України та віце-канцлера ФРН. Листи-звернення до дійсних та потенційних донорів підписали Президент України Л. Кучма та канцлер Німеччини Г. Шрьодер. У ході конференції було зроблено внесків на суму приблизно 325 млн доларів США.

Водночас позиція ФРН у вирішенні проблем, пов'язаних із закриттям Чорнобильської АЕС, є неоднозначною, особливо після приходу до влади у жовтні 1998 р. коаліції соціал-демократів та “зелених”. Федеральний уряд внаслідок тривалих переговорів із представниками енергогенеруючих компаній домовився з ними про відмову від ядерної енергетичної складової. В межах “великої сімки” та Європейського банку реконструкції та розвитку Німеччина зайняла негативну позицію стосовно добудови енергоблоків на Рівненській та Хмельницькій АЕС, що, звичайно, негативно позначилось на інтересах України.

В Україні відкриті бюро фондів К. Аденауера (ХДС), Г. Зайделя (ХСС) та Ф. Еберта (СДПН), діє відділення Інституту Гете.

Важливе місце у двосторонній співпраці посідають зв'язки між НАН України і Німецьким науково-дослідним товариством (згідно з Угодою про співробітництво між НАН України і DFG), а також між Німецьким аерокосмічним агенством і Центром аерокосмічних спорстерезень НАН України. Поширюються взаємовигідні умови в галузі культури й освіти.

Подальшого розвитку набувають партнерські зв'язки між містами Німеччини та України. Такі зв'язки існують майже у 40 містах. Урізноманітнюються форми діяльності численних німецько-українських товариств, об'єднань вихідців з України, зокрема волинських, галицьких та бессарабських німців.

Отже, є всі підстави сподіватися, що подальший розвиток українсько-німецьких зв'язків буде не менш динамічним, ніж у 90-х роках ХХ ст. Запорука цього – історія плідної співпраці на сучасному етапі, досягнутий високий рівень взаєморозуміння між

народами, спільні інтереси у розбудові мирної та стабільної Європи, прагнення урядів двох країн впевнено, крок за кроком йти курсом утвердження стабільного партнерства, взаємного розв'язання проблем.

Україна – Великобританія

Великобританія визнала Україну 31 грудня 1991 р., а дипломатичні відносини було встановлено 10 січня 1992 р. Для сучасної України Великобританія – важливий стратегічний партнер. Як член “великої сімки”, Ради Безпеки ООН, вона є авторитетною державою, що має великий досвід міжнародного спілкування, професійну армію, кваліфікований дипломатичний персонал. Англія – визнаний лідер у банківських, фінансових, страхових сферах, світовій торгівлі, в неї унікальний досвід приватизації в промисловості, модернізації важкого машинобудування.

Налагодження тісніших зв'язків між двома країнами – важливий пріоритет британської політики. Її інтерес до України виявився після приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Під час саміту Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) Великобританія підписала Меморандум про надання Україні гарантій безпеки.

Взаємовідносинам двох країн у першій половині 90-х років ХХ ст. була притаманна певна пасивність, хоч Великобританія і визнала Україну як незалежну державу однією з перших.

Водночас у цей період активним став розвиток українсько-британських офіційних контактів, практика обміну візитами на різних рівнях, хоча практичних результатів вони не дали.

У вересні 1992 р. відбувся перший офіційний візит міністра закордонних справ України до Великобританії, під час якого проводились переговори з представниками британських міністерств, ділових кіл країни, підписано перші двосторонні документи.

У 1993 р. Президент України Л. Кравчук відвідав Великобританію. Було підписано Міждержавний договір про принципи відносин і співробітництва, ратифікований у серпні того ж року. Згідно з договором, між двома країнами передбачалася співпраця у різних сферах економічної діяльності, розвиток контактів між збройними силами та міністерствами оборони, сприяння ін-

теграції України до ЄС, міжнародних фінансово-економічних та військових організацій.

Роком двосторонніх візитів став 1995 рік. Важливе значення для України мав травневий візит міністра фінансів Великобританії К. Кларка, оскільки він рідко відвідував держави, які не є членами ЄС. Тоді порушувалося питання стосовно фінансової підтримки України. ЄС виділив 85 млн єкю, а пізніше – і додаткову позику (200 млн єкю). Через два місяці після призначення, у вересні 1995 р., до Києва прибув міністр закордонних справ Великобританії М. Рифкінд. У його плани входив і візит до Росії. Але спочатку він побував у Києві, де виголосив доповідь на тему “Україна в європейському контексті”. На думку М. Рифкінда, Україна є “ключовою державою європейської безпеки”. Цієї позиції дотримувалась і керівник відділу політики безпеки Міністерства закордонних справ Великобританії Елісон Бейла, яка теж у 1995 р. відвідала Київ. Йшлося про активну двосторонню співпрацю військових. Великобританія запропонувала поділитися досвідом реструктуризації та демократизації Збройних сил.

Президент України Л. Кучма 12–13 грудня 1995 р. перебував з офіційним візитом у Лондоні. Відбулися його зустрічі та переговори з прем'єр-міністром Дж. Мейджором, за підсумками яких було прийнято Спільну декларацію. Г. Удовенко та заступник державного секретаря підписали двосторонню угоду про міжнародні автотранспортні перевезення, що стимулюватиме торговельно-економічне співробітництво. Міністр закордонних справ України та міністр внутрішніх справ Великобританії Т. Кіркхоуп підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом. Меморандум відкрив нові перспективи для зміцнення співпраці між правоохоронними органами обох країн у боротьбі з наркотиками, відмиванням грошей, одержаних злочинним шляхом, іншими тяжкими злочинами. Цей візит набув особливо важливого значення у світі тому, що з 1 січня 1996 р. Великобританія головує в ЄС.

На запрошення Л. Кучми 18 квітня 1996 р. в Україні з одноденним офіційним візитом перебував прем'єр-міністр Великобританії Дж. Мейджор. Порушувалося питання закриття Чорнобильської АЕС.

Великобританія надає великого значення поширенню ЄС на Схід. Для одних це означатиме членство, але Великобританія орієнтується не лише на тих, хто чекає цього членства. Україна була першою державою пострадянського простору, що підписала з ЄС Угоду про партнерство та співробітництво. Великобританія стала другою після Іспанії країною, що ратифікувала цей договір.

У 1998 р. 23–25 червня відбувся візит в Україну заступника Державного секретаря закордонних справ та у справах Співдружності Великої Британії Д. Хендерсона, якого прийняв міністр закордонних справ України Б. Тарасюк. Було обговорено широке коло питань двосторонніх відносин і проблем, пов'язаних з інтеграцією України до європейських політичних та економічних структур. Йшлося, зокрема, про шляхи поглиблення українсько-британського політичного діалогу, розширення економічного співробітництва, збільшення торгового обороту й обсягів британських інвестицій в народне господарство України.

Важливе значення мали переговори, які відбулися 1 лютого 1999 р. між міністром закордонних справ України Б. Тарасюком і Державним секретарем закордонних справ та у справах Співдружності Великої Британії Р. Куком. Обидві сторони констатували поступ у розвитку українсько-британських відносин у політичній, економічній, культурній сферах.

Учасники переговорів дійшли спільної думки про існування значних потенціалів для подальшого поглиблення економічно-інвестиційного партнерства, зокрема в енергетичному секторі. Особливу увагу було приділено проблематиці розширення договірно-правової основи відносин, торговельно-економічної співпраці, заохочення британських інвестицій у пріоритетні галузі економіки України. Окремо обговорено питання підтримки Великобританією прагнення України до набуття статусу асоційованого члена ЄС, запрошення її до участі в роботі Європейської конференції, врахування української позиції у виробленні спільної стратегії ЄС щодо України.

Члени офіційної делегації України, очоленої Б. Тарасюком, відвідали британську компанію IKX OIL E GAS, яка спеціалізується на закордонних операціях у галузі розвідки та видобування нафти і газу, є найбільшим британським інвестором в Україні. У штаб-квартирі компанії British Petroleum Amoco, що

спеціалізується на видобутку та виробництві енергоносіїв з операціями з більше, ніж у 70 країнах світу, було обговорено можливості двостороннього інвестування в нафтогазовий комплекс України.

На зустрічі з Державним секретарем з питань міжнародного розвитку К. Шортом обговорювалися питання про надання технічної допомоги Україні, яка здійснюється урядом Великобританії через британський фонд ноу-хау. Лише за 1996 – 1999 рр. фонд профінансував 150 проєктів на загальну суму понад 30 млн фунтів стерлінгів у галузях енергетики, сільського господарства, переробної промисловості, державного управління, охорони довкілля, соціального захисту населення тощо. Сторони погодилися об'єднувати зусилля з метою пошуку оптимального використання коштів, виділених Україні згідно з новою стратегічною програмою державного департаменту міжнародного розвитку.

Відбулися переговори Б. Тарасюка з міністром оборони Великобританії Дж. Робертсом. Було дано високу оцінку співпраці України та Великобританії у військовій сфері. Свідченням добрих відносин стало створення у грудні 1998 р. українсько-британської двосторонньої Комісії з питань військового співробітництва.

Члени делегації та представники ділових кіл України, які брали участь в офіційному візиті, провели переговори з керівництвом низки британських компаній, зокрема енергетичного сектора, зустрілися з представниками Міністерства торгівлі та промисловості, членами Британсько-української торговельної палати і Конфедерації британської промисловості. Отже, під час цього візиту було визначено шляхи зміцнення політичних контактів між двома країнами, окреслено напрями розвитку торговельно-економічних відносин, співпраці у військовій і військово-технічній галузях, перспективи удосконалення договірно-правової основи.

Великобританія експортує в Україну енергетичні генератори, виробниче обладнання, електронні пристрої, косметику, хімічні матеріали, продукти. В експорті з України переважають метали, текстиль, олійні культури, телекомунікаційне обладнання, цукор, кондитерські вироби, деякі види обладнання. Обсяг прямих інвестицій в Україну з Великобританії станом на 2001 р. становив 299,64 млн доларів США (друге місце після Нідерландів) порівняно з 33,8 млн доларів США у 1995 р.

Англійських промисловців цікавлять досягнення українських фахівців у галузях матеріалознавства, синтезу штучних алмазів, електрозварювання, електроніки. Деякі британські фірми підтримують тісні контакти з тими підприємствами, де застосовують високі технології, наприклад, з київським заводом “Прогрес”, запорізьким підприємством “Мотор-Січ”. Британська фірма “Джек Ер” працює в Полтавській області над реабілітацією нафтових свердловин.

На зустрічі А. Кінаха з послом Великої Британії в Україні Р.Смітом 21 червня 2001 р. останній заявив, що глава британського уряду Т. Блер висловлює “величезну зацікавленість” у розвитку українсько-британського співробітництва. Повідомивши про цей факт на зустрічі з промисловцями і підприємцями в Луганську наступного дня, А. Кінах зазначив: проведення зустрічей і переговорів українського керівництва з керівництвом західних країн засвідчує, зокрема, розуміння у світі того, що Україна здатна на демократичних засадах розв’язувати існуючі проблеми і просуватися вперед.

В Україні відкрито представництво Британської Ради, бібліотеку англійської літератури. Ведеться широка робота з навчання англійської мови українських громадян. Розвиваються зв’язки міст-побратимів.

Отже, українсько-англійські відносини, хоч і повільніше, ніж хотілося б, поступово проходять період свого становлення і набувають подальшого розвитку.

Україна – Франція

Розвиток політичних, економічних та культурних відносин з Францією, незважаючи на те, що Україна особливо зацікавлена у них і що Міністерство закордонних справ традиційно скеровує у посольство до Парижа свої кращі дипломатичні кадри, відбувається не дуже активно. Тут позначаються традиційно добрі відносини Франції з Росією, бо у відносинах з Україною Париж зважав на позицію Москви.

Після проголошення Україною незалежності Франція визнала її 27 грудня 1991 р., а вже 24 січня наступного року були встановлені дипломатичні відносини. У червні 1992 р., під час візиту

Президента України Л. Кравчука до Франції, було підписано Договір про взаєморозуміння і співпрацю, який і дотепер є підґрунтям двосторонніх відносин.

Але рух, спрямований на подальший розвиток взаємовідносин на основі підписаного договору, загальмувався. Не остання роль належала тому, що російська дипломатія пропагувала тезу про “тимчасовість” української незалежності. Невідповідно трактувалися Біловезькі угоди. Це призвело до того, що французький загал, зокрема в засобах масової інформації, почав сприймати СНД як нову назву СРСР. До посольства України надходили листи із адресою: “Посольству СНД. Україна”. У газетах з’явилася рубрика “СНД”, де вміщувалися повідомлення про ту чи іншу республіку колишнього СРСР.

Матеріалів про Україну публікувалося в пресі мало та й, здебільшого, вони не були прихильними до її незалежності. Розробка договірно-правової основи просувалася повільно: вдалося підписати тільки абсолютно необхідні двосторонні угоди (про ядерну безпеку, транспортні перевезення, морське риболовство та ін.). Вичікувальна позиція, зайнята керівництвом Франції стосовно розбудови відносин з Україною, пояснювалася то наявністю на нашій території ядерної зброї, то загрозою ЧАЕС. Результатом такого підходу було те, що договір, підписаний у червні 1992 р., був ратифікований Національними зборами Франції лише 14 лютого 1996 р.

Однак поступово процес розбудови відносин між країнами став набирати обертів, і нині можна констатувати: вони цілком прийнятні, створено необхідну основу для їх розширення та поглиблення, хоча, на жаль, вони не відповідають потенціалу обох країн. На наше переконання, вони могли б виконувати вагомішу роль у розв’язанні завдань міжнародної безпеки і європейського та євроатлантичного співробітництва.

Україна знайшла розуміння і підтримку Парижа під час вирішення низки важливих проблем. Зокрема, завдяки йому питання про ЧАЕС увійшло в порядок денний засідань “великої сімки”; Франція під час приєднання України до ДНЯЗ у формі декларації підтвердила її гарантії безпеки, підтримала укладення Хартії Україна – НАТО про особливе партнерство, вчасно ратифікувала Угоду Україна – ЄС, сприяла позитивному розв’язанню пи-

тання про участь українського контингенту в миротворчих операціях у колишній Югославії, прийняттю України до Ради Європи.

Стали частішими і вагомішими контакти двох сторін на різних рівнях. Президент Л. Кучма декілька разів мав зустрічі з президентом Французької республіки Ж. Шираком, під час яких відбувся корисний обмін думками.

У січні 1997 р. Л. Кучма здійснив офіційний візит у Францію, в межах якого відбулися переговори з Ж. Шираком, міністром закордонних справ Е. де Шареттом, міністром-делегатом зовнішніх економічних зв'язків І. Галланом, головою Національних зборів Ф. Сенном, представниками ділових кіл. Ці зустрічі та переговори засвідчили значний прогрес у поглядах французького керівництва на роль України у Східній Європі, її геополітичне становище і, що найголовніше, на її роль як чинника стабільності на європейському континенті. Сторони погодилися створити змішану українсько-французьку міжурядову комісію з економічного співробітництва, перша сесія якої відбулася в березні 1998 р. Діяльність цієї комісії дає поштовх інвестиційним проектам і торговельно-економічному співробітництву України з Францією – четвертою країною світу за економічним потенціалом.

Поглиблення контактів на найвищому рівні засвідчують результати зустрічей Президента України Л. Кучми з президентом Франції Ж. Шираком, що відбувалися в межах Мадридського саміту НАТО (липень 1997 р.) та під час саміту Ради Європи у Страсбурзі (жовтень 1997 р.). Упродовж останніх декількох років відбулася низка взаємних візитів на міністерському рівні. Стали звичайними консультації між міністерствами закордонних справ.

Перший державний візит Президента Франції Ж. Ширака в Україну відбувся 2–4 вересня 1998 р. Тоді було підписано міжурядові угоди про співпрацю в галузі мирного використання ядерної енергії та енергетики, співробітництво правоохоронних органів та міжвідомчу Угоду про співпрацю з питань ядерної безпеки. Підписано також Угоду про співробітництво між Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка і французьким університетом м. Нансі. Загалом візит став певним підсумком поступального розвитку українсько-французьких

відносин за останні роки, засвідчив активізацію двостороннього політичного діалогу, виявив прагнення французької сторони всебічно поглиблювати відносини з Україною, надолужити певне відставання в їх розвитку.

В межах участі у дев'ятому засіданні Ради Міністрів ОБСЄ міністр закордонних справ України А. Зленко мав зустріч із главою французького зовнішньополітичного відомства Ю. Ведріном. Міністри обговорили стан та перспективи розвитку двосторонніх відносин, наголосивши на необхідності активізації політичного діалогу, особливо на вищому рівні.

Керівник зовнішньополітичного відомства Франції підтримав пропозицію стосовно проведення найближчим часом чергового засідання змішаної українсько-французької міжурядової Комісії з питань торговельно-економічного співробітництва.

Обговорюючи питання розширення ЄС і НАТО, А. Зленко та Ю. Ведрін зазначили, що в межах цього процесу відкриваються нові можливості для зміцнення відносин України зі згаданими організаціями.

Міністри обмінялися думками про зміцнення оборонних і безпекових можливостей Європейського союзу та залучення інших країн, зокрема України, до цього процесу.

А. Зленко наголосив на важливості розвитку українсько-французьких відносин у контексті пріоритетності інтеграції України до євроатлантичних структур.

Активно розгортається співробітництво у військовій і військово-технічній галузях. Відбувся обмін візитами на рівні міністрів, часто французькі військовики високих рангів відвідують Україну, а українські – Францію. Українські офіцери навчаються у французьких військових коледжах. Велике значення для розвитку співпраці має те, що українські миротворці перебували у Боснії в так званій зоні відповідальності Франції.

За останні роки зусиллями обох країн створено певну договірну основу, яка дає змогу й далі розгортати співпрацю. Окрім згаданого Договору про взаєморозуміння і співробітництво 1992 р., діють майже 60 міжурядових та міжвідомчих угод, що забезпечують адекватне розв'язання проблем, які виникають у повсякденній практиці двостороннього співробітництва і забезпечують його стабільність і взаємовигідність.

Двосторонні економічні зв'язки двох країн, на жаль, ще обмежені. Товарообіг перебуває близько позначки 500 млн доларів США, водночас сальдо для України негативне, обсяг французьких інвестицій на 1 січня 2001 р. становив 40,9 млн доларів США. Це зумовлено тим, що французька економіка перебуває не в найкращому стані і "зайвих" капіталів просто немає.

Зазначимо, що умови в Україні стосовно іноземного інвестування несприятливі. Це відштовхує потенційних французьких інвесторів. У цьому напрямі діє й надто завищена форма страхування, запроваджена КОФАС (Французька страхова компанія для зовнішньої торгівлі) щодо України, яка належить до групи країн з найбільшим ризиком.

Уряд Франції відкрив кредитну лінію для України на суму 500 млн франків і виділив низку грантів для використання в галузі ядерної безпеки та розвитку сільського господарства.

Україна постачає Франції чорні метали, продукцію хімічної промисловості, текстиль, енергоносії, а Франція – продукцію сільського господарства та хімічної промисловості, технічне обладнання, товари широкого вжитку. Але все ж таки рівень торговельної співпраці не відповідає можливостям обох країн.

Франція – країна особлива. Якщо Україна заручиться її підтримкою, то матиме сприяння Європи. Необхідно створити таку систему підходів, за яких Україна могла би привернути до себе Францію, усунувши перешкоду на шляху прийняття колективних рішень в європейських структурах стосовно українських проблем. Для цього необхідна продумана політика і комплексний підхід у багатьох напрямках: економічному, політичному, культурному та міжнародні контакти на двосторонньому рівні.

Україна – Італія

Італія визнала незалежність України 28 грудня 1991 р. і вже у березні 1992 р. було відкрито її посольство в Києві. На всіх міжнародних нарадах вона постійно висловлюється за незалежність і територіальну цілісність України.

На шляху активізації відносин між країнами важливим був візит Президента України Л. Кучми і членів офіційної делегації до Італії, що відбувся на початку травня 1995 р. Був підписаний

міждержавний Договір про дружбу і співробітництво. Він започаткував якісно новий етап у розбудові двосторонніх відносин. Відбулося підписання угод про взаємний захист інвестицій та про повітряне сполучення між обома країнами. Україна й Італійська Республіка діятимуть у напрямі розвитку співпраці в галузі економіки, промисловості, сільського господарства, науки, техніки та екології у взаємних інтересах. Вони домовилися про заснування Українсько-Італійської Ради економічного, промислового і фінансового співробітництва. Обидві сторони надають пріоритетного значення співпраці в галузі енергетики, транспорту, телекомунікацій. Вони надаватимуть допомогу одна одній у вирішенні технічних аспектів промислової діяльності в цих галузях, приділятимуть увагу таким напрямам, як економія енергоресурсів, модернізація інфраструктур. Під час бесід із керівниками Італії, в ході зустрічей у Римі, Мілані, Венеції з впливовими політиками і підприємцями Президент України пропонував конкретні напрями взаємовигідного торговельно-економічного співробітництва. Як морські держави, Україна та Італія можуть налагодити контакти і в суднобудуванні, адже в Україні існує потужна база для спорудження першокласних суден.

Показовим у двосторонніх стосунках став той факт, що новий італійський Президент Оскар Луїджі Скальфаро ознайомлення з пострадянським простором через офіційні візити розпочав у 1995 р. з Києва, а не з Москви. “Великі країни мусять взяти на себе конкретно сформульовані зобов’язання, аби гарантувати безпеку України”, – заявив він після зустрічі в Києві з Л. Кучмою за закритими дверима. Слова ці, звісно, стосувалися демаршу Державної думи Росії щодо припинення розподілу Чорноморського флоту та заяв російських політиків із питань територіальної приналежності Севастополя. Аналізуючи зобов’язання великих держав, Президент Італії мав на увазі “велику сімку”.

Офіційний візит в Україну голови Ради міністрів Італійської Республіки Р. Проді відбувся 25–26 лютого 1997 р. Сторони підтвердили наміри країн активізувати співпрацю на міжнародній арені, зокрема, в межах такої організації, як Центральноевропейська ініціатива.

Особлива увага в ході візиту була приділена визначенню шляхів поглиблення відносин в економічній сфері. Італійська сторо-

на запропонувала розпочати співробітництво на рівні малих і середніх підприємств. Наголошувалось на тому, що одним із пріоритетних напрямів становить будівництво транспортного коридору Трієст – Будапешт – Київ. Під час перебування голови уряду Італії у Києві була підписана міжурядова Конвенція про уникнення подвійного оподаткування доходів і капіталу.

Важливе значення для розбудови стосунків мав робочий візит прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка, який відбувся 15–16 грудня 1998 р. У ході бесіди з італійським керівництвом, а також представниками ділових кіл детально обговорювали найважливіші теми двосторонніх політичних і економічних відносин, актуальні міжнародні питання. Було зазначено, що початок діяльності Спільної Ради з питань економічного, промислового та фінансового співробітництва, перше засідання якої відбулось 9 грудня у Римі, став одним із найважливіших кроків до подальшої розбудови співпраці в економічній галузі.

Міністерства внутрішніх справ країн співпрацюють у боротьбі зі злочинністю, наркобізнесом. Підтримують зв'язки міністерства транспорту в пасажирських і транспортних перевезеннях. Італія відкрила для України кредитні лінії. Зростає обсяг товарообігу, який досягнув 663, 4 млн доларів США (при цьому Україна має позитивне сальдо).

Негативним явищем у співробітництві є переважання сировинної продукції в експорті до Італії, а в імпорті – промислової продукції. Італія закуповує чавун, шкіру, мінеральні добрива, а Україна – обладнання і пластмаси. Серед країн Західної Європи Італія – другий торговельний партнер України після Німеччини.

Київ 17 грудня 2001 р. відвідав міністр закордонних справ Італії Ренато Руджеро. Він провів переговори з українським колегою Анатолієм Зленком. Традиційно для протоколу подібних візитів, керівники зовнішньополітичних відомств України й Італії обговорили перспективи співпраці двох держав у межах Центральноєвропейської ініціативи та ОБСЄ. Ренато Руджеро як представник держави – члена Європейського Союзу – наголосив, що Італія підтримуватиме Україну на її шляху до європейської спільноти і сподівається на поліпшення стосунків між Україною та ЄС.

Двосторонні стосунки між Києвом і Римом обидва міністри оцінюють позитивно: товарообіг між Україною й Італією пере-

вищив 10 млн доларів США, на українській території зареєстровано 252 підприємства з прямими італійськими інвестиціями. Італія інвестувала в Україну 79 млн доларів США. Це, на думку Р.Руджеро, засвідчує позитивну тенденцію у ділових зв'язках між двома державами.

Інший аспект переговорів стосувався надзвичайно болючої для Києва проблеми – проблеми так званої соціальної еміграції та участі українських громадян у кримінальному бізнесі на Аппенінах. Напередодні візиту італійського урядовця посол Італії в Україні Іоланта Брунетті-Герц зазначила, що більшість пересічних італійців асоціює Україну з футболістом Андрієм Шевченком і тисячами “чорноробочих”, “дівчат за викликом” і нянь. На думку офіційного Риму, український уряд повинен приділити максимум зусиль, щоб подолати бідність у державі і дати людям змогу заробляти гроші у власній країні.

Прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Італії Сільвіо Берлусконі 8 березня 2002 р. привітав керівника зовнішньополітичного відомства України Анатолія Зленка з 10-річчям встановлення дипломатичних відносин між двома країнами. На думку Берлусконі, українсько-італійські взаємини є “чудовими” і “можуть поглиблюватись і надалі”. Водночас італійські урядовці нагадують про ті проблеми, що існують між державами. Зокрема, надзвичайний і повноважний посол Італії в Україні Іоланда Брунетті-Герц називає проблему трудової міграції з України до Італії однією з найсуттєвіших, які спричиняють непорозуміння між Києвом і Римом. Власне, це змусило останній переглянути діючий закон про міграцію: “Уряд Італії обговорює зміни до закону про міграцію. З одного боку, це полегшить життя тих, хто легально працює на Аппенінах, а з іншого – перекриє шлях в Італію нелегалам і криміналітету. Адже не секрет, що на чорному ринку праці в Італії діють злочинці з держав СНД – торговці людьми, позбавленими будь-яких прав”.

Існує ще одне питання, яке намагаються узгодити Київ і Рим, – це полегшення процедури усиновлення італійськими громадянами українських дітей. В Італії усиновлено понад 2 тис. дітей з України, а процедура досі залишається складною, забюрократизованою і відбирає в італійців чимало коштів, нервів і часу. Уряди двох держав працюють над полегшенням процедури уси-

повлення дітей, передусім – з фізичними і розумовими вадами. Більшість усиновлених дітей – це сироти і ті, кого у світі називають “чорнобильськими дітьми”. В Італії вони знаходять другу вітчизну і батьків, але їх італійські батьки з часом розкажуть їм, звідки вони походять. “І це – теж фактор, який зближує дві наші країни,” – наголошує Іоланда Брунетті-Герц.

Українсько-італійські стосунки, розвиваючись від встановлення дипломатичних відносин до тісного двостороннього співробітництва, набувають ознак стабільного партнерства.

Серед країн ЄС Німеччина й Італія займають провідне місце в зовнішньоторговельному обороті України. Усталена структура експорту та імпорту означає, що у найближчому майбутньому ці дві країни залишаться основними торговельними партнерами України в Європі і слугуватимуть барометром чи орієнтиром і для інших країн регіону стосовно можливості плідної співпраці, налагодження взаємовигідних зв'язків з Україною.

Отже, продуманий курс у відносинах між Україною й основними західноєвропейськими країнами може стати взаємовигідним співробітництвом, що й характерно для останнього часу, хоча, звичайно, спостерігається певна упередженість у ставленні Європи.

Європейський вимір міжнародних відносин не обмежується групою країн. Практично з кожною західноєвропейською державою в Україні відносини мають значну перспективу розвитку.

2. Центрально-Східна Європа й Україна

Україна належить до Центрально-Східної Європи, тому приділяє значну увагу відносинам із державами регіону, які є своєрідним містком між Україною і Заходом. Співпраця з ними істотно розширює смугу стабільності миру довкола України, сприяє її утвердженню як впливової європейської держави. Різноманітні та тривалі взаємини України з державами регіону – важлива умова її інтегрування в європейське співтовариство й активної участі в регіональній і субрегіональній співпраці.

Становлення і розвиток відносин України з державами ЦСЄ, з огляду на низку історичних, геополітичних, культурних та інших факторів, мають свої особливості. Це, передусім, подібність соціально-економічних і політичних проблем, які доводиться розв'язу-

вати на шляху докорінної трансформації суспільств; спільна захищеність у якнайшвидшому і повномасштабному залученні до європейських інтеграційних процесів; визнання тієї обставини, що, належачи географічно до згаданого регіону і беручи безпосередню участь у перетвореннях, які відбуваються в державах ЦСЄ, Україна є серйозним чинником східноєвропейського розвитку.

Україна – Польща

В зовнішньополітичній діяльності України стосовно держав Центральної Європи розбудові зв'язків із Республікою Польща належить чи не найголовніше місце. Таке ставлення до західного сусіда зумовлене не лише багатовіковою традицією українсько-польських взаємин, територіальною близькістю, спільними демографічними коренями та тісними культурними зв'язками, а, насамперед, спільністю політико-стратегічних інтересів, активним співробітництвом у всіх сферах суспільного життя між двома державами.

Українсько-польські відносини в посткомуністичний період характеризувалися різним ступенем активності. Так, на початковому етапі (1989 р. – середина 1992 р.) відносини між двома державами істотно активізувались. Першими кроками польських політиків у напрямі налагодження тісніших взаємин з українськими політичними колами стала участь групи їх парламентарів у роботі першого з'їзду НРУ восени 1989 р., де вони рішуче підтримали волелюбні прагнення націонал-демократичних сил України, та зустріч парламентарів обох країн у Яблоні під Варшавою. Це зближення було закріплено підписанням Декларації про засади та основні напрями розвитку українсько-польських відносин 13 жовтня 1990 р. Польща офіційно визнала незалежність України 2 грудня 1991 р., а 4 січня 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між двома державами.

Отже, Польща першою з країн визнала незалежність України, цим самим відмежувавши себе від Росії новоутвореною державою, що відразу викликало незадоволення Заходу. Варшава, потребуючи його підтримки в реалізації свого прагнення щодо вступу в НАТО й інтеграції до Європи, почала згортати роботу в налагодженні відносин з Києвом. Значною перепоною у розвит-

ку українсько-польських відносин було незадоволення Москви, що, зважаючи на перебування російських військ на території Польщі, було вагомим аргументом.

З цих причин керівництво Республіки Польщі не дало згоди на допомогу Україні з входженням до Вишеградської групи та в реалізації проекту створення зони безпеки і стабілізації у Центрально-Східній Європі, пропаговане Президентом України Л. Кравчуком 1993 р. Водночас, реалізуючи свої зовнішньополітичні пріоритети, орієнтовані на розвиток відносин з Брюсселем, Польща приєдналась до позиції Заходу про ядерне роззброєння України. Все це і зумовило ту пасивність в українсько-польських відносинах, що спостерігалась до 1995 р.

Спільна заява США, Росії, України про ядерну зброю на території України була ухвалена в січні 1994 р. Візит Президента України Л. Кучми до Вашингтона, підписання Україною Договору з НАТО про співпрацю в межах програми “Партнерство заради миру” та низку дій української дипломатії, спрямованих на зближення з Європою, вивели державу зі стану міжнародної ізоляції та зовсім по-іншому розставили акценти стосовно неї Заходу. Зважаючи на ці кроки українського керівництва та на гарантії щодо своєї безпеки, які Польща отримала від західних держав, і вбачаючи загрозу власним національним інтересам у можливості українсько-російсько-білоруського зближення, Республіка Польща різко активізувала відносини з Україною, пропонуючи їй низку ініціатив.

Важливе значення для розвитку двосторонніх відносин мало підписання 25 червня 1996 р. Спільної Декларації Президента України і Президента Республіки Польща, де чітко сформульована ідея про стратегічне партнерство між Україною і Польщею. З цього моменту двосторонні відносини почали набувати динаміки.

Польща і за часів Л. Валенси, і за часів О. Квасьневського дуже багато зробила для просування України на Захід і активно підтримувала її наміри в напрямі інтеграції в Європу. Такий підхід Республіки Польщі до відносин з Україною був зумовлений, передусім, пересторогою Польщі до посилення впливу Росії на Україну та переорієнтацією останньої на північного сусіда, а відтак, після входження Республіки Польщі до НАТО і ЄС, перетворення польсько-українського кордону на нову лінію поділу між дво-

ма блоками, а це позбавило б Польщу великого ринку збуту, яким є для неї Україна. Підтримку української дипломатії Республікою Польщею можна ще пояснити особливістю її зовнішньої політики, де пріоритетне значення надається західному вектору. Його продовжує східний зовнішньополітичний напрям, що перебуває під значним впливом США, Німеччини, Франції, Англії, ЄС і НАТО. Польська східна політика складається зі системи зовнішньополітичних відносин зі країнами Східної та Центральної Європи, в яких вона, зважаючи на свій авторитет на шляху співпраці з ЄС, НАТО, “Веймарським трикутником” та іншими значними міжнародними організаціями, виступає як регіональний лідер та посередник між цими країнами із Заходом. Особливо це стало відчутно після надання альянсом стовідсоткової гарантії щодо її вступу.

Україна належить до тих держав регіону, з якими Республіка Польща активно розбудовує відносини, виступаючи в уже згадуваній ролі посередника. Після зміни статусу Білорусі її антиєвропейська політика та можливість виникнення білорусько-російсько-української військової вісі розглядалася Європою як стратегічна небезпека, адже Захід чудово усвідомлює ту вирішальну роль, яку може відіграти Україна у відновленні Російської імперії. Саме тому Європа, а насамперед ЄС, підтримувала Польщу в розвитку її зв'язків з Україною. Республіка Польща сама зацікавлена в статусі держави, що поширює західноєвропейську політику на пострадянські країни, оскільки саме цей статус надає вагомості її голосу на міжнародній арені.

Водночас українська дипломатія мала нагоду раціонально використати підтримку Польщі у втіленні своїх зовнішньополітичних орієнтирів, зокрема в реалізації співпраці в пропонуваній Польщею “трикутниках” (Україна – Польща – США, Україна – Польща – Німеччина, Україна – Польща – Франція, Україна – Польща – Литва, Україна – Польща – Італія). Відчутною була допомога Польщі у входженні України до європейських організацій.

Російсько-американське зближення, допомога Російській Федерації США у проведенні антитерористичної кампанії, посилення відносин між Німеччиною та Росією, вивівши Російську Федерацію в коло активних геостратегічних гравців, значно

трансформували розстановку сил на міжнародній арені. Польща, скориставшись цим, стала посередником із Заходом. Така зміна польських зовнішньополітичних орієнтирів зумовлена прагненням Республіки Польщі залишитись геостратегічним гравцем, оскільки з вступом до НАТО Польща перестає відігравати вагомую роль у регіоні і має лише один вибір – бути інтегрованою на Захід.

Активізація відносин між Польщею і Російською Федерацією автоматично ліквідує загрозу для польської національної безпеки з боку Росії. В цій ситуації українсько-російське зближення перестає мати небезпеку для Польщі. Водночас спроби України стати посередником між Росією і Заходом можуть внести певний елемент суперництва в її відносини з Польщею. Хоча недоліком упровадження системи посередництва може бути те, що Росія, зважаючи на свій престиж та вагомість у міжнародних відносинах, навряд чи погодиться на посередництво двох дещо менш авторитетних держав. Усі ці фактори загалом можуть негативно відобразитись на рівні українсько-польських відносин.

До 2001 р. польське керівництво більше орієнтувалося на Захід, українські ж дипломати, розвиваючи зв'язки зі Заходом, підтримували відносини з Росією. Це зумовлювало розбіжності у зовнішньополітичних орієнтирах держав. Посилення співпраці між Польщею та Росією ліквідували останні суперечності в зовнішньополітичних орієнтирах України і Польщі. Тепер Україна, як і Польща, розвиваючи відносини зі США та європейськими державами, активно співпрацює з Російською Федерацією. Однак доцільно зазначити, що рівень співпраці кожної з держав у реалізації східного та західного зовнішньополітичних спрямувань різний. Водночас тоді, коли Польща досягла значних успіхів у розвитку взаємозв'язків із Заходом, Україна вивела на порівняно високий рівень свої відносини з Російською Федерацією. Тому розвиток українсько-польських відносин може бути сприятливим для Польщі в реалізації відносин Варшава – Москва, а Україна може розраховувати на поглиблення польської допомоги в її прагненні до інтеграції з ЄС. Реалізація цього напряму, крім ліквідації небезпеки українсько-польського віддалення, може значно підвищити міжнародний авторитет двох держав. Падіння престижу України, внаслідок “справи кольчуг”, протистояння двох блоків

держав у Раді Безпеки ООН та війна в Іраці значно видозмінила систему міжнародних відносин, порушивши українсько-польські зв'язки. Польща як проамериканська держава одразу заявила про підтримку дій США. Україна, активізуючи відносини з Російською Федерацією та перебуваючи у зв'язку зі “справою кольчуг” осторонь Заходу, задекларувала, що виступає за мирне розв'язання конфлікту. У подальшому офіційний Київ прийняв рішення про спрямування 5-ї окремої механізованої бригади Збройних Сил України до очолюваної Польщею міжнародної дивізії у складі стабілізаційних сил в Іраку.

Українсько-польські відносини активно розвиваються і в інших сферах. Так, досягнуто значних успіхів у економічній співпраці. Товарообіг між Україною і Польщею з 1992 р. почав різко зростати і збільшився у 6 разів. Однак досі в товарообігу між Україною та Польщею польський експорт значно перевищує імпорту. Це одна з причин, що змушує Польщу цінувати зв'язки з Україною, оскільки порушення відносин між двома державами зумовить втрату для Польщі великого ринку збуту для своєї продукції.

Реально діє майже 600 українсько-польських підприємств, загальний обсяг капіталу яких становить понад 37 млн доларів США. Польща має змогу проінвестувати низку українських проєктів.

Економічна співпраця між Україною і Польщею продовжує надалі активно розвиватися. Це передусім стосується таких галузей, як сільське господарство та сфери переробки його продукції, машинобудування, літакобудування, енергетика, теплопостачання, військово-промисловий комплекс, фармація та медичне устаткування. Саме внаслідок розвитку взаємовигідної співпраці у зазначених галузях і багатьох інших перспективних напрямках можна в декілька разів збільшити частку виробленої продукції в українсько-польському товарообігу, запобігти його зниженню.

Збільшенню товарообігу значно сприяла робота постійних українсько-польських економічних форумів і семінарів, організатором яких здебільшого була Польща. Вона передає досвід у реформуванні економіки Україні, активно сприяє розбудові економічних відносин, діяльності українсько-польської Міжурядової комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва.

Позитивно вплинули на економічну співпрацю угоди про співробітництво між міністерствами, урядовими організаціями та підписання Меморандуму про заходи, спрямовані на лібералізацію торгівлі між Україною і Польщею, але на сучасному етапі, коли Польща готується до вступу в ЄС, а відмінність між українською та польською економіками збільшується, вони вже виконали свою роль. Саме тому економічне співробітництво потребує переоцінки правничо-економічних засад обох держав та створення сучаснішої нормативної основи, зокрема щодо поліпшення умов функціонування банків, неофіційної торгівлі. Меморандум про заходи, спрямовані на лібералізацію торгівлі між Україною і Польщею, доцільно замінити Договором про лібералізацію торгівлі, який потрібен для входження України до зон вільної торгівлі.

Необхідно переглянути і систему кредитування спільних українсько-польських підприємств і шукати можливості для поглиблення їх співпраці. Зважаючи на те, що Польща зараз отримує значні іноземні інвестиції, які становлять понад 30 млрд доларів США, особливу увагу потрібно звернути на розширення співробітництва із залученням третьої сторони.

Україна може скористатись входженням Республіки Польщі до ЄС, що, зважаючи на українсько-польську співпрацю, в майбутньому зможе полегшити доступ української продукції на європейський ринок та сприятиме надходженню якісної європейської продукції на український ринок.

Політичні діячі України можуть використати підтримку Польщі про вступ до Світової організації торгівлі, налагодженні відносин Україна – МВФ та розвитку торгівлі з третіми країнами.

Значне місце в українсько-польському співробітництві посідає міжрегіональна співпраця, завдяки якій та роботі, що проводиться у межах діяльності єврорегіонів “Карпати” та “Буг”, відбувається нормалізація прикордонних відносин. Це дає гарантію уникнення прикордонних конфліктів. Сприяючи активізації бізнесу в прикордонних областях, створенню спільних підприємств із капіталом польських та українських підприємців, розвитку туризму, культурній, науковій та освітній співпраці, обидві держави тим самим зумовлюють інтенсифікацію суспільного життя на своїх периферійних частинах.

Участь українських і польських прикордонних територій у європейських проектах, до роботи яких належать єврорегіони “Карпати” та “Буг”, є правильним вибором на шляху до об’єднаної Європи. Діяльність єврорегіонів дає змогу залучити кошти ЄС через програми INTERREG, TACIS, PHARE на їх розвиток, що значно зменшить державні витрати на розвиток цих регіонів і допоможе використати їх для розвитку інших відсталих областей.

Існування єврорегіонів, активна міжрегіональна співпраця значно сприяють формуванню спільної політики у сфері охорони навколишнього середовища. Перспективними в цьому аспекті є реалізація проекту “Чистий Буг”, програми освоєння озера Світязь, діяльність Карпатського екологічного заповідника.

Зважаючи на те, що Україна розташована на перетині важливих транспортних шляхів, з’єднуючих Європу з Азією, збільшення кількості автомобільних переходів та їх пропускної здатності, поліпшення роботи митниць, обслуговування на них, розбудову та реконструкцію транспортної мережі на території України, вона може стати важливим джерелом надходжень до бюджету країни. Це значно посилить вагомість поглиблення міжрегіональної співпраці.

Наприклад, у межах проекту “Облаштування міжнародного автомобільного пункту пропуску “Ягодин – Дорогуськ” (здійснюється за посередництвом програми прикордонного співробітництва TACIS) побудовано під’їзну дорогу в районі українсько-польського кордону, виділено 2,75 млн євро на спорудження відповідної інфраструктури в Ягодині; споруджено також новий міст через ріку Західний Буг. Проект будівництва Рава-Руської митниці вже розроблений і сягає 9 млн євро.

Українсько-польська культурна співпраця, незважаючи на низку проблем минулого, продовжує розвиватись. Обидві країни, крім реалізації запланованих проектів, розробляють нові, популяризуючи свої культурні надбання. Це сприяє ліквідації непорозумінь, створює основу для майбутніх досягнень. Важливість розвитку співробітництва у сфері культури посилюється через поширення серед населення Польщі стереотипу “українця-мафіозі” та “бандита”, зумовленого українською організованою злочинністю на територію Польщі.

Важливе значення для зближення обох народів мало вшанування пам'яті тих, хто загинув під час волинських подій 1943–1944 рр. Президенти України і Польщі 11 липня 2003 р. виступили на цвинтарі села Павлівка Волинської області (колишній Порицьк) зі спільною заявою “Про примирення в 60-у річницю трагічних подій на Волині”. “Схиляючи голови перед жертвами людянь і всіх трагічних подій, які мали місце у спільній історії, ми переконані, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і поляків, які повністю звільняться від упереджень трагічного минулого”, – зазначено в заяві. Як наголошували президенти, конфлікти минулого не можуть перекреслювати того, що століттями об'єднувало два народи, віддали пошану жертвам конфліктів, співчуття їхнім рідним, зазначивши, що поділяють біль родин жертв і висловились за необхідність продовжити спільний пошук історичної істини про трагедії на Волині. Глави держав також рішуче й однозначно засудили дії, що призвели до злочинів і вигнання українського та польського цивільного населення під час Другої світової війни.

Співпраця України та Польщі набуває вагомості й у зв'язку з будівництвом нафтопроводу “Одеса – Броди – Гданськ”, існування якого не лише позбавить Україну енергетичної залежності від Росії та виведе її в коло експортерів нафти, а й призведе до кардинальних змін на ринку нафти. Водночас новим аспектом в енергетичній співпраці є проект прокладання паралельно з нафтопроводом Броди–Плоцьк газопроводу для транспортування газу з Норвегії в Україну. Цю пропозицію активно підтримала Польща.

Завдяки військовому співробітництву з Польщею Україна полегшує собі просування до НАТО та Європи, піднімає престиж. Внаслідок існування укрполбату сформовано досвід співпраці ЗСУ і ЗСРП, доведено на практиці його перспективи з іміджем миротворця. Військові навчання українських і польських військовиків, співпраця різних видів збройних сил створюють, що дуже важливо, атмосферу довіри між народами.

Яскравим свідченням тісної співпраці українських і польських військовиків стало їхнє спільне перебування в Іраку, де вони здійснювали охорону органів влади, об'єктів життєзабезпечен-

ня, транспортних комунікацій, інші обов'язки на території, що входить до польського сектора відповідальності.

Всі зазначені факти українсько-польської співпраці в різних сферах підтверджують вагомість та актуальність українсько-польських відносин. Доцільно лише раціонально використовувати всі потенційні ресурси, які дають ці відносини, продовжувати активно їх розвивати.

Україна – Румунія

Румунія посідає важливе місце у зовнішньополітичних відносинах. Це зумовлено багатьма факторами, насамперед спільним кордоном (понад 600 км), різними можливостями стосовно налагодження взаємовигідної співпраці. Істотне значення для двосторонніх відносин має і те, що в Румунії, за офіційними даними, проживає майже 67 тис. українців (на думку Союзу українців Румунії, їх майже 250 тис.), а в Україні майже 135 тис. румунів і понад 324 тис. молдаван (офіційний Бухарест не розрізняє молдаван і румунів), котрі мешкають здебільшого в Закарпатській, Чернівецькій та Одеській областях.

Румунія визнала незалежність України 8 січня 1992 р., а вже 1 лютого було встановлено дипломатичні відносини; 2 червня 1997 р. підписано Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією, робота над яким продовжувалась тривалий час і підписанню якого передувало 11 двосторонніх консультацій. Через кілька місяців він був ратифікований парламентом України. Договір заклав правовий фундамент розвитку двосторонніх відносин.

Окрім традиційних пунктів, притаманних договорам такого рівня, він містив і специфічні пункти. Так, країни підтвердили “непорушний існуючий кордон між Україною і Румунією”, зобов'язалися утримуватись від будь-яких територіальних претензій. Румунія домоглась протекції для національних меншин (румунів) в Україні, зокрема внаслідок створення “єврорегіонів”.

Паралельно було укладено додаткову Угоду про делімітацію континентального шельфу і виняткових економічних зон.

Базовий політичний договір дав поштовх до посилення контактів. На відсутність політичних контактів ні в Києві, ні в Буха-

ресті поскаржитись не можуть. Відбуваються щорічні зустрічі президентів і глав урядів, постійні консультації між міністерствами закордонних справ на різному рівні. Водночас не завжди контакти двох країн вирізняються особливою дружністю. Румунія фактично єдина країна, з якою Україна не розв'язала питання делімітації (позначення на мапі) кордону, причому і морської ділянки, і сухопутної. Переговорний процес, розпочавшись 1997 р., завершився у 2000 р. підписанням двох документів. Йдеться про Договір про режим державного кордону й Угоду про розмежування континентального шельфу та виняткових економічних зон у Чорному морі. Однак переговори гальмувалися. Одним із ключових моментів став острів Зміїний. Він був “камнем спотикання” ще до підписання основного договору. Бухарест переконував, що він має відійти румунській стороні, оскільки Україні дістався у спадок від СРСР, який колись забрав острів у Румунії за пактом Ріббентропа–Молотова.

Його статус як острова, придатного для проживання і використання в народногосподарських цілях (а саме це твердження обстоює Київ) викликав заперечення Бухареста, де вважають острів Зміїний скелею, непридатною для проживання та ведення сільського господарства. Суперечка не привертала б уваги, якби не дві причини. По-перше, міжнародним законодавством передбачено право островів на континентальний шельф. Оскільки Зміїний розташовано неподалік берегів Румунії, його континентальний шельф перетинається з румунським. По-друге, геологи цілком обґрунтовано вважають цей район Чорного моря багатим на поклади газу і нафти високої якості. Їх обсяги оцінюються в 10 млрд м³ та 10 млрд т відповідно.

Останнє твердження настільки ускладнює ситуацію навколо угоди про делімітацію континентального шельфу та виняткові економічні зони, що країни не допускають і такий варіант розвитку, як звернення в Міжнародний суд у Гаазі. Щоправда, звернутися туди Київ і Бухарест, відповідно до підписаних документів, мають право лише за умови укладення Договору про режим державного кордону або якщо одна з країн доведе звинувачення іншої країни у припиненні переговорів.

За словами українських експертів, на переговорах румунські дипломати мають намір модифікувати лінію проходження кор-

дону. Вони на словах визнають непорушність кордонів України, а на практиці керуються таким принципом: закласти в Договір про режим державного кордону положення, спроможні в майбутньому його розірвати, що дасть румунам змогу претендувати на частину території України.

Прикладом може бути історія з п'ятьма островами в гирлі Дунаю. У Бухаресті пов'язують з ними долю договору і пропонують, щоб два з п'яти островів належали Румунії. Обґрунтовуючи позицію, румунські дипломати зазначають, що до тієї ділянки, де розташовано ці острови, необхідно застосовувати принцип головного судноплавного фарватеру річки, зафіксований у радянсько-румунському договорі від 1961 р. Розуміючи делікатність ситуації, Румунія претендує лише на два з них.

Київ із пропозицією румунських дипломатів міг би погодитись, якби не той факт, що за старим радянсько-румунським договором 1961 р. усі п'ять островів від самого початку належать Україні. Перехід двох із них під юрисдикцію Румунії суперечитиме зафіксованому в українсько-румунському договорі 1997 р. принципу незмінності кордонів, оскільки румунська пропозиція закликає до зміни існуючих кордонів. На згаданій ділянці Дунаю (і це зафіксовано делімітаційними та демаркаційними документами) принцип головного судноплавного фарватеру річки не застосований, оскільки кордон встановлювався за іншими правилами.

Окрім того, що румунські дипломати хочуть створити прецедент, існує принаймні ще одна причина, у зв'язку з якою для Бухареста вкрай важливо заволодіти цими двома островами: при зміні їх приналежності змінюється і точка відліку виняткової економічної зони.

Актуальна проблема кордонів – не єдина в українсько-румунських переговорах. Адже, зокрема, з українського боку також роками не вирішуються проблеми стосовно добудови Криворізького гірничо-збагачувального комбінату. Румунія разом із Словаччиною була головним інвестором, вклавши не менш як 700 млн доларів. Україна хотіла б підписати нові угоди щодо авіа-та залізничного сполучення. Доречно також повернутися до привабливої ідеї організації тристороннього співробітництва Україна – Польща – Румунія, запропонованої кілька років тому Президентом Республіки Польща.

Київ і Бухарест усе більше схилялися до думки, що в українсько-румунських відносинах існує не просто проблема кордонів, а й перешкода. “Наші відносини не можуть бути заручниками цих проблем”, – заявив міністр закордонних справ Румунії М. Джеане після його переговорів у Криму з міністром закордонних справ України А. Зленком влітку 2002 р.

Зважаючи на цей важливий етап у двосторонніх відносинах, Президент України Л. Кучма і Президент Румунії І. Ілієску підписали у Чернівцях 17 червня 2003 р. Договір про режим українсько-румунського державного кордону, співпрацю і взаємну допомогу в прикордонних питаннях на десять років. Передбачено автоматичне продовження його дії, якщо сторони не виявляють іншого бажання. Головне положення документа полягало в тому, що він підтверджує лінію державного кордону, зафіксованого радянсько-румунським договором 1961 р. Всі положення, які стосуються лінії українсько-румунського кордону, не підлягають денонсації. Тим самим на зустрічі президентів у Чернівцях пройдено ще одну лінію, що перешкоджала відносинам між двома країнами.

Безумовно, всіх українсько-румунських проблем підписання договору не розв’яже. Так, залишається актуальною проблема розподілу та делімітації континентального шельфу і виняткової економічної зони кожної з держав.

Стратегічні пріоритети України і Румунії зумовлюються також спільними інтересами у контексті євроінтеграційних прагнень. Можливо, саме процеси євроатлантичної інтеграції змусять країни по-сучасному підходити до проблем, які не треба передавати нащадкам.

Україна – Угорщина

Угорщина однією з перших визнала незалежність України – через два дні після проведення в Україні референдуму з питання незалежності. Тобто вже 3 грудня 1991 р. між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини, а через три дні укладено Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною й Угорською Республікою.

Перше іноземне посольство в Києві відкрила Угорщина. Україна також відкрила своє перше посольство саме в Будапешті. Спів-

робітництво двох країн з того часу неухильно розвивається і за пройдений період досягло значних успіхів. Двосторонні зв'язки були врівноваженими, що стало результатом регулярних візитів на вищому рівні. Політичні контакти сприяли вивченню результатів двостороннього співробітництва, подальшому його розвитку та пошуку нових підходів. Підтвердженням цього став і офіційний візит в Україну в лютому 2002 р. Президента Угорської Республіки Ф. Мадла. Під головуванням лідерів обох країн відбулися україно-угорські переговори. За їх підсумками, країни підписали Концепцію комплексного протипаводкового облаштування басейну річки Тиса, міжурядові угоди про контроль у пунктах пропуску за рухом автомобільного, залізничного і річкового транспорту та про уніфікацію документів, необхідних для перетинання україно-угорського державного кордону в службових справах. Підписано також Протокол "Про обмін ратифікаційними грамотами до договору між Україною і Угорщиною про правову допомогу в цивільних справах".

Підсумувавши переговори, Л. Кучма зазначив, що за десять років незалежності між двома країнами склалися надзвичайно добрі відносини. Тому для двох країн немає проблем, які б не вдалося розв'язати.

Триває взаємовигідне економічне співробітництво, що після періоду стагнації в середині 90-х років ХХ ст. набуло нових обертів. Наприклад, товарообіг у 2001 р. становив 600 млн доларів США. Щороку між угорськими й українськими підприємствами укладається в середньому 2 тис. угод, зростає кількість малих і середніх підприємств.

Традиційною та плідною є співпраця в аграрному секторі. Розширюються зв'язки у галузях освіти і культури, сфері захисту довкілля, зокрема в останні роки (ліквідація наслідків великих повеней). Водночас назріла потреба у спільних діях на регіональному рівні з метою розв'язання екологічних проблем на далеку перспективу.

На порядок денний висуваються також питання про співпрацю в аспекті євроінтеграції, можливість співробітництва України з "Вишеградською четвіркою" (Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща), посилення заходів у боротьбі з тероризмом, питання захисту національних меншин: угорської – в Україні, української –

в Угорщині. До речі, для такого регіону Україна й Угорщина є прикладом тісного співробітництва у сфері захисту національних меншин, які тут проживають, збереження їх культурної ідентичності.

В світлі євроінтеграційних устремлінь двох країн особливого значення набуває прикордонне співробітництво – один з елементів створення єдиної Європи. Практична реалізація цього завдання матиме позитивний вплив на розвиток економічної співпраці прикордонних областей України й Угорщини та міжнародних обмінів.

Взаємодія у цій сфері важлива і з огляду на прагнення обох країн мінімізувати для україно-угорських відносин можливі негативні наслідки розширення ЄС на Схід. Збалансовані україно-угорські відносини створюють міцну основу для подальшого розвитку україно-угорського добросусідського співробітництва, визначення напрямів, які допоможуть підняти на вищий щабель розвитку взаємовідносин, щоб підвищити добробут двох народів, реалізувати інтеграційні євроатлантичні прагнення цих країн.

Україна – Туреччина

Співпраця з Туреччиною набуває для України особливого значення. Вона – найближчий сусід, історично пов'язана з Україною і належить до п'ятірки країн, з якими відносини останнім часом розвивались найінтенсивніше. Тому її проголошено стратегічним партнером України.

Туреччина визнала незалежність України 16 грудня 1991 р. Протокол про встановлення дипломатичних відносин було підписано 3 лютого 1992 р. 4 травня 1992 р. було підписано Договір про дружбу та співробітництво між Україною і Турецькою Республікою.

Після здобуття Україною незалежності між Києвом й Анкарою не виникало спірних питань. У розв'язанні проблем військової та економічної безпеки в регіоні Чорного моря, його демілітаризації безпосередньо зацікавлені обидві країни. Інтереси Туреччини й України багато в чому можуть збігатися в пошуку балансу сил у новій геополітичній ситуації, що склалася в останні роки. Туреччина – ключова держава для України у розвитку

відносин з державами Середземномор'я та Близького Сходу. Зближення України з Туреччиною зумовлено взаємною зацікавленістю у транзиті енергоносіїв, компліментарністю економік, співпрацею у форматі Чорноморського економічного співробітництва тощо. Між Україною і Туреччиною існує багато спільного: обидві країни визнають політичну погоду в Чорноморському регіоні, мають однакову стратегічну мету, зокрема вступ до Євросоюзу та розбудову (на різних рівнях) відносин з НАТО. Україну цікавить розвиток двосторонніх торговельно-економічних відносин, у тому числі продаж Туреччині зброї. Регулярні взаємні візити на вищому рівні з часу здобуття Україною незалежності – запорука вдосконалення різновекторних добросусідських контактів. Так, за останні роки було поповнено новими документами договірно-правову основу україно-турецьких відносин, що має істотно сприяти розширенню співробітництва двох держав у економічній, енергетичній, юридичній та інформаційній сферах. Зокрема, за підсумками переговорів на найвищому рівні в Анкарі в листопаді 2000 р. було ухвалено дев'ять україно-турецьких документів. Окрім того, підписано Міжурядову угоду стосовно оперативного сповіщення про ядерні аварії, Міжурядову угоду про правову допомогу та співпрацю у цивільних справах, обмін інформацією щодо ядерних установок, Міжурядову угоду про взаємний захист інформації і матеріалів, обмін якими здійснюється в процесі співробітництва в галузі оборонної промисловості; Міжвідомчу угоду про співпрацю в галузі фармацевтичної промисловості, Угоду про співробітництво в галузі обміну інформацією між Українським національним інформаційним агентством Укрінформ та Анатолійським агентством. Як наголосив Міністр закордонних справ А. Зленко, вперше на переговорах прозвучала думка про вироблення довготривалої економічної програми на 10–15 років.

Туреччина – четвертий найбільший торговий партнер України (після Росії, Німеччини і Туркменії), а Україна – 16-й торговий партнер Туреччини. Рівень товарообміну між двома країнами 2002 р. досяг рекордної позначки – 1 млрд 430 млн доларів США. Щодо інвестицій в Україні, то Туреччина посідає 20 місце серед 111 іноземних держав. Обсяг турецьких інвестицій збільшився і досяг 37 млн доларів. В Україні працює 257 компаній

і турецькими інвестиціями, переважно в Одесі, Києві, Криму та Донецькій області, 20 турецьких будівельних компаній у межах 41 проекту на загальну суму 500 млн доларів США. Українські ж інвестиції в Туреччині дуже маленькі – майже 300 тис. доларів.

Актуальні питання євроатлантичної інтеграції обох країн і проблеми двосторонніх відносин були обговорені під час візиту Президента Туреччини А. Сезара до України в червні 2003 р. У присутності президентів обох країн було підписано низку двосторонніх документів, зокрема Міжурядовий протокол про внесення змін і доповнень до Угоди про морське торгове судноплавство та Меморандуму про співпрацю найбільших експертних центрів обох країн.

Україна і Туреччина домовились спільно зміцнювати стабільність і безпеку в районі Чорного моря та Причорномор'я, а також разом боротися з тероризмом. З цією метою вони імплементуватимуть Документ про заходи зміцнення миру і безпеки у військово-морській сфері на Чорному морі, а також використовуватимуть потенціал Чорноморського військово-морського об'єднання (BLACKSEAFOR). У спільній заяві обох президентів зазначається, що Україна і Туреччина домовилися використовувати транзитний потенціал Чорного моря і розвивати транспортну галузь у межах Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). При цьому обидві країни мають на меті інтегрувати транспортну інфраструктуру Чорного моря з Транс'європейською транспортною мережею.

Фактором зближення є прагнення Туреччини надати допомогу Україні в облаштуванні кримських татар. Туреччина підтвердила, що профінансує придбання тисячі квартир для кримських татар-репатріантів, які повернулися в Україну.

Україна і Туреччина мають вагомі спільні геополітичні інтереси, зокрема збереження екології Чорного моря, ідентифікація транспортних шляхів, насамперед нафтопродуктів. Водночас із зацікавленістю обох країн в розвитку різноманітних зв'язків вагомим є забезпечення національних інтересів.

Ключовою темою україно-турецької співпраці має стати подальше посилення двостороннього партнерства, пошук шляхів для поновлення його конкретними справами та проектами.

Отже, європейська інтеграція передбачає складний і тривалий процес внутрішнього реформування, а також реформування відносин із третіми сторонами. До інтеграційного процесу належать багато обов'язкових стадій, які має пройти будь-яка країна, що має намір навіть у майбутньому стати складовою єдиної Європи. Це стосується і України: зволікання не додає дивідендів, а лише ускладнює процедури узгодження. Сам процес інтеграції повинен допомогти Україні розвинути сильнішу економіку, підвищить ефективність системи демократії та рівень внутрішнього розвитку. Звичайно, сильна економіка, ефективне господарювання потрібні, незалежно від того, до якого союзу країна воліла б приєднати. Радше навпаки: чим вищий рівень економічної динаміки продемонструє країна, тим бажанішим партнером вона зможе стати у міжнародних відносинах.

Загалом оцінюючи досягнення України у процесі європейської інтеграції, зазначимо, що відбулось часткове входження України до означених структур, закладено підвалини для подальшої інтеграції в європейський економічний простір і сферу безпеки.

Після проголошення незалежності Україна чітко і недвозначно обрала курс на інтеграцію в Європу. Вона активно працює в ОБСЄ, Раді Європи, Раді Євроатлантичного партнерства та Комісії “Україна – НАТО”. Важливим стратегічним партнером України є також Сполучені Штати Америки. Водночас Україна залишається у складі СНД, бере участь у роботі багатьох (але не всіх) її органів та інституцій, прагне розширення співпраці з членами Співдружності як в межах останньої, так і на двосторонній основі. На цьому “східному” напрямі основним стратегічним партнером України є Російська Федерація, що пов’язано, насамперед, з високим рівнем економічної взаємозалежності обох країн.

Така різноманітність напрямів зовнішньополітичної активності України не завжди сприймається з розумінням окремими засобами масової інформації та деякими політичними силами. Вони іронічно називають її “багатовекторністю”, трактуючи останню як невизначеність і невиразність. По суті, йдеться про необхідність відмови України від політичної та економічної активності у всіх напрямках, крім “західного”.

Насправді, закиди про невизначеність і невиразність зовнішньополітичного курсу України є, принаймні, перебільшенням. У прийнятому Верховною Радою ще в 1993 р. основному документі “Основні напрями зовнішньої політики України” наголошується, що “перспективною метою української зовнішньої політики є членство України у Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах”. Цей стратегічний курс на інтеграцію в Європейський союз та інші структури неодноразово підтверджував у виступах Президент України Л. Кучма й інші чільні представники нашої держави. Він продиктований національними інтересами України, якими також визначаються напрями його реалізації.

Надзвичайно важливими в цьому плані, а також з огляду на перспективи реалізації національних економічних та соціальних програм є відносини зі **Сполученими Штатами Америки**. Відносини з цією найпотужнішою і найвпливовішою державою сучас-

ного світу мають виняткове значення для будь-якої країни. Однак з часу появи на світовій арені незалежної України її відносини з США розвивалися нерівномірно, періоди активізації співпраці в різних галузях змінювалися його гальмуванням і навпаки. До того ж, інтенсифікація політичного співробітництва, як правило, не супроводжувалась аналогічними процесами у сфері економічних взаємин. Частка США в українському експорті ніколи не перевищувала 3,5%. Приблизно на такому ж рівні перебуває й український імпорт з Америки, що не відповідає можливостям торговельно-економічної співпраці обох країн. Вкрай недостатнім є і обсяг американських інвестицій в економіку України, який можна вважати показником рівня привабливості останньої для американського капіталу.

Як постійно зазначають представники державної адміністрації та бізнесових кіл США, розширення взаємовигідної співпраці залежить насамперед від успіхів економічних реформ в Україні та розвитку процесу демократизації. Важливе значення мають також зовнішньополітичні пріоритети та досягнення України, передусім у відносинах з Європейським союзом, Росією, участі в боротьбі з міжнародним тероризмом тощо. Сполучені Штати зацікавлені у розвитку України як сильної демократичної держави, надійного партнера у розв'язанні актуальних проблем сучасних міжнародних відносин.

Україна і США продовжують співпрацювати в багатьох сферах, що має виняткове значення для України, враховуючи роль Сполучених Штатів у світових економічних та політичних процесах, зокрема при розв'язанні таких питань, як членство в СОТ або НАТО, а також при прийнятті рішень стосовно надання кредитів світовими фінансовими структурами. Від рівня відносин із США певною мірою залежать і темпи просування до Євросоюзу. Отже, розвиток взаємовигідного співробітництва з Сполученими Штатами Америки є важливою складовою досягнення стратегічних цілей України на "західному" напрямі її зовнішньої політики.

Проте європейський вибір України не означає зосередження всіх зусиль лише у співпраці з країнами Заходу. Це важливо, але недостатньо. Ключовою проблемою наближення до членства в ЄС є високий рівень готовності економіки до його вимог, її кон-

курентноздатності на світовому ринку. І для досягнення цього рівня треба не обмежуватись завданнями входження в європейський економічний простір, а якомога ширше виходити на ринки інших регіонів світу, розвивати взаємовигідне співробітництво з країнами, найбільше зацікавленими в українських товарах і технологіях. Це, насамперед, країни Азії, Африки, Латинської Америки. Така співпраця буде найкраще “працювати” на досягнення стратегічної мети.

Одним з найважливіших партнерів України в азійському регіоні є Китай. Багатство територіальних, природних і людських ресурсів цієї країни загальновідоме і не потребує пояснень. За обсягом валового внутрішнього продукту (ВВП) Китай посідає сьоме місце в світі. Україна має з ним дуже тісні політичні й економічні контакти. За останні десять років між двома країнами було укладено понад 90 міждержавних, міжурядових, міжвідомчих та міжрегіональних угод і договорів. Україна посідає третє місце у зовнішньоторговельних зв'язках Китаю з країнами СНД (після Росії та Казахстану). Водночас Китай належить до п'ятірки основних торговельних партнерів України. Надзвичайно потужний економічний розвиток Китаю – понад 8% зростання ВВП щорічно – створює додаткові можливості для співпраці з ним.

Зазначимо, що активні двосторонні зв'язки між Україною та Китаєм початку та середини 90-х років ХХ ст. не дали потенційно очікуваних результатів у галузі економічної співпраці, не перейшли у повному обсязі у площину практичних бізнесових відносин і, можливо, як наслідок, почали скорочуватись. Проте є підстави сподіватись, що початок ХХІ ст. буде періодом піднесення економічної співпраці між двома країнами. Одне зі свідчень цього – помітне поживлення міждержавних контактів на високому рівні. У липні 2001 р. на запрошення Президента України відбувся державний візит Голови КНР Цзянь Цземіня в Україну. Його результатом стало підписання Спільної декларації України та КНР про дружбу і всебічне співробітництво у ХХІ ст. Наприкінці січня 2002 р. з офіційним візитом КНР відвідав міністр закордонних справ України А. Зленко, який провів кілька зустрічей з високими китайськими посадовцями. У лютому 2002 р. проблеми двостороннього економічного співробітни-

цтва розглядалися в ході політичних консультацій у Міністерстві закордонних справ України за участю заступника міністра закордонних справ КНР Лі Чжаосіна.

Перед українськими урядовцями та представниками бізнесових кіл постало декілька найважливіших завдань у галузі розвитку українсько-китайської економічної співпраці. По-перше, йдеться про збільшення товарообігу між двома країнами, який має максимально відповідати їх економічному потенціалу. В цьому напрямі позитивні зрушення відбулися вже в 2001 р., також 2002 р., коли лише за дев'ять місяців двосторонній товарообіг перевищив 1 млрд доларів (показник за весь 2001 р. – 857 млн). Також необхідно значно активніше виводити на китайський ринок українські високі технології. На сучасному етапі більшість українського експорту в КНР становить продукція металургії та хімічної промисловості. При цьому Китай не приховує зацікавлення українськими ракетними технологіями, технологіями машинобудування, суднобудування, електрозварювання тощо.

Значні перспективи перед Україною відкриває курс Китаю на освоєння своїх західних регіонів. Один з напрямів цього курсу передбачає розвиток сільського господарства, підвищення якості продукції та механізації сільськогосподарського процесу. В цьому контексті з'являються можливості виходу на китайський ринок для українських виробників сільськогосподарської техніки, адже позитивний досвід співпраці вже є. В 2000 р. у Китаї успішно пройшли випробування комбайна “Херсонець-2000”, який було сконструйовано з урахуванням китайської специфіки маленьких полів кукурудзи. Перспективність співпраці засвідчує створення спільного підприємства у місті Гаочен.

Ще один потенційний напрям двосторонніх економічних відносин підтверджує недосконалість енергетичної інфраструктури західного Китаю, що створює попит на газові, парові, теплові турбіни, труби, обладнання для нафтогазової промисловості. Цей попит цілком може бути задоволений за допомогою українських підприємств у Миколаєві, Харкові, Охтирці, Фрунзе. Китай має надзвичайно потужний гідроенергетичний потенціал, а у найближчій перспективі планується масштабний розвиток гідротехнічних об'єктів. Це дає змогу Україні пропонувати багатий досвід у сфері будівництва гідроенергетичних споруд, не кажучи

вже про можливість постачання окремих видів енергетичного устаткування.

За прогнозами китайської сторони у найближчі роки зростатиме попит на металопрокат і металовироби для залізничного будівництва та машинобудування, що створює потенційні перспективи для експорту українських електричних машин для прокатних станів, трубопрокатного обладнання або обладнання для захисту навколишнього середовища у металургійному виробництві.

Потужний імпульс розвитку політичного й економічного співробітництва між двома країнами дав державний візит у Китай Президента України Л. Кучми та його зустрічі з Головою КНР Цзян Цземіном. Два президенти підписали Спільну декларацію, в якій зафіксовано спільність позицій обох держав стосовно низки актуальних проблем сучасних міжнародних відносин і висловлено підтримку одна одною у важливих для кожної країни питаннях їх внутрішньої та зовнішньої політики. Голова КНР запевнив, що які б зміни не відбувалися на міжнародній арені, Китай завжди буде вважати Україну надійним партнером і другом у Центральній Європі. Важливе значення має також висловлена обіцянка всіляко підтримувати Україну на її шляху до Світової організації торгівлі.

Під час візиту було підписано міждержавну Угоду про співробітництво у сфері інтелектуальної власності та Протокол про співробітництво в галузі авіаційної техніки. Останній дає змогу Україні взяти участь в широкомасштабному проекті модернізації великого парку китайських літаків, прототипами яких є АН-12 і АН-2.

Особливу увагу під час переговорів було приділено співпраці в науково-технічній сфері, насамперед у галузі високих технологій. Про досягнення і серйозність намірів обох країн засвідчує урочисте відкриття першого Українсько-китайського високотехнологічного науково-технічного парку в Цзинанській зоні розвитку високотехнологічної промисловості. Тут розташовуються і продовжують створюватись українські виробничі підприємства і потужності. Підготовлено перелік науково-технічних проєктів, більшість з яких ґрунтуються на українських розробках у галузях нових матеріалів, авіабудуванні, верстатобудівної та

інструментальної промисловості, точного приладобудування, лазерної техніки та технологій, нових джерел енергії, медичної техніки, захисту довкілля, селекції нових видів рослин тощо. Роботу над деякими проектами вже розпочали українські спеціалісти в Цзинані, а ще майже 50 проектів перебуває на стадії розгляду.

Помітний поступ на сучасному етапі відбувається у співпраці в галузі космонавтики, а також у проведенні низки перспективних наукових розробок, які разом з китайськими партнерами здійснюють Інститут ядерних досліджень, Інститут електродинаміки й Інститут електрозварювання ім. Є. Патона НАН України.

Серйозне зацікавлення китайської сторони у розвитку широкомасштабного співробітництва з Україною, грандіозність вже наявних і розробка нових проектів економічного та науково-технічного партнерства є важливим для України шансом, який вона просто не має права не використати у реалізації національних політичних, економічних і соціальних програм і зміцнення позицій у сучасному світі.

До держав, відносини з якими мають для України стратегічне значення, безумовно, належить ще один азійський гігант – **Індія**. В часи існування СРСР, який упродовж багатьох десятиліть був для Індії одним з найважливіших і надійних політичних і торговельно-економічних партнерів, внесок України у зміцнення цього партнерства був дуже помітний. Українські підприємства брали активну участь у створенні металургійної промисловості Індії, електроенергетики, проведенні геологорозвідувальних робіт, постачанні важливої продукції машино- і приладобудування тощо.

Після проголошення незалежності України видавалося, що важлива для неї тісна співпраця з Індією буде продовжуватись, так би мовити, майже “автоматично”. Саме до Індії був здійснений 1992 р. перший офіційний візит першого Президента України Л. Кравчука, під час якого було підписано низку двосторонніх договорів та угод. Однак поступово відносини між Україною й Індією втратили позитивну динаміку і перейшли у фазу тривалого “застою”.

Такий стан справ став наслідком певних змін у системах зовнішньополітичних пріоритетів обох держав в умовах геополітичних трансформацій кінця ХХ ст. Індія дбала насамперед про

міцнення її національної безпеки з огляду на непрості відносини і сусідніми державами (Пакистаном і Китаєм), виведення на новий рівень співпраці з найвпливовішими державами світу і вхождення до “клубу” провідних світових держав та отримання статусу постійного члена Ради Безпеки ООН. Україна зосередила зусилля на зміцненні національного суверенітету, налагодженні рівноправних і взаємовигідних відносин із провідними державами Заходу і СНД, створенні умов для просування в європейські та євроатлантичні структури. Наслідком стало недостатнє врахування кожною з двох держав національних інтересів другої, що гальмувало розбудову їх двосторонніх відносин. Характерний приклад – відомий “танковий контракт” України з Пакистаном і реакція на нього Індії.

Такий розвиток подій не відповідав інтересам обох країн і спонукав до пошуку шляхів відновлення взаємовигідної співпраці. З 2001 р. відносини двох держав починають виходити із стану “застою”. За обопільною згодою 2002 р. став роком відновлення українсько-індійського партнерства.

Переконливим свідченням цього став здійснений у жовтні 2002 р. офіційний візит в Індію Президента України Л. Кучми. В ході його сторони підписали кілька міждержавних угод про співпрацю в різних галузях і висловили прагнення сприяти його розширенню. Зокрема, індійські партнери виявили зацікавлення у розвитку співпраці в галузі виробництва продукції важкого, енергетичного і транспортного машинобудування, чорної металургії. Особливо перспективна участь України в реалізації масштабної індійської програми нарощування енергетичних потужностей, яка передбачає реконструкцію багатьох діючих і будівництво нових електростанцій. Україна вже бере участь у будівництві великого гідроенергетичного комплексу “Тері”, поставивши для нього гідротурбіни й інше устаткування, а також у спорудженні теплоелектростанцій в Корбі, Бакрі, Нейвелі, Обрі, заводу важкого енергетичного обладнання в Хардварі. Помітним буде і внесок українських партнерів у розвиток атомної енергетики Індії. Зокрема, під час згаданого візиту Президента України було підписано договір про постачання акціонерним товариством “Турбоатом” (м. Харків) чотирьох енергоблоків для атомних електростанцій “Кайга” і “Раджа стан”.

Вигідною є також пропозиція України про участь у реалізації індійських програм модернізації підприємств металургії, реконструкції газопроводів, автодорожніх шляхів та інфраструктури. Під час переговорів у Індії сторони домовились про розвиток співпраці в галузі науки і технологій, космічних досліджень, освіти. Зазначена також перспективність військово-технічного співробітництва, зокрема у спільному українсько-російсько-індійському проекті військово-транспортного літака нового покоління АН-70. Загалом, враховуючи грандіозні масштаби та динамізм розвитку економіки Індії, зростання її політичного впливу в сучасному світі, завдання широкого і всебічного розвитку українсько-індійського співробітництва, безумовно, набуває пріоритетного значення.

Надзвичайно перспективним для України є економічне співробітництво з країнами Південно-Східної Азії. Вони володіють величезним економічним потенціалом, природними ресурсами та порівняно високими темпами розвитку. Здебільшого економіка цих країн має вузький спектр економічного розвитку, обмежуючись розробкою і продажем природних копалин або розвитком сільського господарства (окрім Сінгапуру та Малайзії). Найбільші обсяги торгівлі Україна має з Індонезією та В'єтнамом. Проте навіть у контактах із цими країнами в Україні переважає експорт сировини, напівфабрикатів та металургійної продукції. Експорт високих технологій майже відсутній. На думку фахівців, рівень торговельних контактів України з цими країнами дуже далекий від потенційно можливого і навіть тяжіє до зменшення. Особливо дивним це виглядає у випадку В'єтнаму, з яким Україна мала традиційно тісні відносини ще за радянських часів. Проте український експорт міг би задовольнити потреби В'єтнаму в устаткуванні для видобування нафти, гідроелектростанцій, у будівництві енергооб'єктів, вантажівок, суден, у будівельних матеріалах, мінеральних добривах тощо.

З деякими країнами південно-східного азійського регіону Україна взагалі не має економічних контактів, наприклад із М'янмою. Однак є підстави вважати, що українська металопродукція, нафтодобувна і гірничодобувна техніка, енергетичне обладнання могли б знайти у цій країні достатньо місткий ринок збуту.

В країнах Індокитаю в українських товаровиробників існують певні об'єктивні труднощі, пов'язані із традиційною насиченістю цього ринку товарами Франції, Японії, Південної Кореї. Проте вже існують приклади вдалої економічної діяльності в цьому регіоні країн Східної Європи (Польща, Болгарія).

Порівняно слабкі позиції України на ринках Південно-Східної Азії передусім пов'язані з недостатньою дипломатичною активністю України в цьому регіоні. Основою цього часто є недостатність інформації про його ринки, що потребує негайного впровадження державних програм із підготовки фахівців-сходознавців.

Надзвичайно важливою для України і водночас дуже специфічною є співпраця з країнами Близького та Середнього Сходу. Стратегічну важливість цього регіону для України визначають два фактори. По-перше, він найпотужніший у світі видобувач нафти, що автоматично повинно привертати до нього увагу України. І хоча пошук у цьому регіоні альтернативного джерела енергоносіїв не є питанням сьогодення, потрібно очікувати неминучого налагодження "нафтових" відносин у майбутньому. Приклад ефективності української дипломатії в сфері пошуку джерел енергоносіїв – тристороння співпраця з Іраном і Туркменістаном, наслідком чого є постачання туркменського газу в Україну в обмін на українські поставки продукції в Іран, який здійснює оплату газових поставок. У цьому контексті Іран без перебільшень можна вважати одним із найперспективніших економічних партнерів України у регіоні. Це засвідчує і цілком очевидне прагнення цієї ізольованої від зовнішнього світу держави вийти на ринки європейських країн. Можливі галузі співпраці – енергетика, нафтогазова та нафтохімічна промисловість, машинобудування, транспорт, сільське господарство.

Ще одним фактором стратегічної важливості близько- та середньо-східного регіону для України є експорт озброєнь і військової техніки (ОВТ). Експорт ОВТ традиційно займає чільне місце в зовнішньоторговельній діяльності України, даючи прибуток щороку близько 600 млн доларів. Причому приблизно половину цього експорту становить абсолютно нова продукція українського виробництва, переважно – авіаційна техніка, бронетехніка, ракетно-ракетні комплекси, боєприпаси. Частка продажу ОВТ у

країнах Близького і Середнього Сходу в загальному експорті зброї та технологій України становить до 40%. Тому необхідність розвитку контактів із країнами цього регіону дуже важлива для України. Доказом цього став візит Президента України Л. Кучми в квітні–травні 2002 р. у Сирію, Йорданію та Ліван.

Експорт ОВТ у країни Близького та Середнього Сходу істотно гальмує позиція США: вона класифікує їх як такі, що належать до “вісі зла” або до неї наближаються. Саме це, а також не дуже висока платоспроможність країн цього регіону пояснює те, що Україна майже не постачає туди нової зброї, а обмежується ремонтом вже наявної. Фактично єдиною за останні три роки значною поставкою нової зброї був контракт 1999 р. Харківського заводу ім. Малишева із Йорданією на постачання 50 бронетранспортерів БТР-94. Водночас боротьба за поставку в Йорданію унікальної за характеристиками ракети “Квітник” не увінчалася успіхом. Отже, військово-технічне співробітництво України із країнами Близького та Середнього Сходу зводиться до модернізації та ремонту старої техніки: БМП-2, БТР-94, ЗРК “Оса”, ЗРК “Стріла-10”, АН-18, Т-55. У цьому контексті найперспективніші зв’язки із Сирією, арсенал якої майже повністю складається зі зброї радянського виробництва.

Додаткові можливості для експорту ОВТ в азійський регіон упродовж останніх років створила співпраця із Пакистаном. Підтримка Ісламабадом зовнішньополітичного курсу США після подій 11 вересня 2001 р. дала йому змогу взяти відкритий курс на зміцнення його ВПК. У перспективі державні асигнування на оборону зростуть більше ніж на 10%. Україна має досвід співпраці з Пакистаном на ринку ОВТ. Ще у 1996 р. між двома країнами було укладено відомий великий контракт на суму 640 млн доларів на постачання українських танків Т-80УД. Хоча на певний час подальші активні економічні стосунки були пригальмовані, останні роки демонструють потенціал для їх подальшого розвитку. Найяскравіший приклад – участь української сторони у випуску першого “ісламського” танка “Аль Халід”, для якого наші підприємства постачають моторно-трансмійну частини та кондиціонери. Окрім цього, Україна братиме участь у створенні кількох ремонтних баз для танків Т-80УД. Є підстави стверджувати, що пакистанську сторону можуть зацікавити й українські засоби

протиповітряної оборони, а також поставки газових турбін, акустичних систем і радіолокаційних пристроїв для запланованого виробництва фрегатів.

Незважаючи на те, що впродовж останніх років спостерігалася тенденція до збільшення світових видатків на зброю, за прогнозами у майбутньому місткість ринку ОВТ буде значно зменшуватись, що негативно позначиться на основних експортерах зброї, до яких належить і Україна. Причиною цього є погіршення економічного становища основних країн імпортерів, розгортання ними власних військово-промислових комплексів, підписання міжнародних угод щодо скорочення наступальних видів озброєнь, ембарго проти деяких експортерів. Спостерігається також падіння світових цін на ОВТ: за останні 10 років у середньому на 23%. Все це неминуче призведе до зростання конкуренції на ринку озброєнь, зокрема і азійському, який становить приблизно половину світового. У зв'язку з цим Україні необхідно активізувати зовнішньо-політичну і економічну діяльність на Близькому і Середньому Сході та в Азії загалом, можливо, використовуючи нові форми роботи. Основою може бути прийнята у квітні 2002 р. урядова постанова про безкоштовну передачу застарілої військової техніки. Цей крок повинен допомогти закріпитись на ринках країн-імпортерів зброї.

Величезні перспективи для політичної, економічної, науково-технічної та культурної співпраці відкриваються перед Україною в державах Латинської Америки. Серед них особливий інтерес становить Бразилія, найпотужніша і найвпливовіша держава в регіоні, яка за обсягом валового внутрішнього продукту входить до десятки провідних країн світу. Українсько-бразильські відносини мають значну політико-правову основу, закладену під час численних взаємних візитів представницьких делегацій обох держав, зокрема під час переговорів на найвищому рівні між Президентом Л. Кучмою та Ф. Е. Кардозо. Ними укладені Договір про дружні відносини та співробітництво (1995), Угода про торговельно-економічне співробітництво та низка інших міждержавних і міжурядових угод. Інтенсивно розвиваються двосторонні контакти парламентарів обох країн, керівників центральних міністерств і відомств, а також прямі зв'язки між окремими бразильськими штатами і українськими областями. Лише за остан-

ніх два роки сторони обмінялися 64-ма делегаціями, що засвідчує посилення взаємовигідного діалогу в різних галузях. Сприяє цьому і наявність численної української діаспори в Бразилії: лише в штаті Парана мешкає 400 тис. етнічних українців, і 1996 р. Україна відкрила тут Генеральне консульство. Бразилія першою підтримала кандидатуру міністра закордонних справ України Г. Удовенка на посаду голови 52-ї сесії Генеральної асамблеї ООН; першою у Латинській Америці заявила про підтримку України на виборах до Ради Безпеки ООН на 2000–2001 рр.; проголосувала за українських представників до складу Комісії з міжнародного права, Комітету з прав людини; виступила за переведення України з групи “В” до групи “С” схеми розподілу видатків на фінансування операцій з підтримки миру ООН. У свою чергу Україна підтримала бразильських кандидатів до Міжнародного суду, а також кандидатуру представника Бразилії на посаду голови 29-ї Конференції ЮНЕСКО.

Плідно розвиваються й українсько-бразильські економічні взаємини. ВАТ “Запоріжтрансформатор” виграло (першим з українських підприємств) міжнародний тендер на території Бразилії на постачання електротехнічного обладнання на суму понад 15 млн доларів. Укладено контракт на поставку бразильській компанії “Гонейр” літаків Л-410, що пройшли повний ремонт на Харківському авіабудівельному об’єднанні. До співпраці з бразильськими партнерами активно долучаються українські підприємства енергетичного машинобудування та паливно-енергетичного комплексу, чорної металургії, залізорудної промисловості, літакобудування та ін. Загалом очевидною є тенденція до зростання торговельного обороту між Україною та Бразилією, проте загальний обсяг його (140 млн доларів у 2000 р.) залишається недостатнім і не відповідає інтересам та можливостям обох країн. Ретельне вивчення цих можливостей і розробка конкретних програм взаємовигідної співпраці є важливим завданням розвитку українсько-бразильських відносин. Надзвичайно перспективним напрямом є співпраця в космічній галузі. Основи її співробітництва були закладені ще у червні 1996 р. під час відвідин українськими представниками космодрому Алькантара. Актуальними для обох країн стали домовленості про співпрацю з питань будівництва бразильських космічних кораблів, участі українських експертів у

науково-консультативній підтримці Бразильської космічної програми, запуску з Алькантара українських транспортних ракет “Циклон”. Широку програму співробітництва в галузі космічних досліджень було намічено під час візиту в Україну президента Бразилії Ф.Е.Кордози в січні 2002 р.

Додаткові перспективи для українського товаровиробника створює активна розбудова Бразилією залізниць. Це дасть змогу для постачання транспортних засобів та рейок, що і було підтверджено урядовими делегаціями штатів Ріо-де-Жанейро та Парана в Україні.

Певні можливості для просування українського експорту на бразильський ринок створює розвиток судноплавства по Амазонці. Українська пропозиція – це самохідні баржі з автоматизованою системою вантажно-розвантажувальних робіт, сучасні рибальські засоби, пасажирські кораблі, навігаційна техніка, вузли. Перспективність Бразилії – “гіганта Південної Америки”, торговельно-економічного партнера спонукає Україну до активізації дій на бразильському ринку. Значну зацікавленість у співпраці з Україною висловлюють і керівники провідних бразильських нафтогазових, електроенергетичних, приладобудівних та інших компаній.

Задовільно розвиваються відносини України з **Аргентиною**. Вона однією з перших визнала незалежність України – 5 грудня 1991 р. У подальшому неодноразово проводилися аргентино-українські зустрічі на найвищому рівні. Остання відбулася під час офіційного візиту Президента Аргентини К. Менема в Україну 28–30 червня 1998 р., під час якої було укладено Договір про дружні відносини і співробітництво між Аргентиною та Україною, а також Угоду про науково-технічне співробітництво. Українська пропозиція економіці Аргентини – модернізація залізничного транспорту, портового господарства, участь у будівництві мостів і каналів, створення вантажного автотранспорту, систем транспортних авіаперевезень, лісового пожежогасіння, розвиток гірничорудної промисловості.

Мають тенденцію до поступового відновлення **українсько-кубинські** відносини. Під час візиту на Кубу в червні 2000 р. Президента України Л.Кучми були накреслені такі напрями розвитку двосторонніх торговельних відносин: продаж літаків нових

моделей, ремонт діючого авіапарку, продаж тракторних двигунів тощо.

Помітний інтерес до розвитку взаємовигідної співпраці з Україною виявляє **Венесуела**. За оцінками венесуельських бізнесових кіл, це перспективна та багатообіцяюча справа, адже Україна володіє передовими технологіями в галузі нафто- та газодобування, транспортування енергоносіїв, суднобудування тощо.

Наявність в Україні високих технологій і розвинутої бази окремих галузей машинобудування при відносній слабкості їх в окремих країнах Латинської Америки дає змогу, на думку українських фахівців, розраховувати на суттєве розширення експорту туди української машинотехнічної продукції. Наприклад, **Еквадор** поставляє в Україну банани, каву, какао, квіти. Натомість Україна має реальну можливість реалізовувати на еквадорському ринку продукцію енергетичного та сільського машинобудування. Перспективним напрямом співпраці з **Болівією** можуть стати гірничодобувна та гірничопереробна галузі. Аналогічна ситуація у торгівлі з іншими країнами Південної Америки, які мають труднощі з реалізацією їх традиційних експортних товарів – кави, бананів, цукру-сирцю, борошна тощо – і бажають диверсифікувати свої експортні поставки, висловлюючи водночас готовність імпортувати вантажівки-самоскиди, трактори, енергетичне та гірничодобувне устаткування, шляхобудівельну техніку, літаки, сільськогосподарські машини тощо. Існують і реальні можливості залучення українських спеціалістів до реалізації в цих країнах національних програм розвитку енергетики, транспортної інфраструктури, а також проектів розбудови рибного господарства та харчової промисловості.

Одним із найпривабливіших і потенційно наймісткіших ринків світу є **Африка**. Цей факт не може не братись до уваги при визначенні стратегічних і перспективних напрямів зовнішньої політики України. Фактом, однак, є те, що Україна майже втратила старі, ще “радянські” позиції на африканському ринку. Не існує й продуманої державної програми розвитку співпраці з африканськими країнами. Водночас нечисленні поки що контакти з офіційними представниками африканських країн засвідчують про серйозні можливості відновлення взаємовигідної економічної співпраці. Так, під час переговорів у червні 1999 р. у **Нірепії** Спе-

ціального посланця Президента України О. Майданника з Президентом Нігерії О. Обасаджо сторона-господар висловила зацікавленість у поставках української металопродукції, літаків, сільськогосподарської та шляхобудівної техніки, модернізації цукрових заводів. У травні 2002 р. посол **Південно-Африканської Республіки** Д. ван Тондер висловив зацікавленість в українських морських патрульних літаках і середніх транспортних літаках, а також зазначив можливість використання українських ракетно-сіїв у комерційних запусках та виведенні на орбіту супутників з космодрому Оверберг. Окрім цього, перспективи видобування у ПАР корисних копалин, дорогоцінних металів і каміння є настільки широкими, що цілком можуть викликати і попит на відповідні українські технологічні розробки. Серйозні пропозиції надійшли також від Лівії, яка пропонує “Нафтогазу України” взяти участь у розробці нових нафтових родовищ на півночі країни.

Непогані торговельні зв'язки налагоджуються з **Арабською Республікою Єгипет**. На переговорах у Каїрі українською делегацією, яку очолював віце-прем'єр-міністр Л. Козаченко у жовтні 2002 р., було досягнуто домовленості про поставку Україною в Єгипет щороку 3 млн т пшениці та 1 млн т кукурудзи. Укладено також контракти на постачання в АРЄ українського цукру, соняшникової олії. Такий успіх пов'язаний з тим, що Єгипет лише на 50% забезпечує себе продуктами харчування. Тому дуже важливим для українських виробників є завдання закріпитися на єгипетському ринку і розширити асортимент та обсяги поставок продовольчих товарів.

Зазначимо, отже, що нарощування обсягів експорту є необхідною умовою інтеграції України у світове господарство. Оскільки ж доступ нашої продукції на ринки розвинених країн обмежений, то набагато перспективнішим виглядає просування на ринки країн колишнього так званого третього світу, а також країн СНД. Саме тут для України є найбільше можливостей зайняти “свою нішу” в світовій господарській системі, яка буде найкраще працювати на зростання національної економіки і, відтак, на темпи реалізації курсу на європейську інтеграцію.

Основною закономірністю сучасного світового розвитку стала глобалізація. Об'єктивні і закономірні процеси – глобалізація розвитку, глобальна трансформація, інтеграція. З початку XXI ст. стала реальною загроза тотальної силової глобалізації, тепер вона вже реально є головним законом світового розвитку. Для одних країн це несе нові перспективи, для інших – великі загрози. Не може залишитися осторонь цих процесів Україна у зв'язку з її розташуванням між Сходом і Заходом, а також історичними та політичними реаліями.

Геополітичне положення України на межі двох великих цивілізаційних просторів – європейського та євразійського було і є одним із визначальних факторів її історичної та політичної долі. Географічно Україна завжди була і залишається центрально-європейською державою. Історично і політично тривалий період більша частина території України перебувала під впливом євразійської соціально-культурної традиції, перебуваючи у складі Російської, потім Радянської імперії. Національна ментальність виявилася розщепленою, відповідно, не було єдиних геополітичних пріоритетів, національних інтересів, єдиної національної стратегії. Все це зумовило невдачу побудови національної держави на початку XX ст., а також сучасні труднощі становлення України як євразійської держави.

Проте чітке визначення геополітичних пріоритетів, консолідація у масовій свідомості основних національних інтересів є однією з найважливіших передумов стабільного розвитку кожної сучасної держави.

Національні інтереси, як і геополітичні пріоритети, виводяться, безумовно, з основних цінностей суспільства, таких, як “виживання”, “свобода”, “демократія”, “економічний добробут”, “розвиток”, “соціально-культурні традиції” та орієнтації, інші внутрішні (національна ментальність і домінуюча ідеологія, екологічна система тощо) і зовнішні (міжнародне середовище, зокрема геополітичне, союзи, блоки, історичний досвід і традиції між-

народних відносин тощо) параметри. Формування відносно стабільної, загальноприйнятої, несуперечливої і самоузгодженої системи національних інтересів і геополітичних пріоритетів – визначальне завдання національної еліти в процесі державотворення.

Однією з проблем України в реалізації цього процесу була внутрішня невідповідність України до незалежності, відсутність єдиної національної ментальності, загальноприйнятих національних цінностей. Перед Україною постали проблеми:

- прискорена побудова національної держави вимагала консолідованої національної ментальності;
- швидка консолідація національної ментальності виявилася дуже важкою (якщо не неможливою) без сильної унітарної держави.

Намагання розв'язати окремі проблеми одночасно виявилися дуже нагальними. Внаслідок тринадцятилітніх пошуків Україна лише зараз підійшла до розуміння цілеспрямованого формування геополітичних пріоритетів, уніфікованої системи національних інтересів і виваженої національної стратегії.

Перші спроби визначити основні для України категорії та поняття були зроблені ще всередині 1991 р. В Україні та на Заході була надрукована серія статей, де визначалися головні національні інтереси та геополітичні пріоритети, втілення в життя і захист яких гарантували б виживання України – незалежної суверенної держави. Були окреслені також і загрози національній безпеці України.

Порівняння цих визначених 1991–1992 рр. національних інтересів і загроз національній безпеці України з реальними досягненнями процесу державотворення дає змогу дійти висновку, що з'явилися нові вагомні загрози. Розглянемо цю зміну, зауважуючи лише зовнішні фактори (див. таблицю).

Україна у своєму державотворенні зробила надзвичайно багато помилок. Коли прийшло усвідомлення, що реальна політична незалежність неможлива без незалежності економічної, змусило правлячу еліту висунути програму економічних реформ як центральну тезу внутрішньої та зовнішньої політики України. Проте, на жаль, послідовності у її втіленні в життя немає.

Не зміцнила національної безпеки і проголошена “багатовекторність” стратегічних орієнтацій та нерозбірливий вибір “стра-

Зовнішні загрози національній безпеці України

1991–1992 рр.	2002–2003 рр.
Російський експансіонізм і військова машина Росії	Втрата економічного суверенітету. “Білоруський сценарій” і штучна інтеграція до нових наднаціональних структур під контролем Росії
Стимульовані ззовні міжнародні конфлікти та територіальний розкол України	Стимульовані ззовні регіональні конфлікти і територіальний розкол України
Економічна блокада і ядерний шантаж	Економічний шантаж і цілеспрямовані акції з підриву економіки України та блокування її економічної незалежності
Територіальні претензії та втягнення України до міждержавних конфліктів	Невизначеність багатьох кордонів й іноземне економічне “проникнення” як форма встановлення політичної залежності
Панслов’янська ідеологія та російське соціально-культурне домінування	Панслов’янська ідеологія та російське соціально-культурне й інформаційне домінування

тегічних партнерів”, що на практиці дуже часто нагадували безпринциповість. Одночасна орієнтація на полярні центри сили, балансування на суперечностях потенційно небезпечні і завжди були ефективною тимчасовою тактикою, однак поганою стратегією. Крім цього, формування й імплементація ефективної стратегії неможлива без попереднього визначення геополітичних пріоритетів, чіткого усвідомлення національною елітою ролі та місця України в регіональному і глобальному геополітичному просторі. Отже, питання геополітичного вибору України перетворюється із загальнотеоретичної проблеми у визначальний фактор її історичного і політичного майбутнього. Це важливо тому, що стабільність всієї Євroatлантичної системи на сучасному етапі залежить від посткомуністичних країн Балто-Чорноморського поясу (“вісі Європи”). Це країни Балтії, Польща, Україна, Румунія, Угорщина, Чехія, Словаччина. Маючи міцні стратегічні позиції, ці країни визначають і будуть визначати стан і структуру

європейської безпеки на десятиліття наперед. Україна посідає ключове місце на Балто-Чорноморській вісі. Це зазначають і представники атлантизму, і прихильники євразійства.

Однак з існуванням незалежної України не можуть погодитися політичні діячі Росії. Вони розглядають незалежну Україну як загрозу своїй національній безпеці. Північний сусід не бачить України поруч як необхідну умову розвитку своїх вигідних стосунків з Європою і Заходом загалом. Російська стратегія передбачає особисте лідерство представляти перед Заходом інтереси “країн колишнього союзу”.

Основні напрями стратегії Росії зумовлені її геополітичними амбіціями і намаганнями повернути собі статус наддержави, який вона втратила після розпаду Варшавського договору та СРСР. Особливе місце відводиться інтеграційним процесам у зоні “російського впливу”, можливостям і механізму СНД. Головні стратегічні пріоритети політики Росії до СНД завжди визначалися намаганнями використати цю структуру як знаряддя реінтеграції СРСР у тій чи іншій формі, засіб просування і втілення у життя економічних, політичних, військових і територіальних амбіцій Росії далеко за її сучасними межами. Первісно сформований як об’єднання незалежних держав, СНД поступово трансформувався у повністю підконтрольну Москві політико-економічну структуру. Росія не лише хоче бути лідером і новим центром СНД, а й відкрито заявляє свої права на повне домінування у цій організації. Вона не має наміру будувати відносини в СНД на основах рівного партнерства і норм міжнародного права, поважати економічний та політичний суверенітет і територіальну цілісність її членів. Це, зрештою, зрозуміли більшість лідерів пострадянських держав, які навіть ігнорують саміти глав держав СНД. Тому обрання Президента України Л. Кучми головою Ради СНД повинно би, за планом Росії, реанімувати СНД. Реальну політику Росії стосовно України й інших держав СНД визначає стратегія відродження нової наддержави на теренах СНД під контролем Росії.

І хоча існують теорії, які передбачають хід подій, що Росія зможе відмовитись від традиційної ролі “старшого брата”, “захисника” всього пострадянського простору і почне поводитись як “нормальна” країна до своїх сусідів, проте у багатьох випадках ці теорії можуть розглядатись серйозно лише як класичний

приклад спроб видання бажаного за дійсне, оскільки вони повністю ігнорують величезну соціальну інерцію 145-мільйонного народу з 400-літньою історією перманентної експансії і домінування над іншими країнами. Це засвідчують сучасні події. Ментальність такого народу не може бути змінена за десять років. Для цього процесу потрібна зміна поколінь.

Розглянемо коротко проблему: Україна – Захід. Як уже згадувалось, Україна посідає ключове місце на євразійському просторі і фактично контролює основні транспортні коридори між двома цивілізаціями і в широтному, і в меридіанному напрямках. Тим часом політика Заходу до України в перші роки її існування як незалежної держави була не менш суперечливою і непослідовною, ніж політика України до Заходу. В певних аспектах вона залишається такою і на сучасному етапі. Причини цього явища полягали і в повільності формування на Заході нової стратегії до посткомуністичних країн, і в традиційній та дуже шкідливій звичці Заходу дивитися на пострадянський простір “очима Москви”. Водночас Росія створювала у світового співтовариства імідж України як “авторитарно-націоналістичного”, “безвідповідально-неокомуністичного” режиму.

Політика Заходу до України почала змінюватися лише з початку 1994 р., коли наміри Росії стосовно відродження нової наддержави на геополітичному просторі колишнього СРСР стали цілком очевидними. Сигнали “раннього попередження” провідні аналітики почали робити ще раніше. Так, 8 лютого 1994 р. Україна, позитивно оцінивши ініційовану НАТО Програму “Партнерство заради миру” як важливий елемент загальної структури європейської стабільності та безпеки, першою з країн СНД підписала Рамковий документ ПЗМ, а 25 травня передала керівництву НАТО презентаційний документ з приводу власної участі у програмі ПЗМ. У березні започатковані безпосередні консультації України з НАТО за формулою “16+1”.

Політичною подією стало підписання у Мадриді 9 липня 1997 р. Президентом України та лідерами всіх держав – членів Альянсу Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Мета – розвиток відносин “особливого і ефективного партнерства”, яке “сприятиме стабільності і просуванню спільних демократичних цінностей в Центрально-Східній Європі”.

Країни – члени НАТО підтримали гарантії безпеки, що отримала Україна від усіх п'яти ядерних держав – учасниць ДНЯЗ як без'ядерна держава – учасниця цього договору. Сторони визначили форми реалізації співпраці, сфери та механізми проведення консультацій з питань запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів і проведення гуманітарних операцій. У Хартії зазначено: “Україна та НАТО створять кризовий консультативний механізм для проведення спільних консультацій в будь-якому випадку, коли Україна вбачатиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці”.

У тому ж розділі йдеться про те, що “союзники по НАТО продовжуватимуть підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, демократичний розвиток, економічне процвітання та її статус без'ядерної держави, а також принцип непорушності кордонів, як ключові фактори стабільності та безпеки у Центрально-Східній Європі та на континенті в цілому”. Отже, Україна отримала важливу психологічну підтримку найсильнішого оборонного альянсу світу. Хартія має важливе практично-політичне значення.

Важливим етапом зближення України і НАТО стала “Державна програма співробітництва України з Організацією північноатлантичного договору (НАТО) на період до 2001 року”, затверджена Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. У ній наголошено: “Україна розглядає НАТО як найбільш ефективну структуру колективної безпеки в Європі і вагому складову системи загальноєвропейської безпеки”.

Ці кроки України до НАТО було продовжено рішенням РНБОУ від 23 травня 2002 р., де зазначено, що розпочато процес, кінцевою метою якого є вступ України в НАТО. Це рішення має велике позитивне значення для України. Членство в НАТО надасть Україні такі переваги:

1) об'єднання з Великою Європою, достатні гарантії безпеки, що сприятимуть подальшій демократизації та розвиткові України в колі розвинених європейських держав;

2) втрата статусу буферної держави між Росією і НАТО, гарантії збереження незалежності незалежно від того, як розвиватиметься Російська Федерація;

3) гарантії проти територіальних домагань, підтвердження недоторканості кордонів;

4) збільшення інвестиційної привабливості України, кращі перспективи приєднання до ЄС;

5) благодіючий демократизуючий вплив на внутрішньо-політичне життя в Україні, зменшення впливу внутрішніх і зовнішніх антидержавних сил на процеси в країні;

6) ближчі та взаємокорисні відносини із західними сусідами, участь у процесах регіональної та континентальної інтеграції;

7) поширення американської “ядерної парасольки” на територію України;

8) відродження оборонної індустрії України, прискорення реформування Збройних Сил;

9) прискорення ринкових реформ;

10) доступ до технологій НАТО.

Геополітичний клімат, що створюється в Центральній-Східній Європі внаслідок розширення НАТО, задовольняє інтереси України як суб'єкта міжнародної політики значно більшою мірою, аніж у випадку моноцентричного домінування Росії. Особливо важливим є введення до НАТО західних сусідів нашої держави. Через кордон у випадку загрози національній безпеці України могла б безпосередньо надходити допомога від Альянсу. Західний кордон держави, який лише з теперішніми членами НАТО Польщею й Угорщиною становить відповідно 542 і 135 км, здатен стримувати впливати на потенційного агресора чи державу – недоброзичливця України. Безсумнівно, існування кордону з країнами НАТО вже позбавило і ще позбавить Україну чималих загроз, розмір і руйнівний потенціал яких вкрай небезпечний для існування держави. Розширення НАТО на країни-сусіди України має ще й стратегічне значення, особливо завдяки тому, що політика НАТО продовжує ґрунтуватися на стратегії “відкритих джерел”. Якщо ж говорити про негативні наслідки розширення НАТО для міжнародного клімату у регіоні Центрально-Східної Європи, то вони пов'язані виключно із реакцією Росії на цей процес. Однак вони тимчасові та незначні порівняно з перевагами, які має розширення НАТО для процесу поширення зони стабільності та безпеки в Європі.

Проблему Україна – НАТО необхідно розглядати і з огляду на воєнну безпеку України. Незаперечним є те, що національна безпека такої держави як Україна може бути забезпечена або за допомогою могутнього (бажано ядерного) потенціалу стримування, або участю у впливових і потужних воєнних блоках чи альянсах. Україна, відмовившись від засобів ядерного стримування та приєднавшись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, практично унеможливила формування самодостатньої системи безпеки України. Отже, для надійного гарантування безпеки України існує єдиний вихід – вдатися до союзницьких відносин із стороною, яка має адекватний загрозам ядерний потенціал. Причому ця сторона має бути демократичною і водночас не мати значних інтересів, антагоністичних українським національним інтересам. Такими сторонами є два представники Заходу – НАТО і США. Становище з гарантуванням зовнішньої безпеки України ускладнюється тим фактом, що її Збройні Сили не здатні повною мірою гарантувати безпеку держави.

Україна не здатна також накопичити достатню кількість мобілізаційних ресурсів. У державі існує морально-духовна криза. Україна хоче володіти значними і якісним з воєнного погляду демографічним потенціалом, значними запасами звичайних озброєнь, матеріальною базою для її виробництва. Вона, на жаль, не використовує такий ресурс. Це відбувається насамперед через недостатній рівень патріотизму і відповідальності керівництва держави.

Відносини України із США у сфері безпеки особливі тим, що мають певну перспективу автономного розвитку як варіанту євроатлантичної інтеграції з меншими залученнями європейських держав. Це можливе завдяки унікальним військово-політичним і технічним можливостям США, їх потенціалу, об'єктивній зацікавленості у процесах, що відбуваються в регіоні Центрально-Східної Європи. Співпраця зі США у сфері безпеки має й перевагу стосовно здатності швидко реалізуватися, на відміну від процесу вступу до НАТО, який може тривати кілька років. Однак поки що політичні умови в Україні (вбивство журналіста Г.Гонгадзе, касетний, “кольчужний” скандали) значно погіршили перспективи співпраці України і США в галузі безпеки.

Керівництво Української держави, незважаючи на заяви про намір здобути членство в НАТО, не використовує повною мірою

сприятливість міжнародної ситуації для побудови оборонної системи, яка відповідала б сучасним вимогам. Адже декларації не означають реальних дій, яких не вистачає. Для цього потрібна політична воля, компетентність і відповідальність лідерів держави.

НАТО – відкрита організація демократичних держав, створена для гарантування безпеки своїм членам. Вона довела свою ефективність. Тому для розвитку плідної співпраці з альянсом необхідна чітка політика викоринення антинаатовських і антизахідних штампів у певної частини населення, які використовуються ворогами незалежної України.

Безумовно, що тим імовірнішою може бути допомога Заходу і в сфері безпеки зокрема, чим швидше Україна просуватиметься шляхом внутрішніх політичних і економічних реформ. При їх успішному здійсненні Україні буде легше інтегруватися в європейські структури. Зрештою, співпраця з НАТО покликана зміцнити незалежність України.

Доцільно наголосити на необхідності розробки механізму прискорення процедури вступу України до НАТО. Тому для реалізації співпраці з євроатлантичною спільнотою необхідно:

- у найкоротший термін модернізувати Збройні Сили. Домогтися високого професіоналізму, бойової підготовки і озброєння професійної частини армії, водночас зберігаючи і нарощуючи мобілізаційні можливості, що існують в умовах закріпленого в Конституції України загального військового обов'язку. Для цього необхідно використати досвід військ територіальної оборони Великої Британії, Балтійських країн тощо. Необхідно зробити національну оборону пріоритетним напрямом державної політики:

- 1) піднести престиж армії і силових структур у суспільстві;
- 2) провести кадрові зміни та ротації на всіх щаблях силових структур і державного апарату з метою підвищення їх патріотизму і професійного рівня;
- 3) проводити економічну й енергетичну політику в союзі зі Західними державами, домогтися зростання західних інвестицій і більшої присутності західних компаній на українському ринку;
- 4) за допомогою інформаційних засобів держави здійснити інтенсивну роз'яснювальну роботу серед населення з метою пропаганди євроатлантичного вибору. Забезпечити доступ в українсь-

кий інформаційний простір європейських та американських ЗМІ, що підтримують європейський вибір України, та добитися витіснення з українського інформаційного простору ЗМІ тих держав, які виступають проти євроатлантичної інтеграції України;

5) налагодити якнайтісніші взаємовигідні відносини в усіх сферах з окремими країнами – членами НАТО (зокрема, із сусідами України);

6) брати участь у максимальній кількості інтеграційних організацій, що існують на Заході;

7) ефективним управлінням держави, зокрема у сфері економіки, та конкретними політичними заходами зменшити вплив і можливість антипатріотичних сил, насамперед сепаратистських;

8) відновити добрі взаємовідносини та провести переговори зі США про можливість укладання військово-політичного союзу з цією країною у випадку загрозливого для України розвитку подій у регіоні;

9) посилювати військову співпрацю України із США і НАТО;

10) забезпечити виведення з території України частини Чорноморського Флоту РФ, насамперед з території поза межами Севастополя, а згодом – і із Севастополя.

Ці дії повинні бути деталізовані в ході практичного втілення. На сучасному етапі вище українське керівництво виявляє достатнє розуміння важливості співпраці з НАТО для досягнення цілей зовнішньополітичної безпеки України.

- Берестейський мир: Спомини та матеріали. – Львів; Київ, 1928.
- Борицак І.* Карпатська Україна в міжнародній грі. – Львів, 1939.
- Верига В.* Визвольні змагання в Україні. 1914–1923. – Львів, 1998. – Т. 1–2.
- Верстюк В.* Українська центральна Рада. – К., 1997.
- Вишниченко В.* Відродження нації. У 3 т. – Київ; Відень, 1920. – Ч. 1–3.
- Городня Н.* Їм потрібні були сильні союзники. Українське питання на Паризькій конференції 1919 року // Політика і час. – 1995. – № 11.
- Грицак Я.* Нариси історії України. Формування модерної української нації. ХІХ – ХХ століття. – К., 1996.
- Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політ. історії. – К., 1993.
- Декларація про державний суверенітет України: Схвалена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990. – К., 1990.
- Держалюк М. С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998.
- Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923: У 2 т. – Ужгород, 1930 – Т.1; 1932. – Т. 2.
- Заруда Т.* Становлення та основні напрями зовнішньої політики Української держави // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. 1873 – 1945. – К., 1993.
- Історія міжнародних відносин України (ХХ ст.) / За заг. ред. В. Трофимовича: Текст лекцій. – Львів, 1996.
- Камінецький І.* Німецька політика супроти України та її історична генеза // Укр. історик. – 1968. – № 1–4; 1969. – № 1–3.
- Каміньський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України. – К., 1998.
- Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. – Львів, 1998.
- Косик В.* Політика Франції щодо України (березень 1917–лютий 1918) // Український історик. – 1979. – № 1–4.
- Косик В.* Україна і Німеччина під час Другої світової війни. 1939–1945. – Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.
- Кульчицький С.* Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. – 1991. – № 11.
- Кульчицький С. В.* Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999.
- Кучик О.* Союзницька інтервенція на Україні (1918–1919). – Львів, 1999.
- Кучик О.* Українсько-польська війна і політика Антанти (1918–1919). – Львів, 2000.
- Кучма Л.* Вірю в український народ. – К., 2000.
- Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе. У 2 т. – К., 1994. – Т. 1.
- Литвин В. М.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., 2000.

- Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998.
- Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970.
- Марголін А.* Україна и политика Антанты. – Берлін, 1921.
- Маркус В.* Екзильний уряд УНР в міжвоєнний період. 1921–1939 // Сучасність. – 1986. – Ч. 12.
- Маруцак М. Й.* Історія дипломатії ХХ століття: Курс лекцій. – Львів, 2000.
- Мироненко О. М.* Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995.
- Нагієвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.
- Назарук О.* Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. – Львів, 1920.
- Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. А. Смолія. – К., 2001.
- НАТО: Довідник. – К., 1994.
- Овсій І. О.* Зовнішня політика України. Від давніх часів до 1944 року. – К., 1999.
- Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. – К., 1995.
- Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К., 1996.
- Павлюк О.* Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3/4.
- Патер І.* Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000.
- Польща та Україна у 30–40 роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Переселення поляків та українців 1944–1946. – Варшава; Київ, 2000. – Т. 2.
- Ресит О. П., Симошенко Р. Г.* Українсько-російські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.): Документи. – К., 1996.
- Сарбей В. Г.* Національне відродження України. – К., 1999. – Т. 9.
- Семиряга М.* Тайны советской дипломатии. 1939–1941. – М., 1992.
- Сергійчук В.* Правда про “золотий вересень” 1939-го. – К., 1999.
- Стерчо П.* Карпати – українська держава: до історії національної боротьби карпатських українців в 1919–1939 рр. – Львів, 1994.
- Трофимович В.* Україна в роки Другої світової війни. 1939–1945. – Львів, 1995.
- Трубайчук А.* Брудершафт двох дипломатів. – К., 1993.
- Українська революція. Документи 1919–1920 рр. / За ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк, 1984.
- УРСР у міжнародних організаціях. – К., 1984.
- Фісанов В.* Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999.
- Швагуляк М. Н.* Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.). – К., 1983.
- Шелухин С.* Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1926.

**МИРОВИЙ ДОГОВІР МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНОЮ
РЕСПУБЛІКОЮ З ОДНОЇ, НІМЕЧЧИНОЮ, АВСТРО-УГОРЩИНОЮ,
БОЛГАРІЄЮ І ТУРЕЧЧИНОЮ З ДРУГОЇ СТОРОНИ**

Тому що Український Народ, в протягу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, постановили правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мировий договір з правительством Української Народної Республіки; вони хотять сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому. В тій цілі до нав'язання мирових переговорів у Берестю-Литовським зібралися повновласники вище означених правительств, а саме:

За правительство Української Народної Республіки: члени Української Центральної Ради: пан Олександр Севрюк, пан Микола Любинський і пан Микола Левитський,

За Цісарсько-Німецьке правительство: державний секретар заграничного уряду, Цісарський Дійсний Тайний Радник пан Ріхард фон Кюльман;

За Ц. і К. Спільне Австрійсько-угорське Правительство: Міністер Цісарськ. і Королівськ. Дому і справ заграничних Його Ц. і К. Апостольського Величества Тайний Радник Отокар граф Чернін фон і цу Худеніц;

За Королівсько-Болгарське Правительство президент міністрів пан др. Василь Радославов, посол пан Андрій Тошев, посол пан Іван Стоянович, військовий повновласник пан полковник Петро Ганчев, пан др. Теодор Анастасов;

За Цісарськоосманське Правительство: Й. В. Великий Везир Талаат-Паша, міністр справ закордонних Агмед Мессімі-Бей, Й. В. Ібрагім Гаккі Паша, генерал кавалерії Агмед Іцует Паша; і по предложенню своїх повновастей, які признано добре і належно виставленими, згодилися на слідуючі постанови:

Стаття I

Українська Народня Республіка з одної і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що военний стан між ними покінчений. Сторони, договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття II

1) Між Українською Народньою Республікою з одної і Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничтимуть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

2) Дальше на північ ітиме гряниця Української Народньої Республіки, починаючи від Радин – Межірїччя – Сарнаки – Мельник – Високолитовськ – Кам'янець – Литовськ – Пружани – Вигоновське Озеро.

Подрїбно установлюватиме гряницю мішана комісія після етнографїчних відносин і з узглядненням бажань населення.

1) На випадок, якби Українська Народня Республіка граничати ще з державою Почвїрного Союзу, то щодо того застерїються окремі умови.

Стаття III

Спорожнювання занятих областей почнеться негайно по ратифікації цього мирового договору. Спосіб переведення спорожнення і передачі спорожнених областей означуть повновластники інтересованих сторїн.

Стаття IV

Дипломатичні і консулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для можливо найбільшого допущення консулів обох сторїн застерїгаються окремі умови.

Стаття V

Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх военных коштів, себто державних видатків на провадження війни, як також звороту їх военных шкід, то є тих шкід, які повстали

для них і для їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенням всіх реквізіцій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI

Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені додому, хіба би вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що з тим стоять у зв'язку, полагоджуються в окремих договорах, передбачених в VIII статті.

Стаття VII

Сторони, які заключають договір, прийшли в справі господарських зносин до слідуючої згоди.

I

Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаємно нав'язати негайно господарські зносини і устроїти обміну товарів на підставі слідуючих постанов:

До 31 липня біжучого року треба буде переводити взаємну обміну лишків найважливіших сільськогосподарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб згідно з отакими постановами:

а) кількість та рід витворів, котрих обміну передбачено в попередньому уступі, означають по обох сторонах комісія, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збирається негайно після підпису мирового договору;

б) ціни витворів згаданій обміні товарів означає по взаємній згоді комісія, котра складається з рівної кількості представників обох сторін;

в) розрахунок відбувається в золоті на такій основі: 1000 німецьких державних в золоті рівні 462 карбованцям в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 в золоті бувшого російського цесарства (1 рубель рівняється 1/15 імперіяла), або 1000 німецьких державних марок в золоті рівні 462 карбованцям в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 в золоті бувшого російського цесарства (1 рубель рівняється 1/15 імперіяла), або 1000 австрійських і угорських корон в золоті рівні 393 карбованцям 78 грошам в золоті Української Народньої Республіки, рівні 393 рублям 78 копійкам в золоті

бувшого російського царства (1 рубель рівняється 1/15 імперіяля);

г) обмін товарів, котрі мають бути усталені комісією, яка передбачена в уступі а), відбувається через державні або державною контрольовані центральні інституції.

Обмін тих витворів, передбачені комісії не означають, відбувається дорогою вільного обороту на підставі тимчасового в слідчій II.

II

Оскільки в числі I не передбачено нічого іншого, то в основу господарських зносин між сторонами, котрі заключають договір, тимчасово до заключення остаточного торговельного договору, але в усякому разі на не як шість місяців заключення миру між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з ними в стані війни європейськими державами, Сполученими Державами Північної Америки та Японією з другої сторони повинні бути положені отакі постанови:

A

Для господарських зносин між Українською Народною Республікою і Німеччиною ті умови, які зложені в нижче згаданих постановах російсько-німецького договору про торгівлю та мореплавство з року 1894 – 1904, а саме:

Стаття 1 – 6, 7 виключно тарифи А. В., 8 – 10, 12, 13 – 19, далі в постановах в кінцевому протоколі перша часть до статті I, уступ 1. і 3, до статті 1. і 12. уступ 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9 до статті 3, до статті 5 уступ 1. і 2., до ст. 5, 6, 7, 9, і 10 до ст. 6, 7 і II, до ст. 6-9, до ст. 6 і 7, до ст. 12 уступ 1, 2, 3, 5, далі в кінцевому протоколі в четвертій частині §§: 3, 6, 7, 12, 126, 12, 14, 15, 16, 17, 18 (з застереженими відповідних змін в організації властей), 19, 20, 21, 23.

При цьому стає згода відносно слідуючих точок:

1) загальна російська митова тарифа з 13 – 16 січня 1903 р. остає в силі;

2) стаття 5 одержує слідуючий уклад:

“Сторони, що заключають мир, обов’язуються обосторонно не перепиняти взаємних зносин ніякими заборонами відносно привозу, вивозу або перевозу, і дозволяти свобідний перевіз.

Виймки дозволяються лише для таких виробів, котрі на області одної зі сторін, що заключають договір, були або будуть предметом державного монополю, як також для виробів, відносно котрих зі зглядів на здоровля, ветеринарну поліцію і публичну безпечність або з інших політичних і господарських причин можна би видати надзвичайні зарядження заборони, особливо у зв'язку з повоєнним перехідним часом”;

3) жадна сторона не буде мати претензій до тих полекшень, котрі друга сторона запоручує або запоручить якій-небудь другій державі на підставі існуючого або майбутнього митового об'єднання, яке є, наприклад, між Німеччиною і Велик. Княз. Люксембург, або в малому пограничному обороті, в межах 15-ти кілометрової смуги;

4) стаття 10 одержує слідующий уклад:

“Всякого рода товари, котрі перевозяться через область одної з обох сторін, мають бути вільні від усякого перевозового мита, незалежно від того, чи перевозиться їх прямо, чи в дорозі виладовується, складається в складі і знов наладовується”;

5) замість статті 12а має бути слідуюча постанова:

а) відносно взаїмного захисту прав авторів на твори літератури, штуки та фотографії в зносінах між Українською Народною Республікою і Німеччиною набирають силу постанови договору, який заключила Німеччина і Росія 15/28 лютого 1913 р.;

б) відносно взаїмного захисту знаків на товарах мають бути міродайні також на будуччину постанови з 11/23 липня 1873 року.

6) постанова кінцевого протоколу до 19 статті одержує слідующий уклад: “Сторони, що заключають договір, по змозі підпомагатимуть собі взаїмо в справі залізничних тарифів, особливо через наладжування безпосередніх тарифів. В тій цілі обидві сторони, що заключають договір, є готові якомога скоріше взаїмно увійти в переговори”;

7) § 5 четвертої частини кінцевого протоколу одержує слідующий уклад:

“Обидві сторони погодилися, щоб митові уряди обох держав були відчинені в кожен день року, з виключенням днів недільних та тих, які законами означені як свята”.

Для господарських зносин між Українською Народньою Республікою і Австро-Угорщиною набирають силу ті умови, котрі зазначені в наступаючих постановах російсько-австрійсько-угорського договору про торгівлю та мореплавство з 15 лютого 1906 року, з саме:

Стаття 1, 2, 5 з тарифою А. і В. включно, стаття 6, 7, 9 – 13, ст. 14 уступ 2 і 3, ст. 15, ст. 24, далі в постановах кінцевого протоколу до статті 1 і 12 уступ 1, 2, 4, 5, і 6, до ст. 2, до ст. 2, 3 і 5, до ст. 2 і 5, до ст. 2, 4, 5, 7, і 8, до ст. 2, 5, 6 і 7, до ст. 17, як також до ст. 22 уступ 1 і 3.

При цім стає згода щодо слідуючих точок:

1) загальна російська митова тарифа з 13/26 січня 1903 р. остає в дальшій силі;

2) стаття 4 одержує слідуючий уклад:

“Сторони, які заключають договір, обов’язуються не перепиняти взаїмних зносин її своїми областями ніякими заборонами для ввозу, вивозу і перевозу.

Виймки від того дозволяються лише:

а) для тютюну, солі, пороху та всяких інших взривних матеріалів, яка також для других товарів, котрі б коли-небудь на області одної зі сторін, що заключають договір, були предметом державного монополю;

б) відносно воєнних потреб при надзвичайних обставинах;

в) з огляду на публичну безпечність, на санітарні та ветеринарно-поліційні відносини;

г) для деяких виробів для котрих із інших важних політичних і господарських причин сказалось би потрібним прийняти надзвичайні заходи заборони, особливо у зв’язку з повоєнним перехідним часом”;

з) жадна сторона не буде мати претенсій до тих полекшень, котрі друга сторона признає або признаватиме якій-небудь другій державі на підставі існуючого або майбутнього митового об’єднання, яке, наприклад, між Австро-Угорщиною та князівством Ліхтенштайн або в малому пограничному обороті в межах 15-ти кілометрової пограничної смуги;

4) стаття 8 одержує слідуючий уклад:

“Всякого рода товари, які перевозяться через області одної зі сторін, котрі заключують договір, мають бути взаємно вільні від усякого перевозового мита незалежно від того, чи перевозяться їх прямо, чи в дорозі виладовується, складається в склади і знов наладовується”;

5) постанова кінцевого протоколу до 21 статті одержує сліду-ючий уклад:

“Сторони, котрі заключують договір, по змозі підпомагати-муть собі взаємно в справі залізничних тарифів, особливо через налагоджування безпосередніх тарифів. В тій цілі обидві сторо-ни, котрі заключують договір, є готові якомога скоріше взаємно увійти в переговори”.

С

Що торкається господарських зносин між Українською На-родньою Республікою, Болгарією і Туреччиною, то треба їх упра-вильнити до заключення остаточного торговельного договору і по праву на її більше упривілейованого народу.

Жадна сторона не буде мати претенсій до тих полекшень, ко-трі друга сторона признає або признаватиме якій-небудь другій державі на підставі існуючого або майбутнього митового об’єд-нання, або в малому пограничному обороті в межах 5-ти кіломе-etroвої пограничної смуги.

Д

Що торкається господарських зносин між Українською На-родньою Республікою і Туреччиною, то обидві сторони до за-ключення нового торговельного договору взаємно заporучують собі таке поступовання, яке примінюється до найбільш упривіле-йованого народу.

Жадна сторона не буде мати претензій до тих полекшень, ко-трі друга сторона признає або признаватиме другій державі на підставі існуючого або майбутнього митового об’єднання або в малому пограничному обороті.

III

Сила тривання передбаченого в II числі сього договору для господарських зносин між Українською Народньою Республікою,

з одної сторони, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другої сторони, може бути продовжена по взаємній згоді сторін.

Якби речинці, передбачені в першій уступі II числа, мали наступити перед 30 червня 1919 року, то кожній зі сторін, котрі заключають цей договір, вільно виповісти на шість місяців, рахуючи від 30 червня 1919 року, ті постанови, що містяться у вище поміченому числі.

IV

A

Українська Народня Республіка не матиме ніяких претензій до тих полекшень, які Німеччина признає Австро-Угорщині або другому крайові, котрий стоїть з нею в митовій зв'язі і граничить з Німеччиною безпосередньо або посередньо через який-небудь другий край, котрий знаходиться з нею або Австро-Угорщиною в митовій зв'язі або які Німеччина признає своїм власним колоніям, заграничним посіlostям і областям, котрі є під її охороною, або краям, які стоять з ними в митовій зв'язі.

Німеччина не матиме ніяких претензій до тих полекшень, які Українська Народня Республіка признає якомусь другому крайові, котрий стоїть з нею в митовій зв'язі і граничить з нею безпосередньо або посередньо через який-небудь другий край, що знаходиться з нею в митовій зв'язі або які вона признає колоніям, заграничним посіlostям і областям, що стоять під охороною одного з країв, які є з нею в митовій зв'язі.

B

В господарських зносінах між обнятими договором митовими полосами обох держав, Української Народньої Республіки з одного і Австрійсько-Угорської Монархії з другої сторони, Українська Народня Республіка не матиме ніякої претензії до тих полекшень, які Австро-Угорщина признає Німеччині або якому-небудь другому крайові, котрий знаходиться в митовій зв'язі і граничить з Австро-Угорщиною безпосередньо або посередньо через інший край, що є в митовій зв'язі з нею або з Німеччиною. Колонії, заграничні посіlosti і області, котрі знаходяться під охороною, стоять під тим зглядом на рівні з матернім краєм.

Австро-Угорщина не матиме ніякої претензії до тих полекшень, які Українська Народня Республіка признає якому-небудь другому краюві, що є з нею в митовій зв'язі, або колоніям, заграничним посіlostям і стоячим під охороною областям тих країв, які з нею митово зв'язані.

V

A

Оскільки в нейтральних державах знаходяться товари, які походять з України або Німеччини, а на котрих лежить заборона безпосереднього чи посереднього вивозу до областей другої сторони, котра заключає договір, то такі обмеження довільного орудування повинні бути знесені зглядом сторін, котрі заключають договір.

Тому обидві сторони, що заключають договір, обов'язуються негайно правительства нейтральних держав про знесення вище згаданих обмежень довільного орудування.

B

Оскільки в нейтральних державах знаходяться товари, котрі походять з України або Австро-Угорщини, а на котрих належить заборона безпосереднього чи посереднього вивозу до областей другої сторони, котра заключає договір, то такі обмеження довільного орудування повинні бути знесені зглядом сторін, що заключають договір.

Тому обидві сторони, що заключають договір, обов'язуються негайно повідомити правительства нейтральних держав про знесення вище згаданих обмежень довільного орудування.

Стаття VIII

Привернення публичних і приватних правних зносин, виміна воєнних полонених і цивільних інтернованих, справа амнеcтії, як також справа поступовання з торговельними кораблями, що попали у владь противника, управильниться з Українською Народньою Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять щодо суті складову часть нинішнього мирового договору і по змозі рівночасно з ним вступають в силу.

Стаття IX

Умови, прийняті в отському мировому договорі, творять неподільну цілість.

Стаття X

При толкуваню цього договору для зносин між Україною і Німеччиною є міродайний український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною український, німецький і угорський текст, для зносин між Україною і Болгарією український і болгарський текст, а для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст.

Кінцеві постанови

Нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога скоріше у Відні.

Мировий договір стає правосильним по його ратифікації, оскільки в ньому нічого іншого не постановлено.

На доказ того повновласники отсей договір підписали і свої печаті приложили.

Зладжено в п'яти переписах в Берестю-Литовськiм 9 лютого 1918 року.

Ол. Севрюк вр.

Р.ф. Кюльман вр.

Микола Любинський вр.

М. Левитський вр.

Як представник Найвищої німецької військової Управи:

Гофман вр., генерал-майор і шеф Генерального Штабу

Головнокомандуючого Східного Фронту.

Чернін вр.

др. Ф.Радославов вр.

А.Тошев вр.

Ів. Стоянович вр.

Полковник Ганчев вр.

Др. Т. Анастасов вр.

Талаат вр.

І. Гаккі вр.

Агмед Нессімі вр.

А.Іцует вр.

(Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: Т.1: Доба Центральної Ради. – К.: Темпера, 2002. – С. 293 – 297).

**УГОДА
ПРО СТВОРЕННЯ СПІВДРУЖНОСТІ
НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ**

Ми, Республіка Беларусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна, як держави – засновники Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року, далі іменовані Високими Договірними Сторонами, констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.

Грунтуючись на історичній спільності наших народів і зв'язках, які склалися між ними, враховуючи двосторонні договори, укладені між Високими Договірними Сторонами, прагнучи побудувати демократичні правові держави, маючи намір розвивати свої відносини на основі взаємного визнання і поважання державного суверенітету, невід'ємного права на самовизначення, принципів рівноправності і невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили, економічних чи будь-яких інших методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, інших загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, зважаючи, що подальший розвиток і зміцнення відносин дружби, добросусідства та взаємовигідного співробітництва між нашими державами відповідають корінним національним інтересам їх народів і служать справі миру та безпеки, підтверджуючи свою вірність цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй, Хельсінкського Заключного акта та інших документів Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, зобов'язуючись додержувати загальноновизнаних міжнародних норм про права людини і народів, домовились про таке:

Стаття 1

Високі Договірні Сторони утворюють Співдружність Незалежних Держав.

Стаття 2

Високі Договірні Сторони гарантують своїм громадянам незалежно від їх національності або інших відмінностей рівні права і свободи. Кожна із Високих Договірних Сторін гарантує громадянам інших Сторін, а також особам без громадянства, які

проживають на її території, незалежно від їх національної приналежності чи інших відмінностей громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи відповідно до загально визнаних міжнародних норм про права людини.

Стаття 3

Високі Договірні Сторони, бажаючи сприяти вираженню, збереженню і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншостей, які населяють їх території, і унікальних етнокультурних регіонів, що склалися, беруть їх під свій захист.

Стаття 4

Високі Договірні Сторони розвиватимуть рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, науки, торгівлі, в гуманітарній та інших галузях, сприятимуть широкому інформаційному обмінові, сумлінно і неухильно додержуватимуть взаємних зобов'язань.

Сторони вважають за необхідне укласти угоди про співробітництво в зазначених галузях.

Стаття 5

Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканість існуючих кордонів у рамках Співдружності.

Вони гарантують відкритість кордонів, свободу пересування громадян і передачі інформації в рамках Співдружності.

Стаття 6

Держави-члени Співдружності співробітничатимуть у забезпеченні міжнародного миру та безпеки, здійсненні ефективних заходів скорочення озброєнь і воєнних витрат. Вони прагнуть до ліквідації всіх ядерних озброєнь, загального і повного роззброєння під суворим міжнародним контролем.

Сторони поважатимуть прагнення одна одної до досягнення статусу без'ядерної зони і нейтральної держави.

Держави – члени Співдружності зберігатимуть і підтримуватимуть під об'єднаним командуванням спільний воєнно-стратегічний простір, включаючи єдиний контроль над ядерною зброєю, порядок здійснення якого регулюється спеціальною угодою.

Вони також спільно гарантують необхідні умови розміщення, функціонування, матеріального та соціального забезпечення стратегічних збройних сил. Сторони зобов'язуються проводити погоджену політику з питань соціального захисту і пенсійного забезпечення військовослужбовців та їх сімей.

Стаття 7

Високі Договірні Сторони визнають, що до сфери їх спільної діяльності, яка реалізується на рівноправній основі через спільні координуючі інститути Співдружності, належать:

- координація зовнішньо-політичної діяльності;
- співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики;
- співробітництво в розвитку систем транспорту і зв'язку;
- співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки;
- питання міграційної політики;
- боротьба з організованою злочинністю.

Стаття 8

Сторони усвідомлюють планетарний характер чорнобильської катастрофи і зобов'язуються об'єднувати і координувати свої зусилля по мінімізації та подоланню її наслідків.

Вони домовилися укласти з цією метою спеціальну Угоду, яка враховуватиме тяжкість наслідків катастрофи.

Стаття 9

Спори щодо тлумачення і застосування норм цієї Угоди підлягають вирішенню шляхом переговорів між відповідними органами, а при потребі – на рівні глав Урядів і Держав.

Стаття 10

Кожна з Високих Договірних Сторін залишає за собою право припинити дію цієї Угоди або окремих її статей, повідомивши про це учасників Угоди за рік.

Положення цієї Угоди можуть бути доповнені або замінені за взаємною згодою Високих Договірних Сторін.

Стаття 11

З моменту підписання цієї Угоди на територіях держав, які її підписали, не дозволяється застосування норм третіх держав, у тому числі колишнього Союзу РСР.

Стаття 12

Високі Договірні Сторони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які впливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР.

Стаття 13

Ця Угода не зачіпає зобов'язань Високих Договірних Сторін щодо третіх держав.

Ця Угода відкрита для приєднання всіх держав – членів колишнього Союзу РСР, а також для держав, які поділяють принципи цієї Угоди.

Стаття 14

Офіційним місцем перебування координуючих органів Співдружності є м. Мінськ.

Діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав – членів Співдружності припиняється.

Укладено в місті Мінську 8 грудня 1991 року в трьох примірниках кожний білоруською, російською і українською мовами, причому тексти мають однакову силу.

За Республіку Беларусь

За РРФСР

За Україну

С. Шушкевич

В. Кебич

Б. Єльцин

Г. Горбуліс

Л. Кравчук

В. Фокін

(Голос України. – 1991. – 10 груд.)

Вступ (проф. Малик Я.Й.)	3
Розділ I. Україна у геополітичному вимірі: історичні орієнтири (проф. Малик Я.Й.)	5
Розділ II. Українське питання напередодні та в роки Першої світової війни (проф. Малик Я.Й.)	12
1. Світові суперечності й українські землі на початку ХХ ст.	12
2. «Українське питання» у політиці держав Антанти в роки Першої світової війни	12
3. «Українське питання» у зовнішній політиці Австро-Угорщини і Німеччини в Першій світовій війні	19
4. Українська державницька ідея в діяльності національних діячів	26
Розділ III. Міжнародні відносини України в 1917 – 1920 рр. (проф. Малик Я.Й.)	30
1. Вихід України на міжнародну арену в добу Центральної Ради	30
2. Україна на міжнародній арені в період Гетьманської держави 1918 р.	50
3. Міжнародне становище і зовнішня політика України в 1918 – 1920 рр. Дипломатична діяльність ЗУНР	61
Розділ IV. Зовнішньополітичне становище України між двома світовими війнами (проф. Малик Я.Й., проф. Трофимович В. В.)	85
1. Зовнішньополітична діяльність українських урядів у еміграції	85
2. Міжнародна діяльність уряду УСРР	97
3. Україна у планах та політиці іноземних держав у міжвоєнний період	105
4. Закарпатська Україна як об'єкт міжнародних відносин	132
Розділ V. «Українське питання» у міжнародній політиці в роки Другої світової війни (проф. Малик Я.Й., проф. Трофимович В. В.)	146
1. Українські землі у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни	146
2. Україна між двома тоталітарними режимами	169
3. Україна у міжнародних відносинах на завершальному етапі війни	185

Розділ VI. Українська РСР у міжнародних відносинах після Другої світової війни (проф. Малик Я.Й., доц. Вол Б. Д.)	195
1. Україна у міжнародних відносинах у перші післявоєнні роки	195
2. Дипломатія УРСР хрущовської «відлиги»	205
3. Україна на міжнародній арені у 60–80-х ХХ ст.	209
Розділ VII. Становлення зовнішньої політики незалежної України (проф. Малик Я.Й., доц. Чемерис А. О.)	217
1. Вихід на міжнародну арену	217
2. Зовнішня політика України після проголошення незалежності	223
Розділ VIII. Україна і СНД (доц. Вол Б. Д.)	233
1. Створення СНД і вироблення її організаційних засад	233
2. Участь України в Економічному Союзі Співдружності	237
3. Співпраця Верховної Ради України з Міжпарламентською асамблеєю	242
4. Проблема кордонів у СНД	244
5. Шляхи реформування Співдружності.....	248
6. Двосторонні відносини України з країнами СНД.....	252
Розділ IX. Участь України у міжнародних організаціях (доц. Мовчан С. П.)	275
1. Участь України в Організації Об'єднаних Націй	275
2. Участь України в європейських міжнародних організаціях	283
Розділ X. Європейський напрям зовнішньої політики України (проф. Трофимович В. В.)	305
1. Двосторонні зв'язки з державами Західної Європи	306
2. Центральна-Східна Європа й Україна	331
Розділ XI. Перспективні напрями зовнішньої політики України (доц. Мороз Ю. М.)	349
Розділ XII. Проблеми національної безпеки України в умовах глобалізації (проф. Малик Я.Й.)	364
Рекомендована література	374
Додатки	376
Додаток 1. Міровий договір між Українською Народною Республікою з одної, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони	376
Додаток 2. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав	386

Навчальне видання

**УКРАЇНА
У МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИНАХ
XX СТОЛІТТЯ**

За редакцією проф. Я. Й. Малика

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Редактор Д. С. Карпін
Оформлення
та художнє редагування В. Л. Печарського
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректори Б. В. Павлів, М. Т. Ломеха, О. А. Тростянчин,
Р. Р. Гамада

Підписано до друку 15.11.2004 р. Формат 60x84¹/₁₆.
Папір офс. Гарнітура Times. Друк офс.
Умовн. друк. арк. 22,78. Умовн. фарбовідб. 23,24. Обл.-вид. арк. 24,63.
Наклад 3200 прим. Вид. № 76. Зам. № 3078.

Державне спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua
[e-mail:office@dsv-svit.lviv.ua](mailto:office@dsv-svit.lviv.ua)

ВАТ «Чернівецька обласна друкарня»
58018 Чернівці, вул. Головна, 200